

**PROCEEDINGS
OF HISTORY
FACULTY
OF LVIV
UNIVERSITY**

Collection of scientific articles

Issue 24

Published since 1997

*Ivan Franko National
University of Lviv*

**НАУКОВІ ЗОШИТИ
ІСТОРИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Випуск 24

Виходить від 1997

*Львівський національний
університет імені Івана Франка*

2023

Засновник: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Друкується за ухвалою Вченої ради
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 15573-4045ПР від 17.07.2009 р.

Рекомендувала до друку Вчена рада Університету, протокол № від 26 лютого 2020р.

Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. 2023. Випуск 24. 388 с.

Proceedings of History Faculty of Lviv University. Collection of scientific articles. 2023. Issue 24. 388 p.

У “Наукових зошитах історичного факультету Львівського університету” публікуються наукові статті, повідомлення, переклади, документи, рецензії та огляди з актуальних проблем історії України, всесвітньої історії, історіографії, археології, етнології, спеціальних історичних дисциплін, які раніше не публікувались.

“Proceedings of History Faculty of Lviv University” includes scientific articles, annotations, translations, documents, and reviews concerning problems of history of Ukraine, world history, historiography, archaeology, ethnology, special branches of history.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

доктор історичних наук, професор *В.Є. Голубко*. (головний редактор), кандидат історичних наук, доцент *Федик І. І.* (заступник головного редактора), кандидат історичних наук, доцент *Р.В. Масик*, (заступник головного редактора), доктор філософії *Л. Р. Шелестак* (відповідальний секретар), доктор історичних наук, професор *М. М. Вегеш*, доктор історичних наук, професор *В. В. Галайчук*, доктор історичних наук, професор *Л.О. Запкільняк*, доктор історичних наук, професор *І. С. Зуляк*, доктор історичних наук, професор *О. О. Салата*, доктор історичних наук, професор *В. В. Марчук*, доктор історичних наук, доцент *Р.Б. Сіромський*, доктор історичних наук, доцент *Р.Б. Тарнавський*, доктор історичних наук, старший науковий співробітник *О. Й. Стасюк*, доктор історичних наук, професор *В. І. Чура*, кандидат історичних наук, доцент *Н. М. Білас*, кандидат історичних наук, доцент *В. В. Пришляк*, доктор наук, професор *В. Моравський*, доктор наук, професор *Т. Карголь*.

Professor V. Holubko – Editor-in-Chief Assistant

Associate Professor I. Fedyk – Executive Editor

Associate Professor R. Masyk – Executive Editor

Відповідальний за випуск *Руслан Сіромський*

Адреса редакційної колегії: Editorial office address:

Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 329, 331; 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394136, (38) (032) 2394390

Ivan Franko National University of Lviv, 1, Universytetska Str., room 329, 331; 79000, Lviv, Ukraine, тел.: (38) (032) 2394136, (38) (032) 2394390

<http://www.lnu.edu.ua/faculty/webhistory/publ.html>

Комп'ютерна верстка М. ЯКОВЕНКО

Художньо-технічне редагування Л. ШЕЛЕСТАК, М. ЯКОВЕНКО

Коректа В. ГОЛУБКО, І. ФЕДИК, Л. ШЕЛЕСТАК

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ І ВИГОТОВЛЮВАЧА:
Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції. Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100 ¹/₁₆.

Ум. друк. арк.

Тираж 100 прим. Зам. №

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2023

© Автори, 2023

ЗМІСТ
CONTENT

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
CONTEMPORARY HISTORY OF UKRAINE

Андрій АФТАНАС Трудова політика нацистської адміністрації “Дистрикту Галичина” Andrii AFTANAS Labor Policy of the Nazi Administration of the “District Galicia”	11
Алла СЕРЕДЯК, Андрій ПОГОРІЛОВ “Останнє слово” в судовій залі як виклик владі (з кримінальної справи дисидента Зоряна Попадюка) Andrii POHORILOV, Alla SEREDYAK The “Last Word” in the Courtroom as a Challenge to the Authorities (From the Criminal Case of Zoryan Popadyuk, the Dissident)	23
Ірина ОМЕЛЮХ Образ жінки-трудівниці на сторінках радянської жіночої періодики (1950-ті–1980-ті роки) Iryna OMELIUKH The Portrayal of the Female Worker in Soviet Women’s Periodicals (1950s–1980s)	42
Олександра НЕСП’ЯК Особливості громадських повідомлень у КДБ УРСР першої половини 80-х рр. XX ст. Oleksandra NESPIAK Peculiarities of Public Denunciations in Soviet KGB in the first half of the 1980s	55
Андрій КОЗИЦЬКИЙ Трансформація радянського нарративу заперечення Голодомору на рубежі 1980-х–1990-х рр. Andrij KOZYCKYJ The Transformation of the Soviet Narrative Regarding the Denial of the Holodomor at the End of the 1980s and the Beginning of the 1990s	66

Василь ЧУРА Соціально-економічне становище жителів Волинської області УРСР на зламі 80–90х рр. XX ст. Vasyl CHURA Social and Economic Situation of the Residents of the Volhynia Region of the USSR at the Turn of the 1980s–1990s	81
Костянтин КОНДРАТЮК Профспілки України в умовах радянського політичного режиму (1945–1991) Kostyantyn KONDRATYUK Ukrainian Trade Unions in the Conditions of Soviet Political Regime (1945–1991)	96
Ігор ПІДКОВА Останній акт: парламентська опозиція України в процесах дезінтеграції СРСР Ihor PIDKOVA The Last Act: Ukrainian Parliamentary Opposition in the Disintegration of the USSR	106
Іван МАРХВІНСЬКИЙ Репатріація німців з України: історико-правовий аспект (1991–2015) Ivan MARKHVINSKYI Repatriation of Germans from Ukraine: Historical and Legal Aspect (1991–2015)	122
Богдана СИПКО Українське питання в інформаційних звітах Профільних Комісій Французького Сенату (2013–2023) Bogdana SYPKO The Ukrainian Issue in the Information Reports of the Profile Committees of French Senate (2013–2023)	135
Віра ДУТКАНИЧ Динаміка змін у реакції європейської спільноти на злочини проти людяности через призму візуального (російсько- українська війна 2014–2023 рр.) Vira DUTKANYCH Dynamics of Changes in the European Community’s Response to Crimes Against Humanity Through the Prism of Visuals (the russian- Ukrainian War 2014–2023)	148

**ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ
LOCAL HISTORY**

- Андрій ЗАЯЦЬ
Волинське містечко Сокіл у другій половині XVI – першій половині XVII ст.
Andriy ZAYATS
The Volhynian Small Town Sokil in the Second Half of 16th – the First Half of 17th Century 165
- Дмитро ПУГАЧ
Реалізація аграрної політики ЗУНР на матеріалах Рудківського повіту (листопад 1918–травень 1919 рр.)
Dmytro PUHACH
The Implementation of the Agrarian Policy by Western Ukrainian People’s Republic based on the Materials of the Rudkivsky District (November 1918–May 1919) 188
- Ігор МРАКА
Динаміка національного і релігійного складу населення Жидачівського повіту (1921–1939 рр.)
Ihor MRAKA
Dynamics of the National and Religious Composition of the Population of Zhidachiv District (1921–1939) 203
- Роман МАСИК
Врегулювання права володіння майном нафтових підприємств в Галичині (1919–1923)
Roman MASYK
The Regulation of the Owning Right of the Oil Factories’ Property in Galicia (1919–1923) 232
- Олександр ЦЕЛУЙКО
Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни в українських університетах міжвоєнного Львова
Oleksandr TSELUIKO
Special (auxiliary) Historical Disciplines at Ukrainian Universities of Lviv in the Interwar Period (1919–1939) 253
- Ivan FEDYK
Polish Police in Authorities’ Attitude Towards Jewish Leftist Organizations in Galicia Between the Wars

Іван ФЕДИК Польська поліція у ставленні влади до єврейських лівих організацій у міжвоєнній Галичині	271
Соломія ЯКИМОВИЧ Освітняни Львова на етапі проголошення політики “Перебудови” у 1985–1987 рр. Solomiya YAKYMOVYCH Educators of Lviv at the Stage of Proclamation of the Policy of “Perestroika” in 1985–1987	281
Петро ГАВРИЛИШИН Бачення євреїв Галичини у спогадах та інтерв’ю Богдана Гаврилишина Petro GAVRYLYSHYN The Vision of the Jews of Galicia in Bohdan Hawrylyshyn’s Memories and Interviews	293
ВІЙСЬКОВА ТА ВОЄННА ІСТОРИЯ MILITARY HISTORY	
Володимир ЛАГОДИЧ “Виправити помилки, керуючи державою з усією старанністю”: аварська політика Тиберія II Константина (578–582) Volodymyr LAGODYCH “Correct my Mistakes by Governing the State With all Zeal”: the Avarian Policy of Tiberius II Constantine (578–582)	303
Володимир ГОЛУБЕЦЬ Продовольче забезпечення Львова під час російської окупації (вересень 1914–червень 1915 рр.) Volodymyr HOLUBETS Food Supply in Lviv during the russian Occupation (September 1914– June 1915)	318
Віктор ГОЛУБКО Оборона Києва Армією УНР у січні – на початку лютого 1919 року Victor HOLUBKO The Defence of Kyiv by the Ukrainian Peoples’ Republic Army in January – the Beginning of February 1919	333

- Данило ЗАДУНАЙСЬКИЙ
**Роль українських військових традицій у воєнному мистецтві
Армії УНР за оцінками генерала Всеволода Петріва**
Danylo ZADUNAISKYI
**The Role of Ukrainian military Traditions in the military Arts of
the UPR Army According to General Vsevolod Petriv's
Assessments** 348
- Олег СТЕЦИЩИН
**Колективний портрет офіцерів Галицької Армії
неукраїнського походження**
Oleh STETSYSHYN
**Collective Portrait of Galician Army Officers of non-ukrainian
Origin** 359

**РЕЦЕНЗІЇ
BOOK REVIEWS**

- Ivan FEDYK
The Review of: Goldelman, Solomon. *Jewish National Autonomy in
Ukraine 1917–1920*. Chicago: Ukrainian Research and Information
Institute, 1968, 131 s.
Іван ФЕДИК
Рецензія на: Голделман, Соломон. *Єврейська національна
автономія в Україні 1917–1920*. Чикаго: Видавництво Українського
інституту досліджень та інформації, 1968, 131 373
- Зоя БАРАН
Рецензія на: Юджин М. Фішел, *Московський фактор. Політика
США щодо суверенної України та Кремль*. Переклад з англ.
М. Піцик. (Харків: Видавництво Vivat, 2023), 352.
ISBN 978-617-17-0288-2 (укр.).
ZOYA BARAN
The Review of: Eugene M. Fishel, *The Moscow Factor. U.S.
Policy toward Sovereign Ukraine and the Kremlin*. Transl. from English
M. Pitsyk. (Kharkiv: Vivat Publishing House, 2023), 352 s.
ISBN 978-617-17-0288-2 377
- Лариса ШЕЛЕСТАК
Рецензія на: Tom Junes, *Pokolenia PRL. Ruch studencki w Polsce
1944–1989*, *przełożył Jerzy Giebułtowski*, (Warszawa, 2022), 348,
ISBN 978-83-8229-401-9

Larysa SHELESTAK

The Review of: Tom Junes, <i>Student Politics in Communist Poland: Generations of Consent and Dissent</i>, (Warsaw, 2022), 348, ISBN 978-83-8229-401-9	383
Список авторів List of Authors	387

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**CONTEMPORARY HISTORY
OF UKRAINE**

-

УДК 94(477.8)“1941/1944”:[353.8:331]

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.3999>

ТРУДОВА ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ “ДИСТРИКТУ ГАЛИЧИНА”

Андрій АФТАНАС

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: aftanas1995@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5480-6144

У даній статті проводиться аналіз структури, повноважень та основних напрямів діяльності управлінських окупаційних органів влади, що функціонували на території “Дистрикту Галичина” під час Другої світової війни. Основною темою дослідження є проблема мобілізації та працевикористання місцевих трудових ресурсів у цьому контексті. Автори статті вивчають роль нацистських чиновників у кампаніях вербування та транспортування населення на примусові роботи в Райх, а також аналізують діяльність відомства Фріца Заукеля та його заходи щодо пришвидшення темпів рекрутування мешканців Дистрикту з метою їх подальшої відправки до Німеччини.

Слід відзначити, що діяльність нацистських цивільних органів влади під час Другої світової війни та їх роль у мобілізації та використанні місцевого трудового потенціалу мають велике значення для розуміння сучасних подій, зокрема російської агресії проти України. Це зумовлено тим, що саме на окупаційну адміністрацію поклалися основні завдання реалізації програми економічної експлуатації, а також використання індустріальних та людських ресурсів. Тому детальний аналіз діяльності нацистських чиновників у “Дистрикті Галичина” допоможе глибше зрозуміти регіональний вимір окресленої проблеми. Тому висвітлення діяльності нацистських чиновників у “Дистрикті Галичина” значно поглибить регіональний аспект окресленої проблеми.

Ключові слова: “Дистрикт Галичина”, окупаційна адміністрація, Уряд праці, Фріц Заукель, примусові роботи.

Події Другої світової війни вже тривалий час перебувають у фокусі інтересів дослідників. З огляду на це, історіографія періоду нацистської окупації західноукраїнських земель представлена низкою праць і українських, і європейських вчених. Відомі німецькі науковці Ульріх Герберт¹, Дітер Поль², Таня Себта³, Маркус Айкель⁴ торкалися проблем організації й функціонування

¹ Ulrich Herbert, *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge*. (München: Verlag C. H. Beck, 2001), 442.

² Дітер Поль, “Німецька окупація України 1941–1944 у контексті подій Другої світової війни”, *Historians*, доступно 25 травня 2022 <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>

³ Dieter Pohl, Tanja Sebta, *Zwangsarbeit in Hitlers Europa: Besatzung, Arbeit, Folgen* (Berlin: Metropol-Verlag, 2013), 496.

⁴ Маркус Айкель, “Через брак людей...” німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр., *Український історичний журнал*, № 6 (2005): 139–160.

нацистських цивільних адміністрацій на окупованих територіях, а також їхньої участі у рекрутуванні й відправці місцевого населення на примусову працю в Райх.

Белике академічне значення мають наукові дослідження, проведені українськими істориками. Так, Ольга Бежук⁵ у своїй розвідці ґрунтовно проаналізувала становлення, структуру львівського Уряду праці (*Arbeitsämter*; далі – арбайтсамт), визначила основні напрями його діяльності. Юрій Левченко⁶ охарактеризував політику використання “людського ресурсу” німецькими і румунськими окупаційними органами влади на підконтрольних їм адміністративно-територіальних одиницях. Проблемі трудової мобілізації місцевого населення, залучення його до роботи у межах “Дистрикту Галичина” присвятила свою роботу Галина Стефанюк⁷. Окремі аспекти, дотичні до предмету дослідження, висвітлені також у працях Тетяни Пастушенко⁸, Ольги Мармілової⁹, Віти Дмитренко¹⁰, Сергія Гальчака¹¹ та ін.

Джерельну базу студії становлять опубліковані збірники документів, відомості періодичних видань, матеріали Державного архіву Львівської області, у яких міститься, зокрема, інформація про кадрову політику окупаційної адміністрації, роль українських службовців у структурі цивільних органів влади.

Використання чужоземних працівників в економіці Німеччини мало сезонний характер та простежувалося ще від початку ХХ ст. Після приходу до влади

⁵ Ольга Бежук, “Стан і проблема примусових робітників дистрикту “Галичина” в матеріалах Львівської біржі праці”, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*, Вип. 1, ч. 3(2016): 69–73.

⁶ Юрій Левченко, “Особливості використання “людського ресурсу” в адміністративно-територіальних одиницях України в роки окупації”, *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал*, Вип. 2 / *Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”*, *Ін-т історії України НАН України* (2013), доступно 27 травня 2022 https://shron1.chtyvo.org.ua/Levchenko_Yurii/Osoblyvosti_vykorystannia_ljudskoho_resursu_v_administratyvno-terytorialnykh_odynytsiakh_Ukrainy.pdf?

⁷ Галина Стефанюк, “Працевикористання українців Східної Галичини та Волині як складова нацистської політики в 1941–1944 рр.”, *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*, № 6 (2018): 63–68.

⁸ Тетяна Пастушенко, *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)*. (Київ: Інститут історії України, 2009), 284.

⁹ Ольга Мармілова, *Джерела до вивчення історії остарбайтерів з Донеччини*: дис. на здобуття наук. ступ. канд. історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. (Старобільськ, 2018), 297.

¹⁰ Віта Дмитренко, “Створення, структура та повноваження вербувальних органів рейху на окупованих територіях”, *Друга світова війна: події, факти, версії*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Переяслав-Хмельницький, 2015): 159–163.

¹¹ Сергій Гальчак, “Вивезення населення України на примусові роботи до Третього Райху (на матеріалах Поділля)”, *Війна. Окупація. Пам’ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам’яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко* (Київ: НВЦ “Пріоритети”, 2012): 43–51.

нацистів серед вищого керівництва держави були серйозні розбіжності в думках щодо доцільності залучати цивільних робітників для господарської розбудови країни. На думку частини партійних ідеологів, надмірна присутність чужоземців загрожувала збереженню чистоти “арійської раси”. Відтак пропонувалось збільшити кількість жінок-німкенів на виробництві, компенсуючи цим дефіцит робочої сили. Однак така ініціатива не знайшла належної підтримки, тому практика використовувати громадян інших країн в економіці Райху продовжувалась надалі¹².

У ході підготовки до нового збройного конфлікту Верховне командування Вермахту (*Oberkommando der Wehrmacht*) запропонувало власну альтернативу часткової розв’язки проблеми, яка стосувалася трудових ресурсів. Очільники відомства планували використати військовополонених у необхідних для Німеччини галузях економіки. Реалізація цього наміру розпочалась одразу ж після захоплення Польщі. До кінця 1939 р. на територію Райху відправили близько 300 тис. військовополонених, більшість з яких була зайнята у вугільній промисловості та сільському господарстві¹³.

Паралельно здійснювалась активна кампанія із вербування молоді на роботу в Німеччину. Дуже швидко окупаційна влада зіткнулася із небажанням місцевих мешканців добровільно виїжджати в Райх. Це призвело до жорстких заходів з боку поліційних структур, які терором, залякуванням й масовими облавами силоміць захоплювали й транспортували людей на примусову працю. За підрахунками вчених, станом на середину липня 1940 р. на території Німеччини перебувало понад 310 тис. поляків, які разом з військовополоненими, що прибули раніше, отримали статус “цивільних робітників”¹⁴.

Після завершення успішної воєнної кампанії на Західному фронті, почалась підготовка до нападу на Радянський Союз. Упродовж цього періоду нацистські лідери не планували застосовувати в промисловості Німеччини робочу силу з окупованих східних територій¹⁵. Панівною залишалась концепція фізичного знищення близько 30 мільйонів місцевих мешканців, блокуючи постачання продовольства до великих радянських міст, передусім розташованих поза Чорноземною зоною¹⁶. Ще одним свідченням того, що питання трудової експлуатації населення з окупованих теренів у межах Райху не стояло на порядку

¹² Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labor in Germany Under the Third Reich. By Ulrich Herbert (New York: Cambridge University Press, 1997. xxi plus 510pp.) review by Stephen L. Harp, *Journal of Social History*, Volume 32, Issue 1, 1998, p. 222.

¹³ Held Steffen, Thomas Fickenwirth, *Fremd- und Zwangsarbeit im Raum Leipzig 1939–1945: archivalisches Spezialinventar und historische Einblicke* (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2004), 11.

¹⁴ Ulrich Herbert, *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge* (München: Verlag C. H. Beck, 2001), 132.

¹⁵ Тетяна Пастушенко, *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)*. (Київ: Інститут історії України, 2009), 37.

¹⁶ Дітер Поль, “Німецька окупація України 1941–1944 у контексті подій Другої світової війни”, *Historians*, доступно 25 травня 2022 <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny>

денному, є розпорядження А. Гітлера від 17 липня 1941 р. про розпуск армійських формувань після перемоги над СРСР і повернення значної частини солдат на підприємства¹⁷.

Однак поразка у “блискавичній війні” на сході докорінно змінила плани нацистського керівництва щодо можливого використання трудових ресурсів з підконтрольних територій. Економіка Райху потребувала більше робочих рук через мобілізацію німецьких чоловіків на фронт. Нові обставини породили чергову дискусію з цього приводу у нацистській верхівці: райхсмаршал Герман Герінг, зовнішньоекономічне відомство Йоахіма фон Ріббентропа і військово-промислові кола виступали за необхідність використовувати робітників зі Сходу, щоб вирішити нагальні економічні потреби Третього Райху. Натомість Верховне командування Вермахту та Головне управління імперської безпеки (*Reichssicherheitshauptamt*) заперечували подібну практику, посилаючись на неминучість активізації партизанського руху. Зрештою, вирішили залучати робітників з окупованих радянських територій¹⁸, зокрема й із східногалицьких теренів, які в серпні 1941 р. приєднали до польського Генерального Губернаторства як п’ятий дистрикт із центром у Львові.

Проблемами зайнятості іноземців в економіці Райху займалися безпосередньо Райхсміністерство праці й економіки (*Reichsarbeitsministerium*), Райхсміністерство озброєнь і боєприпасів (*Reichsministerium Bewaffnung und Munition*), ділова група працевикористання відомства з чотирирічного плану (*Arbeitsgruppe des GBA bei der Vierjahresplanbehörde*), численні німецькі об’єднання, а також окремі підприємства¹⁹. Щодо окупованих західноукраїнських територій, то тут нацистська адміністрація сформувала чітку ієрархічну інституційну мережу, яка шукала і транспортувала людей до Німеччини. Традиційно виокремлюють три її основні рівні: відділ праці (*Hauptabteilung Arbeit*) при уряді генерал-губернатора, який очолював Макс Фрауендорфер. Далі йшли аналогічні управління в кожному з дистриктів. Найнижчою ланкою були Уряди праці та їхні відділення (*Nebenstelle*), які діяли в округах (*Kreishauptmannschaft*)²⁰. До сфери їхньої компетенції входили реєстрація працездатного населення, розв’язання питань зайнятості, вербування людей на роботу в Німеччину²¹.

¹⁷ Die Wehrmachtsberichte 1939–1945. 1 Band 1. September 1939 bis 31. Dezember 1941 (Köln: Gesellschaft für Literatur und Bildung, 1989), 1050.

¹⁸ Ольга Мармілова, *Джерела до вивчення історії остарбайтерів з Донеччини*: дис. на здобуття наук. ступ. канд. історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. (Старобільськ, 2018), 297.

¹⁹ Віта Дмитренко, “Створення, структура та повноваження вербувальних органів рейху на окупованих територіях”, *“Друга світова війна: події, факти, версії”*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Переяслав-Хмельницький, 2015): 159.

²⁰ Dieter Pohl, Tanja Sebta, *Zwangsarbeit in Hitlers Europa: Besatzung, Arbeit, Folgen* (Berlin: Metropol-Verlag, 2013), 49.

²¹ Witold Wojciech Medykowski, *Macht Arbeit Frei? German Economic Policy and Forced Labor of Jews in the General Government, 1939–1943*. (Boston: Academic Studies Press, 2018), 45.

Уряд праці в кожному з округів мав однотипну структуру. Її можна охарактеризувати на прикладі арбайтсамту у Львові, який складався з трьох головних відділів: трудового права (законодавство праці), робітничих питань і допомоги безробітним. Їхню роботу контролювала адміністрація Уряду праці, що поділялася на низку підрозділів: німецький персонал, місцевий персонал, персонал доглядовий, каса та розрахунковий відділ. Філії арбайтсамту, яких було 11, включали основні райони Львова: Центральний, Кайзервальд, Підзамче, вулиці Стрийська, Університетська, Привокзальна та приміські території: Збоїська, Брюховичі, Зимна Вода, Винники. Усі осередки забезпечували швидку подачу інформації за допомогою телеграфу²².

Від перших днів окупації нацистська адміністрація проводила облік мешканців краю. За інформацією місцевої преси, станом на середину липня 1941 р. Львівський арбайтсамт зареєстрував 20015 осіб²³. Цей процес значно інтенсифікувався, коли на територію Дистрикту поширилося розпорядження уряду Генерального Губернаторства про обов'язкову працю для всіх жителів віком від 18 до 60 років²⁴. Варто зазначити, що до виконання різних повинностей часто залучали учнівську молодь (підлітки до 18 років) та літніх людей (віком понад 60 років)²⁵. Після реєстрації розподіляли робочої сили відповідно до наявних потреб. Прикметно, що до кінця 1941 р. близько 90% з осіб, яких взяли на облік, працевлаштовували в межах “Дистрикту Галичина”. Лише невелику частку відправили на роботу в Райх²⁶.

Заклики нацистської влади активно відновлювати економічне життя регіону не знаходили належного відгуку серед населення. Як інформувала газета “Воля Покуття” від 30 листопада 1941 р., “[...] багато працездатних людей, які є ще безробітні, не зголосилися до Уряду праці. Хто ще цього не зробив, а не хоче мати неприємностей з цього приводу, повинен зараз зголоситися в Уряді Праці”²⁷.

²² Ольга Бежук, “Стан і проблема примусових робітників дистрикту “Галичина” в матеріалах Львівської біржі праці”, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*, Вип. 1, ч. 3(2016): 70.

²³ Уряд Праці про свою роботу, *Українські щоденні вісті*, №9 (1941): 4.

²⁴ Юрій Левченко, “Особливості використання “людського ресурсу” в адміністративно-територіальних одиницях України в роки окупації”, *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал*, Вип. 2 / Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, *Ін-т історії України НАН України* (2013), доступно 27 травня 2022 https://shron1.chtyvo.org.ua/Levchenko_Yurii/Osoblyvosti_vykorystannia_ljudskoho_resursu_v_administratyvno-terytorialnykh_odynytsiakh_Ukrainy.pdf

²⁵ Галина Стефанюк, “Працевикористання українців Східної Галичини та Волині як складова нацистської політики в 1941–1944 рр.”, *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*, № 6 (2018): 66.

²⁶ Державний обласний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р-39., оп. 1, спр. 3, арк. 2.

²⁷ “Пригядка про обов'язок праці”, *Воля Покуття*, No. 29, (1941): 4.; Andrii Aftanas, “Wirtschaftspolitik der Deutschen Besatzungsbehörde im Bezirk Kolomyia (gemäss Zeitung “Volya Pokuttia” 1941–1944)”, *The International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, No. 1, (2021): 335.

Лише на Львівщині, як зазначала преса, таких було близько 10 тис. осіб²⁸. Тому окупаційна адміністрація ухвалила низку рішень, які унеможливили б ухилення від реєстрації в арбайтсамті. Серед них варто виділити запровадження так званого “мельдункового обов’язку”, відповідно до якого, усі, хто покидав населений пункт більше як на два місяці, мали повідомляти відповідні структури. Крім того, від 1942 р. всі жителі “Дистрикту Галичина” підлягали спеціальному “поліційному зголошенню”. Ця форма реєстрації громадян передбачала три пункти: прибуття до нової громади, вибуття з громади та зміна мешкання всередині громади²⁹.

До компетенції Уряду праці належали постійні перевірки підприємств, фабрик та інших установ щодо дотримання правил техніки безпеки, особистої гігієни на виробництві тощо. Їх здійснювали у формі виїзних інспектувань, під час яких оглядали конкретний заклад на основі приписів колишнього польського законодавства й додаткових розпоряджень, запроваджених нацистською адміністрацією. Якщо виявляли порушення та його невчасне усунення, керівнику підприємства загрожувала фінансова відповідальність у розмірі 100–200 злотих або арешт до шести тижнів³⁰.

Створення широкої мережі Урядів праці та їхніх філій по всьому “Дистрикту Галичина” породило серйозну кадрову проблему. У багатьох відділах арбайтсамту не було достатньої кількості німецьких чиновників, тому їхній склад поповнювався вихідцями із місцевого населення, для яких пріоритетом залишалась власна етнічна група над представниками інших національностей³¹. Про це, зокрема, свідчить звіт одного з працівників Українського центрального комітету, складений на основі відвідин делегатур кількох міст. Автор документу стверджував, що в управлінні арбайтсамту м. Судової Вишні переважали українські службовці, натомість у м. Городку усі чільні посади займали поляки з вищою освітою, які проводили “[...] часту й несправедливу відправку українського елемента до Німеччини”. З огляду на це, як йшлося далі у донесенні, місцева делегатура просила надіслати кваліфікованих кандидатів зі Львова для роботи в Уряді праці³².

Нацистські чиновники зіткнулися із труднощами злагодженої комунікації органів влади на всіх рівнях. Такі процеси мали місце і в управлінні праці, через що частина місцевих підприємств самостійно шукала робітників, не інформуючи про це арбайтсамт. Подібні дії гостро критикувала нацистська адміністрація,

²⁸ Опіка Уряду Праці над безробітними та малоземельними мешканцями села, *Дрогобицьке слово*, No. 44, (1942): 1.

²⁹ Володимир Старка, “Соціально-економічна політика нацистських окупантів у Східній Галичині в 1941–1944 рр.”, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, No. 1(4), (2016): 69.

³⁰ Завдання Інспекторату праці, *Бережанські вісті*, No. 16, (1942): 2.

³¹ Dieter Pohl, Tanja Sebta, *Zwangsarbeit in Hitlers Europa: Besatzung, Arbeit, Folgen*, 15–16.

³² ДАЛО, ф. Р-185, оп. 1, спр. 386, арк. 50.

яка вимагала від керівників установ дотримуватися усталеної уніфікованої форми з працевлаштування³³.

Характерною особливістю нацистської економічної політики була міжвідомча конкуренція з низки важливих питань, серед яких вагоме місце займала проблема мобілізації й використання трудових ресурсів на окупованих територіях. Першочергово уся відповідальність на організацію пошуку, обліку, розподілу робочої сили й транспортування її до Райху покладалась на Уряди праці. Згодом інші державні інституції та служби переймали на себе частину повноважень арбайтсамтів, створюючи додаткові перешкоди для ефективного управління³⁴.

Втручання у справи відділів праці зумовлювалось невиконанням їхніх завдань щодо набору необхідної кількості осіб для відправки в Райх. Щоб реалізувати визначені квоти й інтенсифікацію процесу рекрутування населення з окупованих теренів, відповідно до декрету А. Гітлера від 21 березня 1942 р. створювався спеціальний державний орган – Імперське бюро з використання робочої сили (*Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz*) на чолі з недавнім гауляйтером Тюрінгії Фріцом Заукелем, який у політичному плані підпорядковувався безпосередньо фюреру³⁵. Керівник відомства отримав надзвичайні повноваження. Його інструкції й вказівки були обов'язковими для виконання всіма іншими органами влади. Крім того, від вересня 1942 р. при цивільних і військових адміністраціях захоплених територій діяли спеціальні службовці Ф. Заукеля, які також мали право видавати розпорядження щодо розподілу й використання робочої сили³⁶.

Новостворене відомство значно пришвидшило темп примусової мобілізації з окупованих земель. Наприкінці квітня 1942 р. німецькі урядові й військові органи отримали таємну “Програму головного уповноваженого з використання робочої сили”. У документі відзначалося: “[...] Конче необхідно використовувати в окупованих радянських областях наявні людські резерви. Якщо не вдасться добровільно залучити потрібну робочу силу, то необхідно негайно приступити до мобілізації і примусового підписання індивідуальних зобов'язань”³⁷. До кінця війни управління Ф. Заукеля провело чотири широкомасштабні кампанії з набору працездатного населення з Європи, основну масу якого становили вихідці з окупованого СРСР³⁸. При цьому особливі сподівання

³³ ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

³⁴ Norbert Frei, *Der nationalsozialistische Krieg* (Frankfurt am Main: Campus-Verlag, 1990), 264.

³⁵ Сергій Гальчак, “Вивезення населення України на примусові роботи до Третього Райху (на матеріалах Поділля)”, *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України*; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко (Київ: НВЦ “Пріоритети”, 2012): 45.

³⁶ Eugene Davidson, *The Trial of the Germans: An Account of the Twenty-two Defendants before the International Military Tribunal at Nuremberg* (Columbia, London: University of Missouri Press, 1997), 504.

³⁷ С. В. Стельникович, *Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.)*: дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. (Київ, 2016) 183–184.

³⁸ Дмитро Веденєєв, “Насильницьке вивезення мирного населення з території СРСР і Української РСР до нацистської Німеччини та його відображення у науковій літературі і

покладались на “Дистрикт Галичина”, трудовий потенціал якого, на думку другого губернатора “Дистрикту Галичина” Отто Вехтера, мав вирішальне значення³⁹.

Посилення заходів влади щодо рекрутування населення на роботу в Райх неодмінно призвело до зростання опору проти депортації робочої сили. Влітку 1942 р. Ф. Заукель здійснив поїздку на окуповані українські землі, під час якої заслухав пояснення керівників цивільної адміністрації як виконувалась програма примусової праці. Представники місцевої влади зауважили, що вивезення робітників у визначених обсягах завдасть шкоди економіці окупованих територій. Однак уповноважений з питань праці відкинув їхні аргументи та зобов’язав проводити мобілізацію надалі⁴⁰. Зокрема, з “Дистрикту Галичина” до кінця 1942 р. планували відправити додатково ще 100 тис. осіб⁴¹.

На обсяги поставок робочої сили впливала ефективність співпраці центральних органів влади з окупаційною цивільною адміністрацією. Попри те, що очільник Генерального Губернаторства Ганс Франк повністю підтримував курс Ф. Заукеля, розв’язати проблему дефіциту трудових ресурсів у Німеччині не вдалось⁴². Невиконання мобілізаційних квот нацистські чиновники пояснювали відсутністю достатньої кількості особового складу поліцейських і правоохоронних структур, яких можна було б залучити, щоб провести рекрутування мешканців краю. Крім того, через непорозуміння, які виникали між управлінням праці й крайсгауптманами “Дистрикту Галичина”, у певних округах набір робочої сили не здійснювався взагалі⁴³.

Щоб покращити міжвідомчу координацію, було створено спеціальний підрозділ у складі Райхсміністерства праці “Європейське управління з працевикористання” (*Europaamt für den Arbeitseinsatz*). Воно поділялося на п’ять відділів, які урегульовували проблеми використання робочої сили в усіх окупованих областях Європи, а також опікувались підготовкою управлінських кадрів⁴⁴.

меморіальних заходах”, *Пам’ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. Український інститут національної пам’яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко (Київ: НВЦ “Пріоритети”, 2012): 8.*

³⁹ Tarik Cyril Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists* (Ithaca: Cornell University Press, 2015), 118.

⁴⁰ Маркус Айкель, “Через брак людей...” німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр., *Український історичний журнал*, № 6 (2005): 149.

⁴¹ ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 2, арк. 7.

⁴² Steffen Raßloff, *Fritz Sauckel: Hitlers “Muster-Gauleiter” und “Sklavenhalter”* (Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, 2007), 95.

⁴³ Florian Dierl, Zoran Janjetovic and Karsten Linne, *Pflicht, Zwang und Gewalt: Arbeitsverwaltungen und Arbeitskräftepolitik im deutsch besetzten Polen und Serbien 1939–1944* (Essen: Klartext Verlag, 2013), 189.

⁴⁴ ДАЛО, ф. Р-54, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

Проти всеохопної політики відправки населення до Німеччини висловлювалися не лише нацистські чиновники на місцях, але й частина партійних високопосадовців. Значна критика на адресу Ф. Заукеля лунала зі штабу райхсміністра східних окупованих територій Альфреда Розенберга, службовці якого порівнювали методи й форми рекрутування із практикою работоргівлі. Водночас вони вважали, що такі дії Головного уповноваженого з питань праці є намаганням заповнити прогалини, пов'язані з нераціональним поводженням із радянськими військовополоненими, трудовий потенціал яких можна було використати на потреби Райху⁴⁵.

Окупаційний управлінський апарат на території “Дистрикту Галичина” займав вагомe місце в проблемі мобілізації і використання трудових ресурсів. Завдяки діяльності широкої мережі Урядів праці упродовж перших місяців вдалося провести кампанію реєстрації працездатного населення, здійснити розподіл робочої сили з огляду на наявні потреби. Однак через швидке вичерпання кадрового потенціалу українців почали залучати на певні адміністративні посади нижчого рівня, особливо в структурах арбайтсамтів, що суттєво вплинуло на показники виконання рекрутаційних і мобілізаційних планів. У зв'язку з цим, вище партійне керівництво розпорядилось створити спеціальне відомство під керівництвом Ф. Заукеля, яке мало розв'язати проблеми неефективності цивільних органів влади у вербуванні і відправці місцевого населення на роботу в Райх.

LABOR POLICY OF THE NAZI ADMINISTRATION OF THE “DISTRICT GALICIA”

Andrii AFTANAS

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
e-mail: aftanas1995@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5480-6144

The article examines the process of creating the occupying administration on the territory of “District Galicia”, and the structure, powers, and main directions of activity of departments dealing with the issues of mobilization and labor use of local labor resources are highlighted. The role of Nazi officials in campaigns to recruit and transport people to forced labor in the Reich was clarified. The position of the local Nazi leadership periodically did not follow the general political course in the occupied territories due to the career aspirations of certain government officials. It is important to assess the peculiarities of the formation and implementation of personnel policy in the occupation authorities, as the success of the implementation of state policy as a whole depends on human resources.

⁴⁵ Mark Mazower, *Hitlers Imperium: Europa unter der Herrschaft des Nationalsozialismus* (München: Verlag Beck, 2009), 282.

Due to the insufficient number of German employees, the rate of recruitment was low. This led to the need to involve the local population in administrative work, which should have solved the problem according to the Nazi authorities. However, the increase in the number of Ukrainians and Poles in labor departments has exacerbated interethnic conflicts, which directly affected the effectiveness of these authorities, the main criteria of which were indicators of implementation of recruitment and mobilization plans. In addition, the attitude of the local population towards the activities of the occupying authorities has deteriorated due to their repressive and punitive policies. A few months after the establishment of the civil administration, the rate of registration of the working population of the District in workbenches has decreased significantly. These and other factors influenced the spread of protest tendencies among Galician Ukrainians regarding the refusal to go to work in Germany.

Particular attention is paid to the assessment of the activities of Fritz Saukel's office and the measures taken by him to accelerate the recruitment of local people with a view to their further deportation to Germany. To improve interdepartmental coordination, a special unit was set up within the Reich Ministry of Labor, the European Employment Service (Europaamt für den Arbeitseinsatz). Structurally, it was divided into five departments, which aimed to help improve the regulation of labor used in all occupied areas of Europe and engaged in management training.

Keywords: "District Galicia", occupation administration, arbeitsamt, Fritz Saukel, forced labor.

REFERENCES

- Aftanas, Andrii. "Wirtschaftspolitik der Deutschen Besatzungsbehörde im Bezirk Kolomyia (gemäss Zeitung "Volya Pokuttya" 1941–1944)", *The International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, No. 1, (2021): 325–341. (in German)
- Aikel, Markus. "Cherez brak liudei..." nimetska polityka naboru robochoi syly ta prymusovi deportatsii robitnykiv iz okupovanykh oblastei Ukrainy 1941–1944 rr., *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 6 (2005): 139–160. (in Ukrainian)
- Bezhuk, Olha. "Stan i problema prymusovykh robitnykiv dystryktu "Halychyna" v materialakh Lvivskoi birzhi pratsi", *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istoriiia*, Vyp. 1, ch. 3 (2016): 69–73. (in Ukrainian)
- Cyril Amar, Tarik. *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*. Ithaca: Cornell University Press, 2015. (in English)
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (dali – DALO), f. R-185, op. 1, spr. 386, ark. 50. (in Ukrainian)
- DALO, f. R-54, op. 1, spr. 2, ark. 1. (in Ukrainian)
- DALO, f. R-54, op. 1, spr. 2, ark. 7, 14. (in Ukrainian)
- DALO. f. R-39, op. 1, spr. 3, ark. 2. (in Ukrainian)
- Davidson, Eugene. *The Trial of the Germans: An Account of the Twenty-two Defendants before the International Military Tribunal at Nuremberg*. Columbia, London: University of Missouri Press, 1997. (in English)
- Dierl, Florian, Janjetovic Zoran and Linne, Karsten. *Pflicht, Zwang und Gewalt: Arbeitsverwaltungen und Arbeitskräftepolitik im deutsch besetzten Polen und Serbien 1939–1944*. Essen: Klartext Verlag, 2013. (in German)
- Diter, Pol. "Nimetska okupatsiia Ukrainy 1941–1944 u konteksti podii Druhoi svitovoi viiny", *Historians*, dostupno 25 trvnia 2022 <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1547-diter-pol-nimetska-okupatsiia-ukrainy-1941-1944-u-konteksti-podii-druhoi-svitovoi-viiny> (in Ukrainian)

- Dmytrenko, Vita. “Stvorennia, struktura ta povnovazhennia verbuvalnykh orhaniv reikhu na okupovanykh terytoriiakh”, *“Druha svitova viina: podii, fakty, versii”*: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii (Pereiaslav-Khmelnitskyi, 2015): 159–163. (in Ukrainian)
- Frei, Norbert. *Der nationalsozialistische Krieg*. Frankfurt am Main: Campus-Verlag, 1990. (in German)
- Halchak, Serhii. “Vyvezennia naseleння Ukrainy na prymusovi roboty do Tretoho Raikhu (na materialakh Podillia)”, *Viina. Okupatsiia. Pamiat: Prymusovi robotnyky z Ukrainy v okupovanii Yevropi: Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii, m. Kyiv, 27 veresnia 2012 r.* Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, uporiad.: R. I. Pyliavets, V. M. Yaremenko (Kyiv: NVTs “Priorityety”, 2012): 43–51. (in Ukrainian)
- Herbert, Ulrich. *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge*. München: Verlag C. H. Beck, 2001. (in German)
- Hitlers Foreign Workers: Enforced Foreign Labor in Germany Under the Third Reich*. By Ulrich Herbert (New York: Cambridge University Press, 1997. XXI plus 510 pp.) review by Stephen L. Harp, *Journal of Social History*, Volume 32, Issue 1, 1998, 222. (in English)
- Levchenko, Yurii. “Osoblyvosti vykorystannia “liudskoho resursu” v administratyvno-terytorialnykh odynitsiakh Ukrainy v roky okupatsii”, *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi zhurnal*, Vyp. 2. Memorialnyi kompleks “Natsionalnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianoï viiny 1941–1945 rokiv”, In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy (2013), dostupno 27 travnia 2022 https://shron1.chtyvo.org.ua/Levchenko_Yurii/Osoblyvosti_vykorystannia_liudskoho_resursu_v_administratyvno-terytorialnykh_odynitsiakh_Ukrainy.pdf? (in Ukrainian)
- Marmilova, Olha. *Dzherela do vyvchennia istorii ostarbaïteriv z Donechchyny*: dys. na zdobuttia nauk. stup. kand. istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.06 – istoriohrafii, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorichni dystsypliny. Starobilsk, 2018). (in Ukrainian)
- Mazower, Mark. *Hitlers Imperium: Europa unter der Herrschaft des Nationalsozialismus*. München: Verlag Beck, 2009. (in English)
- “Opika Uriadu Pratsi nad bezrobotnymy ta malozemelnymy meshkantsiamy sela”, *Drohobyske slovo*, No. 44, (1942): 1. (in Ukrainian)
- Pastushenko, Tetiana. *Ostarbaïtery z Kyivshchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia (1942–1953)*. K: Instytut istorii Ukrainy, 2009). (in Ukrainian)
- Pohl, Dieter, Sebta, Tanja. *Zwangsarbeit in Hitlers Europa: Besatzung, Arbeit, Folgen*. Berlin: Metropol-Verlag, 2013. (in German)
- “Pryhadka pro oboviazok pratsi”, *Volia Pokuttia*, No. 29, (1941): 4. (in Ukrainian)
- Raßloff, Steffen. Fritz Sauckel: *Hitlers “Muster-Gauleiter” und “Sklavenhalter”*. Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, 2007. (in German)
- Starka, Volodymyr. “Sotsialno-ekonomichna polityka natsystykykh okupantiv u Skhidnii Halychyni v 1941–1944 rr.”, *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, No. 1(4), (2016): 67–77. (in Ukrainian)
- Stefaniuk, Halyna. “Pratsevykorystannia ukraïntsiiv Skhidnoi Halychyny ta Volyni yak skladova natsystykoï polityky v 1941, *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, No.6 (2018): 63–68. (in Ukrainian)

- Steffen, Held, Fickenwirth, Thomas. *Fremd- und Zwangsarbeit im Raum Leipzig 1939–1945: archivalisches Spezialinventar und historische Einblicke*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2004. (in German)
- Stelnykovich, Serhii. *Natsyystskiy okupatsiyniy rezhym na terytorii Zhytomyrsko-Vynnytskoho rehionu i mistseve naseleattia: paraleli isnuvannia y borotby (1941–1944 rr.): dys. ... d-ra ist. nauk: spets. 07.00.01 "Istoriia Ukrainy"*. Kyiv, 2016. (in Ukrainian)
- "Uriad Pratsi pro svoiu robotu", *Ukrainski shchodenni visti*, №9 (1941): 4. (in Ukrainian)
- Viedenieiev, Dmytro. "Nasylnytske vyvezennia myrnoho naseleattia z terytorii SRSR i Ukrainskoi RSR do natsyystskoi Nimechchyny ta yoho vidobrazhennia u naukovii literaturi i memorialnykh zakhodakh", *Pamiat: Prymusovi robitnyky z Ukrainy v okupovanii Yevropi: Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii, m. Kyiv, 27 veresnia 2012 r.* Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy; uporiad.: R. I. Pyliavets, V. M. Yaremenko. Kyiv: NVTs "Priorytety", 2012: 3–14. (in Ukrainian)
- "Zavdannia Inspektoratu pratsi", *Berezhanski visti*, No. 16, (1942): 2. (in Ukrainian)

УДК 930.2:94(477)“186/198”:[316.647.6:32.019.5-044.357]-058.57 Попадюк З.
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4001>

“ОСТАННЄ СЛОВО” В СУДОВІЙ ЗАЛІ ЯК ВИКЛИК ВЛАДІ (З кримінальної справи дисидента Зоряна Попадюка)

Андрій ПОГОРІЛОВ, Алла СЕРЕДЯК

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: andrii.pohorilov@lnu.edu.ua; alla.seredyak@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-7593-898X

На матеріалах розсекречених архівних справ Комітету Державної Безпеки УРСР зроблена спроба показати як радянська тоталітарна система та пропаганда калічила людські долі, однак не зламала дух і здатність свідомих громадян чинити опір московській пропаганді. Публікація останнього слова на суді молодого хлопця, студента першого курсу філологічного факультету Львівського університету Зоряна Попадюка покликана розкрити моральний та інтелектуальний потенціал юного нонконформіста, а згодом дисидента, багаторічного в'язня радянських таборів.

Ключові слова: Зорян Попадюк, нонконформізм, опір, дисидентство, архіви КДБ, “Останнє слово”.

СРСР у другій половині ХХ ст. у свідомості більшості його мешканців поставав не надто заможною, не надто демократичною, однак непорушною імперією. Покоління людей, які пережили одну або дві світові війни, від одного до трьох голодоморів, злочини НКВД-КДБ або ж втратило надію на можливість вирватися з московських тенет, або ж змиралося з дійсністю, задовольняючись відсутністю війни та низькою ціною на хліб. Їхні діти, годовані радянською пропагандою, вже вірили в “найщасливіше дитинство”, “найсмачніший пломбір”, бадьоро співали “Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек”. Не дивно, бо ж дійсно не знали, нічого не бачили – кордони радянської імперії були міцно зачинені. Очевидно для того, щоб ніхто не побачив як “загнивають” західні держави. Задумуватися над тим, де ми опинимося після реалізації планів правлячої комуністичної партії “наздогнати і перегнати” Америку, яка “стоїть на краю прірви” було не велено. Думати мала право партія, а населення стрункими рядами крокувати за її курсом і прославляти мудре керівництво. Репресіями вдалося “замкнути уста” більшості населення, вдалося контролювати дії, однак не думки громадян радянської України (УРСР), предки якої понад триста років шаблею, рушницею чи словом виборювали свободу і незалежність.

На сьогоднішній день фактично не можливо поррахувати ціну української жертвовності та втрат. Ми не знаємо достеменно скільки українських родин втратили батьків чи дідів в лавах армії УСС, УНР, УГА, УПА, скількох сімей торкнулися пазурі лєнінсько-сталінські репресії 20–50-х років ХХ ст. Статистики немає донині, і, мабуть, вже не буде, бо багато архівів або ж вивезені, або знищені

тими ж російсько-радянськими окупантами, творцями імперії – Радянський Союз. Відтак викликає захоплення і, водночас, подив той факт, що серед упокореної маси населення, фактично у всіх куточках українських земель з’являлися сміливці, які не тільки тихо, на кухні, при зачинених вікнах обурюватися тотальною цензурою і відвертою брехнею газет і телебачення, а й насмілювалися відверто говорити правду своїм дітям та онукам, розкривати умисно приховані сторінки історії родини, краю, України. Ще менша кількість пішла далі – наважувалася чинити опір, розробляла та втілювала плани акцій протесту: від розклеювання листівок, впорядкування могил загиблих героїв, до створення опозиційних організацій, видання і розповсюдження позацензурних текстів. І все це для того, аби розбудити залякане і приспане суспільство, спонукати його до дії, до продовження національно-визвольної боротьби своїх предків.

Їх було мало, за влучним виразом Василя Стуса – “малесенька шопта”, однак саме вона на своїх плечах винесла тягар боротьби з імперією, наважувалася протистояти гігантській, щедро фінансованій державній пропаганді. Пропаганді, яка віруючих називала “релігійними фанатиками”, патріотів – “буржуазними націоналістами”, правозахисників та вільнодумців – “агентами іноземних розвідок”. Результат сьогодні бачимо виразно: нащадки “будівників комунізму” не відрізняються ані розумом, ані винахідливістю. В сучасній Росії критично мислячі особи чи будь які опозиційні організації це знову ж таки – “іноземні агенти”. Особливо ті, що впродовж понад тридцяти років після розпаду СРСР хочуть донести правду про злочини радянської влади, яка, на жаль, знайшла своїх прихильників і послідовників в багатьох куточках колишньої радянської імперії.

Як наслідок – міцно зачинені архіви служб безпеки, міністерства внутрішніх справ, спецфонди в партійних архівах. Зачинені в радянські часи, а у ініціаторів і творців злочинного режиму – в Росії, і донині. Відтак не дивно, що пріоритет у висвітленні теми опору належить дослідникам, які волею чи неволею опинилися за межами СРСР¹. Джерелами для їхніх публікацій слугували матеріали, які передавали на волю засуджені виправно-трудовах таборів. Саме ці, написані найдрібнішим почерком та карколомними способами передані на волю записки дозволили літописцями репресій (Н. Горбаневська, А. Якобсон, К. Любарський та ін) укладати нецензуровані “Хроніки поточних подій” та інформаційні бюлетені². Важливу роботу зробило нині гнане в Росії Товариство “Меморіал”, члени якого за нелегких обставин зуміли по крихах зібрати, оцифрувати та викласти у відкритий доступ ці безцінні матеріали³. Вони ілюструють правдиву

¹ *Українські юристи під судом КДБ*. (Мюнхен, 1968), 197.; *Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали процесів В. Чорновола, М. Масютки, М. Озерного та ін.* (Мюнхен, 1970), 248.; *Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації*. (Мюнхен, 1971), 43.; *Широке море самвидавчу з України*, (Париж – Балтимор, 1972), 378.; *Українська Гельсінкська група 1978–1982. Документи і матеріали*. (Торонто-Балтимор, 1983), 998. та ін.

² *Вести из СССР. Права человека*, в 4-х томах. (Мюнхен, 1989–1991).

³ *Хроника текущих событий*. No. 1–65, отримано доступ 10 квітня 2023, <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>.

хронологію боротьби за базові права людини, хронологію репресій та супротиву політиці і практиці русифікації в Україні.

Висвітлення проблем дисидентського руху в зарубіжній та українській історіографії докладно охарактеризував київський науковець і краєзнавець Олег Бажан⁴, який також опублікував ряд власних ґрунтовних досліджень і продовжує працювати над темою⁵. Зрозуміти суть, мотиви і механізми радянської репресивної машини після засудження в кремлівських кабінетах культу особи Сталіна дослідникам вдалося завдяки тому, що Україна в 2011 році прийняла Закон “Про доступ до публічної інформації”. Закон відкрив можливості доносити правду до людей, вихованому на кремлівській пропаганді, фактично на маніпуляціях історією та відвертій брехні. Архівна реформа стала передумовою і запорукою політичної трансформації країни. Сучасне українське архівне законодавство одне з найліберальніших в Європі. На пострадянському просторі Україна займає перше місце по доступу до архівів Служби Безпеки⁶. Для полегшення роботи з величезними пластами документів вийшло ряд методичних посібників та відеоматеріалів⁷. З ініціативи дослідників Радомира Мокрика, Дарії Гірної, Вахтанга Кіпіані, Христини Коціри, Віталія Ляски та ін. з’явилися просвітницькі проекти, відеолекції, дописи, подкасти, публічні інтерв’ю, які на високому науковому рівні висвітлюють сторінки опору, здавалося б непорушній імперії⁸. Джерельною базою для них, окрім розсекречених архівних матеріалів,

⁴ Олег Бажан, “Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії”, *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, No 2, (2001): 520–529.

⁵ О. Бажан, Ю. Данилюк, *Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки)*, наук. ред. О.П. Реєнт. (Київ: Рідний край, 2000), 232; О. Бажан О., Ю. Данилюк, *Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр.* (Київ, 2000), 332.; Олег Бажан, “Міжнародні кампанії по дотриманню прав людини в Україні в 1960–80-х рр. і реакція на них з боку партійно-державного керівництва СРСР”, *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, No 10, (2000): 538–548.; Олег Бажан, “Дисидентство в УРСР: спроба дефініції”, *Мастеріум. Історичні студії*, No 7, (2001): 23–33.; Олег Бажан, “Щербицький та дисиденти (за документами КДБ та ЦК КП України)”, *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*, No 2, (2018): 222–239.; Олег Бажан, *Петро Шелест. “Вірю в розквіт моєї рідної України...”*. (Київ: Парлам. вид-во, 2021), 352.

⁶ Див.: Open Archives, доступ отримано 10 квітня 2023 р.: <http://www.open-archives.org/en/rating>.

⁷ В. М. В’ятрович В, І. М. Кулик, В. В. Лошак В, А. В. Шпак. *Право на правду. Практичний порадишник із доступу до архівів. Видання друге, доповнене.* (Львів: Часопис, 2016), 192.; Андрій Когут. “Що (не) приховують архіви КДБ?”, *Локальна історія*, доступ отримано: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/shcho-ne-prikhovuiut-arkhivi-kdb-andrii-kogut/>.

⁸ *Спецпроект: Дисиденти*, доступ отримано: <https://dysyenty.localhistory.org.ua/>; Радомир Мокрик, “Шістдесятники: Чехословаччина як вікно у світ”, *Історична правда*, доступ отримано: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/11/25/158531/>; Радомир Мокрик, *Український Гельсінський рух (1976–1991): правозахисний, культурний та державотворчий аспекти*, доступ отримано: <http://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/viewFile/177/169>; *Голос спротиву, який не чули! Хто такі шістдесятники та за що вони боролися?*, доступ отримано: https://www.youtube.com/watch?v=dKYuUpkcuKk&list=PLjhjD_QTF1T_WuekDha_MTYCn7PUB_loxwYd&index=25; Віталій Ляска, Радомир Мокрик. *Чому російський дисидент закінчується на українському питанні*, <https://www.youtube.com/watch?v=SGu7L3F-k44>.

слугував доробок найактивніших літописців українського опору В. Овсієнка та Є. Захарова⁹.

До опрацювання українських архівів долучилися і зарубіжні науковці, особливо примемно, що з'являються монографії написані у жанрі культурної історії з акцентом на представлення соціального портрету представників опору¹⁰. Це вселяє надію на подолання у світі донині пануючого російського наративу, як про минуле, так і про сучасне України. Однак основну роботу належить зробити українським науковцям. Серед нових публікацій виділимо дослідження Людмили Тарнаширської¹¹ та монографію Радомира Мокрика “Бунт проти імперії. Українські шістдесятники”, в якій, за влучним виразом автора, пропонується мандрівка у внутрішній світ молодих людей, які творили культуру в буремні роки “хрущовської відлиги”, історію громадянської відваги і боротьби плеяди молодого постсталінського покоління інтелектуалів, об'єднаних спільними переконаннями, ідеями, взаємоповагою і бажанням творити і нести людям правду¹².

Водночас ще залишається багато міфів довкола “величі СРСР” та мізерності опору колоніальній політиці радянській імперії. І тут, видається, потрібно насамперед акцентувати на персоніфікації супротиву, розкрити інтелектуальний і моральний потенціал кожного нонконформіста, шістдесятника, дисидента. Очевидно не вичерпним, однак надзвичайно інформативним джерелом слугують нині розсекречені кримінальні справи (КС) учасників опору. Широкому загалу представлені унікальні видання: у повному обсязі (з коментарями) видана кримінальна справа Василя Стуса¹³ та окремі томи КС Валентина Мороза¹⁴. Розуміємо наскільки це довготривала і громіздка робота. Водночас не так складно (як необхідно) публікувати важливі фрагменти розслідувань та матеріалів суду.

Документом, який розкриває внутрішній світ, інтелект і силу духу людини нерідко є останнє слово на суді радянського “кривосуддя”. Така робота теж ведеться, однак опубліковані тексти складають лише мізерну частинку важливих джерел¹⁵. Хтось маневрував, сподіваючись пом'якшення покарання, хтось

⁹ *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей*, доступ отримано: <http://museum.khpg.org/1628664314>.

¹⁰ Simone Attilio Bellezza. *The Shore of Expectations: A Cultural Study of the Shitdesiatnyky*. (Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2019), 352.

¹¹ Людмила Тарнаширська, *Українське шістдесятництво. Профілі на тлі поколінь*. (Київ: Смолоскип, 2019), 592.

¹² Радомир Мокрик, *Бунт проти імперії. Українські шістдесятники*. (Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023), 416.

¹³ *Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР*, уклад. В. Кіпіані, (Харків: Віват, 2020), 688.

¹⁴ *Судовий процес Валентина Мороза. Розсекречені матеріали*. (К.: Discursus, 2021), 436.

¹⁵ Останнє слово на суді Вячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Євгена Сверстюка, Миколи Руденко, Юрія Литвина, Йосифа Зісельца, Миколи Горбала, Мустафи Джемілева, див.: *Дисиденти. Антологія текстів*, упоряд. О. Сінченко, Д. Стус, Л. Фінберг, (Київ: Дух і Літера, 2018), 560–662.

відмовився від останнього слова, усвідомлюючи наперед спланованість “Вироку”, комусь не дали можливості його виголосити. Для майбутнього дисидента, а в часі суду студента, підкреслимо – студента першого курсу, філологічного факультету Львівського державного ордена Леніна університету імені Івана Франка Зоряна Попадюка “Останнє слово” стало ще одним пунктом звинувачення.

Зорян Попадюк народився 21 квітня 1953 р. у місті Львові. Дитинство провів у Самборі, навчався у середньої школі № 1, а завершив середню освіту у Львівській школі № 55. Виховували хлопця мати, дідусь і бабуся. Бабуся, Софія Копистинська – вчителька математики у Самборі і вдова по українському січовому стрільцю і учаснику героїчної оборони гори Маківки Іванові Попадюку. Саме про дідуся найбільше згадувалося в родині. Це були історії про відважність, впевненість у власних переконаннях, національну свідомість і готовність ризикувати власним життям¹⁶.

Мати Зоряна – Любомира Попадюк викладала німецьку мову на факультеті іноземних мов у Львівському університеті імені Івана Франка (тоді Львівський державний ордена Леніна університет імені Івана Франка). Оточенням мами було коло молодих львівських інтелектуалів покоління “шістдесятників”: родини Калинців, Чорноволів, Осадчих, Гнатенків, Косівих, Богдана і Михайла Горинів та ін. Інакше нерідко зустрічалися у помешканні Попадюків, відзначали свята, ділились своїми поглядами і думками, уявленнями про майбутнє України. Гостював і пізніше листувався з Любомирою поет, публіцист, перекладач, в майбутньому дисидент і політв’язень Василь Стус. Тож не дивно, що в родині Попадюків було чітке розуміння політичного, економічного і культурного становища України в СРСР, необхідності передачі історичної правди, недопустимості викривлення чи фальшивого трактування подій минулого. Після затримання сина Любомиру Попадюк звільнили з роботи “за професійно непридатністю”¹⁷. Виключили з університету та гнівно засудили, звісно ж, і сина. Зорян на той час не встиг завершити перший рік навчання. Отож дивує ерудиція юнака, розуміння внутрішнього і зовнішньополітичного становища українських земель в умовах відсутності правдивої інформації і засилля брехливої пропаганди в офіційному медійному просторі.

Публікуємо текст останнього слова Зоряна Попадюка на суді зі згоди автора.

¹⁶ Зорян Попадюк, (1953 р. н.), записав Андрій Погорілов, м. Львів, 25 березня 2023 р.

¹⁷ Особова справа Любомири Попадюк, Архів Львівського національного університету ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 2 о/с, спр. 228.

Громадяни присутні!

Перш за все, перед тим, як розпочати своє останнє слово, я почуваю себе зобов'язаним передати від слідчого відділу комітету державної безпеки щонайсердечнішу подяку обвинувачуваному в даній справі Микиткові Яромиру, а також свідкам Клакові Мирославу, Хвостенкові Григорію та Богушеві Емілію за те, що вони так ретельно сприяли розслідуванню незбагненно важких і серйозних своїх злочинів, а заразом, на превелику радість вищезгаданих органів, не забули облили себе словами, як тільки можливо, найбруднішою лайки. Але особливої вдячності заслуговує свідок Мельник Володимир за чудово переказані свої, напевно, п'яні видіння. Неабиякий хист останнього у справах подібного характеру дав змогу "шановним" громадянам з вулиці Дзержинського вміло довершити фабрикацію обвинувачення. Зі свого боку я приєднуюся до цих подяк, так як зазначені особи допомогли і мені згадати все, що колись було мною вчинене, або не вчинене. Отже ще раз усім щиро дякую.

Кожного можна зробити злочинцем! Достатньо якщо законом заборонити людям дивитись і розуміти. Якщо ви після такого наважились дивитись відкритими очима і думати, вас оголосять злочинцем, прирівняють до грабіжника і вбивці, хоч би за те, що ви тільки побачили грабіж і назвали його справжнім ім'ям. Таким законом і являється стаття 62 КК УРСР, за якою я притягаюся до судової відповідальності і у порушенні якої я визнаю свою вину. Проте сама ця стаття по своїй суті є не чим іншим як порушенням основного закону нашої держави, а саме Конституції Української Радянської Республіки, котра передбачає свободу совісті, слова, друку, зібрань, маніфестацій і тому подібне. Окрім того, згадана стаття грубо порушує міжнародну декларацію прав людини, яка підписана також і урядом союзу РСР. Але досить про це. Не я перший даю їй таке визначення, і якщо вона не буде анульована, то не я останній, що, звичайно, дуже болісно констатувати.

Перейдемо тепер до питань, відповіді на які, ви прослухавши зміст обвинувачення, напевно, хотіли б почути. Насамперед кілька слів щодо неправильної оцінки вчинених мною дій. З показів моїх друзів (та й з моїх також), як на слідстві, так само й тут, на судовому засіданні, можна зробити висновок, що угруповання, яке виникло кілька років тому, мало яскраво виражений націоналістичний характер, а я, як його головний і найголовніший, мало не генеральний засновник, організатор, далі керівник, деспот, узурпатор і, насамкінець, пастух, був і є найзапеклішим із невірних націоналістів, а, отже, ворог всіх вас. Відразу дозволю собі децю змінити таку оцінку. На мій погляд думки й ідеї, які нібито належать мені, насправді ж, напевно, є думками й ідеями не кого іншого як тих, що даючи на слідстві покази, виявили схильність зробити мене їхнім власником. Не знаю, з яких міркувань все це робилося, можливо, з великого

жаху перед відповідальністю, а, можливо, просто через бідність уяви щодо мети угруповання декого у вищезгаданих осіб. Мовляв, якщо мені забажалося вивісити жовто-блакитне полотнище або вигнати чи перерізати горло іновірцеві, або ж дати йому якесь ганебне прізвисько – гадав собі дехто з таких осіб – то чому ж, скажімо Попадюкові щось подібне не стрілило в голову. Коли, наприклад, одному із свідків захотілося, в якомусь бог знає як уявлюваному майбутньому України створити для іноплеменників резервації на кшталт апартеїду, то чому б знову ж таки не приписати цю ідею мені? Так робилася справа. Слідчим самим було від того всього смішно. Але що ж було робити – свідки показують, а протокол вимагає точного відтворення. Ну й тоді починалося “Обвинувачений Попадюк, свідок такий-то і такий-то та ще й такий-то, показати що ви... і т.д.і т.п. Чи стверджуєте ви ці покази?”. Спочатку я обурювався, потім дивувався, а насамкінець, починав сміятися і для святого спокою, аби не сперечатись у таких дурнуваних деталях, що, звичайно, б вело очні ставки і всякі інші неприємні процедури, починав згоджуватись. Ось чому я на початку свого виступу застосував такий термін як фабрикація. Так, сталася звичайнісінька фабрикація, хоч навіть не з бажання слідчого відділу – більше з халатності.

Отож якісь відповіді на цю частину звинувачення, де згадується про діяльність так званого УНВФ, як також моя оцінка цієї діяльності, на мою думку видалися б досить смішними, а ще більше зайвими і непотрібними. І з дозволу суду я залишу собі цю частину справи для підживи нової партії тюремних анекдотів. На закінчення хочу зазначити лишень одне, ані я, ані угруповання за винятком кількох осіб (сюди звичайно не належить обвинувачений Микитко), ніякої мети, яку можна було б кваліфікувати як таку, що має націоналістичний підтекст, не мали. До того ж і саме угруповання існувало тільки формально, якщо не сказати зовсім не існувало – бо люди, знову ж таки, за винятком Микитка, який більш-менш правильно уявляв собі мету своєї діяльності, не здатні були до якоїсь роботи, хіба що породити нісенітницю на зразок “самостійної безкордонної України” і тому подібних дурниць. Але обличмо те, що викликає сміх. Суд – справа поважна і тому давайте перейдемо до суті обвинувачення, а власне до тієї його частини, яка і на слідстві і тут, у цьому залі, була висвітлена більш-менш вірно.

Мертві повинні жити. Інакше світові загрожує повне знищення. І вони живуть, вийшовши з крематоріїв гітлерівських концентраційних таборів, живуть, залишивши свої безіменні могили, живуть, щоб нагадати людству про свою смерть, живуть, відбиваючи немов у дзеркалі лице кожного народу... – героїчне і водночас криваве, живуть, щоб вмерло те останнє...

Чи не з цього саме почалося у багатьох моїх ровесників бажання змагатися за правду? Малі ще зовсім хлопчата бігали по березі Дністра і жахалися страшними черепами, а то й цілими кістяками, колись живих людей. Понад сотня молодих тіл свого часу безжалісно розстріляних, закатованих живцем, трактором утрамбованих ... (Так-так, ці хлопчачки підросли, дошукалися родичів закатованих, знайшли свідків, побачили сльози і жах на очах людей, що згадували події тридцятирічної давності). Заходами санепідемслужб і, звичайно, ще інших органів, що намагалися будь-яким чином сприяти нерозголошенню цієї події, залишки кістяків були скинені на машину, обсипані хлораміном і відвезені на міський цвинтар. Там їх закопали поряд із німецькими солдатами, правда, з тією лишень перевагою, що німці мають впорядковані могили, а місце поховання цих закатованих, зрівняне з землею. Дехто казав тоді, з приводу цієї події, що несподівано повинь якраз вчасно розкопала цю дністрянську могилу, адже ж це був час, коли викриття злочинів культивської доби вже щораз більше пригальмовувалось, аж поки зовсім не припинилось.

Сотні самбір'ян поспішають кожної весни на міське військове кладовище, щоб покласти вінки на могили солдатів і сотні ніг топчуть щовесни велику могилу, що неподалік, топчуть, бо з цієї могили краще видно церемонію меморіалу, топчуть, бо не знають навіть, що це могила, топчуть одних, щоб віддати данину пошани іншим. А могила ця налічує набагато більше жертв, аніж два такі військові кладовища. За деякими підрахунками там поховано понад 900 чоловік, що замучені невідомо з чийого наказу у 1939–41 роках (правда, працівник самбірського міськвідділу УКДБ товариш Кожем'якін децю знижує кількість жертв – доказ: фірман, який вивозив трупи на цвинтар, сказав, що йому здається, наче закатованих було трохи менше). Але не в чисельності справа? Ні, звичайно, сталися злочини і наша мета, як і ваша громадяни присутні, зберігати пам'ять про невинно замучених – незалежно від того чи це жертви гітлерівців, чи наслідки кривавої діяльності деяких з'єднань бандерівців, а чи незаперечна дійсність сталінських часів. Могили мучеників – це наші святині, і ми не маємо права допускати, щоб вони заростали бур'янами людської байдужості, щоб чийсь невинні ноги могли про це не здогадуватись, топтали одну святиню шануючи іншу. І даремно думають представники місцевої влади, що злочини треба приховувати. Це тільки спричиняє шкоду їм. Авторитет цієї влади залежить не від того, наскільки вміло вона приховує колишні злочини (хоч це зробити, зрозуміло, неможливо, бо ж також існують очевидці, бо ж, звичайно, дехто таки вцілів після кривавої бойні на території тюрми), авторитет її залежить від того, наскільки правильно буде оцінено стан речей і почато гласне розслідування. Була ж мужність визнати правдиву дійсність культу особи – треба довести це до кінця і у таких випадках як цей. Прошло

багато часу і почуття помсти тим злочинцям, що діяли від імені радянського уряду децю притупилось, навіть забулось – люди не прагнуть помсти, але вони не здатні водночас забувати своєї святині і тому, кладучи вінок на могилу радянського солдата, вони не забувають замайти квітами могили тих, що загинули так невинно і так безглуздо – хай це будуть євреї, знищені тисячами фашистськими нелюдами, хай це будуть перші діячі або просто співчуваючі новій радянській владі, замучені повстанцями, але хай це будуть також і ті, хто впав жертвою жорстокої сталінської доби. Святині мусять залишатися святинями. Мученицькі могили повинні мати свої хрести. Інакше не може бути...

Приблизно рік тому, у містах Івано-Франківську і Стрию з'явилися листівки присвячені 4-тій річниці чехословацьких подій. В цей самий день, в Москві, на Красній площі відбулась малочисельна демонстрація протесту проти дальшої окупації ЧССР. Проте, хіба мали право мовчати мільйони, які розуміли усю ганебність вчиненого так недавно акту. Адже ж тим тисячам солдатів, напевно, ще й тепер ввижаються люди, які не думаючи про своє життя, лягли на вулицях Праги під радянські танки й бронемашини, лишень аби не пустити, заступити своїми тілами дорогу до серця своєї батьківщини, адже декому ще дотепер стоїть перед очима палаючий живий факел на площі Вацлава... Виникає питання, чому коли такі як Ян Палах можуть вчинити заради рідної країни самоспалення, інші, замружуючи очі, мовчать?

Все почалось зі студентських гуртожитків, а закінчилось як ви пам'ятаєте т. з. "Празькою весною", що принесла з собою разом з такими видатними діячами як Ол. Дубчек, Й. Смеровський, О. Чернік та інші, широку демократизацію країни, створила всі умови для втілення в життя в Чехословаччині ідеї побудови "соціалізму з людським обличчям". Звичайно, що в цей час, відчувши свободу підняли голову і деякі реакційні елементи – але ж не це привід до втручання. Ці елементи, показавши своє справжнє обличчя, були б, зрозуміло, відкинені чехословацьким народом, а нове, прогресивніше суспільство існувало б незалежно від усяких там прихильників порядків. Чехословацький експеримент був сприйнятий цілим світом з цікавістю і захопленням, а найбільше від нього, напевне, чекали братні країни східної Європи. І лишень для радянського уряду чехословацькі події були якимось загрозливим страховиськом. Є підстави вважати, що для радянських керівників розвиток подій у чехословаків ставав дедалі більш болючою як зовнішньополітичною так і внутрішньополітичною проблемою. Що стосується зовнішнього боку, то це вплив нових ідей на країни соціалістичної співдружності, а, отже, поява нових елементів спочатку не в країні, що вважає необхідним тримати пальму першості у всіх суспільних перетвореннях, а зовсім в іншій, на думку гегемона міжнародного комуністичного руху, нікчемній в порівнянні

з самим гегемоном, країні. Але нас цікавить інший бік цієї справи, а саме: вплив деяких явищ чехословацької нової політики на громадянську думку народів самого Союзу, в першу в першу чергу, неросійських. І тут, нам здається, не останню роль відіграло й українське питання. Українське населення Пряшівщини отримало більшу культурно-національну автономію, ніж мав до часів Празької весни, більш інтенсивно запрацювали чехословацькі українські преса і радіо. На сторінках газет з'явилися повідомлення про дійсний стан української культури в УРСР, з'явилися твори діячів нового українського відродження 60-х років, серед них І. Дзюби. Періодичні видання "Дружно вперед" і "Дукля" систематично вміщували твори невідомих, або свідомо замовчуваних на батьківщині молодих поетів, письменників, публіцистів. Про це все в нашій країні було відомо, адже ж джерела інформації в наш час практично не піддаються обмеженню. Отже, так званий рух шістдесятників дістав в особі Чехословаччини міцну підтримку; підтримку, як чисто символічну так і практичну. І не дивно, тому що в хвилини, коли вирішувалась доля чехословацького експерименту. Одним з найбільш палких прибічників збройного втручання, поряд з Вальтером Ульбріхтом, виявився і наш колишній партійний керівник П. Ю. Шелест. Отож втручання почалося... Спочатку на території Чехословаччини були проведені маневри військ Варшавського Договору, що не можна було назвати інакше, як демонстрацією сили. Проте, зважаючи на рішучу вимогу чехословацького уряду, ці війська були все-таки виведені. Далі йшов ще один маневр – концентрація збройних сил на радянсько-чехословацькому кордоні. Пізніше переговори в Чієрні над Тисою, після яких війська було децю відведено; ну й на кінець вечір 20 серпня...

Відразу ж 21 серпня, у всіх радянських газетах з'явилися повідомлення про те, що війська Варшавського пакту (окрім Румунії) за проханням керівництва КНРС прийшли на допомогу братньому чехословацькому народові. Далі йшло саме запрошення, чи то пак прохання, ніким, проте, не підписане, зрозуміло. Але це ще не все. Документ був датований датою 21 серпня 1968 року, а війська окупантів ввечері 20 серпня перейшли кордон своїх держав. Цікаво, як відповідні органи пропустили так невмілу фабрикацію. А, можливо, це хтось вирішив посміятися? Та це, звичайно, не має значення. Тепер щодо самих солдатів; вони найбільш потерпіли від цієї безглуздої акції, особливо в плані морально-політичного виховання. Їх запевнили, що вони йдуть визволяти чехословацьких братів від західнонімецької загрози, а вони бачили скрізь людей, які зі сльозами на очах промовляли до них: "Що ви робите, йдіть додому, вас сюди ніхто не запрошував". А хлопчачки, ще зовсім малі, сміливо підбігали до радянських танків і на п'ятикутних зірках рішуче вимальовували страшні свастики. П'ятикутні зірки і фашистські свастики... Це було вже зовсім

незрозумілим. А німецька загроза? Її не було, звісно. До речі, у своїх поясненнях командуючому складові, правлячі кола використали застаріле формулювання російського царату, що звучить приблизно так: “щоб врятувати когось від нападу інших, треба самому на нього зробити напад”, або: “зарубати, щоб грім не вбив”. Проте, це було тільки для солдат. Офіційно про такі речі ніхто не повідомляв. Для війська це було вже достатньо, щоб відвернути увагу від самої мети вторгнення. Не буду детально зупинятися на всіх перипетіях тогочасних подій. Ця тема не для судового засідання. Згадаю на кінець лише, що тільки залізна воля й витримка президента Свободи, врятувала тоді світ від непоправної трагедії. 21 серпня в день, коли танки союзних армій руйнували своїми гусеницями мирні Празькі вулиці, мені довелося чути звернення його до чехословацького народу. Чогось більш хвилюючого, більш болючого і більш трагічного, я не переживу вже, напевно, ніколи в житті. У словах президента звучали водночас і сльози чехів і словаків і велика відповідальність за життя тисяч і тисяч, за життя кожної людини. Старий генерал Свобода домігся звільнення членів свого уряду і доставлення їх на переговори, домігся більш-менш терпимих умов перебування окупаційних військ в своїй країні, домігся виводу інших союзних армій... – і все це на незрівнянно важких розмовах в Москві.

Отож так чи інакше окупація вже була узаконена угодою про тимчасове перебування радянських військ на території Чехословаччини. Народ, який ставився до радянських людей найбільш дружно з усіх європейських народів, народ, який виховував у своєму середовищі вдячність до Радянського Союзу за звільнення від гітлерівської неволі, став народом, поразка радянської хокейної команди на чемпіонаті світу для якого стала причиною сотисячних демонстрацій, спрямованих проти його країни, що супроводжувалися підпалами і погромами радянських установ на чехословацькій землі.

Таким чином, Празька весна пробувши так недовго, перестала існувати. На деякий час, за допомогою збройної сили, загальмовано чехословацький експеримент, але ідея соціалізму з людським обличчям вже побачила світ, вже стала прикладом (27) , вже має своїх мучеників і тому кличе і буде кликати до нових змагань.

Все було обдумано ідеально, військовий механізм спрацював бездоганно і військова перемога колосальних сусідів над маленькою Чехословаччиною була абсолютною. Але тільки й усього! Перемога ця, була тільки перемогою зброї – з усіх інших міркувань виявилось, що радянська країна, як і соціалізм в цілому, ще ніколи за час свого існування не зазнали так нищівної поразки, як за один день 21 серпня 1968 року. “Завоювавши маленьку Чехословаччину, росіяни втратили весь світ” – такою була оцінка доконаного акту китайським урядом – тим самим урядом, який вже довгий

час вів беззубу антирадянську компанію, і якому нарешті пощастило на матеріал для переживання. Так, Пекін в той час здобув чудовий козир у своїй боротьбі за третій світ, козир який і до сьогодні дається взнаки. Ще більш неоціненну послугу справила ця, нічим не виправдана акція, всяким реакційним, антинародним силам капіталістичного Заходу. Досить згадати з яким задоволенням смакувалося деякими членами ООН факт інтервенції на засіданні Ради безпеки, скликаному з приводу чехословацьких подій! Але коли б тільки це? Єдність соціалістичного табору дала нову тріщину, авторитет КПРС в ці дні, серед прогресивних сил світу впав до мінімуму. Міжнародну нараду комуністичних і робітничих партій довелося на деякий час відкласти, але навіть тоді, коли вона відбулась, делегати багатьох народів, і в першу чергу італійського, французького, австрійського, і інших, незважаючи на численні прохання представників ЧССР не зачіпати чехословацької проблеми, вважаючи все-таки за потрібне висловити своє обурення з приводу подібного роду актів. А позиція румунської делегації, хоч децю стримано, але все ж дала належну оцінку як окупації братньої країни, так і тому шаленому тискові, які так відчували Румунія і Югославія в час згаданої акції. Так звана доктрина про обмежений суверенітет, або ще як її звикли називати доктрина Брежнєва, стала тим фактором, який відштовхував і відштовхував від СРСР всі демократичні рухи світу. І вже ж вона стосується тільки Чехословаччини, Румунії, Польщі, Угорщини, але звичайно не КНР, тобто всіх тих, котрих ми вважаємо слабкими, порівняно з могутньою силою супердержави, якою є Радянський Союз. Хоча і тут вона діяла далеко не бездоганно. В свій час навіть до Румунії, Югославії чи Польщі згадану доктрину застосовувати там не наважувались. Але пройшов деякий час. І хоча все це було так несподівано, якщо брати до уваги цих кілька років, що відділяють нас від фатального серпня 1968, все це було вже надто давно, коли зважити на ті зміни, які відбулись за останній період. Урядові кола, здається, нарешті почали розуміти наскільки ця інтервенція була помилкою. Помаленьку відходить у забуття доктрина обмеженого суверенітету, спостерігаються намагання, зрештою, навіть досить успішні, виправити становище. Підготовча нарада щодо скорочення збройних сил і озброєнь в Європі, визначила територію ЧССР, як таку, що підлягає також скороченню мілітарної сили. Звідси виникає питання чи згода радянського уряду з цим фактом часом не означає негласно примирення і навіть визнання своїх помилок щодо Праги? Але якби там не було, виведення радянських військ з Чехословаччини в усякому разі уже не так нездійсненна річ, а, значить, і ідеї соціалізму з людським обличчям все-таки буде второвано дорогу до життя. Це надія нас усіх. В щасливе майбутнє народу Чехословаччини вірять не тільки чехи й словаки, в нього віримо й ми, бо їхнє майбутнє це разом з тим, і наше майбутнє. І дай бог,

щоб трагедії на зразок чехословацької вже не повторились, а тому листівки подібного змісту більш ніколи не мали підстави з'являться.

Не так вже й багато років минуло з часу, коли багатьом видатним діячам українізації 20-х років було повернено їхнє чесне ім'я. Проте, самої українізації, не відомо з якої причини, й досі не реабілітовано. Проблема повернення до ідеї відродження справді українського національного життя і була лейтмотивом діяльності цілої плеяди представників нової громадської думки на Україні – так званих шістдесятників. Намагання цих людей сприяти опорі русифікації (а про неї сьогодні вже нема чого згадувати, бо занадто вже часто відбувались останнім часом суди і змістом майже кожного останнього слова була все одна і та сама тема: опір асимілятивним замашкам партійного керівництва, незалежно, чи йшлося про Україну, чи про Прибалтику, про Білорусію чи Кавказ, про кримських татар чи про інші національні меншини) не пройшло марно. І хоч майже всі вони зараз перебувають у в'язниці, одержавши воістину ганебні (34) вироки, поштовх до більш активного спротиву дано; збуджено, колись приспану офіційною пропагандою, зацікавленість широких мас долею свого народу, започатковано непримиренну боротьбу з дотеперішньою байдужістю. Поява такого явища, як самвидав, зробила настільки помітну революцію у житті країни, яку, з погляду сьогоднішнього дня, навіть важко ще оцінити. Самвидав стався тою скарбницею, в якій зневірившись в усіх інших джерелах – як офіційних радянських, так і західних, що граючи на наших національних почуттях, ведуть ворожу нам і нашому народові гру – ми, молоді, намагаємося знайти правду. Прапор шістдесятих років піднімає щораз більша і більша кількість рук, і хоч форми змагання, яку кожен розуміє по-своєму, децю міняються, але головне мета – збереження для світу ще однієї з багатьох націй – залишається незмінною. В наших очах світова думка наче поділилася на два табори. Одні вважають за прогресивне зникнення національних відмінностей – інші ж знову, навпаки, нівеляцію кожної національної окремішності розглядають як акт, що веде до повної деградації людства. На захист обох тенденцій стають стоси літератури, виникає велика кількість різноманітних теорій, починаючи від думок соціологічних і кінчаючи біологічними. Але якби там не було – це питання залишається настільки невирішеним, наскільки болючим. Представники обох течій – не вороги, вони щиро намагаються знайти вихід для дальшого поступу людства. І тому у шістдесятих роках так відкрито виступали зі своїми думками вищезгадані особи. Але не так сталося, як гадалося. Замість повести відкритий діалог, їх заховали за ґрати. Добитися ширшої дискусії законним шляхом не вдалося, а, отже, треба було якось змінити характер своєї діяльності, так, щоб переконати більшу частину мас у своїй правоті (а, власне, у необхідності проведення нової українізації) і вже тоді

поставити своїх суперників перед очевидним фактом. Така зміна відбулася. Зараз вже важко собі уявити якогось, навіть маленького, населеного пункту на Україні (та й не тільки на Україні, де б не існувало якесь угруповання, що має на меті якось врятувати свою націю, свою мову, врятувати той скарб, який інші, можливо свідомо, але більш вірогідно, що не розуміючи його ціни, намагалися знищити, заховати від людства, і коли це не якесь там сформоване чи закріплене статутом угруповання, то це гурт однодумців, яких об'єднує спільне прагнення врятувати світ від стандартизації, а в кінцевому результаті виродження. Подібне угруповання (я не маю на меті так званого УНВФ) виникло у нас, але шляхом до мети ми вирішили піти трохи іншим. Наша мета, якщо можна так висловитися, і це буде найбільш правдоподібно – це від'єднатися для того, щоб знову об'єднатися, але вже повноцінною частиною. Тобто, не маючи змоги відновити повністю своє національне життя в складі Союзу, Україна повинна вийти з цього Союзу на так довгий час, аж поки зможе залікувати всі свої рани від різного гатунку русифікації, польонізації, мадяризації і всяких інших – ацій, а тоді вже як рівноправний союзник, що може подарувати свій скарб, свою оригінальність іншим, знову повернутися до Союзу, можливо, на той час значно більшою і повноціннішою, аніж зараз. Ми виступаємо за єдиний радянський народ, але ми разом з тим рішуче проти єдиної радянської нації, яка б своєю появою на світ, знищила майже сотню дорогоцінних перл за все своєю різноманітністю скарбів. Такою була наша думка, таку мету переслідували усі однодумці, які й склали, видавали й читали журнал “Поступ”, така мета самого журналу, який аж ніяк не можна назвати ані націоналістичним, ані антирадянським у вірному розумінні цього слова, звичайно. Бо журнал не мав на увазі нічого протизаконного, що вело б подібні висновки. Його мета спиралась на відповідну статтю Конституції УРСР, яка передбачає, в разі необхідності, можливість виходу з союзу РСР, а в свою чергу така необхідність стала для нас тепер незаперечною і за нами залишилася тільки така річ, як переконання широких мас у своїй правоті і агітації їх за висловлення такої думки, як нам уявлялося, під час загальнонародного плебісциту при нагляді відповідних установ, якими могли б, звичайно, бути і Об'єднані нації і ще не створені, як європейські так і всесвітні арбітражні організації, можливість існування яких останнім часом щораз більше стає реальністю. Ну й, на кінець, мені хочеться ще раз підкреслити, що журнал розглядався нами, не як щось вороже до офіційного курсу, а тільки як окрема тенденція, що є розрахована лишень на дискусії, а не на створення якихось антагонізмів, навіть більше – “Поступ” це і є поступ, або інакше прогрес з нашої точки зору і ми зовсім не впевнені, що переконання, які, здається, зараз властиві нам не є хибними, і що загал їх зрозуміє і повірить в них. Але таки ми в

цьому переконані, та не можемо змінити свої думки, навіть тут, на судді. А тепер час перейти до п'ятої і останньої проблемної теми зачитаного сьогодні (вчора): обвинувального висновку, а саме до листівок, які були розповсюджені у Львові в ніч на 28 березня цього року і присвячені святкуванню шевченківських днів у нашому місті.

Коли на допитах в слідчому ізоляторі намагалися довести нам, що зміст згаданих листівок наклепницький, то не полінувалися навіть зробити запит науковій бібліотеці імені Стефаника, в якому було запропоновано дати звіт про відзначення шевченківського ювілею у Львові. З великим нетерпінням очікували представники відділу на відповідь, але ще більше чекали її ми, тобто ті, колу було інкриміновано наклеп. І ось прийшло бажане повідомлення, яке не забарилося залучити до справи. І що є виявилось?...

Звіт втішив усіх, втішив, бо дозволяв сторонам залишатися при своїй думці. Дійсно, зазначені у відповіді бібліотеки, одна радіо – і одна телепередача, а також коротенькі статті у Вільній Україні, присвячені ювілеєві, дали змогу одним вважати, що шевченкові дні відзначалися надзвичайно урочисто і активно, а другим – що ніяких урочистостей не було зовсім. Мені здається, що нагадувати, як проходили згадані святкування ще кілька років тому не має потреби. Всі це добре пам'ятають самі. Тоді що ж сталося? Невже люди самі взяли тай забули в один день, що на світі існують дні 9 і 10 березня? Ні, звичайно, відповісте ви, люди цього забути не могли. І все ж у філармонії, в будинку актора чи архітектора, в університеті чи інших вузах Львова шевченкові дні обійшли мовчанкою. Більше того, коли у Львівському університеті студенти всіх факультетів домагалися хоча б урочистого засідання, а їхній самодіяльний ансамбль підготував святкову програму, то керівництво задовольнити ці вимоги вирішило непотрібним. Само собою виникає запитання, хто в цьому винен? Так, хто винен у тому, що в 1973 році забули про Шевченка? І запитання це вимагає на сьогодні конструктивної відповіді. В іншому разі думка всіх мимоволі схиляється до думки автора листівки, який, можливо, навіть децю нетактовно навіть досить грубо відізвався про тих, які на його думку були винуватцями. Проте, ми гадаємо, що навіть якщо через схильність відповідальних за дії подібного характеру інстанції до невизнання своїх помилок, відповідей на звинувачення, поставлені в листівці не буде отримано, все ж такі дії більше не будуть мати місця. Шевченко – це наше національне обличчя і ми не маємо права дозволяти, щоб його зневажали. Цього не дозволяє наша гідність і ми не можемо мовчати...

Тепер як підсумок усього сьогодні сказаному, мені хотілося б пояснити наступне: на мою думку без моєї оцінки дій, обставин, впливів і тому подібних чинників не можливо було б зрозуміти характеру діяльності

нашого угруповання, як також і напрямку наших і моїх особистих переконань. Всі, порушені у звинуваченні наші дії були пояснені, починаючи від причин згаданих дій і кінчаючи своєю думкою про них, звідки й випливає розуміння наших переконань.

Чотири місяці стаж, звичайно, малий у часовому відношенні, проте чотири місяці тюрми, а щодо того, наскільки приємно перебувати за ґратами, то краще аніж висловився обвинувачений Микитко у своїй заяві на ім'я прокурора, та й ще, напевно, висловиться тут на судді, вже сказати не можна і тому я, зрозуміло, дуже йому вдячний за те, що увільнив мене від тої нудної розповіді – це все-таки багато. Але ані тюремних, ані простих чотири місяців недостатньо, щоб поміняти свої, складені на протязі юнацьких років, переконання. І хоч такі переконання не претендують на довготривалість, хоч, можливо є вони навіть хибними, бо ж у віці 16 років ще ніхто не досягнув остаточного філософського осмислення навколишнього світу, та ще й хто знає чи й ще через 20 років його досягнуть, все ж щиро сумніваюся, що мої друзі так швидко поміняли свої погляди. Мені це не під силу. І я брехати не збираюся. Що вважаю правильним сьогодні, хоч можливо і децю вагаючись, те й говорю, хоч, звичайно, приємніше було б говорити про це не на судовому засіданні, але коли вже так сталося, то й тут повинна лунати лишень правда, і нічого більше. Коли ж мої погляди колись, можливо, й поміняються (чого не буває на світі), то я про це скажу своїм друзям так само, як оце сьогодні вам кажу протилежне. Любіть чи не любіть мене таким, яким я є, а мінятися заради більшого чи меншого терміну ув'язнення мені не хочеться, та й до того ж я щиро вірю, що судять мене не за переконання, а за вчинки. Оце й було б усе, якби мені не бажалося сказати вам наприкінці ще кілька слів, а власне, це те, про що скрізь пишуть, говорять, сперечаються. За останній час у світі відбулися настільки важливі зміни на краще, що це дає змогу сподіватися на деяке пом'якшення нашого режиму, яке привело б разом з тим і до співжиття окремих вже незаперечних і непоборних нових явищ у житті радянського суспільства. Перелік таких лише подій, як зустрічі на верхах між СРСР і США ФРН, Францією. Договори ФРН з НДР, Польщею, ЧССР і нами, реальність щасливого кінця нарад з питань європейської безпеки, а також щодо скорочення збройних сил і озброєнь у Європі, зміни в бік кращого у відносинах Союзу з Об'єднаним Королівством і Японією і ще багато позитивних факторів, що сприяють розрядці міжнародного напруження, вказують на недалеку лібералізацію і демократизацію у самому Радянському Союзі. Покращення відносин з КНР, яке, поки що, правда, не спостерігається, приведе, на мою думку, ще до нових зрушень. Все це дасть змогу займатися більш важливішими проблемами, а особливо розв'язок національного питання, яке ще має багато погрішностей і проблем. І такий час вже недалеко. Зовсім

можливо, що пройде зовсім небагато років і на Україні згадають про деякі забуті позитивні справи українізації 20-х років, і тоді майбутнє нашої батьківщини, а значить і всього людства, не здаватиметься нам такими непривабливим. Яюсь мені довелося одній скептично настроєній людині висловити надію в те, що її діти виростуть вже на оновленій, незрівнянно щасливішій українській землі. І мені здається, що ця людина таки вірить в це. То ж нехай її, як і всіх нас сподівання неодмінно збудуться. Я вірю в це, вірю в правду, вірю в щастя, вірю в майбутнє, і тому мені легко зараз, легко, бо я не відчуваю себе злочинцем, легко, бо нема нічого приємнішого аніж пошуки правди”.

За свої переконання, віру, непристосуванство Зорян Попадюк 14 років карався в радянських таборах. Вітав проголошення Незалежності України (1991 р.), донині не втратив віри в її світле майбутнє. Його життєвий шлях, як і шлях побратимів по опору, потребує ретельного дослідження та донесення до сучасників.

**THE “LAST WORD” IN THE COURTROOM AS A CHALLENGE
TO THE AUTHORITIES
(From the Criminal Case of Zoryan Popadyuk, the Dissident)**

Andrii POHORILOV, Alla SEREDYAK

Ivan Franko National University of Lviv

Department of Local History

University str., 1, Lviv, 79000, Ukraine

e-mail: andrii.pohorilov@lnu.edu.ua; alla.seredyak@lnu.edu.ua

ORCID ID: 0000-0002-7593-898X

Drawing upon the declassified archival files meticulously preserved by the State Security Committee of the Ukrainian SSR, this endeavor seeks to illuminate the profound impact of the Soviet totalitarian system and propaganda on human destinies. Despite the relentless efforts to suppress individual spirits, it becomes evident that the indomitable spirit and the capacity for conscious resistance persisted among citizens who refused to succumb to Moscow’s propaganda machinery. In particular, the focus of this exploration is on the remarkable case of Zorian Popadiuk, a first-year student enrolled in the Faculty of Philology at Lviv University. The publication of the final statement delivered by Popadiuk during his trial serves as a poignant lens through which to discern the moral and intellectual resilience of this young non-conformist, subsequently evolving into a dissident and enduring the harsh realities of long-term incarceration within the confines of Soviet camps.

The narrative unfolds against the backdrop of a repressive regime that sought to mold the thoughts and actions of its citizens through pervasive propaganda. The declassified files present a harrowing account of the ways in which the Soviet machinery endeavored to cripple the destinies of individuals, aiming to subjugate the collective consciousness to the dictates of the ruling ideology. However, as we delve into the life and trial of Zorian Popadiuk, it becomes apparent that the spirit of resistance and the quest for individuality persisted against all odds.

Zorian Popadiuk’s journey from a seemingly ordinary first-year student to a symbol of dissent is a testament to the human capacity for resilience in the face of oppressive systems. The trial, a crucial

juncture in his life, serves as a microcosm of the larger struggle against ideological conformity. Popadiuk's final statement, extracted from the trial records, unveils the depth of his moral and intellectual fortitude. It becomes a significant point of reflection, shedding light on the inner workings of a non-conformist mind grappling with the ideological juggernaut of the Soviet state.

The examination of Popadiuk's trial extends beyond a mere historical account; it provides valuable insights into the broader socio-political landscape of the time. It serves as a poignant reminder that, even within the confines of a totalitarian regime, there existed individuals who resisted the homogenizing effects of propaganda, clinging steadfastly to their convictions and individuality. The publication of Popadiuk's final words serves a dual purpose – to acknowledge the personal sacrifice of one individual and to unveil the collective resistance simmering beneath the surface of the Soviet society.

Keywords: Zorian Popadiuk, non-conformism, resistance, dissident, KGB archives, "The Last Word".

REFERENCES

- Bazhan, Oleh. "Doslidzhennia problem dysydentskoho rukhu v Ukraini v suchasni zarubizhnii ta vitchyzniansii istoriohrafii", *Z arkhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB*, No 2, (2001): 520–529. (in Ukrainian)
- Bazhan, Oleh. "Dysydenstvo v URSR: sprobna definity", *Magisterium. Istorychni studii*, No 7, (2001): 23–33. (in Ukrainian)
- Bazhan, Oleh. "Mizhnarodni kampanii po dotrymanniu prav liudyny v Ukraini v 1960–80-kh rr. i reaktsiia na nykh z boku partiino-derzhavnogo kerivnytstva SRSR", *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, No. 10, (2000): 538–548. (in Ukrainian)
- Bazhan, Oleh. "Shcherbytskyi ta dysydynty (za dokumentamy KDB ta TsK KP Ukrainy)", *Z arkhiviv VUChK, GPU, NKVD, KGB*, No 2, (2018): 222–239. (in Ukrainian)
- Bazhan, Oleh. Shelest, Petro. "*Viriu v rozkvit moiei ridnoi Ukrainy...*". (Kyiv: Parlam. vyd-vo, 2021), 352.
- Bazhan, O., Danyiuk, Yu. *Ukrainskyi natsionalnyi rukh: osnovni tendentsii i etapy rozvytku (kinets 1950-kh – 1980-ti roky)*, nauk. red. O. P. Reient. (Kyiv: Ridnyi kraj, 2000), 232. (in Ukrainian)
- Bazhan O., Danyiuk Yu., *Vyprobuvannia viroiu: borotba za realizatsiiu prav i svobod viruiuchykh v Ukraini v druhii polovyni 1950-kh – 1980-kh rr.* (Kyiv, 2000.), 332. (in Ukrainian)
- Bellezza, Simone Attilio. *The Shore of Expectations: A Cultural Study of the Shistdesiatnyky*. (Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2019), 352. (in English)
- Dysydentskyi rukh v Ukraini. Virtualnyi muzei*, dostup: <http://museum.khpg.org/1628664314> (in Ukrainian)
- "Holos sprotyvu, yakyi ne chuly! Khto taki shistdesiatnyky ta za shcho vony borolysia?", dostup: <https://www.youtube.com/watch?v=dKYuUpkcuKk&list=PLjhjDQTF1TWuekDhaMTYCn7PUBloxwdYd&index=25> (in Ukrainian)
- Khronyka tekushchykh sobytii*. No. 1–65, otrymano dostup 10 kvitnia 2023, <http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>. (in russian)
- Kohut, Andrii. "Shcho (ne) prykhovuiut arkhivy KDB?", *Lokalna istoria*, <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/shcho-ne-prikhovuiut-arkhivi-kdb-andrii-kogut/> (in Ukrainian)

- Liaska, Vitalii, Mokryk, Radomyr, “Chomu rosiiskyi dysydent zakinchuietsia na ukrainskomu pytanni”, dostup: <https://www.youtube.com/watch?v=SGu7L3F-k44> (in Ukrainian)
- Molod Dnipropetrovska v borotbi proty rusyfikatsii*. (Miunkhin, 1971), 43. (in Ukrainian)
- Mokryk, Radomyr. *Bunt proty imperii. Ukrainski shistdesiatnyky*. (Kyiv: A-BA-BA-HA-LA-MA-HA, 2023), 416. (in Ukrainian)
- Mokryk, Radomyr. *Shistdesiatnyky: Chekhoslovachchyna yak vikno u svit*, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/11/25/158531/> (in Ukrainian)
- Mokryk, Radomyr. *Ukrainskyi Helsynskyi rukh (1976–1991): pravozakhysnyi, kulturnyi ta derzhavotvorchyi aspekty*, <http://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/viewFile/177/169> (in Ukrainian)
- Osobova sprava Liubomyry Popadiuk, Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka, f. R-119, op. 2 o/s, spr. 228.
- “Ostannie slovo na sudi Viacheslava Chornovola, Valentyna Moroza, Yevhena Sverstiuka, Mykoly Rudenko, Yurii Lytvyna, Yosyfa Ziseltsa, Mykoly Horbalia, Mustafy Dzhemilieva”, *Dysydeny. Antolohiia tekstiv*, uporiad. O. Sinchenko, D. Stus, L. Finberh, (Kyiv: Dukh i Litera, 2018), 560–662.
- Open Archives*. Dostup: <http://www.open-archives.org/en/rating>. (in Ukrainian)
- Popadiuk, Zorian. (1953 r. n.), zapysav Andrii Pohorilov, m. Lviv, 25 bereznia 2023 r. (in Ukrainian)
- Shyroke more samvydavu z Ukrainy*, (Paryzh–Baltymor, 1972), 378. (in Ukrainian)
- Spetsproekt: Dysydeny*, dostup: <https://dysydeny.localhistory.org.ua/> (in Ukrainian)
- Sprava Vasylia Stusa. Zbirka dokumentiv z arkhivu kolyshnoho KDB URSR*, uklad. V. Kipiani, (Kharkiv: Vivat, 2020), 688. (in Ukrainian)
- Sudovyi protses Valentyna Moroza. Rozsekrecheni materialy*. (Kyiv: Discursus, 2021), 436. (in Ukrainian)
- Tarnashyrska, Liudmyla. *Ukrainske shistdesiatnytstvo. Profili na tli pokolin*. (Kyiv: Smoloskyp, 2019), 592. (in Ukrainian)
- Ukrainska Helsinska hrupa 1978–1982. Dokumenty i materialy*. (Toronto–Baltymor, 1983), 998. (in Ukrainian)
- Ukrainski yurysty pid sudom KDB*. (Miunkhen, 1968), 197. (in Ukrainian)
- Ukrainska intelihentsiia pid sudom KDB. Materily protsesiv V. Chornovola, M. Masiutky, M. Ozernoho ta in.* (Miunkhen, 1970), 248. (in Ukrainian)
- Vesti iz SSSR. Prava cheloveka, v 4-kh tomakh*. (Miunkhen, 1989–1991). (in russian)
- Viatrovych, V. M., Kulyk, I. M., Loshak, V. V., Shpak, A. V. *Pravo na pravdu. Praktychnyi poradyk iz dostupu do arkhiviv. Vydannia druhe, dopovnene*. (Lviv: Chasopys, 2016), 192. (in Ukrainian)

УДК [930.2:050-055.2:316.663-055.2-021.23](47+57)“195/198”
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4002>

ОБРАЗ ЖІНКИ-ТРУДІВНИЦІ НА СТОРІНКАХ РАДЯНСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ПЕРІОДИКИ (1950-ті–1980-ті роки)

Ірина ОМЕЛЮХ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історії Центральної та Східної Європи
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: ir98omeliukh@gmail.com
ORCID ID: 0009-0008-7666-9030

Розглянуто роль масової радянської жіночої періодики у формуванні уявлень про професійну зайнятність жінок у СРСР. Зазначено, що попри ідеологічну спрямованість, видання мали значний вплив на велику аудиторію жінок як в радянській державі, так і поза її межами. За матеріалами часописів реконструйовано ідеалізований образ жінки-трудівниці як символу жіночої емансипації та фактору мотивації й натхнення для читачок. Проаналізовано, як пропагований образ корелювався з реальним становищем жінок у суспільстві, – зокрема окреслено проблеми гендерної нерівності у професійній сфері, обмежень у доступі жінок до різних сфер професійної діяльності, керівних посад, факти дискримінації та маргіналізації жінок, творення й поширення гендерних стереотипів.

Ключові слова: жіночий образ, жіноча зайнятність, жіноча преса, професія, гендерна рівність.

Професійна реалізація, доступ до різних сфер діяльності, рівні з чоловіками права й можливості у сфері праці – чинники, які не лише визначають роль та місце жінок у суспільстві, але і є показником рівня розвитку суспільства загалом, його культури й ціннісних орієнтацій, виразником історичних, політичних, економічних і релігійних традицій держави або цілого регіону.

В останні десятиліття в українській історіографії спостерігається зростання зацікавленості гендерною проблематикою, в тому числі й у контексті вивчення радянського минулого. Публікації українських науковців розкривають різні аспекти соціального статусу, гендерних ролей в радянському суспільстві, а також проблеми конструювання та репрезентації жіночих образів в радянській пропаганді та культурі. Серед них варто виділити дослідження О. Стяжкіної¹, М. Смольницької², О. Лабур³, Л. М'якоход⁴, К. Єремєвої⁵, О. Донець⁶, М. Мамич⁷, О. Поди⁸.

¹ Олена Стяжкіна, “Гендерні виміри радянської повсякденності 1960 – середини 1980-х рр.,” *Краєзнавство* No. 3, (2010): 214–223.

² Мирослава Смольницька, “Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика,” в *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2011), вип. 16: 162–174.

³ Ольга Лабур, ““Нова жінка”: унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920–1930-х років,” *Краєзнавство* No. 3, (2010): 205–213.

⁴ Лілія М'якоход, “Образ жінки періоду хрущовської “відлиги” на сторінках журналу “Радянська жінка,”” *Наука. Релігія. Суспільство* No. 2, (2011): 83–87.

Дослідження проблеми жіночої професійної активності 50-х–80-х років ХХ століття та її репрезентації у тогочасній жіночій пресі, втім, досі не було темою окремої наукової розвідки. Тож мета пропонованої статті – проаналізувати образ жінки-трудівниці в радянських жіночих періодичних виданнях 1950-х–1980-х років, з фокусом на розривах між трансльованими ідеалами та реальною ситуацією у ті роки.

Преса в СРСР завжди була чи не головним рупором партійної пропаганди. Централізовані та повністю підконтрольні державі, періодичні видання виражали її ідеологію, відігравали вагомий роль у формуванні суспільної думки, конструюванні та трансльованні різних ідеалів і стереотипів, у тому числі й щодо жінок. Жіноча періодика в СРСР – чи не найбільший концентрат таких стереотипів. Серед радянських жіночих видань найцікавішими в цьому сенсі видаються всесоюзні часописи “Работница” і “Советская женщина” – схожі за своїм жанровим наповненням щомісячні суспільно-політичні та публіцистично-художні журнали, які масовим накладом виходили у всіх республіках колишнього СРСР. В УРСР з 1946 року виходило також україномовне республіканське видання “Радянська жінка”⁵.

Вплив цих видань на жіночу аудиторію переоцінити складно. Вдалі маніпуляції фактами, статистичними даними, тенденційність, зміщення акцентів при викладі інформації, маніпулятивний емоційний стиль текстів та ілюстрацій зумовили неабиякий успіх цих часописів – до того ж не лише в радянській державі. Для прикладу, публікації журналу “Радянська жінка” справляли значне враження на жінок з усього світу: журнал з пропагандистською метою видавався за межами СРСР – англійською, німецькою, французькою, іспанською, угорською,

⁵ Катерина Єремєєва, “Відображення гендерної політики у радянській сміховій культурі (на прикладі сатиричних видань),” в *Гендерна політика очима української молоді: XII Регіональний науковий конкурс молодих вчених* (Харків, 2018): 15–28.

⁶ Олена Донець, “Гендерні аспекти візуалізації жінки в українському радянському плакаті 1940–1980-х рр. (на основі зібрання українського друкованого плаката ХХ ст. відділу образотворчих мистецтв Інституту книгознавства НБУВ),” *Рукописна та книжкова спадщина України* No. 21, (2017): 194–201.

⁷ Мирослава Мамич, “Гендерні стереотипи в журнальній періодиці для жінок (на матеріалі видання “Радянська жінка”/ “Жінка”),” *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія* No. 32 (3), (2018): 77–80.

⁸ Олена Пода, “Героїня часу в журналі “Радянська жінка” 50-х рр. ХХ ст.: гендерні елементи в тематичному полі біографії,” *Держава та регіони. Серія “Гуманітарні науки”* No. 4, (2008): 88–95; Олена Пода, “Гендерні маркери в заголовках публікацій журналу “Радянська жінка” (друга половина 1940-х–1980-ті рр.),” в *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики* (Київ: Національна академія наук України, 2010), 449–466.

⁹ *Радянська жінка* No. 8, (1973): 1; Докладніше про журнал та його вплив на конструювання жіночих образів див.: Лілія М’якоход, “Образ жінки періоду хрущовської “відлиги” на сторінках журналу “Радянська жінка,” *Наука. Релігія. Суспільство* No. 2, (2011): 83–87; Олена Пода, “Героїня часу в журналі “Радянська жінка” 50-х рр. ХХ ст.: гендерні елементи в тематичному полі біографії,” *Держава та регіони. Серія “Гуманітарні науки”* No. 4, (2008): 88–95.

китайською, корейською, японською та хінді мовами¹⁰. У середині 1950-х років американська журналістка Гертруда Гелбін згадувала: “В газетному кіоску залишився один журнал англійською мовою: це був жовтневий номер “Радянської жінки”, я придбала його, хоча надворі був грудень... Коли я прочитала весь журнал до останньої обкладинки, я подумала: “Які ж вони щасливі, ці радянські жінки!””¹¹. Схожими враженнями ділилися читачки з Канади, Швейцарії, Франції, Австрії та багатьох інших країн¹².

Попри відчутну ідеологічну спрямованість, ці видання користувалися надзвичайною популярністю в середовищі радянських жінок і з інших причин. Для них вони були доступним інформативним і пізнавальним джерелом (номери журналів включали не лише інформацію про з'їзди партії, постанови ЦК, але також новини культури, спорту, моди, уривки з художніх текстів), мали практичну цінність (містили медичні, педагогічні, психологічні поради, юридичні нотатки, кулінарні рецепти, викрійки одягу тощо).

Популярність цих видань зумовлена ще одним, не менш важливим фактором: вони виступали певним каналом комунікації між жінками, інструментом їхньої соціалізації. Причому не лише символічної, а й цілком реальної – через масові організаційні зусилля, що об'єднували тисячі жінок у розв'язанні важливих для них питань, як-от будівництво дитячих садків і ясел, інспектування кооперативів тощо¹³. Журнали також виступали своєрідним інструментом артикуляції власних інтересів: у редакції журналів надходили різноманітні листи читачок із питаннями або проханнями, окремі з них торкалися важливих соціальних проблем і нерідко започатковували цілі дискусії в межах читацьких аудиторій.

Автори журнальних статей завжди наголошували, що в СРСР немає жодної сфери діяльності, в якій би не працювала радянська жінка: “Вона (*радянська жінка – І. О.*) досягла досконалості у всьому... Вона працює пліч-о-пліч з чоловіком, на рівних з ним правах... може займати високі адміністративні пости й може, озброївшись лопатою і киркою, допомагати будувати дороги”¹⁴. Відзначалося також, що в СРСР діяв принцип рівної оплати за рівну працю і що при прийнятті жінок на роботу виключалася будь-яка дискримінація за мотивами статі, віку, заміжжя чи материнства. Праця мала стати для жінки головним інструментом досягнення гендерної рівності: “Право жінки на працю є однією з найважливіших умов справжнього звільнення жінки й справжньої рівності її з чоловіком”¹⁵.

¹⁰ *Работница* No. 4, (1968): 1; *Советская женщина* No. 6, (1963): 1.

¹¹ Гертруда Гелбін, “Разве это друг?,” *Советская женщина* No. 3, (1955): 37.

¹² Нэнси Макдональд, “Это запомнится на всю жизнь,” *Советская женщина* No. 12, (1977): 7; Клод Шюи, “Завеса высоких слов,” *Советская женщина* No. 8, (1970): 27; “Наш, радянський спосіб життя. Очима гостей,” *Радянська жінка* No. 11, (1973): 20; “Не подобається – звільняють” *Радянська жінка* No. 3, (1986): 12.

¹³ Natalia Tolstikova, “Rabotnitsa: The Paradoxical Success of a Soviet Women’s Magazine,” *Journalism History* No. 30: 3, (2004): 138.

¹⁴ Элен Уотерхаус, “Удивительный человек,” *Советская женщина* No. 9, (1956): 32.

¹⁵ “Женщина. Труд. Общество,” *Советская женщина* No. 5, (1969): 2.

Щоб продемонструвати рівність жінок з чоловіками, радянська пропаганда особливо часто експлуатувала образ жінки-робітниці, зайнятої у тих сферах, які традиційно вважалися чоловічими¹⁶. Видається, що образ жінки, яка займається важкою фізичною працею, часто оромантизовувався радянською пропагандою. Скажімо, у пресі, в тому числі на перших шпальтах жіночих журналів, часто з'являлися фотографії жінок-робітниць на виробництві – у робочій формі з інструментами в руках: машиністки, зварювальниці, токарки, мулярки. Публікувалися і художні малюнки, ілюстрації до текстів на “виробничу тематику”, поетичні твори, що героїзували образ жінки-робітниці, особливо – робітниці, зайнятої у важкій промисловості: “Ми, що мости будуємо стрункі, // Міста, де людям жити по-новому, // Ми – з шахт, і фабрик, і портів жінки, // Палкі бійці на фронті трудовому...”¹⁷. Розміщені в журналах історії про зайнятність жінок на виробництві нерідко обростають епітетами, що вказують на певне отожднення робітниць з їхньою професією: “рідна фабрика”, “рідний цех”¹⁸.

Лейтмотивом усіх таких публікацій є ідея того, що досягнення рівності у сфері праці, під яким здебільшого розумілося лише певне “стирання рамок” між суто “жіночими” і “чоловічими” професіями, стало можливим лише в радянській державі, завдяки радянській владі. В одному з номерів журналу “Радянська жінка” 1955 року привертає увагу вірш поета Миколи Негида під назвою “Жіноче щастя”. У восьми з десяти чотиривіршів твору автор змальовує образ української жінки в минулому, яка постає нещасливою людиною, котра чекає “судженого-милого”, народжує дітей “не на втіху – на горе, // Не на радість – на сльози”, “марнує молодість” в “злої свекрухи”, “губить здоров'я на панськiм лану” тощо. Лише у розв'язці (два останні чотиривірші) змінюється вся тональність твору, бо жінка – досягла щастя, яке “зацвіло” “у зорях жовтневих”, “розкрилось в думках Іллічевих”, “мудрим Партії словом лягло на папір”. У передостанній строфі, вочевидь, відображена головна ідея – заклик до жінок: “Ти бери його (щастя – І. О.) в чесні, натружені руки, // Врожаї піднімай і худобу рости”¹⁹.

Жінки-робітниці були головними героїнями більшості розповідей, якими рясніла жіноча періодика, особливо у роки “відлиги”. Переважно це були розповіді про особливо активних робітниць – “ударниць” праці – на кшталт “Краща шліфувальниця”, “Краща зварювальниця”. Героїні цих текстів завжди постають у винятково позитивному світлі – як працелюбні, старанні, добросовісні люди, які роблять “велику справу” для всієї країни: “Так, наша радянська жінка працює

¹⁶ Докладніше див.: Мирослава Смольницька, “Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика,” в *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2011), вип. 16: 162–174; Ольга Лабур, ““Нова жінка”: унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920–1930-х років,” *Краєзнавство* No. 3, (2010): 205–213.

¹⁷ Божена Регалова, “Захисники миру,” *Радянська жінка* No. 2, (1955): 5.

¹⁸ Л. Позднякова, “Висока нагорода,” *Радянська жінка* No. 4, (1955): 6.

¹⁹ Микола Негида, “Жіноче щастя,” *Радянська жінка* No. 3, (1955): 23.

самовіддано, із запалом, з творчою думкою! Чому? Тому що вона знає: її праця – це праця на благо всього народу, на благо своєї рідної держави...”; “чесно, самовіддано працює для свого народу, для держави депутат Верховної Ради УРСР, майстер четвертої взуттєвої фабрики Марія Федорівна Ярмоленко...”²⁰.

Очевидно, що такі розповіді у популярних жіночих журналах публікувалися для мотивування й інспірування жінок до більшої продуктивності на виробництві, а також для демонстрування їм ідеї того, що будь-які досягнення є абсолютно реальними для кожної жінки, яка проявляє наполегливість у праці. Можливо, саме тому такі тексти створювалися переважно в жанрі “історій успіху”. “Марія – молода неграмотна робітниця”, “дівчиною-підлітком Надія боязко переступила поріг заводської прохідної”, “дівчина закінчила сім класів”, “закінчивши середню школу, дівчина працює на селекційній станції”, – такими прикладами нерідко супроводжувалися розповіді про жінок, які згодом досягли значних висот на виробництві. Наголошувалося, що усі вони пройшли нелегкий шлях становлення у професійній сфері, і лише “сумлінне ставлення до праці, високі виробничі показники” дозволили їм досягти успіхів²¹.

Подібні історії нерідко розповідали про себе і самі жінки в публікаціях, розміщених у журналах у формі різного роду листів, анкет та інтерв’ю. “З дитинства, зі шкільної лави, я мріяла бути водієм...”; “хто не бував на будівництві, тому не зрозуміти, яка чудова наша професія...”, – читаємо в таких розповідях. Помітним є і високий рівень мотивації, відданості робітниць своїй професії: “...я поверталася з однією думкою – трудитись ще краще, ще більше допомагати молодим робітницям”, “всі наші думки спрямовані на те, щоб день у день, місяць у місяць працювати все краще, давати рідній країні все більше понадпланової сталі...”²².

Водночас для цих розповідей характерним є деяке перебільшення жінками своєї ролі у виробництві: помітно, що авторки часто сприймали свою роботу як важливу частину великої колективної справи, як вагомий внесок у будівництво соціалізму, відчувачи при цьому відповідальність за загальний успіх, а не лише власний. “Я на завод іду цілком свідомо. Подумай тільки, я ж буду своїми руками виготовляти справжні, потрібні речі! Створювати!”, “треба! Ось що зобов’язує нас усіх прискорити кроки. Треба більше красивих тканин народові”, “адже у нас спільна турбота – збільшити випуск тканин, необхідних для населення,

²⁰ В. Закопайло, “Краща шліфувальниця” *Радянська жінка* No. 2, (1955): 5; А. Абрамова, “Вперед к коммунизму,” *Работница* No. 2, (1953): 2; Л. Позднякова, “Депутат Марія Ярмоленко,” *Радянська жінка* No. 2, (1955): 4.

²¹ Л. Позднякова, “Висока нагорода,” *Радянська жінка* No. 4, (1955): 6; О. Березкін, “Винахід,” *Радянська жінка* No. 6, (1955): 11; Л. Позднякова, “Депутат Марія Ярмоленко,” *Радянська жінка* No. 2, (1955): 4; “Директор заводу,” *Радянська жінка* No. 3, (1955): 19; В. Закопайло, “Краща шліфувальниця,” *Радянська жінка* No. 2 (1955): 5.

²² “Какая ты, современная девушка?,” *Работница* No. 10, (1967): 2; Валентина Гаганова, “Пусть рядом с нами не будет отстающих!,” *Работница* No. 8, (1959): 1; Валентина Сидоренко, “Книга про жінок-трудівниць України,” *Радянська жінка* No. 7, (1955): 25.

достроково виконати семирічку!”; “для нашого мирного будівництва, для великих будов нашої п’ятирічки, виконувати грандіозні плани, намічені директивами...”, – відзначали героїні публікацій²³.

Очевидно, мотиви створення такого образу ґрунтувалися скоріше на завищених економічних амбіціях радянської влади, ніж на її прагненнях досягти фактичної рівності жінок з чоловіками. І зрештою, дійсно вдалося мобілізувати значну кількість жінок у виробництво. Якщо, скажімо, у 1928 році жінок у загальній кількості робітників і службовців СРСР було 28%, то вже до 1966-го року – 50%, а з 1970-х років цей показник зріс до 51%²⁴.

Однак зрівняння показників жіночої та чоловічої зайнятості ще не означало досягнення реальної рівності у професійній сфері, яку так активно пропагували радянські ЗМІ й що декларувала радянська Конституція або, наприклад, ратифікована Радянським Союзом Конвенція ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року. Остання, як іронічно (але цілком справедливо) відзначають дослідники, не стала чимось більшим, ніж “елегантним доповненням до гуманітарного іміджу” держави²⁵.

У професійній царині й надалі продовжувала існувати дискримінація жінок: практично у всіх сферах діяльності жінки майже не мали впливу на прийняття рішень і відчували куди більше труднощів у своїй роботі та кар’єрі порівняно з чоловіками²⁶. За радянською статистикою, станом на 1959 рік у народному господарстві у сферах фізичної праці (промисловість, будівництво, транспорт, зв’язок тощо) жінки становили майже половину всіх працівників – 46,5%. Значна частка з них працювала в різних галузях важкої промисловості. Суттєвим було представництво жінок і в легкій промисловості – в окремих її галузях вони становили абсолютну більшість. Однак при цьому частка жінок, які займали керівні посади на цих підприємствах, була незначною – 12%²⁷.

Залучення жінок до галузей важкої промисловості посприяло не досягненню фактичної рівності, а, навпаки, призвело до їхньої маргіналізації у сфері фізичної праці. Майже повсюдно жінок було витіснено з висококваліфікованих професій²⁸.

²³ Н. Никитина, “В рабочем строю,” *Работница* No. 12, (1954): 13; Г. Лимонов, “Найголовніше,” *Радянська жінка* No. 12, (1955): 10; Валентина Гаганова, “Пусть рядом с нами не будет отстающих!,” *Работница* No. 8, (1959): 1; Валентина Сидоренко, “Книга про жінок-трудівниць України,” *Радянська жінка* No. 7, (1955): 25.

²⁴ *Вестник статистики: орган ЦСУ СССР* No. 1, (1970), 89; *Женщины в СССР 1987. Статистические материалы*, упоряд. Р. Дмитриева. (Москва: Финансы и статистика, 1987), 7.

²⁵ Olga Voronina, “The Mythology of Women’s Emancipation in the USSR as the Foundation for a Policy of Discrimination,” in *Women in Russia: A New Era in Russian Feminism*, ed. by Anastasia Posadskaya, (New-York: Verso, 1994), 38–39.

²⁶ *Ibid*, 38.

²⁷ *Женщины и дети в СССР. Статистический сборник*, ред. В. Демина, О. Макарова. (Москва: Госстатиздат, 1963), 84, 86, 89, 90.

²⁸ Donald Filtzer, “Women Workers in the Khrushchev Era,” in *Women in the Khrushchev Era*, ed. by Melanie Ilić, Susan E. Reid, Lynne Attwood, (London: Palgrave Macmillan, 2004), 32–34.

На виробництві жінки працювали переважно на низькооплачуваних посадах, здебільшого виконували “допоміжну”, тобто низькокваліфіковану важку рутинну, часто ручну, роботу – як сортувальниці, пакувальниці, вантажниці, комірниці тощо²⁹. У пресі подекуди траплялися публікації робітниць зі скаргами на важкі, антисанітарні умови на виробництві, недотримання норм охорони праці: “Ми і жалілися, і вимагали, і просили, але усе залишається без змін”; повільні процеси механізації, через які їм доводилося носити важкі ящики, дихати повітрям, насиченим гаром і димом унаслідок поганої вентиляції; недостатнє та непридатне обладнання в цехах, що суттєво впливало на ефективність праці: “Ми могли б трудитися й краще, і з меншою затратою сил, якби не причини, які від нас, робітниць, не залежать”³⁰.

Ті ж проблеми існували і в інших галузях промисловості – легкій, харчовій, фармацевтичній: “Тепер промисловість іде уперед, повсюди технічний прогрес. Вранці слухаєш радіо, читаєш газету – серце радіє. А приходиш на роботу до себе в ательє і бачиш усе те ж саме, що було і двадцять років тому”; “подумати тільки! На тютюнових фабриках сигарети укладаються у коробки автоматами, а у нас ампули – руками. У парфумерній промисловості духи, одеколон, пудру розфасовують по флаконах і коробках автомата, а ми сахарозу розсипаємо совками...”³¹.

З часом у радянському трудовому законодавстві були запроваджені зміни, що накладали деякі обмеження на працю жінок. Скажімо, починаючи з 1971 року, було заборонено використання жіночої праці на важких і небезпечних роботах зі шкідливими умовами праці, а також на підземних роботах, крім нефізичних чи робіт з санітарного і побутового обслуговування. Встановлювалися також обмеження на перенесення і пересування жінками важких предметів, використання жіночої праці в нічний час³². Кількома роками пізніше, у 1978 році, був прийнятий новий, розширений перелік виробництв, професій і робіт, на яких заборонялося працювати жінкам. Серед них була низка професій, пов’язаних із металообробкою; будівельні, монтажні, ремонтно-будівельні роботи, роботи в шахтах, будівництво метрополітенів, тунелів тощо³³.

²⁹ Donald Filtzer, “Women Workers in the Khrushchev Era,” in *Women in the Khrushchev Era*, ed. by Melanie Ilić, Susan E. Reid, Lynne Attwood, (London: Palgrave Macmillan, 2004), 32–34.

³⁰ “Работницы бьют тревогу,” *Работница* No. 8, (1961): 18; “Когда забывают об охране труда...,” *Работница* No. 8, (1960): 26; Н. Чицова, “Дело наше общее,” *Работница* No. 8, (1973): 6.

³¹ В. Попков, “Швейным ателье – новую технику,” *Работница* No. 7, (1959): 14; А. Присс, “Будни маленького завода,” *Работница* No. 3, (1957): 12.

³² Стаття 174. Роботи, на яких забороняється застосування праці жінок. *Кодекс законів про працю Української РСР* від 10.12.1971 р., https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0001?an=901613&ed=1991_03_20, доступ отримано 10 березня 2023; Стаття 175. Обмеження праці жінок на роботах у нічний час. *Кодекс законів про працю Української РСР* від 10.12.1971 р., https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0001?an=901613&ed=1991_03_20, доступ отримано 10 березня 2023.

³³ “Об утверждении списка производств, профессий и работ с тяжелыми и вредными условиями труда, на которых запрещается применение труда женщин”. Постановление Госкомтруда СССР

Такі обмеження мали засвідчувати турботу радянської влади про безпеку і здоров'я її громадян і запобігти можливим негативним впливам на здоров'я жінок, пов'язаним з такими роботами. Для прикладу, відповідаючи на питання громадянина Бельгії про те, чи не порушують подібні заборони принципу рівноправ'я, редактори журналу "Советская женщина" відзначили, що в СРСР немає потреби жінці працювати у таких сферах, оскільки в країні немає безробіття, і що радянська держава перш за все дбає про те, щоб жінки могли поєднувати свої трудові права з "природним і благородним прагненням до здорового материнства"³⁴.

Потрібно зазначити, що жінки далеко не завжди дотримувалися законодавства і продовжували працювати в тих галузях, які належали до категорії заборонених для них. У 1990 році упорядники статистичного збірника відзначали, що "багато жінок досі працюють на виробництвах, у цехах і за професіями з важкими та особливо шкідливими умовами праці". Відзначалося, що кількість жінок, зайнятих у цих сферах, знижувалася повільно. Не особливо покращувалися й умови праці жінок, часто вони не відповідали вимогам норм і правил охорони праці. Багато жінок і далі виконували складну фізичну роботу вручну, продовжували працювати понаднормово³⁵.

Водночас радянські ЗМІ наголошували на тому, що законодавство СРСР надає жінкам не лише право на працю, але й право на кваліфіковану працю, що забезпечується рівним правом з чоловіками на освіту, вибір будь-якої професії й надання пільг матерям, котрі навчаються чи працюють³⁶. Відзначалося, що можливість радянських жінок здобувати освіту – не тільки право, що вчергове підтверджує їхню рівність з чоловіками, але і громадянський обов'язок: отримані знання повинні застосовуватися "на благо суспільства"³⁷. Згідно з даними офіційної статистики, рівень освіченості жінок в СРСР дійсно постійно зростав – скажімо, частка жінок, які мали закінчену вищу, незакінчену вищу і середню спеціальну освіту до кінця 1950-х років становила 54% від загальної кількості тих, хто мав такий рівень освіти, – це було майже в 5 разів більше, ніж наприкінці 1930-х років³⁸.

от 25 июля 1978 года № 240, Президиума ВЦСПС от 25 июля 1978 года № П10-3 (с изменениями на 22 октября 1990 года)", <https://docs.cntd.ru/document/9039453>, доступ отримано 3 березня 2023.

³⁴ Ирина Вайль, Екатерина Коршунова, "Восемь вопросов – восемь ответов", *Советская женщина* No. 4, (1968): 25.

³⁵ *Женщины в СССР 1990. Статистические материалы*, сост. Е. Скобцова. (Москва: Финансы и статистика, 1990), 6–7.

³⁶ "Женщина. Труд. Общество", 2.

³⁷ Г. Дорохова, "Образование: так приходит равенство," *Советская женщина* No. 12, (1975): 10.

³⁸ *Женщины и дети в СССР. Статистический сборник*, ред. В. Демина, О. Макарова. (Москва: Госстатиздат, 1963), 56–57.

Однак попри певні позитивні зрушення жінки все ж відчували значні труднощі у своїй професійній реалізації. Як показують статистичні дані, у тих галузях, що вимагали вищої чи середньої спеціальної освіти, часто існував серйозний дисбаланс у представленості жінок і чоловіків – наприклад, в інженерно-технічній діяльності більшість жінок працювали не інженерками (32%), а креслярками (89%) і лаборантками (86%), а у сфері літератури і друку більшість жінок були не письменницями, редакторками чи журналістками (35%), а коректорками, технічними редакторками, оформлювачками (82%)³⁹.

Більшість освічених жінок працювали у сфері охорони здоров'я, освіти, культури, туризму. Окремі галузі в цих секторах були майже повністю “жіночими” – як-от учительство чи бібліотекарська справа. Характерно, що навіть тут жінки рідко обіймали керівні посади: у системі середньої освіти, де відсоток жінок серед учителів завжди був високим, частка директорок становила всього 20–22% на зламі 1950–1960-х років і близько 40% на середину 1980-х років⁴⁰.

При високій представленості жінок у сфері охорони здоров'я (89%, з них 79% – лікарки) наприкінці 1950-х років, серед головних лікарів та інших керівників частка жінок була меншою – 52%. У суспільстві також закріпився стереотип про те, що окремі медичні спеціалізації – винятково “чоловічі”, як-от престижна хірургія, де жінки були представлені вкрай рідко. “Жіночими” ж спеціалізаціями традиційно вважалися педіатрія (80%), акушерство і гінекологія (79%), дитячі інфекційні хвороби (89%), в окремих категоріях працювали майже винятково жінки – медичними сестрами (99,5%), фармацевтками і провізорками (95%)⁴¹.

Подібна диспропорція існувала і в науці. Частка жінок у складі наукових працівників на початку 1960-х років становила всього 37%, і за чверть століття зросла лише на 3%. При цьому частка за всі роки наукових працівниць, які мали вчені звання кандидата наук, становила приблизно 20%, а доктора наук – менше як 1%. Частка жінок-доценок і старших наукових працівниць коливалася в межах 8–9%, професорок – менше як 1%. Частка жінок серед академіків і членів-кореспондентів Академії наук СРСР і академії наук союзних республік складала всього лише 0,17%⁴².

³⁹ *Женщины и дети в СССР. Статистический сборник*, ред. В. Демина, О. Макарова. (Москва: Госстатиздат, 1963), 89, 91.

⁴⁰ Там же, 118, 127; *Женщины в СССР 1987. Статистические материалы*, сост. Р. Дмитриева. (Москва: Финансы и статистика, 1987), 14.

⁴¹ *Женщины и дети в СССР. Статистический сборник*, ред. В. Демина, О. Макарова. (Москва: Госстатиздат, 1963), 90; Вадим Ільїн, Діана Сич, “Гендерний аспект формування медичних кадрів в післявоєнному СРСР,” у *Гендер. Екологія. Здоров'я: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції* (Харків: ХНМУ, 2019), 92.

⁴² Підрахунки проведено на основі статистичних збірників: *Женщины и дети в СССР. Статистический сборник*, ред. В. Демина, О. Макарова. (Москва: Госстатиздат, 1963), 129; *Женщины в СССР 1987. Статистические материалы*, сост. Р. Дмитриева. (Москва: Финансы и статистика, 1987), 12.

Відсутність рівних прав і можливостей, витіснення жінок з висококваліфікованих професій, обмеження в можливостях обіймати керівні посади – важливі, однак не єдині проблеми, з якими зіштовхувалися жінки у своїй кар’єрі. На сторінках жіночих видань зрідка висвітлювалися й інші проблеми, що свідчили про додаткові перешкоди на шляху до їхнього професійного зростання. Подекуди це були наукові публікації радянських вчених, що наголошували на надмірній завантаженості жінок домашнім і підсобним господарством, погано налагодженій системі побуту, недостатній забезпеченості дитячими дошкільними закладами, частіше – невеликі замітки або повідомлення самих робітниць з характерними заголовками на кшталт: “Нам образливо”, “Коли у нас будуть ясла?”, “Потрібен дошкільний заклад”, “Увага побуту!” тощо⁴³.

Ще одна проблема, яка знайшла своє обмежене відображення в радянській періодиці, – проблема упередженості щодо жінок в професійному середовищі. Поодинокі жіночі листи, інтерв’ю з жінками різного соціального статусу і різного рівня успішності, опубліковані в журналах, дозволяють стверджувати, що факти дискримінації, існування стереотипів щодо жінок як фахівчинь, недовіри та сумнівів щодо їхньої експертності, ігнорування професійних здобутків – чинники, які не менше за інші впливали на жіночу кар’єру⁴⁴.

Отже, радянські жіночі періодичні видання, що були виразниками партійної ідеології й мали величезну читацьку аудиторію, стали одним із найвпливовіших інструментів конструювання жіночих образів у межах офіційного радянського дискурсу, відображали стереотипні уявлення про жінок і різні очікування щодо їхніх суспільних ролей. Активне тиражування тем, пов’язаних із жіночою зайнятістю в різних галузях промисловості, аграрному секторі, освітній, науковій, медичній сферах з акцентуванням на їхніх успіхах, активності та самовідданості, було спрямоване на виконання щонайменше двох функцій: по-перше, позитивний образ трудівниці був для жінок своєрідним орієнтиром – мав заохочувати їх до ширшого залучення до виробництва, а по друге, активно використовувався у пропагандистській риторичній демонстрації “переваг” життя в соціалістичній

⁴³ Світлана Олійник, “Жіноча праця: якою їй бути?” *Радянська жінка* No. 1, (1984): 17; Е. Солдагова, “Нам обидно,” *Роботниця* No. 5, (1963): 18; Л. Волкова, “Когда у нас будут ясли?,” *Роботниця* No. 8, (1957): 26; “Потрібен дошкільний заклад,” *Радянська жінка* No. 1, (1986): 11; “Внимание быту!,” *Роботниця* No. 9, (1956): 12.

⁴⁴ Див., наприклад: В. Полищук, “Может ли женщина быть главой семьи?,” *Роботниця* No. 10, (1958): 23; “Що за видноколом? Інтерв’ю з Вікторією Іонівною Ковалевською. Розмову вела Людмила Шушуріна,” *Радянська жінка* No. 11, (1987): 19–20; Про репрезентацію і творення гендерних стереотипів у радянських жіночих журналах цікаві дослідження представили Мирослава Мамич і Олена Пода. Див.: Мирослава Мамич, “Гендерні стереотипи в журнальній періодиці для жінок (на матеріалі видання “Радянська жінка”/ “Жінка”),” *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія* No. 32 (3), (2018): 77–80; Олена Пода, “Гендерні маркери в заголовках публікацій журналу “Радянська жінка” (друга половина 1940-х–1980-ті рр.)” в *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики* (Київ: Національна академія наук України, 2010), 449–466.

державі й “успіхів” радянської влади у розв’язанні “жіночого питання” і в досягненні гендерної рівності. На практиці ж професійна діяльність жінок у більшості сфер визначалася низкою обмежувальних чинників, слабкою залученістю до висококваліфікованих професій і керівних посад, дискримінацією та відтворенням численних гендерних стереотипів.

THE PORTRAYAL OF THE FEMALE WORKER IN SOVIET WOMEN’S PERIODICALS (1950S–1980S)

Iryna OMELIUKH

Ivan Franko National University of Lviv
Department of History of Central and Eastern Europe
Universytetska str. 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: ir98omeliukh@gmail.com
ORCID ID: 0009-0008-7666-9030

The article critically analyzes the idealized portrayal of the woman worker in the Soviet public sphere from the 1950s to the 1980s. One of the primary instruments shaping women’s images within the official discourse of the Soviet state was women’s periodicals. These publications mirrored stereotypical perceptions of women and diverse expectations concerning their social roles, encompassing their professional engagements.

Drawing upon materials sourced from prominent women’s magazines such as “Rabotnitsa,” “Sovetskaya Zhenshchina,” and “Radianska Zhinka,” the article endeavors to reconstruct the representation of a woman worker in the USSR. This representation amalgamated women’s activity, industriousness, selflessness, and a heightened level of motivation. Official propaganda consistently emphasized women’s emancipation in the USSR and advocated for gender equality, facilitated by the opportunity for women to work in traditionally “male-dominated” fields, including various sectors of heavy industry.

The persistent promotion of this idealized image aimed to stimulate greater female involvement in production. Additionally, the positive portrayal of the woman worker was actively leveraged in propaganda rhetoric to showcase the purported “achievements” of the Soviet government in addressing the “woman question,” attaining gender equality, and highlighting the “advantages” of living in a socialist state.

However, the propagated image, upon closer examination, diverged significantly from reality. In their professional pursuits, women consistently encountered discrimination, exclusion from highly skilled professions, limitations in opportunities to assume leadership roles, and numerous stereotypes regarding women’s competence in professional spheres.

Keywords: women’s image, women’s employment, women’s press, profession, gender equality.

REFERENCES

- Abramova, A. “Vpered k kommunizmu,” *Rabotnitsa* No. 2, (1953): 2–4. (in Russian)
Berezkin, O. “Vynakhid,” *Radianska zhinka* No. 6, (1955): 10–11. (in Ukrainian)
Chizhova, N. “Delo nashe obshchee,” *Rabotnitsa* No. 8, (1973): 6. (in Russian)
Donets, Olena. “Henderni aspekty vizualizatsii zhinky v ukrainskomu radianskomu plakati 1940–1980-kh rr. (na osnovi zibrannia ukrainskoho drukovanoho plakata XX st. viddilu obrazotvorchykh mystetstv Instytutu knyhoznavstva NBUV),” *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* No. 21, (2017): 194–201. (in Ukrainian)

- Dorokhova, G. "Obrazovanie: tak prikhodit ravenstvo," *Sovetskaia zhenshchina* No. 10, (1975): 12. (in Russian)
- "Dyректор zavodu", *Radianska zhinka* No. 3, (1955): 19. (in Ukrainian)
- Filtzer, Donald. "Women Workers in the Khrushchev Era," in *Women in the Khrushchev Era*, ed. by Melanie Iliè, Susan E. Reid, Lynne Attwood. (London: Palgrave Macmillan, 2004), 29–51. (in English)
- Gaganova Valentina. "Pust riadom s nami ne budet otstaiushchikh!," *Rabotnitsa* No. 8 (1959): 1–2. (in Russian)
- Gelbin, Gertruda. "Razve eto drug?," *Sovetskaia zhenshchina* No. 3, (1955): 37–38. (in Russian)
- Ilin Vadym, Sych Diana, "Hendernyi aspekt formuvannia medychnykh kadrov v pisliavoiennomu SRSR," u *Hender. Ekolohiia. Zdorovia: materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Kharkiv: KhNMU, 2019), 91–92. (in Ukrainian)
- "Kakaia ty, sovremennaia devushka?," *Rabotnitsa* No. 10, (1967): 1–5. (in Russian)
- "Kogda zabyvaiut ob okhrane truda...," *Rabotnitsa* No. 8, (1960): 26. (in Russian)
- Labur, Olha. "'Nova zhinka': unormovani obrazy zhinky-suspilnytsi i zhinky-trudivnytsi v radianskii literaturi Ukrainy 1920–1930-kh rokov," *Kraieznavstvo* No. 3, (2010): 205–213.
- Lymonov, H. "Naiholovnishe," *Radianska zhinka* No. 12, (1955): 10–11. (in Ukrainian)
- Makdonald, Nensi. "Eto zapomnitsia na vsiu zhizn," *Sovetskaia zhenshchina* No. 12, (1977): 7. (in Russian)
- Mamych, Myroslava. "Henderni stereotypy v zhurnalnii periodytsi dlia zhinok (na materialii vydannia "Radianska zhinka"/ "Zhinka")," *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Filolohiia* No. 32 (3), (2018): 77–80. (in Ukrainian)
- Miakokhod, Lilia. "Obraz zhinky periodu khrushchovskoi "vidlyhy" na storinkakh zhurnalu "Radianska zhinka"," *Nauka. Relihiia. Suspilstvo* No. 2, (2011): 83–87. (in Ukrainian)
- "Nash, radianskyi sposib zhyttia. Ochyma hostei," *Radianska zhinka* No. 11, (1973): 20–22. (in Ukrainian)
- "Ne podobaietsia – zvilniaiut," *Radianska zhinka* No. 3, (1986): 12. (in Ukrainian)
- Nehoda, Mykola. "Zhinoche shchastia," *Radianska zhinka* No. 3, (1955): 23. (in Ukrainian)
- Nikitina, N. "V rabochem stroiu," *Rabotnitsa* No. 12, (1954): 13–14. (in Russian)
- "Ob utverzhdenii spiska proizvodstv, professii i robot s tiazhelymi i vrednymi usloviiami truda, na kotorykh zapreshchaetsia primenenie truda zhenshchin" Postanovlenie Goskomtruda SSSR ot 25 iulia 1978 goda № 240, Prezidiuma VTsSPS ot 25 iulia 1978 goda № P10-3 (s izmeneniami na 22 oktiabria 1990 goda)", <https://docs.cntd.ru/document/9039453>, dostup otrymano 3 bereznia 2023. (in Russian)
- Oliinyk, Svitlana. "Zhinocha pratsia: yakoiu yii buty?," *Radianska zhinka* No. 1, (1984): 17. (in Ukrainian)
- Poda, Olena. "Henderni markery v zaholovkakh publikatsii zhurnalu "Radianska zhinka" (druha polovyna 1940-kh–1980-ti rr.)," v *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho tsentru periodyky* (Kyiv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, 2010), 449–466. (in Ukrainian)
- Poda, Olena. "Heroinia chasu v zhurnali "Radianska zhinka" 50-kh rr. XX st.: henderni elementy v tematychnomu poli biohrafii," *Derzhava ta rehiony. Serii "Humanitarni nauky"* No. 4, (2008): 88–95. (in Ukrainian)
- Polishchuk, V. "Mozhet li zhenshchina byt glavoy semi?," *Rabotnitsa* No. 10, (1958): 23. (in Russian)
- Popkov, V. "Shveynym atele – novuiu tekhniku." *Rabotnitsa* No. 7, (1959): 14. (in Russian)
- "Potriben doshkilnyi zaklad," *Radianska zhinka* No. 1, (1986): 11. (in Ukrainian)
- Pozdniakova L. "Deputat Mariia Yarmolenko," *Radianska zhinka* No. 2, (1955): 4. (in Ukrainian)

- Pozdniakova, L. "Vysoka nahoroda," *Radianska zhinka* No. 4, (1955): 6–7. (in Ukrainian)
- Priss, A. "Budni malenkogo zavoda," *Rabotnitsa* No. 3, (1957): 12–14. (in Russian)
- Rabotnitsa* No. 4, (1968): 1. (in Russian)
- "Rabotnitsy byiut trevogu," *Rabotnitsa* No. 8, (1961): 18–19. (in Russian)
- Radianska zhinka* No. 8, (1973): 1. (in Ukrainian)
- Rehalova, Bozhena. "Zakhysnyky myru," *Radianska zhinka* No. 2, (1955): 5. (in Ukrainian)
- "Shcho za vydnokolom? Interviu z Viktoriieiu Ionivnoiu Kovalevskoiu. Rozmovu vela Liudmyla Shushurina," *Radianska zhinka* No. 11, (1987): 19–20. (in Ukrainian)
- Shyiui, Klod. "Zavesa vysokikh slov," *Sovetskaia zhenshchina* No. 8, (1970): 27. (in Russian)
- Smolnitska, Myroslava. "Zhinka v radianskomu suspilstvi: ofitsiinyi obraz i realna praktyka," v "Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka". Zbirnyk statei (Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011), vyp. 16: 162–174. (in Ukrainian)
- Soldatova, Ye. "Nam obidno," *Rabotnitsa* No. 5, (1963): 18. (in Russian)
- Sovetskaia zhenshchina* No. 6, (1963): 1. (in Russian)
- Stattia 174. Roboty, na yakykh zaboroniaietsia zastosuvannia pratsi zhinok. *Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainskoi RSR* vid 10.12.1971 r., https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0001?an=901613&ed=1991_03_20, dostup otrymano 10 bereznia 2018. (in Ukrainian)
- Stattia 175. Obmezhenntia pratsi zhinok na robotakh u nichnyi chas. *Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainskoi RSR* vid 10.12.1971 r., https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0001?an=901613&ed=1991_03_20, dostup otrymano 10 bereznia 2018. (in Ukrainian)
- Stiazhkina, Olena. "Henderni vymiry radianskoï povsiakdennosti 1960 – seredyny 1980-kh rr.," *Kraieznavstvo* No. 3, (2010): 214–223. (in Ukrainian)
- Sydorenko, Valentyna. "Knyha pro zhinok-trudivnyts Ukrainy," *Radianska zhinka* No. 7, (1955): 25. (in Ukrainian)
- Tolstikova, Natalia. "Rabotnitsa: The Paradoxical Success of a Soviet Women's Magazine," *Journalism History* No. 30:3, (2004): 131–140. (in English)
- Uoterkhaus, Elen. "Udivitelnyi chelovek," *Sovetskaia zhenshchina* No. 9, (1956): 32–33. (in Russian)
- Vayl, Irina i Korshunova, Yekaterina. "Vosem voprosov – vosem otveto.," *Sovetskaia zhenshchina* No. 4, (1968): 25. (in Russian)
- Vestnik statistiki: organ TsSU SSSR* No. 1, (1970): 95. (in Russian)
- "Vnimanie bytu!," *Rabotnitsa* No. 9, (1956): 12. (in Russian)
- Volkova, L. "Kogda u nas budut yasli?," *Rabotnitsa* No. 8, (1957): 26. (in Russian)
- Voronina, Olga. "The Mythology of Women's Emancipation in the USSR as the Foundation for a Policy of Discrimination," in *Women in Russia: A New Era in Russian Feminism*, ed. by Anastasia Posadskaya, (New York: Verso, 1994): 37–56. (in English)
- Yeremieieva, Kateryna. "Vidobrazhennia hendernoï polityky u radianskii smikhovii kulturi (na pryklady satyrychnykh vydan)," v *Henderna polityka ochyma ukraïnskoï molodi: XII Rehionalnyi naukovyi konkurs molodykh vchenykh* (Kharkiv, 2018): 15–28. (in Ukrainian)
- Zakopailo, V. "Krashcha shlifovalnytsia," *Radianska zhinka* No. 2, (1955): 5. (in Ukrainian)
- "Zhenshchina. Trud. Obschestvo," *Sovetskaia zhenshchina* No. 5, (1969): 2–3. (in Russian)
- Zhenshchiny i deti v SSSR. Statisticheskii sbornik*, red. V. Demina, O. Makarova. (Moskva: Gosstatizdat, 1963), 203. (in Russian)
- Zhenshchiny v SSSR 1987. Statisticheskie materialy*, uporiad. R. Dmitrieva. (Moskva: Finansy i statistika, 1987), 38. (in Russian)
- Zhenshchiny v SSSR 1990. Statisticheskie materialy*, uporiad. Ye. Skobtsova. (Moskva: Finansy i statistika, 1990), 63. (in Russian)

УДК 94(47+477):323.2:355.40"1983/1984"
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4003>

ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ПОВІДОМЛЕНЬ У КДБ УРСР ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 80-х рр. ХХ ст.

Олександра НЕСП'ЯК

Національний музей-меморіал жертв
окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”
вул. Ірини Калинець, 1, Львів, 79009, Україна
e-mail: oli.chura@i.ua
ORCID ID: 0000-0002-5888-3075

Запропонована наукова стаття з'ясовує кількість, змістову суть та характерні ознаки авторських та анонімних повідомлень громадян СРСР в органи державної безпеки та їх судові наслідки. Фактографія дослідження сконструйована на основі опрацювання неопублікованих матеріалів Комітету державної безпеки УРСР, що поступали у його розпорядження у першій половині 80-х рр. ХХ ст. – часи відомі як малодосліджений та короточасний “андроповський” період. Як відомо, він передував запровадженню “перебудови”, що стала останнім етапом закономірного розпаду Радянського Союзу.

Ключові слова: СРСР, КДБ УРСР, криза, повідомлення, листи, скарги, судові справи.

Загальновідомо, що на зламі 80-х рр. ХХ ст. Радянський Союз вичерпує свій потенціал чим спричиняє необхідність спочатку економічних перетворень, а згодом реформи його політичної системи. У цьому контексті слід зауважити, що спроби реформування СРСР були характерними усім фазисам його існування. Починаючи від намірів ініціатора держави Володимира Леніна увести нову економічну політику у 1920-х рр., через лібералізацію Микити Хрущова та косигінську реформу 1960-х рр., до “перебудови” другої половини 1980-х рр. Ці “новації” були зумовлені нежиттєздатністю авторитарної держави збудованої на фундаменті планової економіки, яку очолювала правляча російська КПРС. На тлі багатонаціональної країни вона системно придушувала національні та релігійні вимоги упокорених народів, чим врешті решт поставила себе за рамки закону.

Однією із спроб зупинити сповзання країни у соціально-економічну, а відтак – політичну кризу, були намагання нового керівника держави Юрія Андропова зробити це у силовий спосіб. Як відомо, після закінчення епохи “застою” надзвичайний пленум зібраний 12 листопада 1982 р., обрав його генеральним секретарем ЦК КПРС. За спиною у цього найбільш інформованого партократа був п'ятнадцятилітній стаж роботи на посаді голови КДБ, методи якого він закономірно переніс у систему вищого управління СРСР. Тому одним із інструментів наведення порядку стало розширення повноважень силових структур за допомогою яких він сподівався вивести Радянський Союз за рамки загрози його розпаду. Про таку перспективу Юрія Андропова неодноразово

попереджали відомі ліберально міркуючі науковці країни. Серед них виокремлювались Георгій Арбатов, Олександр Бовін, Федір Бурлацький, Георгій Шахназаров, Наїль Біккенін та Олег Богомолів. Робоча група, яку від ЦК очолювали Михайло Горбачов та Микола Рижков, напрацювала антикризову програму й доповіла Юрію Андропову про плачевний стан соціально-економічного становища країни, закликавши до негайного реформування. Однак, новий генеральний секретар вирішив піти добре відомим йому шляхом ручного управління, опираючись на засоби силової дії. У такому контексті посилення зазнавала робота органів державної безпеки, у тому числі й з офіційними та анонімними повідомленнями громадян, що надходили у апарат КДБ усіх рівнів.

Фрагментарні дослідження кореспонденції силових структур СРСР вже були об'єктами вивчення українських та закордонних істориків. Наприклад, Григорій Касьянов аналізував її на тлі виникнення та розвитку антирадянського правозахисного руху у 60–80-х роках ХХ ст. Дослідник виокремлював етапи повторних засуджень дисидентів, особливістю яких було винесення додаткових вироків опозиціонерам, що вже перебували у засланні¹. Реакцію КДБ щодо запровадження політики “перебудови” вивчала Віта Лісова. Вона дійшла до висновку, що на її початковому етапі рецепція силовиків була розрізною та несистемною². Становлення та особливості функціонування радянських спецорганів та їхні відносини із партійною номенклатурою вивчав Іван Загородній³. У збірнику документів Валерія Марченка “Творчість і життя” було зібрано свідчення щодо правозахисної діяльності дисидента та документи радянського судочинства почерпнуті із архівів КДБ УРСР⁴. Особливості керівного стилю Володимира Щербицького та його стосунки із силовиками андроповського періоду фрагментарно вивчали Юрій Шаповал та Олександр Якубець⁵. Колізії “холодної війни” ілюстрували Христофор Андрєв і Олег Гордієвський. Вони зазначали, що перша половина 1980-х рр. була особливо небезпечним періодом напруженості внаслідок безроздільного панування в СРСР силових структур на чолі із КДБ⁶. Обставини приходу до влади Юрія Андропова студіював Абдурахман Авторханов. Автор наголошував, що ключовим джерелом “застійних” явищ була партійно-поліцейська система уособленням якої був генеральний секретар ЦК КПРС⁷.

¹ Георгій Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. (Київ: Либідь, 1995), 224.

² Віта Лісова, “Реалізація принципу гласності у діяльності Комітету держбезпеки”, з *архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, № 55, (2021): 73–103.

³ Іван Загородній, *Трагічний шлях ВНК-КДБ / ВЧК-КГБ*. (Вінниця: Консоль, 2014–2015), 199.

⁴ Валерій Марченко. *Творчість і життя*. упорядн. Ніна Смужаниця-Марченко, Н. Кочан. (Київ: Сфера, Дух і Літера, 2001), 536.

⁵ Олександр Якубець, Юрій Шаповал, *Служитель залежності: Володимир Щербицький за обставин часу*. (Київ: Критика, 2021), 512.

⁶ Christopher Andrew and Oleg Gordievsky, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev* (Political Science The Journal of Conflict Studies, 1992), 776.

Однак, вказані науковці лише сегментарно торкалися проблеми ролі та місця кореспонденції КДБ у його впливах як на суспільство, так і на політичне керівництво СРСР. Тому детальне вивчення листів та скарг громадян СРСР та справ пов'язаних із ними у роки андроповських нововведень ще залишається поза увагою українських науковців. Відтак, метою вказаної наукової розвідки є з'ясування кількості, інформаційної суті й судових наслідків громадських повідомлень, а головне – їх рецепції органами державної безпеки. Джерельною базою дослідження слугують неопубліковані документи, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Сформувавшись як особистість у силових структурах, Юрій Андропов розпочав новачі, повністю покладаючись на них. Під час червневого пленуму ЦК КПРС 1983 р. новий генеральний секретар запевняв, що у розпорядженні ЦК був широкий арсенал засобів впливу та виховання. А головними противниками поступального розвитку країни, на його погляд, були формалізм, шаблон, слабкість, а подекуди – і лінь думки. Тому продиктована життям вимога зміцнення дисципліни великою мірою передбачала новий підхід до виховної роботи в трудових колективах⁸. Він стверджував, що детальне виконання рішень XXVI з'їзду партії та втілення завдань соціально-економічної програми одинадцятої п'ятирічки значно розширювали можливості використання потенціалу трудових колективів в інтересах суспільства⁹.

Утім, зазначений “новий підхід” розпочався із кадрових перестановок та судових справ. Вони були настільки широкими, що у західній пресі поширювались заголовки на зразок “кінець дніпропетровського клану”¹⁰. Посаду, партійний квиток і врешті життя втратив міністр внутрішніх справ СРСР Микола Щолоков. За ним послідували перший секретар ЦК Узбекистану Шараф Рашидов й заступник голови КДБ СРСР Семен Цвігун. Згодом розпочались чисельні судові справи у центрі й регіонах країни. Вони охоплювали широкий діапазон, починаючи від протиправної діяльності доньки Леоніда Брежнєва і до справи директора московського гастроному № 1 Юрія Соколова. Країну потрясли незаконні рейди правоохоронних органів, що були скеровані на перевірку присутності громадян на робочих місцях у робочий час. Часто вони набирали вигляду “полювання” у громадських місцях загальної присутності: кав'ярнях, перукарнях, кінотеатрах, магазинах, музеях тощо.

Посаду голови союзного КДБ спочатку зайняв очільник КДБ УРСР Віталій Федорчук, а згодом – перший заступник голови КДБ СРСР та багатолітній

⁷ Абдурахман Авторханов, *Дела и дни Кремля: от Андропова к Горбачёву*. (Paris Ymca-Press, 1986), 347.

⁸ Там само, 95.

⁹ РАТАУ, “Пленум ЦК Компартії України”, *Молодий Комунар*. 30 червня (1983):1.

¹⁰ Олександр Якубець, Юрій Шаповал, *Служитель залежності: Володимир Щербицький за обставин часу*. (Київ: Критика, 2021), 223.

соротник Юрія Андропова – Віктор Чебриков. Він мав репутацію скрупульозного, а тому ефективного адміністратора, який надавав роботі із документами вирішального значення¹¹. А Віталій Федорчук очолив міністерство внутрішніх справ СРСР. Було звільнено з посади міністра торгівлі СРСР Олександра Струєва, який очолював це відомство з 1965 р. Його замінив перший заступник голови ради міністрів УРСР Григорій Ващенко. Позбувся посади Володимир Ошко, якого звільнили із поста першого секретаря Дніпропетровського міського комітету КПРС-КПУ, який він очолював із 1976 р. Очільником КДБ УРСР став колишній перший заступник Віталія Федорчука – Степан Муха, що зайняв вказану посаду з червня 1982 р.

Керовані Юрієм Андроповим вони започаткували більш уважне ставлення до повідомлень штатних та позаштатних інформаторів КДБ, а особливо – до авторських й анонімних листів та скарг пересічних громадян, яким у брежнєвські часи не завжди приділялось достатньої уваги.

З цього приводу слід зауважити, що робота з листами й скаргами громадян здійснювалась згідно указу президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 р. “Про порядок розгляду і вирішення пропозицій, заяв і скарг громадян”. Їй на зміну прийшла постанова від 28 квітня 1976 р. “Про подальше удосконалення роботи з листами громадян у зв’язку із рішеннями XXV з’їзду КПРС”. Тут було прийнято рішення про поглиблення перевірок та виконання рішень про організацію та перегляд письмових чи усних звернень громадян. Обов’язки осіб, які здійснювали контроль, уточнювала постанова ЦК КПРС від 6 березня 1979 р. “Про подальше поліпшення прийомів громадян в партійних, радянських та інших організаціях”.

Листи та усні повідомлення інвалідів і учасників радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. та їх сімей, ветеранів праці, багатодітних матерів, повідомлення про факти порушення соціалістичної законності, державної та трудової дисципліни, зловживання високопосадовців мали розглядатись першочергово згідно до постанови президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1980 р. “Про порядок розгляду пропозицій, заяв громадян”¹².

Відтак, усі державні органи були зобов’язані реєструвати, розглядати й реагувати у встановлені терміни на пропозиції та скарги громадян. Їхній розгляд гарантувався конституцією СРСР у відповідних республіканських чи союзних інституціях. У випадках, передбачених законом, скарги могли бути передані до суду. Якщо скарга торкалась рішення загальних зборів колгоспних, кооперативних та інших організацій, то її переадресовували у виконавчий чи розпорядчий орган відповідної ради, не пізніше ніж 5 днів після реєстрації. Заборонялося надсилати скарги тим органам чи службовим особам дії яких

¹¹ Christopher Andrew and Oleg Gordievsky, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev* (Political Science The Journal of Conflict Studies, 1992), 589.

¹² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 9, спр. 1135, арк. 206.

оскаржувались. Керівники установ і організацій були зобов'язані здійснювати прийом громадян у встановлений час та вживати заходів для з'ясування змісту запиту та забезпечення своєчасного вирішення проблеми.

Заяви і скарги мали вирішуватись в термін одного місяця з дня надходження, а повідомлення які потребували негайного вирішення – не пізніше 15 днів. Якщо заява подавалась від військовослужбовців або членів їх родини, то вона мала бути вирішена упродовж 15 днів від дня знаходження. У місцевих органах – упродовж 7 днів. Пропозиції які надходили до редакцій газет, телебачення, радіо мали бути вирішені за вказаними термінами.

Згідно із вимогами прийом громадян повинен був проводитись у спеціальних приміщеннях з необхідними довідковими матеріалами й підшивками газет та журналів. Під час прийому повинна бути створена атмосфера доброзичливості і поваги до відвідувачів. Для забезпечення швидкого постачання інформації прийом здійснювався у зручний для відвідувача час. Якщо було призначено відповідальну особу, прийом здійснювався цілодобово.

Але робота з громадськими повідомленнями в органи КДБ регламентувалась іншою законодавчою базою. Вона здійснювалась відповідно до вимог інструкції затвердженої наказом КДБ СРСР № 0360 від 4 липня 1975 р. Згідно до неї, “робота з листами та прийомом громадян в органах КДБ СРСР була зняряддям партії і держави щодо вдосконалення механізму управління народним господарством та перевіркою виконання їх рішень”¹³.

Інформацію щодо відвідувачів, а також прийнятих і розглянутих у КДБ УРСР листів, заяв, скарг громадян та рапортів співробітників щомісячно надсилали у підрозділи центрального управління. Компрометуючі дані зберігались в окремій картотеці з метою подальшого використання та аналізу аналогічних документів. Після подання листи та заяви надходили в підрозділи КДБ відповідно до тематики звернень. Там вони отримували реєстраційний номер в спеціальному журналі, їхній основний зміст повідомлявся керівництву. Після цього під розписку видавався виконавцям. Авторам звернень повідомлялась назва підрозділу КДБ, який розслідував їхній запит.

Контроль за виконанням інструкцій про розгляд та вирішення пропозицій, заяв, скарг громадян в органах КДБ здійснювало інспекторське управління та секретаріат КДБ СРСР. За своїм становищем ці підрозділи в системі КДБ були наділені розширеними правами контролю, кураторства і надання допомоги оперативним та іншим службам. Інспекторами були працівники із досвідом оперативної роботи, яких згодом призначали на керівні посади¹⁴.

КДБ встановив вимоги до оперативників, які працювали над розглядом скарг. Така особа повинна була добре знати законодавство, що регламентувало роботу

¹³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 9, спр. 1135, арк. 206.

¹⁴ Іван Загородній, *Трагічний шлях ВНК-КДБ / ВЧК-КГБ*. (Вінниця: Консоль, 2014–2015), 199.

з прийому громадян та їх звернень. Співробітник мав ознайомитись з результатами попередніх перевірок, звернувши увагу на допущені помилки і неточності та зауваження. При потребі він мав право самостійно дізнатись в оперативних, кадрових, фінансових та інших підрозділах КДБ необхідну додаткову інформацію щодо розгляду авторських листів та анонімних звернень.

Приготування до перевірки листів закінчувалось нарадою інструкторів, на якій обговорювались завдання, проводились консультації щодо практичної організації роботи. Із групи осіб які перевіряли призначався керівник, що організував перевірку та був відповідальним за її результати. Далі інспекторська комісія діяла у рамках визначеного перебігу дій. Керівнику організації повідомлялось про цілі перевірки. Після цього розпочинався огляд документації. Особи, які відповідали за реєстрацію листів на підприємстві та представники партійного комітету, під час бесіди доповідали про систему надходження та організацію процесу приймання звернень, звітування перед керівництвом, забезпечення режиму секретності, порядок зберігання листів.

Серед недоліків, які найчастіше знаходили при перевірці роботи із листами в державних органах, інспекторські комісії виявляли факти, коли скарги реєструвались із дозволу директора підприємства, партійні комісії проявляли мало ініціативи у ході перевірки звернень. Інспекторські комісії наголошували на пасивності керівництва, яке не хотіло брати на особистий контроль звернення громадян, байдужість щодо перевірки та вирішення питань, порушених в зверненнях, перенесення термінів, повільне надходження листів до виконавця, слаба аналітична робота із зверненнями.

У доповідній записці інспекції КДБ УРСР щодо результатів роботи з листами громадян повідомлялось, що 1983 р. надійшло 15 550 листів, у 1984 р. – 15 407 листів. На особистих прийомах було вислухано у 1983 р. 10 307 відвідувачів, у 1984 р. – 10 481 відвідувачів¹⁵. Цікаво, що 77 % звернень відповідали профілю роботи КДБ.

Аналіз цих звернень показав зменшення кількості повідомлень сигнального характеру з 2 103 листів у 1983 р. до 1942 листів у 1984 р. Серед них числились інформації про поступки, що містили ознаки зради батьківщини. У 1983 р. таких заяв було 613, у 1984 р. – 522. У більшості випадків це були повідомлення про осіб, які підозрювались у співпраці із нацистською окупаційною владою у роки Другої світової війни.

Натомість збільшилась кількість звернень про зв'язки громадян із іноземцями: від 81 листа у 1983 р. до 102 листів у 1984 р. Хоча і незначно, але побільшала чисельність повідомлень про загрози терористичних актів, диверсій та шкідництва: 41 повідомлення у 1983 р. та 42 повідомлення у 1984 р. Збільшилась кількість сигналів щодо офіційного звернення громадян до міжнародних представництв та організацій: від 51 листа у 1983 р. до 61 листа у

¹⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп.9, спр. 1136, арк. 166.

1984 р. Також йшлося про організацію або активну участь в групових діях, які порушували громадських порядок: 19 листів у 1983 р., 23 листа у 1984 р. Знизилась кількість повідомлень про наміри виїхати громадян закордон: від 105 листів у 1983 р. до 93 листів у 1984 р. та щодо поширення забороненої літератури й самвидаву: від 475 листів у 1983 р. до 440 листів у 1984 р. Документи свідчили про зменшення кількості повідомлень щодо розголошення державної таємниці та порушення режиму секретності. Їх кількість поменшала від 189 заяв у 1983 р. до 183 заяв у 1984 р.¹⁶

Незначно скоротилась кількість повідомлень про поведінку громадян СРСР закордоном: від 58 листів у 1983 р. до 57 листів у 1984 р. Зменшилась кількість інформації щодо проявів націоналістичного характеру серед жителів УРСР: 472 листи у 1983 р. та 414 листів у 1984 р.¹⁷, а також кількість звернень в органи КДБ УРСР від службовців та пенсіонерів і членів їх сімей з проханням надати медичне або санітарно-курортне забезпечення: у 1983 р. – 2 101 лист, у 1984 р. – 1 954 листи¹⁸. Значно збільшилась кількість прохань про надання статусу учасника Другої світової війни: 180 листів у 1983 р. та 411 листів у 1984 р. Очевидно такий ріст був пов'язаний із прийняттями постанови ЦК КПРС від 31 травня 1984 р. “Про 40-річчя перемоги радянського народу у Великій вітчизняній війні”, що передбачала пільги для учасників бойових дій.

Зменшилась кількість скарг на зловживання із сторони керівного складу органів КДБ: 89 звернень у 1983 р. та 80 листів у 1984 р. Разом із тим на 13 % збільшилась кількість заяв про недостойну поведінку співробітників КДБ: 155 листів у 1983 р. та 179 листів у 1984 р. Авторами таких скарг були 23 дружини співробітників, 77 – інших, 169 звернень – анонімні. Про більшість із них було повідомлено голові КДБ УРСР та його заступникам. Після перевірки виявилось, що 27 % скарг підтвердились повністю, 62 % – частково, 12 % – не підтвердились¹⁹. Зменшилась кількість заяв про зловживання службовим становищем співробітників КДБ: 3 звернення у 1983 р. й 2 у 1984 р.²⁰

Збільшилась кількість скарг на дії співробітників МВС: 222 звернення у 1983 р., 281 у 1984 р., працівників органів суду і прокуратури: 156 звернень у 1983 р. 159 – у 1984 р.²¹. Скоротилась кількість заяв про зловживання службовим становищем та бюрократизм керівних працівників: 779 звернень у 1983 р., 700 – у 1984 р. та кількість заяв про господарські недоліки: 106 звернень у 1983 р., 110 звернень у 1984 р.²² Із 3 685 листів, розгляд яких не перебував у компетенції КДБ, 584 було скеровано в радянські органи, 1 069 – в органи прокуратури, 737 –

¹⁶ Віта Лісова, “Реалізація принципу гласності у діяльності Комітету держбезпеки”, з *архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, № 55 (2021): 73–103.

¹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп.9, спр. 1136, арк. 166.

¹⁸ Там само, арк. 167.

¹⁹ Там само, арк. 166.

²⁰ Там само, арк. 169.

²¹ Там само, арк. 169.

в МВС, 570 – інші державні інституції. Цікаво, що 765 звернень мали вигаданий зміст²³.

Прийом громадян УКДБ областей УРСР здійснювався згідно з постановою президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 р. Кількість прийнятих громадян у 1983 р. становила 10 307 осіб, у 1984 р. – 10 481 особу. Щодо пенсійного забезпечення у 1983 р. звернулося 575 осіб, у 1984 р. – 499 осіб, щодо медичного обслуговування – 719 осіб і 779 осіб, щодо житлових питань – 181 особа й 161 особа, щодо отримання пільг – 106 осіб й 160 осіб. Приблизно на одному рівні збереглися кількість звернень щодо прийому на роботу в органи КДБ: у 1983 р. таких було 2 352 особи, у 1984 р. – 2 463 особи²⁴.

Якщо детальніше, то найхарактернішим було повідомлення на зразок інформації начальника управління КДБ УРСР у Кримській області генерал-майора Валерія Видоменка, скерованого заступнику голови КДБ Української РСР генерал-майору Василю Євтушенку. У ньому йшлося про оперативний “сигнал” місцевого інформатора про те, що із Самарканда до села Добре Сімферопольського району нелегально прибула сім’я кримських татар Нарімана Бекірова у складі його дружини – росіянки Алли та синів Ленура, Ремзі, Марлена та Ельзуха. Після прибуття вони незаконно придбали у місцевого жителя Івана Пилипенка будинок за 20 тис. крб. за адресою вулиця Центральна, 85. Останній без виписки виїхав на постійне місце проживання до сина в місто Марганець Дніпропетровській області Української РСР.

За проживання без прописки 12 серпня 1983 р. сім’я Бекірових вже була притягнута до адміністративної відповідальності. Тоді Сімферопольський виконкомом прийняв рішення № 459 про депортацію їх за межі області на основі порушення “Положення про паспортний режим СРСР”. На основі повторного рішення виконкому Сімферопольської районної ради народних депутатів № 529 від 26 жовтня 1984 р., 16 листопада 1984 р., сім’я Бекірових була насильно депортована за межі Кримської області.

У документі повідомлялось, що працівники міліції не порушили законності при проведенні депортації. Але зазначалось, що Наріман Бекіров в категоричній формі відмовився покидати дім і протидіяв співробітникам міліції та намагався утриматись руками за лавку. У результаті він отримав травму сухожилля лівого ліктьового суглобу, що не завадило утримувати його в розподільнику УВС. Дружині Бекірова вдалось втекти. Згодом її знайшли, провели профілактичну бесіду й відправили до місця виселення²⁵.

Не поодиноким був й наступний випадок. Йшлося про письмове повідомлення інформатора щодо нелегального передання закордон пакету документів від

²² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 9, спр. 1136, арк. 169.

²³ Там само, арк. 169.

²⁴ Там само, арк. 170.

²⁵ Там само, арк. 152.

політв'язня Валерія Марченка, адресованого відомій діячці української діаспори у Німеччині Галині Горбач. Пакет складався із статті Марченка “Там у київських печерах”, де дисидент на прикладах життя ченців Києво-Печерської та Успенської лавр доводив, що вершин творчості можливо досягти лише в умовах свободи. Поряд із статтею у пакеті містились офіційні документи міністерства освіти УРСР з грифом “для службового користування”. Йшлося про рішення від 29 червня 1983 р. “Про додаткові міри по покращенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР”. У коментарях Валерій Марченко називав їх новим валуєвським указом, а міністерство освіти – найбільш шовіністичним державним закладом радянської України²⁶.

Надіслані документи потрапили до Української головної визвольної ради у Йью-Йорку, яка 31 серпня 1983 р. ініціювала публікацію “Наступ новітньої валуєвщини на українську мову”, опублікованої у газеті “Свобода” (США). Тому 21 жовтня 1983 р. КДБ заарештувало Валерія Марченка вдруге, інкримінуючи йому порушення статті 62, частини 2, КК УРСР “Антирадянська агітація і пропаганда”. У судовому розгляді фігурувала справа його діда – ректора Львівського університету Михайла Марченка. За схожою ж статтею він був незаконно засуджений та відбував покарання в системі ГУТАБ у 1941–1944 рр.

Як з'ясувалося згодом, анонім із США надіслав фотокопії матеріалів Валерія Марченка на адресу міністерства освіти СРСР. У грудні 1983 р. пакет із цими фотокопіями був затриманий у міжнародному відділі Київського залізничного поштового відділення і після огляду митників переданий у КДБ УРСР. Як наслідок, 14 березня 1984 р. судова колегія в кримінальних справа Київського міського суду, не встановивши яким чином автору вдалось надіслати лист закордон, винесла вирок Валерію Марченку: 10 років позбавлення волі із засланням на 5 років. З огляду на другу судимість його було визнано особливо небезпечним рецидивістом²⁷.

Показовою була справа генерал-лейтенанта КДБ Миколи Ковальчука, який перебував на службі в органах державної безпеки від 1919 до 1954 рр. Коли у 1953 р. воєнна прокуратура розслідувала справу Лаврентія Берії, Миколу Ковальчука було позбавлено посади, військового звання та відповідної пенсії. Слідство встановило, що у 1937–1938 рр., займаючи посаду заступника начальника оперативного відділу прикордонної та внутрішньої охорони, а потім – начальника 4 відділу НКВС Грузинської РСР, Микола Ковальчук входив в особливу слідчу групу під керівництвом заступника народного комісара внутрішніх справ ГРСР Богдана Кобулова. Було доведено, що Ковальчук брав участь в незаконних арештах громадян, на допитах застосовував фізичне

²⁶ *Марченко Валерій Творчість і життя*. упорядн. Ніна Смужаниця-Марченко, Н. Кочан. (Київ: Сфера, Дух і Літера, 2001), 370.

²⁷ Георгій Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. (Київ: Либідь 1995), 174.

насилля, займався фальсифікацією слідчих справ. Відповідно до завдань Лаврентія Берії він вимагав у арештованих давати покази проти Серго Орджонікідзе та був особисто причетним до страт партійних і комсомольських працівників Грузинської РСР.

Окрім того слідство з'ясувало, що у 1946–1949 рр. Микола Ковальчук, займаючи посаду уповноваженого МДБ СРСР в Німеччині, не прийняв достатніх мір щодо оперативного використання захоплених німецьких документів, за що у лютому 1952 р. йому було оголошено догану. З 1949 р. до 1952 р. він займав посаду міністра держбезпеки Української РСР, з котрої був звільнений за невиконання рішень ЦК КПРС про ліквідацію націоналістичного підпілля на західноукраїнських землях і провали в агентурній роботі²⁸. Тому 26 липня 1954 р. за наказом № 417 його було звільнено із органів державної безпеки. Згідно із постановою Ради Міністрів СРСР № 2349-118сс від 23 листопада 1954 р. його було позбавлено військового звання генерал-лейтенанта й призначено звичайне пенсійне забезпечення.

Впродовж 1959–1982 рр. Микола Ковальчук неодноразово звертався в ЦК КПРС, президію Верховної Ради СРСР, ЦК Компартії України і КДБ СРСР й УРСР з проханням про відновлення військового звання та збільшення пенсії. У 1982 р., враховуючи участь в бойових діях Другої світової війни, похилий вік та поганий стан здоров'я, йому було підвищено пенсію від 90 крб. до 120 крб. на місяць. Але у проханні щодо поновлення військового звання – відмовлено²⁹.

Отже, в роки керівництва генерального секретаря ЦК КПРС Юрія Андропова у 1982–1984 рр., робота органів КДБ СРСР й УРСР з агентурними та офіційними повідомленнями громадян країни зазнала значного пожвавлення. Кількісні об'єми таких інформацій зростали, а їх змістове навантаження та наслідкові судові справи розподілялись наступним чином. Найбільшу увагу працівників союзних та республіканських органів державної безпеки викликали повідомлення про політичну діяльність жителів СРСР, що виходила за рамки радянської ідеології. Головним чином мета такої роботи фокусувалась на боротьбі із правозахисним рухом та особами, які виражали дисидентські погляди. На другому місці знаходилися справи, які торкалися реабілітації колишніх співробітників силових структур та інших державних і військових інституцій країни і запити щодо відновлення належних їм привілеїв. Замикали “трійку лідерів” різноманітні листи та скарги широкого адміністративного діапазону. Від повідомлень про посадові зловживання та сигналів щодо негідної поведінки керівних осіб до прохань про працевлаштування, вирішення “квартирного питання”, покращення умов проживання, лікування, відпочинку тощо.

— **PECULIARITIES OF PUBLIC DENUNCIATIONS IN SOVIET KGB
IN THE FIRST HALF OF THE 1980s**

²⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 9, к. 1, арк. 150.

²⁹ Там само, арк. 150.

Oleksandra NESPIAK

National Memorial Museum of Victims of Occupation Regimes
“Prison on Lontskyi”
1, Iryny Kalynets 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: oli.chura@i.ua
ORCID ID: 0000-0002-5888-3075

The following scholarly exposition aims to comprehensively elucidate and provide a thorough examination of the numerical abundance, multifarious content, and unique defining characteristics that are intrinsic to both the reports authored by individuals and the anonymized submissions forwarded by the citizens of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) to the state security authorities.

Moreover, it seeks to delve into the intricate web of legal consequences that invariably followed such submissions. This empirical exploration is underpinned by a meticulous factographic approach, which is grounded in the scrupulous analysis and systematic processing of hitherto undisclosed and highly consequential archival materials originating from the State Security Committee (KGB) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. These archival materials came into the possession of this academic undertaking during the inaugural half of the 1980s, a temporal epoch, herein referred to as the “Andropov” era, which is distinguished by its relatively uncharted and ephemeral nature. This “Andropov” era stands as a critical precursor to the advent of the “perebydova” era, which constitutes the ultimate and culminating phase in the intricate and protracted narrative of the Soviet Union’s organic disintegration.

Keywords: Union of Soviet Socialist Republics (USSR), State Security Committee of the Ukrainian SSR, KGB, crisis, submissions, correspondences, grievances, legal proceedings, disintegration, Andropov era, perebudova era, denunciations.

REFERENCES

- Avtorkhanov, Abdurakhman. *Dela y dny Kremliia: ot Andropova k Horbachovu*. Paris Ymca-Press, 1986. (in russian)
- Christopher, Andrew, Gordievsky, Oleg, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*. Political Science The Journal of Conflict Studies, 1992. (in English)
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, f. 16, op. 9, spr. 1135, ark. 206. (in russian)
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, f. 16, op. 9, spr. 1136, ark. 166. (in russian)
- Kasianov, Heophii. *Hezgodny: ykpainska intelihentsiia v pysi opopy 1960–80-x rokiv*. Kyiv: Lybid 1995. (in Ukrainian)
- Lisova, Vita. “Realizatsiia pryntsypu hlasnosti u diialnosti Komitetu derzhbezpeky (1985–1987)”. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, No 55, (2021): 73–103. (in Ukrainian)
- Radiotelegrafne ahentstvo Ukrainy. Plenum TsK Kompartii Ukrainy. *Molodyi Komunar*. 30 chervnia (1983): 1. (in russian)
- Valery Marchenko. *Tvorchist i zhyttia. uporiadn.* Nina Smuzhanytsia-Marchenko. Kyiv: Sfera, Dukh i Litera, 2001. (in Ukrainian)
- Yakubets, Oleksandr. Shapoval, Yurii. *Sluzhytel zalezhnosti: Volodymyr Shcherbytskyi za obstavyn chasu*. Kyiv: Krytyka, 2021. (in Ukrainian)
- Zahorodnii, Ivan. *Trahichnyi shliakh VNK-KDB/VChK-KHB*. Vinnytsia: Konsol, 2014–2015. (in Ukrainian)

УДК 94:[323.282:341.485(47+57)]-047.275

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4005>

ТРАНСФОРМАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО НАРАТИВУ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ НА РУБЕЖІ 1980-х–1990-х рр

Андрій КОЗИЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: kozyckyj@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0003-4535-8279

У другій половині 1980-х рр. комуністичному режиму Москви довелося оновити свій пропагандистський наратив заперечення Голодомору. Зважаючи на той факт, що українська діаспора зуміла винести питання голоду 1932–1933 рр. на міжнародний рівень, а опозиційні політичні сили (Українська Гельсінська спілка, Народний рух України, Спілки незалежної української молоді та ін.), які виникли в Україні у 1988–1989 рр., почали відкрито ставити питання про його причини, партійні керівники СРСР вирішили виробити новий офіційний погляд на те, що сталося у 1932–1933 рр. Оскільки надалі ігнорувати та заперечувати факти стало неможливо, партійна верхівка вирішила усе ж визнати, що голод 1932–1933 рр. в Україні мав місце, однак пояснити його фатальним збігом низки об'єктивних та суб'єктивних обставин, “відступом від ленінських принципів кооперативної політики” та “викривленням справжнього соціалізму”. Погоджуючись з тим, що Йосиф Сталін, який одноосібно керував Радянським Союзом упродовж 1929–1953 рр., допустив на зламі 1920-х–1930-х рр. певні помилки, партійні керівники продовжували оспорювати наявність злого умислу в діях вищого державного керівництва СРСР початку 1930-х рр.

Ключові слова: Голодомор, Україна, СРСР, негационізм, пропаганда.

Визнання радянською владою факту голоду 1932–1933 рр. в Україні стало частиною набагато масштабнішого процесу переоцінки історичного минулого, до якої наприкінці 1980-х рр. вдалася Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС), намагаючись зберегти владу у своїх руках. Першим кроком на шляху зміни офіційного наративу заперечення Голодомору 1932–1933 рр. стала стаття російського історика-аграрника Віктора Данілова (*Виктор Данилов*, 1925–2004), в якій визнавався факт голоду 1932–1933 рр. У статті, що вийшла у жовтні 1987 р., зокрема, йшлося:

Надмірне форсування процесу колективізації продовжувалося й у 1931–1932 роках [...] Великими були труднощі встановлення внутрішньоколгоспного життя, організації праці та розподілу. Не було необхідного досвіду у вирішенні цих надзвичайно складних питань. Ситуація була погіршена поширенням методів примусових заготівель на колгоспи. Усе це призвело в 1931–1932 роках до спаду виробництва, а тим самим й заготівель. Узимку й весною 1932–1933 років у сільських

місцевостях України, Дону і Північного Кавказу, Нижньої і Середньої Волги, Південного Уралу й Казахстану вибухнув голод, який забрав багато життів. *(разразился голод, унесший множество жизней)*¹.

Через місяць ще одне визнання факту голоду 1932–1933 рр. пролунало у журналі “Комуніст” – офіційному органі ЦК КПРС². Увагу на цю публікацію, як своєрідний сигнал про зміну офіційного наративу у питанні колективізації та голоду 1932–1933 рр., звернула українська дослідниця історії Голодомору Людмила Гриневич (нар. 1962)³.

Стаття В. Данілова у журналі “Комуніст” була утримана у класичній для радянської історіографії ідеологічній парадигмі: на одинадцяти сторінках публікації автор процитував праці засновника радянської держави Володимира Леніна (*Владимир Ленин*, 1870–1924) 16 разів⁴. Більшу частину публікації займала критика “буржуазних наклепів” про невдачі Продовольчої програми СРСР, реалізація якої почалася у травні 1982 р. Водночас із тим, помітну частину своєї статті В. Данілов присвятив наріканням на відсталість сільського господарства Російської імперії початку ХХ ст., стверджуючи, що лише більшовицький переворот 1917 р. відкрив шлях до вирішення традиційних для країни проблем аграрного сектора. Згадуючи про колективізацію, історик заявляв, що “ідея колективного землеробського господарства як основи соціальної справедливості, свободи і рівності” була низовою ініціативою самих селян, а “революційний ентузіазм зачинателів колективізації, які намагалися внести у селянське середовище початки нового життя, доповнювався зумовленим голодом і розрухою стихійним потягом до колгоспів багаточисельних бідняків, демобілізованих солдат і промислових робітників”⁵.

¹ Виктор Данилов, “У колхозного начала”, *Советская Россия*, 235 (9486) (11 октября 1987): 4.

² Виктор Данилов, “Октябрь и аграрная политика партии”, *Коммунист*, 16 (1987): 28–38.

³ Людмила Гриневич, “Від заперечення до вимушеного визнання: про механізм входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір СРСР та УРСР наприкінці 1980-х”, *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць*, 18 (Спеціальний випуск: “Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу”), відповідальний редактор Станіслав Кульчицький; упорядник Олександра Веселова. (Київ: Інститут історії України НАН України, 2008): 234.

⁴ В. Ленін процитований на кожній сторінці статті В. Данілова, за винятком трьох останніх, на двох із яких цитуються Постанова ЦК КПРС “Про невідкладні заходи з прискорення вирішення продовольчого питання згідно з установками червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС”, Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про додаткові заходи з розвитку особистих підсобних господарств громадян, колективного садівництва” й городництва” та Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про подальший розвиток підсобних сільських підсобних господарств, підприємств, організацій та установ”. Єдиною сторінкою статті В. Данілова, на якій немає покликань на ленінські роботи чи партійні постанови, є саме та сторінка, на якій згадується про голод 1932–1933 рр.

⁵ Виктор Данилов, “Октябрь и аграрная политика партии”, 32–33.

За словами В. Данілова:

... головним джерелом труднощів у створенні та укріпленні колгоспів було порушення принципів ленінського кооперативного плану. Наведені вище ленінські вказівки, партійні рішення про необхідність створення об'єктивних і суб'єктивних передумов для кооперування, про його строгу добровільність, про недопустимість та згубність насилля й поспіху були забуті сталінським керівництвом. Надмірне форсування колективізації й пов'язані із цим методи грубого тиску при створенні колгоспів і в ході їх організаційно-господарського зміцнення, штучне загострення класової боротьби й широке використання "розкуркулення" викликали непотрібні втрати й жертви, протести селян аж до збройних повстань, призвели до винищення половини поголів'я худоби і до голоду 1932–1933 років в сільських місцевостях України, Дону й Кубані, Середнього і Нижнього Поволжя, Південного Уралу і Казахстану"⁶.

Визнавши "допущені у ході колективізації та в подальшому розвитку колгоспів порушення на викривлення соціалістичних принципів", В. Данілов разом із тим наголосив на перевагах колгоспного ладу, які за його словами полягали у "величезному зростанні продуктивності сільськогосподарської праці", "закритті ... останніх джерел та каналів класового розшарування та експлуатації", а також "неоціненного внеску у справу великої Перемоги"⁷. Усі ці твердження майже дослівно повторювали оцінки колективізації, зроблені ще в лютому 1956 р. Микитою Хрущовим у доповіді ХХ з'їздові КПРС. У загальних рисах цей новий наратив заперечення Голодомору майже не змінився протягом наступних тридцяти років. Його основний зміст можна звести до двох тез: голод 1932–1933 рр. став наслідком помилок Й. Сталіна та його оточення; голод мав однаковий характер та перебіг на всій території СРСР⁸.

Журнал "Комуніст", який був партійним органом ЦК КПРС, не надто підходив на роль джерела, яке б змогло увести у публічний простір нові оцінки голоду 1932–1933 рр. Тому, наприкінці 1987 р. згадка про голод початку 1930-х рр. з'явилася у популярному журналі "Огоньок" (*Огонек*), який переважаюча більшість громадян СРСР сприймала як ліберальне видання⁹. У грудневому

⁶ Виктор Данилов, "Октябрь и аграрная политика партии", 36.

⁷ Там же, 37.

⁸ Перші оцінки голоду 1932–1933 рр. як "спільної біди всього населення СРСР без національних відмінностей" було оприлюднено у липні та серпні 1933 р. у тижневику "Земля і воля", який виходив у Львові як орган Руської селянської організації, що дотримувалася московфільської ідеології. Визнаючи той факт, що голод в Україні набрав найбільшого розмаху у порівнянні з іншими теренами СРСР, галицькі московфіли пояснювали це діями комуністичних лідерів УСРР, насамперед, Миколи Скрипника. Див.: Ярослав Папуга, *Змова мовчання. Ставлення Заходу до Голодомору*. (Київ: Видавець Олег Філюк, 2018), 111.

⁹ Редактором журналу був журналіст українського походження Віталій Коротич (нар. 1936), який мав довгий досвід контактів із радянськими спецслужбами, незважаючи на що, здобув собі у суспільстві опінію вільнодумця та навіть фрондера. В. Коротич перебував у фокусі уваги

номері цього часопису російський демограф Марк Тольц (*Марк Тольц*, нар. 1950) опублікував статтю “Скільки ж нас тоді було?”, яка розповідала про радянську демографію 1930-х рр. та, зокрема, “репресований” перепис 1937 р.¹⁰ Пояснюючи неузгодженості у підрахунках чисельності населення СРСР 1930-х рр., демограф згадав про голод 1932–1933 рр. в Україні, на Північному Кавказі та у Нижньому Поволжі.

Через багато років після цих подій М. Тольц розповідав, що журнал нібито тривалий час відкладав публікацію, саме через згаданий у ній голод 1932–1933 рр. Редакція “Огонька” зажадала від дослідника, аби він представив на перевірку правильності цитування всі згадані у його публікації джерела. Відомий демограф відзначав, що він усього один раз у своїй науковій кар’єрі зустрівся із такими заходами перестраховування з боку друкованого видання¹¹.

Причини голод 1932–1933 рр. у статті М. Тольца пояснювалися цілкомито з більшовицьких позицій і були навіть стриманішими від тих оцінок, які навів у своїй статті В. Данілова. За словами демографа:

У 1932 році на півдні країни трапився сильний неврожай. У колгоспах Північного Кавказу і Нижнього Поволжя середній урожай зернових з одного гектару в тому році не сягнув й чотирьох центнерів. Ненабагато вищим, судячи зі звітів, був він й на Україні. До труднощів періоду індустріалізації і колективізації, які з початку тридцятих років різко знизили ріст населення, додалися важкі наслідки цього лиха.

Голод охопив насамперед ту частину населення країни, яка її зазвичай годувала. Першими жертвами ставали діти. У селах гинули цілі сім’ї. Адже відомо, що для виконання плану в тих складних умовах у багатьох місцях при заготовці зерна вивозився увесь хліб без винятку. Це торкнулося навіть того зерна, яке було призначене на фураж або було видане у вигляді авансу по трудовнях. Потім будуть прийняті міри для виправлення цих “перегинів”, але вони вже встигнуть завдати своєї непоправної шкоди¹².

Комітету державної безпеки (КДБ) вже наприкінці 1960-х рр. Так, зокрема, 4 серпня 1967 р. КДБ УРСР звернулося до ЦК КПУ із доповідною запискою, в якій інформував про перебування письменника В. Коротича у ролі стипендіата ЮНЕСКО в Канаді. Працівники спецслужби рекомендували призначити його на посаду прес-аташе Представництва Української РСР при ООН. Див.: “Доповідна КГБ про використання письменника Віталія Коротича для встановлення “культурних контактів” з українською діаспорою та поширення інформації про “досягнення КГБ””, *Електронний архів українського визвольного руху*. Доступ отримано: <https://avt.org.ua/viewDoc/27395>

¹⁰ Марк Тольц, “Скільки же нас тогда было?”, *Огонек*, 51 (1987): 10–11. Скорочений переклад статті англійською мовою опубліковано в: *The Current Digest of the Soviet Press* XL, 3 (17 February 1988), 12.

¹¹ “Юбилей статьи. “Скільки же нас тогда было?” Интервью с М. Тольцом”, *Демоскоп*, 753–754 (18–31 декабря 2017 г.). доступ отримано: <http://demoscope.ru/weekly/2017/0753/nauka02.phd>

¹² Марк Тольц, “Скільки же нас тогда было?”, 10.

Уважний читач міг зрозуміти зі статті М. Тольца, що голод 1932–1933 рр. був викликаний природньою причиною (“неврожаєм”), вивезення зерна із голодуючих сіл було “перегином”, який радянська влада сама ж й взялася виправляти, а Україна постраждала від голоду менше ніж Північний Кавказ та Нижнє Поволжя (далі М. Тольц згадав, що в Україні кількість населення після демографічних втрат 1932–1933 рр. відновилася швидше, ніж у Казахстані). Крім цього демограф згадував про помилки у плануванні та різке скорочення поголів’я худоби, які, контекстуально, теж слід було віднести до чинників, що збільшили число жертв голоду 1932–1933 рр.

Публікації В. Данилова та М. Тольца були розцінені у Києві як “зелене світло” для того, або на офіційному рівні згадати про Голодомор. Ще влітку 1987 р. в Україні склалася ситуація, в якій партійні керівники УРСР вже не відважувалися заперечувати факт голоду 1932–1933 рр. в Україні, але ще остерігалися його визнавати¹³. Першим українським радянським партійним функціонером, як публічно зробив обережну згадку про голод 1932–1933 рр. став перший секретар Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) Володимир Щербицький (1918–1990). Факт голоду він визнав 25 грудня 1987 р. в доповіді присвяченій 70-річчю встановлення в Україні радянської влади (днем пізніше текст доповіді надрукувала газета “Радянська Україна”). За словами В. Щербицького:

Невиправдане форсування темпів, переважно адміністративні методи керівництва, грубі порушення принципу добровільності, викривлення лінії у ставленні до середняка і в боротьбі проти куркульства дуже ускладнили ситуацію на селі. Додалася ще й небачена посуха. Все це обумовило серйозні продовольчі труднощі наприкінці 1932 – на початку 33 року, а в ряді сільських місцевостей і голод.

На Заході написано всілякого про той важкий час. Не припиняються політичні спекуляції й сьогодні. Проте правда полягає в тому, що Радянський уряд у тих умовах зробив все можливе, щоб допомогли населенню районів України, Дону і Кубані, Поволжя, Південного Уралу і Казахстану, які постраждали від цього лиха¹⁴.

¹³ С. Кульчицький звернув увагу на той факт, що коли 16 липня 1987 р. у газеті “Літературна Україна” з’явилися дві статті, в яких згадувалося про голод 1932–1933 рр. в Україні як про загальновідомий факт, “партійні органи не відреагували на це, оскільки ніхто з офіційних осіб не наважився би в умовах гласності наполягати, як раніше, що голод – це вигадка буржуазної пропаганди”. Див.: Станіслав Кульчицький, “Голодомору заперечення”, *Енциклопедія історії України*. Додатковий том, кн. 1, голова редакційної колегії Валерій Смолій. (Київ: Видавництво “Наукова думка”, 2021), 166.

¹⁴ “Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні 25 грудня 1987 року”, *Комуніст України*, 1 (1988): 6.

Публічний виступ партійного очільника УРСР із визнанням факту голоду 1932–1933 рр. в Україні та пояснення його причини, мав на меті випередити оцінки Голодомору, які, як очікували у Кремлі, саме мала оприлюднити Комісія Конгресу США з питань вивчення Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Згідно із існуючою в УРСР традицією, важливі питання суспільного життя отримували загальнообов'язкове трактування, яким власне й була оцінка виголошена В. Щербицьким. Проте, неважко помітити, що згадку про голод “наприкінці 1932 – на початку 33 року ... в ряді сільських місцевостей” перший секретар ЦК КПУ зробив у такий двозначний спосіб, який лишав можливість при бажанні повернутися до попереднього варіанту повного заперечення Голодомору. В. Щербицький справді сказав про “голод” та “продовольчі труднощі”, але перелік регіонів, “які постраждали від цього лиха”, навів уже в іншому реченні й навіть іншому абзаці своєї промови. З точки зору формальної логіки, це зовсім не означало визнання того, що голод 1932–1933 рр. відбувся саме в Україні. При бажанні, висловлювання В. Щербицького можна було пояснити у той спосіб, що голод 1932–1933 рр. мав місце, приміром, на Південному Уралі, а в Україні у той самий час були лише “продовольчі труднощі”.

Варто звернути увагу й на те, що водночас зі згадкою про голод 1932–1933 рр., промова досвідченого партійного функціонера містила чітку вказівку, що комуністичний режим не збирається ні з ким ділитися прерогативою трактування та оцінок подій минулого:

Радянська Україна постійно є об'єктом підвищеного інтересу імперіалістичної пропаганди, спецслужб західних країн, їх прислужників – зарубіжних українських та сіоністських націоналістичних центрів. Вони всіляко намагаються фальсифікувати нашу історію, національну політику партії, сіяти зневіру в курс на перебудову. З цією метою організовуються різного роду антирадянські акції, які, зрештою, з тріском провалюються.

Наша пропаганда і контрпропаганда повинні оперативнo розвінчувати підступні зловорожі дії, глибоко показувати дійсну правду історії¹⁵.

Українська партійна номенклатура вирішила не поспішати із наповнення реальним змістом нового офіційного наративу голоду 1932–1933 рр. Зроблена В. Щербицьким у грудні 1987 р. публічна згадка про голод 1932–1933 рр. не стала для українських істориків сигналом про зміну дослідницького клімату та відмови від курсу на повне заперечення Голодомору.

Відомий дослідник історії Голодомору Станіслав Кульчицький (нар. 1937) згадував про те, як у другій половині 1987 р. він подав до ЦК КПУ доповідну записку, в якій пропонував визнати факт голоду 1932–1933 рр. в Україні. Після того, як 25 грудня 1987 р. В. Щербицький згадав у своїй доповіді про голод

¹⁵ “Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови ...”, 14.

1932–1933 рр., науковцеві повідомили, що він може опублікувати свою записку як наукову статтю¹⁶. У цьому рішенні не важко помітити спробу партійних чиновників самоусунути від теми Голодомору в Україні, водночас із тим, створюючи підстави для того, аби у разі потреби відрепортувати про здійснені у цьому напрямку кроки.

Стаття С. Кульчицького вийшла друком навесні 1988 р. в “Українському історичному журналі”¹⁷. У скороченому вигляді робота була опублікована ще у січні 1988 р. у газеті “Вісті з України” та у травні того ж року у часописі “Ньюс фром Юкрейн” (*News from Ukraine*), які виходили для української еміграції¹⁸. Поряд із визнанням факту голоду 1932–1933 рр. в Україні у цих публікаціях містилися спроби показати комуністів як силу, яка допустившись помилок, що призвели до голоду, намагалися згодом їх виправити.

Наприкінці березня 1988 р. секретар ЦК Компартії України Юрій Єльченко (1929–2019) доручив фахівцям Інституту історії партії при ЦК КПУ та Інституту історії НАН України підготувати відповідні матеріали, які б мали спростувати очікувані висновки Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні, що працювала від кінця 1985 р., та Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр., що була створена у лютому 1988 р. з ініціативи Світового конгресу вільних українців. Вже 5 травня 1988 р. директор Інституту історії партії при ЦК КПУ Василь Юрчук (1921–2001) надіслав до ЦК КПУ історичну довідку “Про голод 1933 року на Україні”¹⁹. За розпорядженням В. Щербицького із цієї довідкою ознайомилися члени і кандидати в члени політбюро ЦК КПУ Леонід Кравчук, Фелікс Рудич, Віталій Врублевський²⁰.

Про голод 1932–1933 рр. в Україні згадав у своєму виступі на XIX всесоюзній конференції КПРС, яка проходила у Москві із 28 червня по 1 липня 1988 р., один із делегатів від УРСР письменник Борис Олійник (1935–2017), який на той момент був секретарем правління Спілки письменників України. Письменник висловився обережно, сказавши, що “треба з’ясувати ... причини голоду 1933-го, який позбавив життя мільйони українців, назвавши поіменно тих, з чиєї вини сталася ця трагедія”²¹. Проте, у контексті його попередніх слів про масові репресії

¹⁶ Станіслав Кульчицький, “Проблема голоду 1932–1933 рр. та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х рр.”, в *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали*, за редакцією Станіслава Кульчицького та ін. (Київ–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2000), 39.

¹⁷ Станіслав Кульчицький, “До оцінки становища в сільському господарстві УСРР в 1931–1933 рр.”, *Український історичний журнал*, 3 (1988): 15–27.

¹⁸ Станіслав Кульчицький, “До становища в сільському господарстві України (1931–1933)”, *Новини з України*, 3 (січень 1988), 4 (січень 1988); “1933 famine led to tremendous losses”, *News from Ukraine*, 22 (May 1988).

¹⁹ Віктор Гудзь [Гудзь], Володимир Михайлов, “Українське історіописання Голодомору в перебудовний період”, 279.

²⁰ Людмила Гриневич, “Від заперечення до вимушеного визнання ...”, 235.

²¹ Цит. за: Станіслав Кульчицький, “Голодомору заперечення”, 166.

1937 р., цю згадку можна було сприйняти як прямий натяк на те, що відповідальність за Голодомор несуть особисто Й. Сталін та його політичне оточення.

Упродовж січня – лютого 1989 р. у чотирьох числах газети “Літературна Україна” було опубліковано нове дослідження С. Кульчицького, присвячене голоду 1932–1933 рр.²² На початку літа того ж року ця праця вийшла у вигляді брошури Товариства “Знання” Української РСР²³. Для того аби підкреслити, що визнання голоду відбувається завдяки ініціативі Компартії України, товариство “Знання” вмістило видання у серії № 1 “Теорія і практика КПРС. Історія”, а не “Історія”.

30 січня 1989 р. новопризначений директор Інституту історії партії при ЦК КПУ Фелікс Рудич (1930–2020) звернувся до ЦК Компартії України із листом, в якому висловлював стурбованість появою в українській пресі численних публікацій історичної тематики, зокрема, передруків із пресових видань, що виходили в Росії, в яких висловлювалися критичні оцінки важливих подій радянського минулого. Автор листа вимагав:

... опублікувати підготовлені Інститутом історії партії “вимоги до висвітлення ролі окремих осіб” в історії республіканської парторганізації, звернути увагу редакторів періодичних видань на необхідність “більш принципового підходу до відбору матеріалів, що публікуються з вузлових проблем радянської історії”²⁴.

З метою “підвищення ролі суспільних наук у забезпеченні реформи політичної системи” 7–8 лютого 1989 р. у Києві відбулася спільна наукова сесія учених-суспільствознавців АН СРСР та АН УРСР. За підсумками своєї роботи сесія прийняла постанову, в якій, зокрема, містилася рекомендація доручити гуманітарним відділенням структур Академії наук в Україні розробити пропозиції досліджень “актуальних питань історії радянського суспільства”.

Реалізуючи постанову згаданої спільної сесії науковців АН СРСР та АН УРСР, Інститут історії партії при ЦК КПУ підготував збірник “Про минуле заради майбутнього”, в якому, поряд із іншими працями, з’явилася стаття присвячена колективізації²⁵. Хоча концептуально публікація була цілковито утримана у рамках нової парадигми заперечення Голодомору, у порівнянні із попередніми часами, вона демонструвала суттєвий прогрес у висвітленні історії голоду 1932–1933 рр. в Україні. Так, зокрема, у статті вже прямим текстом згадувалося про голод

²² Станіслав Кульчицький, “1933: трагедія голоду”, *Літературна Україна*, 2 (4307) (12 січня 1989): 7–8; 3 (4308) (19 січня 1989): 6; 4 (4309) (26 січня 1989): 7; 5 (4310) (2 лютого 1989): 7.

²³ Станіслав Кульчицький, *1933: трагедія голоду*. (Київ: Товариство Знання УРСР, 1989), 48 с. Брошура була підписана до друку 26 травня 1989 р.

²⁴ Дмитро Веденєєв, Дмитро Будков, *Заручниця глобального протистояння. Трагедія великого голоду 1932–1933 років в Україні в контексті “холодної війни” 1945–1991 років*. (Київ: Дорадо-Друк, 2013), 169.

²⁵ Сергій Діброва, “Сталінський «Великий перелом»: погляд із 80-х”, *Про минуле заради майбутнього*, упорядник Юрій Шаповал. (Київ: Видавництво про Київському університеті, 1989), 88–106.

1932–1933 рр., серед його причин вказувалося на надмірні хлібозаготівлі, йшлося також про багатомільйонні жертви голоду. Однак, водночас із тим, автор зробив спробу представити голод 1932–1933 рр. як наслідок помилки, допущеної Й. Сталіном та його прибічниками. При цьому наголошувалося, що позиції Й. Сталіна усередині комуністичної партії, буцімто, протистояли “чесні комуністи”, які намагалися не допустити голоду. Помітна частина публікації була присвячена висвітленню тієї допомоги, яку держава надавала голодуючим і особливій поставі частини комуністичного партійно-державного апарату, який усіма силами намагався полегшити ситуацію голодуючих.

У кінцевому підсумку, причини Голодомору автор статті Сергій Діброва описував так:

Народна трагедія 1932–1933 рр. – справа рук багатьох, у тому числі й тисяч “активістів”, що з волі “вождя народів” та його поплічників були перетворені на коліщатка жакливого механізму пограбування селян. Конкретні виконавці настанова “згори” не могли не бачити страхітливого становища в селі, не розуміти наслідків своїх дій. Серед них були різні люди. Одні “працювали” не за страх, а за совість, інші ж намагалися хоч якось полегшити сумну долю сільських трударів.

[...]

Проблема в тому, щоб усі ми добре зрозуміли: трагічні події 1932–1933 рр. стали наслідком деградації сільського господарства через відхід Сталіна і його поплічників від ленінських настанов, через вживану ними “військово-комуністичну” політику примусової колективізації, “підкріплену” переважно адміністративно-репресивними методами керівництва всім аграрним сектором народного господарства²⁶.

Таким, чином велику частину відповідальності за голод 1932–1933 рр. С. Діброва переносив на самих українців, тих, як він висловився, “тисяч активістів”, які були “перетворені на коліщатка жакливого механізму”. У наступні роки, такий метод заперечення Голодомору, шляхом звинувачення самих жертв у власних нещастях, стане винятково популярним як в Україні, так й у Росії.

Ще дві популярні публікації С. Діброви, які висвітлювали новий партійний наратив голоду 1932–1933 рр., того самого 1989 р. з’явилися у журналі “Наука і суспільство”²⁷. Аналогічні оцінки голоду 1932–1933 рр. містилися й у статтях, які опублікували у 1989 р. старший науковий співробітник Інституту історії партії Володимир Савельєв²⁸ та завідувач відділу народного господарства та економічної думки Інституту економіки АН УРСР Тимофій Дерев’янкін²⁹.

²⁶ Сергій Діброва, “Сталінський «Великий перелом»: погляд із 80-х ...”, 102, 105.

²⁷ Сергій Діброва, “Перелом: Науковий аналіз окремих сторін колективізації, продовольчих труднощів і голоду у 1932–1933 роках”, *Наука і суспільство*, 1 (1989): 14–19; Сергій Діброва, “Найстрашніший злочин Сталіна”, *Наука і суспільство*, 2 (1989): 15–19.

²⁸ Володимир Савельєв, “В поисках истины. К вопросу о причинах голода 1932–1933 гг. на Украине”, *Правда Украины*, 157 (14323) (8 июля 1989): 2.

²⁹ Тимофій Дерев’янкін, “Колективізація”, *Під прапором ленінізму*, 13 (1989): 50–55.

Голод 1932–1933 рр. в Україні був побіжно згаданий у ще одному збірнику наукових статей, який протягом 1989 р. підготував Інститут історії партії при ЦК Компартії України, і який вийшов друком вже навесні 1990 р.³⁰ Про Голодомор та його причини у цій публікації згадувалося як про давно усталений факт:

На кінець першої п'ятирічки країна перебувала в дуже складних умовах [...] Сільське господарство переживало спад, що завершився голодом 1932–1933 рр.³¹

Остаточна легітимізація нового радянського офіційного нарративу щодо Голодомору відбулася 26 січня 1990 р., коли ЦК КПУ прийняло Постанову “Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов’язаних із ним архівних матеріалів”. Історик Валерій Солдатенко (нар. 1946), який від 1988 р. завідував відділом історико-політичних досліджень Інституту історії партії при ЦК КПУ, твердив згодом, що ідею підготувати цю постанову буцімто подали саме науковці інституту, а вище керівництво Компартії України їх підтримало не зважаючи на позицію Москви:

... вчені Інституту історії партії ініціювали підготовку постанови ЦК Компартії України “Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів”. Її було прийнято 26 січня 1990 року. Безумовно, вона стала, як нині мовиться “знаковою подією” тогочасного ідейно-політичного життя. Документ втілює у собі могутній порух до історичної істини і таку ж рішучість, не зважаючи ні на що (тоді, як відомо, чимало хто побоювався робити “необачні” кроки без оглядки на позицію Москви – а тут чекати на “благословення” елементарно не доводилося), домогтися зрушень у справі якомога адекватнішої реконструкції трагічних подій³².

Навряд чи ситуація розвивалася саме таким чином. Утім слід визнати, що збірка архівних матеріалів про голод 1932–1933 рр. й справді була підготовлена ще до того, як ЦК КПУ прийняв рішення опублікувати пов’язані із Голодомором документи із архівів. Документи для згаданої збірки вибирали із архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ (тепер Центральний державний архів громадських об’єднань та українців). Займалися цим старші наукові співробітники архіву Руслан Пиріг, Анатолій Кентій, Володимир Лозицький, Анастасія Соловйова та молодший науковий співробітник Ірина Комарова³³. Рукопис збірника був

³⁰ Видання було підписане до друку 9 квітня 1990 р.

³¹ Геннадій Бордюгов, Володимир Козлов, “Деформації соціалізму: історичний аспект”, *Маршрутами історії*, упорядник Юрій Шаповал. (Київ: Політвидав України, 1990), 85.

³² Валерій Солдатенко, “Голодний тридцять третій. Суб’єктивні думки про суб’єктивні процеси”, *Дзеркало тижня*, 24 (449) (28 червня–4 липня 2003): 20.

³³ Цікаві про підготовку збірника навів у своїх спогадах Руслан Пиріг. Див.: Руслан Пиріг, *Життя у лоні двох епох. Спогади*. (Київ: ПП “ПФ «Фолиант»”, 2021), 253–262.

завершений наприкінці осені 1989 р. Як згадував історик-архівіст Володимир Лозицький (1948–2019), після схвалення змісту збірника документів на засіданні дирекції Інституту історії партії при ЦК КПУ, його директор Ф. Рудич у листопаді 1989 р. відправив рукопис до ЦК КПУ³⁴.

Перед тим як прийняти рішення опублікувати збірник архівних матеріалів, українські комуністи звернулися за дозволом до Москви. Секретар ЦК КПУ Леонід Кравчук 15 листопада 1989 р. скерував до ЦК КПРС листа, в якому інформував про підготовлений у Києві збірник документів, а також просив надати копії архівних документів, які б засвідчували надання УРСР продовольчої та іншої допомоги, зниження визначених для України норм хлібозаготівель тощо. Публікація згаданих документів мала б підтвердити запропоновані компартією пояснення голоду 1932–1933 рр. в Україні³⁵.

Визнавши тривале замовчування факту голоду, Постанова ЦК КПУ від 26 січня 1990 р. пояснювала його “злочинним курсом Сталіна та його найближчого оточення (Молотова, Кагановича)”, який полягав у “згубній для селянства хлібозаготівельній політиці”. Водночас, постанова засуджувала й “безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар)”, які не відважилися протипоставитися диктату Москви. Додатковими чинниками, які накладаються на політику загальносоюзного центру посилили трагічні наслідки голоду, нібито стали “низька культура землеробства, слабка технічна база колгоспів та інші причини”. У постанові наголошувалося, що голод 1932–1933 рр. був “спільним горем” народів СРСР³⁶. Хоча постанова й відзначала відповідальність республіканського керівництва України, але водночас підкреслювала, що багато чесних комуністів виступали проти сталінського курсу й усіма силами намагалися полегшити долю голодуючих. Як відзначив сучасний український дослідник Володимир Тарасов (нар. 1977): ідеологічне вістря цієї постанови спрямовувалося передусім проти політичних опонентів компартії, а намагання перевести обговорення на документальну основу в умовах напіввідкритості архівів скоріше посилювало, ніж послаблювало позиції офіційного партійно-державного трактування історії голоду³⁷.

Постанова ЦК КПУ від 26 січня 1990 р. доручала Інституту історії партії при ЦК КПУ видати збірник наукових статей та архівних документів “Про голод 1932–1933 років на Україні”, а засобам масової інформації рекомендувала “забезпечувати правдиве, об’єктивне, на основі документальних матеріалів, висвітлення подій, пов’язаних з голодом 1932–1933 років”³⁸.

³⁴ Володимир Лозицький, “Деякі питання публікації документів ЦДАГО України з проблематики Голодомору 1932–1933 рр.”, *Архіви України* 3–4 (2008): 42.

³⁵ Дмитро Веденеєв, Дмитро Будков, *Заручниця глобального протистояння ...*, 173.

³⁶ *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*, 3–4.

³⁷ Володимир Тарасов, “Голод 1932–1933 рр. як “біла пляма” історії на теренах публіцистики перебудовного часу”, *Грані*, 3 (2004): 54.

³⁸ *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*, 3–4.

3 лютого 1990 р. ЦК КПУ прийняв ще одну постанову: “Про необхідність поглибленого вивчення та об’єктивної оцінки деяких сторінок історії Компартії України 30-х – 40-х і початку 50-ї рр.”³⁹ Ця постанова поряд із іншим, доручала Інституту історії партії при ЦК КПУ провести дослідження “комплексу питань щодо голоду 1932–1933 рр.”, а “одержані в результаті наукового аналізу висновки, які потребують принципових політичних оцінок” мали бути винесені на розгляд ЦК Компартії України. На виконання цих партійних рішень упродовж 1990 р. у пресі почали з’являтися витримки із архівних документів з історії голоду 1932–1933 рр.⁴⁰ та статті, які пропонували радянське пояснення причин Голодомору⁴¹.

Підготовлений працівниками Інституту історії партії при ЦК КПУ збірник вийшов друком восени 1990 р. Він складався із чотирьох великих статей, які підготували Станіслав Кульчицький, Май Панчук, Володимир Савельєв та Сергій Діброва, а також 248 документів. За словами В. Солдатенка, ці документи були вибрані після аналізу більше ніж 2,5 тисячі архівних документів⁴². На момент виходу книги з друку в країні вже спостерігався дефіцит паперу, тому зазначений у виданні наклад 25 тисяч примірників не відповідав дійсності. Книгу надрукували значно меншим накладом, а переважну частину виділеного для неї паперу використали на інші цілі⁴³.

У новому варіанті історичного наративу Голодомор розглядався як наслідок помилок Й. Сталіна, який буцімто відійшов від ленінських планів кооперації сільського господарства. За твердженнями радянських пропагандистів та частини істориків, комуністичний режим зовсім не мав наміру виморювати українців голодом, але обставини склалися так, що усупереч волі Кремля в країні почався голод. Багато чесних комуністів намагалися протидіяти хибним крокам Й. Сталіна та рятувати голодуючих. Коли вище керівництво СРСР усвідомило що саме відбувається, воно почало надавати допомогу всім, хто страждав від голоду 1932–1933 рр.

³⁹ “Білим плямам історії – політичну оцінку: ЦК Компартії України прийняв постанову Про необхідність поглибленого вивчення та об’єктивної оцінки деяких сторінок історії Компартії України 30-х–40-х і початку 50-х рр.”, *Робітничка газета*, (3 лютого 1990): 1.

⁴⁰ Руслан Пиріг, “Повернення правди. Архівні матеріали про голод 1932–1933 років на Україні, побачать світ”, *Радянська Україна*, 69 (20769) (27 березня 1990): 3; Май Панчук, Сергій Діброва, “20–30-е. Документи, факти, свідательства”, *Коммунист Украины*, 4 (1990): 70–84; “Голод 1932–1933 років на Україні. Свідчать архівні документи”, вступ Руслана Пирого, *Під прапором ленінізму*, 8 (1990): 64–86.

⁴¹ Станіслав Кульчицький, “Як це було. Читаючи документи створеної при конгресі США “Комісії по голоду 1932–1933 рр. на Україні”, *Під прапором ленінізму*, 23 (1990): 79–86; Валерій Васильєв, “30-е годы на Украине”, *Коммунист*, 17 (1990): 80; Георгій Касьянов, “Україна, 1933-й”, *Під прапором ленінізму*, 5 (1990): 65–70; Руслан Пирог, “В чем причина голода на Украине в 30-х годах?”, *Известия ЦК КПСС*, 9 (1990): 130–131; Фелікс Рудич, “Свідчать документи. Голод 1933-го. Результати досліджень”, *Радянська Україна*, 283 (20983) (13 грудня 1990): 3.

⁴² Валерій Солдатенко, “Трагедія тридцять третього ...”, 10.

⁴³ Станіслав Кульчицький, “Проблема голоду 1932–1933 рр. та її місце ...”, 42.

Суттєвим акцентом цієї нової офіційної версії історії голоду 1932–1933 рр. стало акцентування його “загальносоюзного характеру”. Радянська влада наголошувала на тому, що голод на всій території СРСР мав однаковий характер й, відповідно, ніяк не відзначався якоюсь особливою антиукраїнською спрямованістю. Таким чином, влада пропонувала розглядати Голодомор окремо від національної політики комуністичного режиму СРСР.

THE TRANSFORMATION OF THE SOVIET NARRATIVE REGARDING THE DENIAL OF THE HOLODOMOR AT THE END OF THE 1980^s AND THE BEGINNING OF THE 1990^s

Andrij KOZYCKYJ

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1 Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: kozyckyj@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0003-4535-8279

In the latter half of the 1980s, the communist regime in Moscow found itself compelled to revise its propaganda narrative concerning the denial of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. This necessitated a deep examination of the famine of 1932–1933 on an international scale, taking into account the activities of various political opposition groups such as the *Ukrainska Helsynska Groupa*, *Narodnyj Ruch Ukrainy*, and *Spilka Nezaleznoji Ukrainskojj Molody*, which had emerged in Ukraine during 1988–1989. In response to these developments, the Soviet leadership opted to construct a new official perspective on the events that unfolded in the early 1930s in Soviet Ukraine.

Under these transformed circumstances, it became untenable for Soviet authorities to continue disregarding or refuting the factual occurrence of the 1932–1933 famine. Consequently, the Soviet leadership acknowledged that a famine had indeed transpired in Ukraine at the outset of the 1930s. However, the communist regime sought to explain this famine as an outcome of an unfortunate convergence of various objective and subjective factors, a “deviation from the Leninist principles of cooperative policy,” and as a distortion of true socialism. While conceding that Joseph Stalin, who wielded dictatorial authority over the Soviet Union from 1929 to 1953, had made errors during the transition from the 1920s to the 1930s, the Communist Party of the USSR continued to dispute the notion of malicious intent in his decision-making.

This revision in the official narrative marked a significant shift in the historical perspective on the Holodomor, reflecting the changing political landscape and the increasing awareness of the famine’s reality, while retaining a commitment to maintaining the legitimacy of the communist regime in the USSR.

Keywords: Holodomor, Ukraine, USSR, historical negationism, propaganda.

REFERENCES

- “Bilym pliamam istorii – politychnu otsinku: TsK Kompartii Ukrainy pryiniav postanovu “Pro neobkhdnist pohlyblenoho vyvchennia ta obiektovyanoi otsinky deiakykh storinok istorii Kompartii Ukrainy 30-kh – 40-kh i pochatku 50-kh rr.”, *Robotnycha hazeta*, (3 liutoho 1990): 1. (in Ukrainian)
- Bordiuhov, Hennadii, Kozlov Volodymyr. “Deformatsii sotsializmu: istorychnyi aspekt”, *Marshrutamy istorii*, uporiadnyk Yurii Shapoval. (Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1990), 68–96. (in Ukrainian)

- Holod 1932–1933 na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*, kerivnyk kolektyvu uporiadnykiv Ruslan Pyrih. (Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1990), 605 s. (in Ukrainian)
- “Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini. Svidchat arkhivni dokumenty”, vstup Ruslana Pyroha, *Pid praporom leninizmu*, 8 (1990): 64–86. (in Ukrainian)
- Hrynevych, Liudmyla. “Vid zaperechennia do vymushenoho vyznannia: pro mekhanizm vkhodzhennia temy holodu 1932–1933 rr. v ofitsiinyi publichnyi prostir SRSR ta URSR naprykintsy 1980-kh”, *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats*, 18 (Spetsialnyi vypusk: “Holod 1932–1933 rokiv – henotsyd ukrainskoho narodu”), vidpovidalnyi redaktor Stanislav Kulchytskyi; uporiadnyk Oleksandra Veselova. (Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008): 232–244. (in Ukrainian)
- Hudz, Viktor, Mykhailov, Volodymyr. “Ukrainske istoriopysannia Holodomoru v perebudovchyi period”, *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky*, 32 (71), 3 (2021): 278–285. (in Ukrainian)
- Danylov, Viktor. “Oktiabr i agrarnaia politika partii”, *Kommunist*, 16 (1987): 28–38. (in Russian)
- Danylov, Viktor. “U kolkhoznoho nachala”, *Sovetskaia Rossyia*, 235 (9486) (11 oktiabria 1987): 4. (in Russian)
- Dereviankin, Tymofii. “Kolektyvizatsiia”, *Pid praporom leninizmu*, 13 (1989): 50–55. (in Ukrainian)
- Dibrova, Serhii. “Naistrashnishy zlochyn Stalina”, *Nauka i suspilstvo*, 2 (1989): 15–19. (in Ukrainian)
- Dibrova, Serhii. “Perelom: Naukovi analiz okremykh storin kolektyvizatsii, prodovolchykh trudnoshchiv i holodu u 1932–1933 rokakh”, *Nauka i suspilstvo*, 1 (1989): 14–19. (in Ukrainian)
- Dibrova, Serhii. “Stalynskyi «Velykyi perelom»: pohliad iz 80-kh”, in *Pro mynule zarady maibutnoho*, uporiadnyk Yurii Shapoval. (Kyiv: Vydavnytstvo pro Kyivskomu universyteti, 1989), 88–106. (in Ukrainian)
- “Dopovidna KGB pro vykorystannia pysmennyka Vitaliia Korotycha dlia vstanovlennia “kulturnykh kontaktiv” z ukrainskoiu diasporoiu ta poshyrennia informatsii pro “dosiahnennia KGB””, *Elektronnyi arkhiv ukrainskoho vyzvolnoho rukhu*. Rezhym dostupu: <https://avr.org.ua/viewDoc/27395> (in Ukrainian)
- Kasianov, Heorhii. “Ukraina, 1933-y”, *Pid praporom leninizmu*, 5 (1990): 65–70. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi, Stanislav. “1933: trahediia holodu”, *Literaturna Ukraina*, 2 (4307) (12 sichnia 1989): 7–8; 3 (4308) (19 sichnia 1989): 6; 4 (4309) (26 sichnia 1989): 7; 5 (4310) (2 liutoho 1989): 7. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi, Stanislav. “Holodomoru zaperechennia”, *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Dodatkovyi tom, kn. 1, holova redaktsiinoi kolehii Valerii Smolii. (Kyiv: Vydavnytstvo “Naukova dumka”, 2021), 165–169. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi, Stanislav. “Do otsinky stanovyshcha v silskomu hospodarstvi USRR v 1931–1933 rr.”, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3 (1988): 15–27. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi, Stanislav. “Problema holodu 1932–1933 rr. ta yii mistse v suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy kintsia 80-kh – pochatku 90-kh rr.”, in *Holod-henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politolohichnyi analiz sotsialno-demohrafichnykh ta moralno-psykholohichnykh naslidkiv. Mizhnarodna nauково-teoretychna konferentsiia, Kyiv, 28 lystopada 1998 r. Materialy, za redaktsiieiu Stanislava Kulchytskoho ta in.* (Kyiv–Niu-York: Vydavnytstvo M. P. Kots, 2000), 27–45. (in Ukrainian)

- Kulchytskyi, Stanislav. "Tak tse bulo. Chytaiuchy dokumenty stvorenoi pry konhresi SShA "Komisii po holodu 1932–1933 rr. na Ukraini", *Pid praporom leninizmu*, 23 (1990): 79–86. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi, Stanislav. *1933: trahediia holodu*. (Kyiv: Tovarystvo Znannia URSR, 1989), 48 s. (in Ukrainian)
- Lozyskyi, Volodymyr. "Deiaki pytannia publikatsii dokumentiv TsDAHO Ukrainy z problematyky Holodomoru 1932–1933 rr.", *Arkhivy Ukrainy*, 3–4 (2008): 41–45. (in Ukrainian)
- Panchuk, Mai, Dibrova, Sergei. "20–30-e. Dokumenty, fakty, svidetelstva", *Kommunist Ukrainy*, 4 (1990): 70–84. (in Russian)
- Papuha, Yaroslav. *Zmova movchannia. Stavlennia Zakhodu do Holodomoru*. (Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, 2018), 228 s. (in Ukrainian)
- Pyrih, Ruslan. "Povernennia pravdy. Arkhivni materialy pro holod 1932–1933 rokov na Ukraini, pobachat svit", *Radianska Ukraina*, 69 (20769) (27 bereznia 1990): 3. (in Ukrainian)
- Pyrih, Ruslan. *Zhyttia u loni dvokh epokh. Spohady*. (Kyiv: PP "PF «Folyant»", 2021), 440 s. (in Ukrainian)
- Pyroh, Ruslan. "V chem prichina goloda na Ukrainie v 30-kh godakh?", *Izvestiia TsK KPSS*, 9 (1990): 130–131. (in Russian)
- "Pid praporom Velykoho Zhovtnia, kursom perebudovy. Dopovid chlena Politbiuro TsK KPRS, pershoho sekretaria TsK Kompartii Ukrainy V. V. Shcherbytskoho na urochystomu zasidanni, prysviachenomu 70-ricchuiu vstanovlennia Radianskoi vldy na Ukraini 25 hrudnia 1987 roku", *Komunist Ukrainy*, 1 (1988): 6. (in Ukrainian)
- Rudych, Feliks. "Svidchat dokumenty. Holod 1933-ho. Rezultaty doslidzhen", *Radianska Ukraina*, 283 (20983) (13 hrudnia 1990): 3. (in Ukrainian)
- Saveliev, Vladimir. "V poiskakh istiny. K voprosu o prichinakh goloda 1932–1933 gg. na Ukrainie", *Pravda Ukrainy*, 157 (14323) (8 yuliia 1989): 2. (in Russian)
- Soldatenko, Valerii. "Holodnyi trydtsiat tretii. Subiektyvni dumky pro subiektyvni protsesy", *Dzerkalo tyzhnia*, 24 (449) (28 chervnia – 4 lypnia 2003): 20–21. (in Ukrainian)
- Tarasov, Volodymyr. "Holod 1932–1933 rr. yak "bila pliama" istorii na terenakh publitsystyky perebudovnoho chasu", *Hrani*, 3 (2004): 54. (in Ukrainian)
- Tolts, Mark. "Skolko zhe nas tohda bylo?", *Ohonek*, 51 (1987): 10–11. (in Russian)
- "Tubilej statii. "Skolko zhe nas tohda bylo?" Interviu s M. Toltsom", *Demoskop* 753–754 (18–31 dekabria 2017 h.). Rezhym dostupu: <http://demoscope.ru/weekly/2017/0753/nauka02.phd> (in Russian)
- Vasylev, Valeryi. "30-e gody na Ukrainie", *Kommunist*, 17 (1990): 80. (in Russian)
- Viedenieiev, Dmytro, Budkov Dmytro. *Zaruchnytsia hlobalnoho protystoiannia. Trahediia velykoho holodu 1932–1933 rokiv v Ukraini v konteksti "kholodnoi viiny" 1945–1991 rokiv*. (Kyiv: Dorado-Druk, 2013), 232 s. (in Ukrainian)

УДК: 94: 329. 15] (477. 82) “1988–1991”
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4007>

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЖИТЕЛІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР НА ЗЛАМІ 80–90-х рр. ХХ ст.

Василь ЧУРА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: vschbox@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-0464-0086

Порівняльний аналіз радянських статистичних матеріалів вказує на те, що Волинська область УРСР посідала “друге місце” після Львівщини в умовному рейтингу виробничих потенціалів серед семи областей західноукраїнського регіону. Відтак, у статті висвітлено причини, хід та наслідки стрімкого поглиблення кризових явищ в обласному господарському комплексі у період їхнього максимального прояву на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. Ключову увагу звернуто на закономірну логіку наростання колапсу радянської планової економіки, що була природнім наслідком її тотального одержавлення та головною причиною низького рівня матеріального становища громадян СРСР.

Ключові слова: Волинська область, УРСР, СРСР, планова економіка, “перебудова”, соціально-економічна криза, матеріальне становище.

Девіаційні політичні та соціально-економічні процеси, що були притаманними СРСР упродовж усього періоду його існування, у другій половині 80-х рр. ХХ ст. сягнули апогею. Їх магістральні причини – це російський авторитарний режим та планова економіка, яка примусово діяла без приватновласницької домінанти. Однак подальше розгортання кризових явищ могло загрожувати політичному монополізму правлячої з Москви КПРС, а відтак поставити під сумнів доцільність “радянської” влади, що не мала жодного стосунку до верховенства виборних органів країни.

Спроба порятунку винесла на поверхню нагальну потребу реформування спочатку економічної, а згодом – політичної системи країни. У першому аспекті це було зроблено у 1986 р. разом із втіленням постанови ЦК КПРС про “Головні напрямки соціально-економічного розвитку СРСР у 1986–1990 рр. та на період до 2000 р.”, більш відомої як “програма Рижкова-Абалкіна”. У другому сегменті на ХІХ всесоюзній партійній конференції 1988 р. було проголошено курс на реформу політичної системи держави. Проте, в обох випадках йшлося лише про сегментарні “ін’єкції” ринку в план та демократії в авторитарію з метою збереження російської влади, закамфльованої інтернаціональними гаслами комуністичного вчення.

Проте, вибіркоче запровадження ринкових елементів у вигляді “трьох с” – самоокупності, самостійності та самофінансування закономірно прискорило

кризове сповзання країни й значно понизило матеріальне становище її громадян. Сконструйований за умов відсутності приватної власності плановий господарський комплекс СРСР сприймав фрагментарний ринковий інструментарій як чужорідний об'єкт. Тому він, агонізуючи, прагнув позбавитися невластивих йому нововведень, помножуючи значну кількість за давнених проблем на таку ж чисельність нових.

Причини запровадження, динаміка розгортання та наслідки синтезу одержавленої радянської економічної системи із ринковими методами господарювання рідко стають об'єктом наукових досліджень. Все ж цьому питанню надавали уваги такі відомі науковці як Мар'ян Долішній¹, Степан Злупко², Анатолій Русначенко³, Володимир Баран⁴, Станіслав Кульчицький⁵. Вказану проблему було розглянуто й на сторінках ряду колективних монографій⁶. Авторська увага до цього питання знайшла вираження у трьох монографіях⁷ та низці наукових статей⁸. Відтак, метою наукової розвідки є поглиблення аналізу наслідків запровадження ринкових уведень у радянське виробниче та соціальне тло на локальних зразках. Її джерельною базою слугуватимуть неопубліковані статистичні матеріали, документи таємного компартійного діловодства та польові дослідження.

¹ Мар'ян Долішній, *Трудові ресурси производственных систем*. (Київ: Наукова думка, 1990), 462; Мар'ян Долішній, *Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка*. (Львів: 2003), 255.

² Степан Злупко, *Теоретико-управленческие аспекты занятости в развитом социалистическом обществе*. (Київ: Наукова думка, 1985), 173.

³ Анатолій Русначенко, *Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989–1993 р.* (Київ: КМ Academia, 1995), 228.

⁴ Володимир Баран, Віктор Даниленко, *Україна в умовах системної кризи*. (Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999), 303.

⁵ Станіслав Кульчицький, *Україна на злам історичних епох*. (Київ: Екс.-Об., 2000), 311.

⁶ Соціально-економічні дослідження в перехідний період. ред. Мар'ян Долішній, (Львів: НАН України, Інститут регіональних досліджень, 1996), 321.; *Соціально-екологічні проблеми Волинського Полесья*. Под. ред. В. А. Хмелевського, (Львів: Высшая школа, 1989), 65.

⁷ Василь Чура, *Останній комуністичний експеримент. Перебудова народногосподарського комплексу західних областей УРСР на злам 80–90-х рр. ХХ ст.* (Львів: Простір М, 2012), 399.; Василь Чура, *Руйнація компартійної влади на західноукраїнських землях наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття*. (Львів: Ліга Прес, 2013), 705.; Василь Чура, *Робітники Львова у національному русі другої половини 80-х – початку 90-х років ХХ століття*. (Львів: Простір М, 2021), 321.

⁸ Василь Чура, “Стан народногосподарського комплексу Тернопільської області за часів горбачовської “перебудови”, *Всеукраїнський науковий журнал “Мандрівець”*, No. 5, (2010): 48–51.; Василь Чура, “Соціально-економічне становище Закарпатської області станом на 1988 р.”, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія*. No. 25 (2010): 169–174.; Василь Чура, “Наслідки компартійного реформування народногосподарського комплексу Рівненської області у 1988 р.”, *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. No 21, (2011): 357–378.

УРСР як потужна індустріальна республіка була глибоко вмонтована у господарський комплекс СРСР, а відтак помітно відчувала згортання його соціального й промислового потенціалу як у центрі, так і в регіонах. Другий щабель серед господарських потенціалів семи західних областей радянської України посідала Волинська область. Її було включено до складу УРСР 4 грудня 1939 р.⁹ У 1988 р. територія налічувала 20,2 тис. кв. км¹⁰, що становило 3,3 % площі республіки. В адміністративному плані вона охоплювала 15 районів, 10 міст (обласного підпорядкування), 21 селище міського типу, 331 село та 1,044 сільські населені пункти¹¹.

Чисельність жителів становила 1,034,4 тис. осіб або ж 2 % мешканців республіки. За роки XII п'ятирічки їх чисельність збільшилася на 2,6 тис. осіб, або на 0,3 %. Ріст кількості міського населення на 25,7 тис. осіб або на 5,3 % відбувався за рахунок зменшення сільських жителів на 23,1 тис. осіб або на 4,2 %. У 1988 р. спостерігався процес скорочення загальної кількості обласного населення на 300 осіб.

За національним складом на території Волинської області проживало 1,132 тис. українців, або 94,6 % обласної кількості. На західноукраїнському тлі це один із найбільших показників частки корінного населення. Чисельність росіян сягала 46,9 тис. осіб, що становило 4,4 %. Третьою етнічною групою були білоруси – 5,1 тис., або 0,5 %. Від 1979 р. кількість українців збільшилася на 0,1 %, на стільки ж збільшилась кількість росіян. Чисельність білорусів залишалася сталою. Представники інших національностей не нараховували 0,5 %¹².

Адміністративним центром області було місто Луцьк. Тут проживала 191 тис. мешканців, кількість яких із 1981 р. зросла на 40 тис. осіб¹³. Територія міста охоплювала 35 кв. км на яких розміщалося 57 підприємств, де працювало 105 тис. осіб. Найбільші – ЛуАЗ, Електроапаратний завод, Завод пластмасових виробів, Приладобудівний завод, Завод синтетичних шкір, завод “Волиньмаш”, ВО “Світязь”, “Волиньзалізобетон”, Авторемонтний завод, ВШО “Волинь”, Виробничо-торгове шовкове об'єднання тощо.

У місті діяв 1 вуз (6,6 тис. студентів), 5 технікумів (4 тис. студентів), 5 ПТУ (5,2 тис. учнів), 24 середні школи (29,6 тис. учнів). Функціонувало 2 театри, 1 музей, 28 бібліотек та 6 готелів. Мешканців міста лікували 14 медичних

⁹ *Українська Радянська Соціалістична Республіка. Енциклопедичний довідник.* (Київ: Головна редакція УРЕ, 1986), 408.

¹⁰ Госкомстат УССР, *Волинское областное управление статистики. Социальное и экономическое развитие Волинской области.* Луцк, 1988, 6.

¹¹ Там само, 6.

¹² Міністерство статистики України. *Чисельність і склад Івано-Франківщини та областей України за національністю.* Івано-Франківськ, 1991, 6.

¹³ Госкомстат УССР. *Волинское областное управление статистики. Социальное и экономическое развитие Волинской области.* Луцк, 1988, 8.

зкладів на 5 тис. ліжок. Споживачів обслуговували 243 установи громадського харчування та 311 підприємств роздрібною торгівлі¹⁴.

До найбільших міст Волинської області належали Ковель – 67,9 тис. жителів, Нововолинськ – 60,4 тис. жителів, Володимир-Волинський – 40,9 тис. жителів¹⁵. Серед районів, де проживала максимальна кількість населення, виокремлювались Ківерцівський район – 64 тис. осіб, Маневицький район – 61,2 тис. осіб, Любомильський район – 60,5 тис. осіб, Горохівський район – 59,7 тис. осіб та Ратнівський район – 50,6 тис. осіб¹⁶.

Обласний виробничий потенціал ґрунтувався на 76 промислових підприємствах¹⁷, серед них найбільші – “Ковельсільмаш”, “Рожищесільмаш”, Ківерцівський механічний завод, ВО “Волиньдерев”, Нововолинська бавовняна фабрика, ВО “Волиньрибгосп”, Володимир-Волинський дослідно-експериментальний завод тощо. До найважливіших видів продукції слід віднести вугілля, устаткування для тваринництва та кормовиробництва, легкові автомобілі, прилади та засоби автоматизації, фарбувальні матеріали, тканини тощо. Однак, пріоритетне значення мав випуск сільськогосподарської сировини: картоплі, м’яса, молока, цукру, тваринного масла та консервів.

У господарському комплексі області працювали 471 тис. робітників, службовців та колгоспників¹⁸, перших і других – 338,7 тис., третіх – 123,2 тис.¹⁹, з них 30,8 % були задіяні у промисловості і будівництві, 30,3 % – у сільському та лісовому господарстві, 6,7 % – у транспорті і зв’язку, 7,4 % – у торгівлі та громадському харчуванні, 17,3 % – у медицині, освіті, науці, культурі та органах соціального забезпечення, 2,6 % – у апараті адміністративного управління, 4,9 % – у житлово-комунальному господарстві та сфері побутового обслуговування²⁰.

У контексті соціального забезпечення жителів Волинської області темпи росту виробництва товарів народного споживання, при офіційно задекларованому річному збільшенні на 1,5 %, демонстрували спад об’ємів випуску продовольчих товарів на 1,4 %. У порівнянні з попереднім роком у 1988 р. значно скоротився продаж населенню продуктів харчування: м’яса – на 29,725 т, ковбасних виробів – на 5,166 т, консервів – на 665 тис. штук, риби – на 16,738 т, рослинного масла – на 8,929 т, маргарину – на 6,799 т, сиру – на 3,670 т, кондитерських виробів – на

¹⁴ Держкомстат УРСР. *Місто Івано-Франківськ серед обласних центрів України*. Івано-Франківськ, 1991, 8–78.

¹⁵ Госкомстат УССР. Волинское областное управление статистики. *Социальное и экономическое развитие Волинской области*. Луцк, 1988, 8–9.

¹⁶ Там само, 9.

¹⁷ Волинское областное управление статистики. *Итоги выполнения государственного плана экономического и социального развития Волинской области*. Луцк, 1989, 36.

¹⁸ Державний комітет Української РСР по статистиці. *Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади*. Київ, 1989, 22.

¹⁹ Там само, 22.

²⁰ Там само, 21.

30,163 т, чаю – на 186 т, солі – на 38,498 т, цукру – на 11,199 т. Серед 14 показників продажу продуктів харчування ріст демонстрував лише один – оселедці²¹.

Аналогічно знизився продаж товарів промислової групи: годинників – на 35,3 тис. штук, радіоприймачів – на 4,728 штук, швейних машин – на 545 шт., холодильників – на 3,665 шт., пральних машин – на 3,301 шт., легкових автомобілів – на 703 шт., мотоциклів – на 595 шт., велосипедів – на 4,924 шт., меблів – на 56,470 тис. крб., посуду – на 93,3 тис. шт. Серед 14 позицій незначний ріст демонстрували дві – телевізори та порохотяги²².

Помітно зменшувались об'єми побутових послуг. Це ремонт одягу, взуття, меблів, автомобілів, послуги пралень, лазень, перукарень, хімічна чистка, транспортні перевезення тощо, особливо у сільській місцевості, де вказаний сервіс завжди залишався на низькому рівні. Загалом в області він скоротився на 55,470 крб, а в селах на – 8,570 крб²³. А 110 кооперативів, де працювало 1,356 осіб, мало впливали на покращення матеріального становища волинян. Виробляючи продукції всього на 3,746,700 крб за рік, вони працювали лише у сферах громадського харчування, побутового обслуговування та сільського господарства²⁴.

Найбільш відчутною проблемою продовжувало залишатися “квартирне питання”. При задекларованому щорічному збільшенні капіталовкладень на будівництво житла його хронічно не вистачало. Якщо у 1980 р. у черзі для отримання житла із державного фонду знаходилося 23,8 тис. сімей, то у 1985 р. – 26,1 тис. сімей, у 1988 – 32,1 тис. сімей. У кооперативному фонді: 3,2 тис. сімей, 8,6 тис. сімей і 14, 2 тис. сімей відповідно²⁵. У Луцьку на покращення житла від 1980 р. очікувало 12 тис. сімей. Їх кількість у 1985 р. збільшилася до 17 тис. сімей, у 1988 р. вона становила 24 тис. сімей²⁶.

Заробітна плата мешканців області не відрізнялася від загальносоюзного зразка, позаяк централізована радянська система не допускала відмінностей у грошових надходженнях її громадян. У 1988 р. середньомісячна заробітна плата робітників та службовців сягала 193,1 крб, колгоспників – 148,3 крб.²⁷ Аналіз грошових доходів і витрат свідчив, що жителі витрачали 72,5 % прибутків на придбання товарів широкого вжитку, 9 % – на оплату послуг, 10 % – на добровільні

²¹ Госкомстат УССР. Волинское областное управление статистики. *Социальное и экономическое развитие Волинской области*. Луцк, 1988, 30.

²² Там само, 31.

²³ Там само, 47–51.

²⁴ Там само, 53.

²⁵ Державний комітет Української РСР по статистиці. *Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади*. Київ, 1989, 47.

²⁶ Держкомстат УРСР. *Місто Івано-Франківськ серед обласних центрів України*. Івано-Франківськ, 1991, 8–78.

²⁷ Виконком Львівської міської ради народних депутатів. *Економічні показники по місту Львову станом на 1 січня 1990 року*. Львів, 1990, 79.

платежі та внески і лише 8,5 % – на заощадження²⁸. Середньомісячний розмір пенсії становив 71 крб, стипендії – 40 крб²⁹. Відтак, штучно занижена зарплата була розрахована таким чином, щоб забезпечити умови фізичного виживання громадян, унеможлививши будь-які нагромадження вільних коштів.

На відміну від статистичного офіціозу соціологічне опитування працівників п'яти організацій райспоживспілки Локачинського району, проведене у червні 1988 р., правдиво відображало ставлення жителів Волинської області до втілюваних реформ. Його результати було подано в призначеній для службового користування “Аналітичній записці щодо побутових платних послуг за 1988 р.”. На запитання “Як ви оцінюєте ефективність господарювання в нових умовах поглиблення демократизації управління?” 103 респонденти відповіли: 30 % – незначні зрушення, 25 % – ніяких змін, 25 % – справи йдуть гірше, 20 % – є позитивні зміни³⁰.

Перші підсумки виконання постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 11 червня 1987 р. “Про перехід об'єднань, підприємств і організацій галузей народного господарства на повний господарський розрахунок і самофінансування” було підведено у таємній інформації волинського обкому датованій 8 квітня 1988 р. Якщо у 1987 р. на основі господарського розрахунку і самофінансування працювало 31 підприємство, то 31 січня 1988 р. до них приєдналося ще 110, тобто 61,3 % усіх підприємств області. Не зважаючи на задекларований ріст об'ємів випуску продукції на 5,5 %, договірні зобов'язання було виконано на 9,5 %, що на півтора відсотка нижче, ніж минулого року³¹.

Як наслідок, не було вироблено товарів на суму 4 млн крб. Серед 21 різновиду продукції не виконано планів щодо виробництва шести. Не справилися із плановими завданнями такі ключові підприємства як “Електротермометрія”, ЛуАЗ, “Ковельсьільмаш”, “Волиньдерев”, Шовковий комбінат, ВО “Волинь”, Ковельська швейна фабрика, Авторемонтний завод, Облрибкомбінат. Виступаючи на пленумі обкому 12 квітня 1988 р. секретар ЦК КПУ С. Гуренко зазначав: “Кожне п'яте промислове підприємство не справляється з планами поставок. Третина устаткування перебуває в експлуатації понад 15 років. 70 колгоспів отримали найнижчі врожаї зернових. Плани щодо продажу м'яса не виконало кожне восьме господарство”³².

У 1989 р. виробництво товарів непродовольчої групи випереджало план лише на 0,7 %, тоді як плани виготовлення продукції легкої промисловості не було виконано на 0,2 %³³. Темпи росту загального обсягу роздрібного товарообігу у

²⁸ Виконком Львівської міської ради народних депутатів. *Економічні показники по місту Львову станом на 1 січня 1990 року*. Львів, 1990, 90.

²⁹ Там само, 85.

³⁰ Волинське обласне управління статистики, ДАВО, ф. р-295, оп. 11, спр. 4180, арк. 37.

³¹ Волинський обком Компартії України, ДАВО, ф. 1, оп. 25, спр. 4, арк. 28–29.

³² Волинський обком Компартії України, ДАВО, ф.1, оп. 25, спр. 6, арк. 66–92.

³³ Держкомстат УРСР. Волинське обласне управління статистики. *Підсумки виконання державного плану економічного і соціального розвитку Волинської області за роки дванадцяті п'ятирічки*. Луцьк, 1991, 1–3.

державній та кооперативній торгівлі скоротилися на 5,1 %³⁴, аналогічно і темпи росту реалізації населенню платних послуг. Якщо у 1987–1988 рр. вони демонстрували ріст на 3,6 %, то у 1989 р. відбулось стрімке зниження на 18,6 %³⁵.

У порівнянні із минулим 1988 р. роком темпи введення в дію житлових будинків знизилась на 11,772 тис. кв. м. Їх ріст демонстрували лише Луцьк та однойменний район. Усі інші райони скоротили обсяги житлового будівництва: у Любешівському районі – на 3 тис. кв. м., у Іваничівському районі – на 3,6 тис. кв. м., у Турійському районі – на 2,3 тис. кв. м.³⁶ Уведення в експлуатацію загальноосвітніх шкіл поменшало на 12 тис. учнівських місць, найбільше – в Рожищенському районі – на 152 місця, у Ківерцівському районі – на 704 місця, у Любомильському районі – на 622 місця³⁷. Так само знизилась показники будівництва дошкільних закладів. У середньому вони скоротилися на 260 місць, найпомітніше – у Рожищенському районі – на 220 місць, у Маневицькому районі – на 115 місць, у Ківерцівському районі – на 65 місць³⁸. Обсяги будівництва лікарняних закладів поменшали на 190 ліжок³⁹.

У службовій доповідній записці Волинського обласного управління статистики “Постачання населення області продуктами тваринництва у 1988 р.” містився прогноз щодо забезпечення жителів згаданими товарами на майбутній рік. Автор застерігав обком, що при існуючих об’ємах сільськогосподарського виробництва дефіцит складатиме: м’яса – 4,2 %, ковбаси – 4 %, консервів – 10,8 %, масла – 8,4 %, молока – 5,5 %. Загальне споживання зазначених продуктів у наступному році мало тенденцію скоротитися ще на 1,1 %⁴⁰.

Цікаво, що у 1989 р. на адресу обкому надійшло 1,478 осібних листів та 148 колективних звернень. На 88 % – це скарги щодо низького матеріального стану та незадовільну роботу підприємств транспорту, зв’язку й комунального господарства⁴¹. Тому наприкінці року другий секретар обкому В. Блаженчук декларував: “Як і раніше гострими залишаються питання забезпечення населення м’ясними і молочними продуктами, рибою, м’ясом курей, яйцями, овочами та фруктами. Рівень вживання м’яса на одного мешканця області складає біля 60 кг при нормі – 70 кг. Все через те, що у Володимир-Волинському, Ковельському, Локачинському, Старовижівському, Ратнівському, Горохівському

³⁴ Виконком Львівської міської ради народних депутатів. *Економічні показники по місту Львову станом на 1 січня 1990 року*. Львів, 1990, 1–6.

³⁵ Там само, 8.

³⁶ Держкомстат УРСР. Волинське обласне управління статистики. *Підсумки виконання державного плану економічного і соціального розвитку Волинської області за роки дванадцяті п’ятирічки*. Луцьк, 1991, 12–13.

³⁷ Там само, 15.

³⁸ Там само, 18.

³⁹ Там само, 21.

⁴⁰ Волинське обласне управління статистики, ДАВО, ф. р-295, оп. 11, спр. 4183, арк. 71.

⁴¹ Волинський обком Компартії України, ДАВО, ф. 1, оп. 26, спр. 51, арк. 12–16.

і Любешівському районах закупки м'яса та молока знизилися на 783 т. і 1,843 т.⁴²

У 1990 р. стан соціального забезпечення жителів Волинської області добре ілюстрував дохід, використаний на споживання та нагромадження. Він зменшився на 232 млн крб, причому фонд нагромадження поменшав на 46 млн. крб.⁴³ Плани виробництва товарів легкої промисловості не виконано на 4,4 %. У цьому сегменті помітно відставали Ківерцівський, Локачинський, Маневецький райони, міста Луцьк та Нововолинськ, які не справилися із завданнями від 1 % до 5 %⁴⁴.

Не мало перспектив вирішення і “житлове питання”, позаяк здача в експлуатацію будинків скоротилася ще на 19,293 тис. кв. м, що за офіційними даними означало 92 % виконання плану. Цей показник у Ківерцівському районі становив 54 % виконання плану, у містах Луцьку та Нововолинську – 70 % виконання плану. У Камінь-Каширському, Ковельському, Луцькому, Любешівському, Маневецькому, Ратнівському та Рожищенському районах він мав помітну тенденцію до зниження⁴⁵. Область недорахувалася 260 учнівських місць, нові лікувальні заклади побачили жителі лише Іваничівського та Любешівського районів. Загальна кількість лікарняних ліжок зменшилася на 700 одиниць⁴⁶.

З цього приводу показовою була дискусія, що виникла на XXIV обласній партконференції 1 грудня 1990 р. Її започаткував виступ першого секретаря Володимир-Волинського міськкому С. Лесика. Він зазначав, що у сільських магазинах району не було товарів першої необхідності. Траплялись випадки, коли діти не відвідували занять в школі через відсутність одягу та взуття. “Такого не спостерігалось навіть у післявоєнні роки”, – констатував районний керівник. Робітник ЛуАЗу А. Шахновський пригадував, як наприкінці 1987 р. він говорив із трибуни обласної партійної конференції про дефіцит мила, цукру, прального порошку, дитячого одягу тощо. З його слів, через два роки щезло все, що носило назву “товар”⁴⁷. Керуючий трестом “Волиньпромбуд” П. Пронь відзначав дефіцит більш як 10 млн. шт. цегли, 20 тис. кв. м паркету, 6 тис. кв. м столярних виробів. Із 160 тис. кв. м запланованого житла вступило у дію менше 140 тис. кв. м.⁴⁸ Не додавала оптимізму ланкова колгоспу імені Кірова Турійського району Л. Ковальчук. За її словами, зарплата колгоспників становила мінімум

⁴² Волинський обком Компартии Украины, ДАВО, ф. 1, оп. 17, спр. 967, арк. 17.

⁴³ Міністерство статистики України. Волинське обласне управління статистики. *Соціально-економічний стан Волинської області*. Луцьк, 1992, 18.

⁴⁴ Держкомстат УРСР. Волинське обласне управління статистики. *Підсумки виконання державного плану економічного і соціального розвитку Волинської області за роки дванадцяті п'ятирічки*. Луцьк, 1991, 3–12.

⁴⁵ Там само, 13.

⁴⁶ Там само, 16.

⁴⁷ Волинський обком Компартии Украины, ДАВО, ф. 1, оп. 17, спр. 1013, арк. 49–54.

⁴⁸ Там само, арк. 70–72.

матеріального забезпечення. “Середньорічний заробіток колгоспника становить 2–3 тис. крб. Для того, щоб побудувати будинок, потрібно 10–15 років і при цьому не харчуватися і ходити як первісні Адам і Єва” – говорила вона⁴⁹.

Під час проведення ХХХ луцької міської партконференції 17 листопада 1990 р. перший секретар міськкому І. Ліповський визнавав, що мешканці міста висловлюють ставлення до КПРС-КПУ здебільшого крізь економічну призму. Це у той час, коли третина підприємств знизила темпи росту об’ємів виробництва. Споживачі не отримали продукції на 49 млн крб. З’явилося безробіття. Введено карткову систему споживання. Однак і вона не може стримати масовий вивіз товарів за кордон. За 10 місяців комерційні вояжі до Польщі здійснили 80 тис. лучан. Спорудження житла, медичних установ, закладів освіти та культури, торговельно-побутових об’єктів зупинилося на позначці 57,6 %, освоєння державних капіталовкладень відбулось на 66,9 %, будівництво житла зупинилось на позначці 46,6 % виконання планових завдань. Черга на отримання квартир збільшилася за два роки на 4,6 тис. осіб і склала більш ніж 26 тис. претендентів⁵⁰.

З трибуни XVII районної партконференції, що відбулася 17 листопада 1990 р. у Камінь-Каширську, секретар парторганізації радгоспу “Осівецький” Ю. Гришук, головний районний лікар Р. Шпарик, директор лігоспу О. Харечко констатували, що у районі на 15 тис. населення припадало 5 педіатрів, серед 163 лікарів – 72 залишили район. За ними послідували 95 педагогів та 130 спеціалістів народного господарства. Серед 20 молодих працівників, скерованих на роботу у організації району, залишилося лише 3 та й ті місцеві мешканці⁵¹.

У 1991 р. у Волинській області будівництво житлових будинків поменшало ще на 109 тис. кв. м, загальноосвітніх шкіл – на 1,2 тис. місць, дошкільних закладів – на 1,2 тис. місць, медичних закладів – на 120 ліжок. Припинилося зведення клубів та будинків культури⁵². Виконання планових завдань у Рожищенському та Любомильському районах здійснено на 27 %, Горохівському районі – на 30 %, Луцькому районі – на 35 %, Ратнівському районі – на 38 %, Володимир-Волинському районі – на 40 %. Серед 15 районів області не здано в експлуатацію нових шкіл у 12 районах, дитсадків – у 13 районах, лікарень – в 11 районах⁵³.

Сальдо сімейного бюджету останніх років стабільно залишалось від’ємним: видатки громадян продовжували переважати над прибутками, збільшивши різницю на 8,1 крб⁵⁴. Значно зросли видатки на харчування. Із розрахунку на одну сім’ю зазначені річні витрати зросли на купівлю хліба – на 198,9 крб,

⁴⁹ Волинський обком Компартії України, ДАВО, ф. 1, оп. 17, спр. 1013, арк. 108.

⁵⁰ Луцький горком компартії України, ДАВО, ф. 32, оп. 31, спр. 1, арк. 25–26.

⁵¹ Камінь-Каширський райком Компартії України, ДАВО, ф. 13, оп. 27, спр. 22, арк. 41–60.

⁵² Міністерство статистики України. Волинське обласне управління статистики. *Соціально-економічний стан Волинської області (статистичний збірник)*. Луцьк, 1992, 26.

⁵³ Там само, 27–30.

⁵⁴ Там само, 20.

картоплі – на 907,2 крб., м'яса – на 1,211,8 крб., молока – на 325,3 крб., цукру – на 226 крб., овочів – на 323,2 крб., фруктів – на 213,2 крб. Якщо у міських жителів річні витрати на харчування збільшилися на 2,131,3 крб, то у мешканців сільської місцевості – на 3,606,4 крб, що пояснювалося занепадом торгівельної інфраструктури села⁵⁵.

Виробництво товарів народного споживання скоротилося ще на 18,2 %: продовольчих – на 15,8 %, непродовольчих – на 2,4 %. Особливо складним становище було у Луцькому, Локачинському, Іваничівському, Горохівському і Турійському районах. Тут скорочення відбулося на 53,2 %, 33,7 %, 23,3 %, 22,2 % і 13,9 % відповідно⁵⁶. Серед 25 областей УРСР Волинська область посідала останнє місце щодо забезпечення населення пральними машинами, 24 – телевізорами, 22 – швейними машинами, 20 – радіоприймачами та магнітофонами, 19 – холодильниками та фотоапаратами, 14 – порохотягами⁵⁷.

Таке матеріальне становище добре описував у інтерв'ю робітник колгоспу імені Калініна Ківерцівського району Р. Ткачук. Він говорив: “Ми завжди щось сіяли і щось збирали, але у 1991 р. вперше не отримували ні зарплат, ні їх продуктового еквіваленту. Багато моїх товаришів звільнилися з роботи, подавшись на заробітки у приватні будівельні бригади до міста та приміських сіл. Там за день роботи ми заробляли як у колгоспі за місяць”⁵⁸.

Начальник обласного статуправління К. Сисуненко 23 грудня 1991 р. підготував експрес-доповідь щодо розподілу працівників за розмірами зарплати. Вона оприлюднила досить невтішну картину. Чисельність маятникової міграції становила 32 тис., або 9 % від загальної кількості виробничо-промислового персоналу. За останні роки економічна нестабільність спричинила його скорочення на 10 % – 15 %. Загальна кількість працюючих зменшилася на 4,4 тис. осіб, або 7 % їх сукупної кількості і становила 326,5 тис. трудівників. Скорочення трудових ресурсів найбільш болюче торкалося інформаційно-обчислювальної галузі – 39,2 %, заготівлі сільськогосподарської продукції – 10,8 %, важкої промисловості – 8 %⁵⁹. Величина середньої зарплати складала 314 крб на місяць і була чималою лише на перший погляд. За рівнем середньомісячного доходу Волинь посідала 18 місце в Україні, поступившись Рівненщині – 327 крб., Львівщині – 337 крб., Житомирщині – 341 крб. Максимальні оклади отримували трудівники промислових підприємств – 514 крб., мінімальні – працівники закладів культури, освіти, медицини – 261 крб.⁶⁰

⁵⁵ Міністерство статистики України. Волинське обласне управління статистики. *Соціально-економічний стан Волинської області (статистичний збірник)*. Луцьк, 1992, 23.

⁵⁶ Там само, 3–4.

⁵⁷ Там само, 11.

⁵⁸ Інтерв'ю Р. Ткачука записане 21.09.10. (Особистий архів автора).

⁵⁹ Волинський обком Компартії України, ДАВО, ф. р-295, оп. 11, спр. 5499, арк. 40.

⁶⁰ Там само, 11.

Для порівняння: середня заробітна плата, яку пропонували кооперативи та малі приватні підприємства, становила 438,3 крб. на місяць⁶¹.

Провальні підсумки російського комуністичного панування у Волинській області отримали розголос на останньому пленумі обкому, що відбувся 23 червня 1991 р. Там було оприлюднено результати обстеження стану умов праці на ключових підприємствах регіону. Воно винесло на поверхню вражаючі результати: 30 % робочих місць не відповідали вимогам стандартів безпеки, 25 % – не мали належних санітарно-гігієнічних умов, 20 % – спричиняли важку фізичну працю. Найгіршим було те, що 22 % таких робочих місць займали жінки. Зношеність та моральна застарілість устаткування сягала 50 %. Такий стан був притаманний усім обласним виробничим об'єднанням: шахтам – на 80 %, Луцькому шовковому об'єднанню – на 69,2 %, Ківерцівському механічному заводу – на 52,6 %, Нововолинській бавовняно-прядильній фабриці – на 54,1 %⁶².

Перші секретарі Володимир-Волинського і Турійського райкомів повідомляли, що у 57 селах не було і не передбачалося будівництво дошкільних закладів, їдалень, комплексних приймальних пунктів, лазень, центрів побутового обслуговування тощо. Програми розвитку села до 2000 р. були занехаяні остаточно. Припинено зведення житла, шкіл, дитячих садків, лікарських амбулаторій, клубів, підприємств торгівлі, будинків тваринника та механізатора. Зanedбаність соціальної сфери привела до того, що з кожним роком зменшувалася чисельність сільського населення. За останні 10 років кількість сільчан у Володимир-Волинському районі скоротилася на 15,4 %, у Турійському районі – на 17,6 %. Чисельність працездатного населення зменшилася відповідно на 24,9 % та 26,5 %. Негативні тенденції у розвитку АПК спричинилися до того, що за чотири місяці 1991 р. виробництво молока зменшилося на 14 %, а м'яса – на 12 %⁶³.

Перший секретар Горохівського райкому повідомляв, що наслідком соціально-економічного занепаду став невпинний ріст злочинності⁶⁴. На промислових підприємствах Локачинського району відбувся масовий спад трудової дисципліни. Робітники відмовлялися працювати в умовах постійного безгрошів'я, невиконання договірних зобов'язань, відсутності сировинної бази та належного матеріального постачання⁶⁵. Обсяг промислового виробництва скоротився на 10 %, сільськогосподарського – на 16,5 %⁶⁶.

Справжню причину соціально-економічної скрути виокремив робітник ЛуАЗу А. Войтович. У інтерв'ю він зазначав, що масові політичні страйки відсунули

⁶¹ Міністерство статистики України. Волинське обласне управління статистики. *Соціально-економічний стан Волинської області (статистичний збірник)*. Луцьк, 1992, 40.

⁶² Там само, 50.

⁶³ Волинський обком Компартії України, ДАВО, ф. 1, оп. 17, спр. 1040, арк. 88–99.

⁶⁴ Там само, 137.

⁶⁵ Там само, 173.

⁶⁶ Там само, 177.

на задній план матеріальні негаразди і перетворили кризу у вагомий доказ компартійної безпорадності, а відтак поставили під сумнів доцільність існування комуністичної партії. Багато хто із пересічних жителів вимагав притягнути до карної відповідальності керівників партійних організацій усіх рівнів, а саму партію заборонити на державному рівні⁶⁷.

Отже, головною ознакою соціально-економічного становища жителів Волинської області УРСР на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. було стрімке падіння усіх його показників. Посідаючи друге місце в умовному рейтингу виробничих потенціалів західноукраїнських областей, вона потерпала від другої за величиною у західній Україні кризи.

Аналогічно до того як йменований радянським, а насправді російський автократичний режим не сприймав фрагментів демократичного устрою й руйнувався, зазнала краху й планова економіка СРСР за умов вибіркового уведення ринкових. Запровадження самостійності, самоокупності, самофінансування й госпрозрахунку гальмували темпи економічного росту, нищили виробничі зв'язки, розбалансували міжгалузеві пропорції й спричиняли стрімке падіння матеріального рівня мешканців регіону. Відтак, будь яке удосконалення діяльності господарських комплексів регіонів країни без тотального переведення на ринкові рейки було неможливим априорі.

SOCIAL AND ECONOMIC SITUATION OF THE RESIDENTS OF THE VOLHYNIA REGION OF THE USSR AT THE TURN OF THE 1980s–1990s

Vasyl CHURA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
Universytetska str. 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: vschbox@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-0464-0086

The examination of Soviet statistical materials has revealed an intriguing and significant revelation regarding the Volhynia region, which was located within the boundaries of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (Ukrainian SSR). This revelation points to the Volhynia region's rather prominent standing, often attributed to it as securing the "second place", when considering a provisional rating of production potentials among the seven regions that comprised the Western Ukrainian region. It is crucial to underscore that the Volhynia region was second only to the Lviv region in this assessment, which lends importance to our inquiry.

The primary objective of this scholarly article is to provide an in-depth understanding of the root causes, the intricate course, and the far-reaching consequences associated with the rapid deepening of various crisis-related phenomena within the economic complex of the Volhynia region. This phenomenon was particularly salient during a timeframe that is commonly pinpointed at the juncture of the 1980s

⁶⁷ Інтерв'ю А. Войтовича записане 03.03.09. (Особистий архів автора).

and 1990s. This historical epoch witnessed significant transformations, both within the Soviet Union and on the global stage.

One of the central focal points of this study revolves around the examination of the natural progression of the collapse of the Russian-Soviet planned economy. This process of disintegration is illuminated as a logical consequence of the comprehensive nationalization of economic structures within the Soviet Union. This nationalization represented a distinctive feature of the Soviet economic system, and its impact on the Volhynia region and the Ukrainian SSR more broadly merits a meticulous analysis. This feature, while offering certain advantages, notably in terms of equal distribution and access to resources, carried inherent limitations that manifested in the form of a persistently low material standard of living experienced by the citizens of the USSR.

In particular, the late 20th century changes, marked by “perebudova” or restructuring policies, witnessed the intensification of socio-economic challenges within the Volhynia region and the broader context of the Soviet Union. This restructuring sought to introduce elements of market-oriented reforms, but it was faced with several hurdles and limitations that ultimately impacted the region’s socio-economic landscape.

This academic endeavor aspires to provide a multifaceted understanding of the complex interplay of factors, events, and policies that converged to shape the trajectory of the Volhynia region within the larger framework of the Ukrainian SSR during this critical juncture in history. The findings of this study hold relevance not only for historians and economists but also for those interested in the socio-economic evolution of regions within planned economies and the intricacies of managing such extensive nationalized systems.

Keywords: Volhynia region, Ukrainian SSR, USSR, planned economy, “Perebudova”, social and economic crisis, standard of living, nationalization.

REFERENCES

- Baran, Volodymyr, Danylenko Viktor. *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy*. Kyiv: Vydavnychyi dim “Alternatyvy”, 1999. (in Ukrainian)
- Chura, Vasyl. *Robitnyky Lvova u natsionalnomu rusi druhoi polovyny 80-kh – pochatku 90-kh rokiv XX stolittia*. Lviv: Prostir M, 2021. (in Ukrainian)
- Chura, Vasyl. “Naslidky kompartiinoho reformuvannia narodnohospodarskoho kompleksu Rivnenskoï oblasti u 1988 r. “ *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii. Naukovyi visnyk Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*. No. 21, (2011): 357–378. (in Ukrainian)
- Chura, Vasyl. “Sotsialno-ekonomichne stanovyshche Zakarpatskoï oblasti stanom na 1988 r.”, *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: istoriia*. No. 25 (2010): 169–174. (in Ukrainian)
- Chura, Vasyl. “Stan narodnohospodarskoho kompleksu Ternopilskoï oblasti za chasiv horbachovskoï perebudovy”, *Vseukrainskyi naukovyi zhurnal “Mandrivets”*, No. 5, (2010): 48–51. (in Ukrainian)
- Chura, Vasyl. *Ruinatsiia kompartiinoï vlady na zakhidnoukrainskykh zemliakh naprykintsi 80-kh – pochatku 90 rokiv XX stolittia*. Lviv: Liga Pres, 2013. (in Ukrainian)
- Chura, Vasyl. *Ostannii komunistychnyi eksperyment. Perebudova narodnohospodarskoho kompleksu zakhidnykh oblastei URSS na zlami 80–90-kh rr. XX st.* Lviv: Prostir M, 2012. (in Ukrainian)
- Derzhavnyi komitet Ukrainskoï RSR po statystytsi. *Socio-economic and cultural development of the Western regions of the Ukrainian RSR for the period of Soviet government*. Kyiv, 1989. (in Ukrainian)

- Derzhkomstat URSR. *The city of Ivano-Frankivsk is among the regional centers of Ukraine*. Ivano-Frankivsk, 1991. (in Ukrainian)
- Derzhkomstat URSR. *Volhyniaske oblasne upravlinnia statystyky. Results of the implementation of the state plan of economic and social development of the Volhynia region for the years of the twelfth five-year plan*. Lutsk, 1991. (in Ukrainian)
- Dolishnii, Marian. *Placement of productive forces and regional economy*. Lviv: 2003. (in Ukrainian)
- Dolishnii, Mar'yan. *Trudovye resursy proyzvodstvennykh system*. Kióv: Naukova dumka, 1990. (in russian)
- Goskomstat USSR, Volinskoe oblastnoe upravlenie statistiki. *Social and economic development of the Volhynia region*. Lutsk, 1988. (in russian).
- Interview A. Voitovycha recorded 03.03.09.
- Interview R. Tkachuka recorded 21.09.10.
- Kamin-Kashyrskiy raikom Kompartii Ukrainy, State archive of the Volhynia region, f. 13, op. 27, File spr., ark. 41–60. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi Stanislav. *Ukraina na zlami istorychnykh epokh*. Kyiv: Eks.-Ob., 2000. (in Ukrainian)
- Lutskii gorkom kompartii Ukraini, State archive of the Volhynia region, f. 32, op. 31, spr. 1, ark. 25–26. (in Ukrainian)
- Ministerstvo statystyky Ukrainy. *Chyselnist i sklad Ivano-Frankivshchyny ta oblastei Ukrainy za natsionalnistiu*. 1991. (in Ukrainian)
- Ministerstvo statystyky Ukrainy. *Volhyniaske oblasne upravlinnia statystyky. Chyselnist i sklad Ivano-Frankivshchyny ta oblastei Ukrainy za natsionalnistiu*. Lutsk, 1992. (in Ukrainian)
- Rusnachenko Anatolii. *Probudzhennia. Robitnychy rukh na Ukraini v 1989–1993 r.* Kyiv: KMAcademia, 1995. (in Ukrainian)
- Socilno-ecologichni problemó Volhynia Polissya*. edited by V. A. Khmelevskogo, Lvov: Visshaya shkola, 1989. (in russian)
- Sotsialno-ekonomichni doslidzhennia v perekhidnyi period*. red. Marian Dolishnii, Lviv: NAN Ukrainy, Instytut rehionalnykh doslidzhen, 1996. (in Ukrainian)
- Ukrainska Radianska Sotsialistychna Respublika. Entsyklopedychnyi dovidnyk*. Kyiv: Holovna redaktsiia URE, 1986. (in Ukrainian)
- Volinskii obkom Kompartii Ukraini, State archive of the Volhynia region, f. 1, op. 17, spr. 967, ark. 17. (in Ukrainian)
- Volinskii obkom Kompartii Ukraini, State archive of the Volhynia region, f. 1, op. 17, spr. 1013, ark. 49–54. (in Ukrainian)
- Volinskii obkom Kompartii Ukraini, State archive of the Volhynia region, f. 1, op. 17, spr. 1040, ark. 88–99. (in Ukrainian)
- Volinskii obkom Kompartii Ukraini, State archive of the Volhynia region, f. 1, op. 25, spr. 4, ark. 28–29. (in Ukrainian)
- Volinskii obkom Kompartii Ukraini, State archive of the Volhynia region, f. 1, op. 25, spr. 6, ark. 66–92. (in Ukrainian)
- Volinskii obkom Kompartii Ukraini, State archive of the Volhynia region, f. 1, op. 26, spr. 51, ark. 12–16. (in Ukrainian)
- Volinskoe oblastnoe upravlenie statistiki, State archive of the Volhynia region, f. p-295, op. 11, spr. 4180, ark. 37. (in russian)

- Volinskoe oblastnoe upravlenie statistiki, State archive of the Volhynia region, f. p-295, op. 11, spr. 4183, ark. 71. (in russian)
- Volinskoe oblastnoe upravlenie statistiki, State archive of the Volhynia region, f. p-295, op. 11, spr. 5499, ark. 40. (in russian)
- Volinskoe oblastnoe upravlenie statistiki. *Results of the implementation of the state plan for the economic and social development of the Volhynia region*. Lutsk, 1989. (in russian)
- Vykonkom Lvivskoi miskoi rady narodnykh deputativ. *Economic indicators for the city of Lviv as of January 1, 1990*. Lviv, 1990. S. 79. Kyiv: KM Academia, 1995. (in Ukrainian)
- Zlupko Stepan. *Teoretyko-upravlencheskye aspekty zaniatosti v razvytom sotsyalystycheskom obshchestve*. Kyiv: Naukova Dumka, 1985. (in russian)

УДК 331.105.44(477)“1945/1991”

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4009>

ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ (1945–1991)

Костянтин КОНДРАТЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: kostyantyn.kondratyuk@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-0019-3618

У повоєнні роки в Україні було поновлено тоталітарний режим, стержнем якого була однопартійність. ВКП(б) та її філіал в Україні – КП(б)У (після 1952 р. – КПРС, КПУ) була єдиною управлінською структурою, яка мала реальну владу. Всі інші структури, в тому числі й Ради, виступали прикриттям всевладдя керівної партії. В практичній діяльності партійних структур в центрі і на місцях демократичні засади фактично були зведені нанівець. Зростала роль партапарату, що призначався. Посилювалися бюрократичні методи керівництва. Централізм пронизував усі основи суспільства, висунув на перший план вольові методи керівництва. Партія в особі апарату взяла на себе керівництво всім життям.

Однією з ланок радянської політичної системи були профспілки. За умов тоталітарного режиму вони підпорядковувались партії, перетворились на своєрідну напівдержавну структуру, яка виконувала визначені для них політичні, виробничі та ідеологічні функції.

Самостійної політичної ролі в СРСР і в УРСР профспілки не відігравали. Вони лише служили “передавальною ланкою від партії до мас”, додатковим інструментом соціального регулювання, провідником партійного впливу на виробництві – серед мільйонів трудящих, зайнятих у різних галузях господарства, в культурі й науці тощо.

Головна функція профспілок – захисна – відійшла на задній план. На них тепер покладалась насамперед виробничі завдання – “організацію робітників і службовців на боротьбу за неухильний розвиток народного господарства...”¹. Фактично профспілки перетворились у відгалуження адміністративного апарату, покликане забезпечувати виконання і перевиконання господарських планів, підвищення продуктивності праці і т. п.

Крім того, вони виконували певні ідеологічно-виховні функції, що впливали з ленінського визначення профспілок як “школи комунізму”. В їх розпорядженні знаходилися клуби і будинки культури, бібліотеки та кіноустановки. Культосвітня сфера була масовим і потужним каналом, через який у свідомості людей утверджувалася думка про непохитність і “правильність” засад тоталітарної системи.

Ключові слова: профспілки України, тоталітаризм, одержавлення профспілок, втрата ними незалежної сутності й призначення, бюрократичний стиль роботи.

У 1945 р. в країні функціонувало 136 галузевих профспілок, у 1949 р. – 67², в 1958 р. – 23³. Тодішні владні структури вважали, що централізація галузевих

¹ “Профессиональные союзы?” *Большая советская энциклопедия. Второе издание.* т. 35. (Москва: Издательство “Советская энциклопедия”, 1955), 162.

² *X съезд профсоюзов СССР. Стеногр. отчет.* (Москва: Профиздат, 1949), 275.

³ *Материали XII з’їзду профспілок СРСР.* (Київ: Політвидав, 1959), 20.

профспілок сприяла удосконаленню організаційної побудови профспілок, зміцненню їхньої організаційної самостійності і міжспілкових зв'язків, які здійснювалися радами профспілок. Насправді ж, структура профспілок була атрофованою. Вона створювалася так, як у державних відомствах, у відповідності з схемою, що утвердилася у командно-адміністративній системі і з таким же розподілом прав по “рангах”: ВЦРПС мала всі права, надані профспілкам, республіканські й обласні Ради – вже лише частину прав, а в профспілкового комітету підприємства – ще менше. Все це вело до втрати авторитету профспілок, їх відриву від людей праці.

Ще одна тенденція спостерігалася в радянському профспілковому русі – це намагання охопити профспілковим членством якомога більше робітників і службовців. У результаті профспілки стали найчисельнішою громадською організацією. У 1948 р. вони об'єднували в Україні понад 4, 2 млн., у 1958 р. – близько 9 млн., у 1968 р. – 16 млн. осіб⁴. З 1964 р. профспілкові організації почали створюватися в колгоспах, об'єднуючи механізаторів і спеціалістів сільського господарства. У 1970-х роках пленум ВЦРПС прийняв рішення, за яким профспілка робітників і службовців сільського господарства могла приймати всіх бажаючих колгоспників⁵. У 1976 р. 19 галузевих профспілок України об'єднували більше 20 млн. осіб⁶. Отже було створено масові професійні об'єднання, та при цьому вихолощено їхню сутність і призначення.

Діяльність профспілок, як і інших громадських організацій, жорстко регламентувалася. На засіданнях бюро обкомів, міськкомів і райкомів Компартії України регулярно обговорювалася робота профспілок, приймалися відповідні рішення, які мали силу директив, що де-факто позбавляли профспілки реальної самостійності. До того ж партійні органи займалися питаннями добору і розстановки профспілкових кадрів. На всі більш-менш важливі посади в профспілкових органах республіки скеровувалися члени партії. Вважалося, що навіть профспілкові комітети заводів, фабрик, установ повинні очолювати комуністи. Така політика провадилася цілеспрямовано і систематично. Так, у 1958 р. у складі новообраних голів шахткомів Донецької області було 52 % комуністів⁷, а в складі керівників ФЗМК Київської області – 60%⁸. Головами обласних рад профспілок у 1958 р. були обрані: Донецької – І. Комаров (секретар райкому партії); Дніпропетровської – М. Ковальов (секретар райкому партії); Запорізької – К. Немцов (секретар парткому заводу “Дніпроспецсталь”);

⁴ Десятий з'їзд профспілок України. Стенографічний звіт. (Київ: Політвидав, 1968), 38.

⁵ Історія Української РСР. У 8-и т., т. 8, кн. 2. (Київ: Наука, 1970,) 476–477.

⁶ Большая советская энциклопедия. Третье издание. Т. 26. (Москва: Издательство “Советская энциклопедия”, 1977), 552.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1 (ЦК Компартії України), оп. 214, спр. 413, арк. 144.

⁸ Державний архів Київської області, ф. Р-710 (Обласна рада профспілок), оп. 3, спр. 451, арк. 5.

Херсонської – А. Балабай (секретар міськкому партії); Волинської – І. Климот (секретар обкому партії)⁹ і багато інших партійних працівників.

До цього слід додати, що профспілкові органи в центрі й на місцях займалися паперотворчістю, підміняли реальні справи різними засіданнями та нарадами. У результаті репресій, які проводилися в країні, багато профспілкових керівників проявляли боязнь в роботі, обережність, остерігалися всього нового, ставали малоініціативними. Загрозливою була тенденція розширення профспілкових штатів, їх відрив від маси працівників. Вкорінилася практика, коли партійні комітети керували профспілковими організаціями: декредитували їм ті чи інші рішення, нав'язували різні, дуже часто надумані “ініціативи” та визначену наперед позицію у питаннях розвитку виробництва, соціально-побутової сфери. Одним із каналів, який полегшував диктат партійних структур, була кадрова політика, коли на роботу в профспілкові органи, як правило, навіть не цікавлячись думкою самих членів профспілки, направлялися люди з партійного апарату – нерідко малокомпетентні, які не проявили ділових якостей, а часто й такі, які скомпрометували себе. Хрущовська “відлига” дещо лібералізувала радянське суспільство, привела до певного розширення можливостей профспілкових організацій. Централізоване бюрократичне управління економікою перестало давати необхідні результати, а здійснені реформи породили “паростки господарської демократії”. Тоді у багатьох випадках працювати в профспілкових органах пішли чесні, порядні люди, які прагнули передусім бути корисними співгромадянами.

У грудні 1957 р. ЦК КПРС визначив напрями перебудови діяльності профспілок. У 1958 р. з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про права фабричного, заводського, місцевого комітету професійної спілки”, який дещо розширив можливості організації.

Так, фабрично-заводські комітети одержали право брати участь у розробці промфінпланів, нормуванні та оплаті праці, контролі за дотриманням трудового законодавства. Згідно з цим Указом, керівники підприємств повинні були звітувати про виконання виробничого плану, зобов'язань з колективного договору, а вищі господарські органи – розглядати пропозиції фабзавкомів про поліпшення діяльності підприємств. Профспілки одержали право ставити перед відповідними органами питання про усунення чи покарання керівників, які порушували трудове законодавство, виявляли бюрократизм тощо¹⁰.

Відомо, що профспілки відали системою соціального страхування. У 1960 р. до них перейшло управління санаторно-курортним обслуговуванням населення. Прийняті заходи дещо активізували діяльність профспілок. Водночас, у різних сферах життя тодішнього суспільства, в тому числі і в профспілках, залишалось

⁹ *Труд*. 1958. 19 сентября; Центральный державный архив вищих органов власти Украины (далі – ЦДАВО України), ф. 1 (Рада міністрів УРСР), оп. 214, спр. 412, арк. 258; спр. 536, арк. 30; спр. 435, арк. 19.

¹⁰ *Правда*, 1958, № 16, 18 июля.

немало елементів сталінського минулого. До того ж їхня діяльність насамперед спрямовувалася на розв'язання господарських проблем, підвищення ефективності виробництва. Так, на профспілкові організації було покладено завдання організувати “соціалістичне змагання” за виконання і перевиконання п'ятирічних планів. Профспілки робили все можливе, аби залучити до нього щонайбільше робітників та службовців, створити обстановку звитяжної праці на підприємствах. Вважалося, що це має наслідком підвищення продуктивності праці, поліпшення її організації. Але насправді таке змагання, де дійовий матеріальний принцип був підмінений моральним заохоченням, не було й не могло бути ефективним.

За умов притаманного тодішній системі командно-адміністративного господарювання такого роду “ударна праця” призводила лише до штурмівщини. До всього використати трудове змагання для піднесення ефективності виробництва заважали формалізм і окомилування, що вкорінилися в практику його організації¹¹. Профспілкові керівники зосереджували основну увагу на окремих передовиках виробництва, докладали зусиль для популяризації їхнього успіху.

Спостерігалася погоня за рекордами. У багатьох випадках змагалися не люди, а папери. Ось характерний і розрекламований в тодішніх газетах і радіо приклад:” В Харківській області за 1946–1948 рр. більше 12 тис. робітників виконали по чотири – п'ять річних норм, у Львівській – 10 тис., Запорізькій – біля 6 тис., Донецькій – 5 тис. осіб”¹². На 1 грудня 1982 р., повідомляли Львівські газети, плани та соціалістичні зобов'язання двох років п'ятирічки у Львові виконали 25 тис. робітників, понад 1 100 бригад, 229 дільниць, 26 цехів, 20 колективів підприємств промисловості та будівництва. Переможцям Всесоюзного соціалістичного змагання – колективам виробничого об'єднання “Мікроприлад” та ім. 50-річчя Жовтня, тресту “Львівпромбуд”, управлінню магістральних нафтопроводів “Дружба” було вручено перехідні Червоні прапори ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ¹³.

Ще на початку 20-х років В. Ленін визначив роль радянських профспілок “як школи управління, школи комунізму”. В повоєнний період профспілки продовжували використовувати традиційні форми залучення робітників до управління виробництвом. Однією з них були постійно діючі виробничі наради, у склад яких вибиралися робітники і службовці, представники ФЗМК, адміністрації, партійних і комсомольських організацій. Робочим органом нарад була президія. За офіційною статистикою в Україні на початку 60-х років було створено понад 18 тис. постійно діючих виробничих нарад. За 1956–1958 рр. проведено 1,3 млн.

¹¹ Михайло Коваль, Станіслав Кульчицький, Юрій Курносів. *Історія України*. (Київ: Знання, 1992), 374.

¹² *Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР*. Т. 2, (Київ: Наука, 1977), 35.

¹³ *Історія Львова*, (Київ: Наука, 1984), 333.

нарад, прийнято 2 млн. 360 тис. пропозицій, більшість з яких виконано¹⁴. На практиці все виглядало інакше. Більшість нарад працювали нерегулярно. Незмінними залишалися і методи їхньої діяльності. В основному це були пропозиції, які, зазвичай, зовсім не брали до уваги. Тобто, учасники заводської чи фабричної наради раз чи два рази в рік збиралися, обговорювали недоліки у сфері виробництва і розходилися. Учасники таких нарад не контролювали, та й не могли контролювати хід виконання прийнятих рішень, не володіли реальними засобами впливу на адміністрацію. Керівники підприємств формально ставилися до пропозицій і критичних зауважень, висловлених на нарадах, а то й просто ігнорували їх.

У 1947 р. була відновлена практика укладення колективних договорів між адміністрацією і ФЗМК, відмінена у 30-х роках. У колективному договорі фіксувалися взаємні зобов'язання колективу і адміністрації підприємства. У договір вносилися пункти з питань праці та зарплати, про виплату премій, перераховувалися заходи по підготовці кадрів і підвищення їх кваліфікації, вимоги по трудовій дисципліні, охороні праці, а також організації побуту, культурного обслуговування тощо. Колективні договори укладалися безпосередньо ФЗМК, а вищі профспілкові органи спільно з відповідними господарськими органами реєстрували їх, розв'язували суперечки, які виникали між адміністрацією і ФЗМК при укладенні договорів.

Слід зауважити, що частина робітників і службовців брали участь у складанні колективних договорів, проявляли зацікавленість при їх обговоренні, вносили свої пропозиції. Однак на багатьох підприємствах умови колдоговорів не виконувалися. Так, керівники Харківського паротяго-ремонтного заводу зобов'язалися по колдоговору здати в експлуатацію у 1948 р. вісім двоквартирних будинків, провести ремонт заводських будівель. Але до цих робіт на заводі навіть не приступили¹⁵. Упродовж кількох років у договір Довбиського фарфорового заводу Житомирської області включався пункт про встановлення вентиляції в цеху, але справу не довели до кінця¹⁶. Чотири роки підряд заносили в колективний договір пункт про побудову водяного опалення Білгород-Дністровської швейної фабрики, але він так і не був виконаний дирекцією¹⁷.

Завком профспілки міг заслухати звіт керівника підприємства з цих питань і вимагати усунення виявлених недоліків. До керівника підприємства і посадових осіб адміністрації, на яких було покладено виконання певних пунктів договору, у випадку їх невиконання могли застосовуватися дисциплінарні заходи. Комітет профспілки мав право поставити перед відповідними органами питання про зняття або покарання таких керівних працівників. Як засвідчила практика, профспілки

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 2 (Держплан УРСР), оп. 1, спр. 935, арк. 1–2.

¹⁵ *Труд*. 1949, 7 июля.

¹⁶ *Радянська Житомирщина*. 1950, 21 грудня.

¹⁷ Державний архів Одеської області, ф. Р-1763 (Обласна рада профспілок), оп. 8, спр. 528, арк. 160.

вкрай рідко використовували цей засіб, проявляли нерішучість. Сьогодні повинен змінитися сам зміст і зрости ефективність колективних договорів. Не має сенсу вносити в них зобов'язання, які слід виконувати і без цього. В договорах потрібно насамперед фіксувати конкретні заходи з поліпшення умов праці та побуту працівників.

У 1958 р. створено Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів, а в республіках, областях, на підприємствах – відповідні ради товариства. Функція профспілок полягала у керівництві цією організацією. Отже, партія поклала на профспілки ще одне виробниче завдання, а саме, сприяти науково-технічному розвитку виробництва. Профспілкові комітети змушені були займатися не притаманними їм справами, організувати місячники збору раціоналізаторських пропозицій та винаходів, видавати технічні бюлетені, проводити лекторії та конференції тощо. Зрозуміло, що істотно вплинути на прискорення технічного прогресу профспілки не могли. І не тільки тому, що переважна більшість рацпропозицій не впроваджувалася у виробництво. Головне ж полягало в тому, що в ці роки форми виробничих відносин функціонували в умовах екстенсивного розвитку економіки.

При участі профспілок у 60-х–80-х роках в Україні проводилася певна робота з поліпшення умов праці робітників. Промислові підприємства, будівельні і транспортні організації поповнювалися досконалішими технічними засобами, що створило основу для полегшення праці робітників. Механізація виробничих процесів привела до деякого скорочення частки ручної праці.

Здійснювалися також заходи щодо поліпшення охорони праці, техніки безпеки і промислової санітарії. На заводах і фабриках споруджувалися вентиляційні установки, різні очисні споруди. Деякі категорії робітників почали отримувати спецодяг і взуття. Гірше забезпечували робітників індивідуальними засобами захисту від особливо шкідливих і небезпечних для здоров'я різних домішок і випаровувань, загазованості й забруднення на виробництві.

Слід зазначити, що певні позитивні зрушення у сфері охорони праці відбувалися, однак на великій кількості підприємств вона залишалася чисто декларативною. Так, у 1961 р. на Львівському заводі автотранспорту у всіх цехах була встановлена механічна витяжна вентиляція, але вона діяла недостатньо ефективно. Робітники дихали повітрям, змішаним з випарами розчинників, що було вкрай шкідливим для їхнього здоров'я. Не у всіх приміщеннях взимку регулярно включалося центральне опалення. Робітники, які працювали на металообробних верстатах, не були забезпечені щітками для зчищення стружки, що призводило до мікротравм¹⁸. У 1966 р. в цехах Львівського заводу скляних ізоляторів частина моторів і електроустановок була незаземлена, електрощити не закривалися; місця для електрозварювальних робіт не були належно

¹⁸ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р-524 (Обласна рада профспілок), оп. 1, спр. 14, арк. 17.

обладнані. Підйомно-транспортні засоби заводу здані в експлуатацію без належного оформлення документації та інструктажу осіб, які їх обслуговували¹⁹. В цеху № 3 Львівського телевізорного заводу витяжна вентиляція не працювала, в результаті чого концентрація випарів свинцю в зоні праці була вищою за допустиму в 1,8 рази²⁰.

Важкі умови праці стали суттєвим фактором зниження ефективності трудової діяльності робітників. Керівники підприємств за всяку ціну намагалися виконати план, тому не дуже турбувалися про здоров'я працівників. Прикладів цього чимало. На Роздольському гірничо-хімічному комбінаті тривалий час не вирішували питання вентиляції сірчано-плавильного цеху і збагачувальної фабрики. Тут більше половини робітників не були забезпечені побутовими приміщеннями, що зумовило високий рівень професійних захворювань. Така ж ситуація склалася на Стебниківському калійному комбінаті, Дашавському сажовому заводі, де рівень загазованості у 25 разів перевищував встановлені норми²¹. У 1966 р. на Львівському заводі електронних приладів 46 робітників отруїлися випарами ртуті. Лікарі поставили діагноз – хронічна ртутна інтоксикація²².

Досить часто траплялися порушення в організації праці жінок – робітниць. На Львівському хіміко-фармацевтичному заводі близько 800 жінок працювали в умовах широкого використання отруйних речовин, шкідливих для здоров'я. На заводі автотранспорту чимало жінок працювало на малярних роботах, де нітрофарби наносили способом відкритого розпилення²³. На Івано-Франківському комбінаті шкіряного взуття праця жінок використовувалася в зольному цеху, що було заборонено законодавством. Загалом тільки на Львівських промислових підприємствах у 1965 р. в шкідливих для здоров'я умовах працювали 383 вагітні жінки-робітниці і 256 матерів, які годували груддю²⁴.

Часто змарнований з різних причин робочий час надолжували, використовуючи працю робітників у вихідні дні, необґрунтованим прискоренням виробничих циклів у кінці місяця, кварталу, півріччя і року. Наприклад, в Івано-Франківській області до цього часто вдавалось керівництво Надвірнянського нафто-промислового управління, Калушської контори розвідувального буріння, Івано-Франківської меблевої фабрики, Болехівського сільзаводу, Снятинського меблевого комбінату та ін.²⁵ При цьому траплялося, що за ці дні не надавали додаткові вихідні дні, не виплачували платню. На Львівському електровакуумному заводі організація робіт у вихідні дні у 1966 р. набрала

¹⁹ ДАЛО, ф. Р-524, оп. 1, спр. 14, арк. 17.

²⁰ Там само, арк. 33.

²¹ ЦДАВО України, ф. 2605 (Республіканська рада профспілок), оп. 8, спр. 4009, арк. 89.

²² ДАЛО, ф. Р-524, оп. 1, спр. 14, арк. 42.

²³ ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 8, спр. 4598, арк. 4.

²⁴ Там само, спр. 4597, арк. 2.

²⁵ Там само, спр. 4234, арк. 76.

системного характеру. Коли ці факти були виявлені, обласна рада профспілок притягнула директора до адміністративної “відповідальності” – штрафу 50 крб.²⁶ Після такого “покарання” практика порушень трудового законодавства на підприємстві продовжувалася.

Статистика засвідчує, що через важкі умови праці, недбале ставлення керівників до техніки безпеки на підприємствах зростав рівень травматизму. Особливо гостро ця проблема постала на шахтах. Так, у 1965 р. лише в шахтах тресту “Червоноградвугілля” зафіксовано 564 випадки виробничого травматизму, в результаті чого 8 шахтарів загинули, 39 – стали інвалідами²⁷. За 1974 р. у будівельних організаціях Львівщини сталося 142 нещасних випадки. Обійшлися тим, що за порушення правил і норм охорони праці на 8-х посадових осіб накладено штрафи загальною сумою 170 крб.²⁸

У 80-х роках роботи у вихідні дні, завищення норм виробітку й надалі залишалися поширеним явищем. У Тернопільській області лише за шість місяців 1989 р. трудовими колективами промисловості і будівництва незаконно було перепрацьовано 16 тис. людиноднів. Доплат за цю працю робітники не отримали²⁹. На Болехівському керамзитовому заводі, протягом 1988 р. робітників 14 разів залучали до робіт у вихідні дні³⁰

На підприємствах України зростала кількість працівників, задіяних на шкідливих ділянках виробництва. Лише в промисловості Івано-Франківщини кількість жінок-робітниць, задіяних на такій роботі, у 1985–1989 рр. зросла у 1,5 рази і досягла 45 тис, більше 7,5 тис. з них працювали в особливо шкідливих умовах³¹.

Ці негативні явища викликали невдоволення робітників. Наприкінці 80-х – на початку 90-х років в Україні з’явилася незвична для радянських профспілок форма розв’язання конфліктів – страйки. До такої крайньої форми протесту вдалися, зокрема, шахтарі Донбасу, коли переконалися, що їхні сподівання на соціальну справедливість не виправдовуються. Страйкарі вимагали вирішення побутових питань і висловлювали недовіру місцевим партійним, профспілковим і господарським керівникам за їхнє зволікання із запровадженням нових методів господарювання, розв’язування соціальних проблем. Страйки виникали на багатьох підприємствах інших галузей економіки³². Це змушувало профспілки України перебудовувати свою структуру, змінювати зміст діяльності. На перший план повставало головне завдання – захищати трудові права та інтереси працівників.

²⁶ ДАЛО, ф. Р-524, оп. 1, спр. 14, арк. 15.

²⁷ Там само, оп. 1, спр. 149, арк. 1.

²⁸ Там само, спр. 531, арк. 9.

²⁹ *Вільне життя*, 1989, 10 грудня.

³⁰ *Прикарпатська правда*. 1989, 19 квітня.

³¹ Там само, 3 червня.

³² *Статист. щорічник*. (Київ: Політвидав, 1991), 66.

UKRAINIAN TRADE UNIONS IN THE CONDITIONS OF SOVIET POLITICAL REGIME (1945–1991)

Kostyantyn KONDRATYUK

Ivan Franko National University of Lviv
Mykhailo Hrushevskiy Department of Contemporary History of Ukraine
1, Universytetska str. 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: kostyantyn.kondratyuk@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-0019-3618

In the post-war years democratic principles were effectively nullified in the practical activities of Communist party structures at both the central and local levels. The role of the appointed party apparatus continued to expand, reinforcing bureaucratic methods of management. Centralism permeated all aspects of society, elevating arbitrary management techniques. The party, represented by the apparatus, assumed control over all facets of life.

Trade unions constituted a link in the Soviet political system. Under the conditions of the totalitarian regime, they were subordinated to the party, transforming into a quasi-state entity performing political, industrial, and ideological functions as defined for them.

Trade unions did not play an independent political role in the USSR and Ukrainian SSR. They merely served as a “transmission link from the party to the masses”, an additional tool for social regulation and a conduit for party influence in production across millions of workers engaged in various branches of the economy, culture, and science.

The primary function of trade unions, protective in nature, took a backseat. They were now primarily tasked with production objectives such as “organizing workers and employees to fight for the steady development of the national economy...”. In essence, trade unions transformed into a branch of the administrative apparatus, intended to ensure the implementation and over-implementation of business plans, and increase labor productivity.

Furthermore, they fulfilled certain ideological and educational functions based on Lenin’s definition of trade unions as “schools of communism”. They had at their disposal clubs, houses of culture, libraries, and movie theaters. The cultural realm became a massive and potent channel through which the perception of the steadfastness and “correctness” of the principles of the totalitarian system was ingrained in the minds of the people.

Keywords: Trade unions of Ukraine, totalitarianism, nationalization of trade unions, loss of their independent essence and purpose, bureaucratic style of work.

REFERENCES

- Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya. Tret'e izdanie.* T. 26. (Moskva: Izdatel'stvo “Sovetskaya entsiklopediya”, 1977). (in Ukrainian)
- Derzhavnyy arkhiv Kyivs'koyi oblasti. f. R-710, (Oblasna rada profspilok), op. 3, spr. 451, ark. 5. (in Ukrainian)
- Derzhavnyy arkhiv Lvivs'koyi oblasti, f. R-524 (Oblasna rada profspilok), op. 1, spr. 14. (in Ukrainian)
- Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti, f. R-1763 (Oblasna rada profspilok), op. 8, spr. 528, ark. 160. (in Ukrainian)
- Desyatyy z'yizd profspilok Ukrayiny. Stenohr. zvit.* (Kyiv: Polityvdav, 1968). (in Ukrainian)
- Istoriya L'vova.* (Kyiv: Nauka, 1984). (in Ukrainian)
- Istoriya Ukrayins'koyi RSR. U 8-y t.* t.8, kn. 2, (Kyiv: Nauka, 1970), 476–477. (in Ukrainian)

- Koval', Mykhaylo. Kul'chyts'kyy, Stanislav. Kurnosov, Yuriy. *Istoriya Ukrayiny*. (Kyiv: Znannya, 1992). (in Ukrainian)
- Materialy XII z'yezdu profspilok SRSR*. (Kyiv: Polityvdav, 1959). (in Ukrainian)
- Pravda*. 1958, No. 16, 18 lyulya. (in russian)
- Prykarpats'ka pravda*, 1989, 19 kvitnya. (in Ukrainian)
- "Profesiyni soyuzy", *Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya. Vtoroye izdanie*, t. 35, (Moskva: Izdatel'stvo "Sovetskaya entsiklopediya", 1955). (in russian)
- Radyans'ka Zhytomyrshchyna*, 1950, 21 hrudnya. (in Ukrainian)
- Statyst. Shchorichnyk*, (Kyiv: Polityvdav, 1991). (in Ukrainian)
- Suspil'no-politychne zhyttya trudyashchykh Ukrayins'koyi RSR*, t. 2 (Kyiv: Nauka, 1977). (in Ukrainian)
- Trud*, 1949, 7 lyulya. (in russian)
- Trud* 1958, 19 veresnya. (in russian)
- Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny, f. 2605 (Respublikans'ka rada profspilok), op. 8, spr. 4009, ark. 89. (in Ukrainian)
- Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny, f. 2605 (Respublikans'ka rada profspilok), op. 8, spr. 4598, ark. 4. (in Ukrainian)
- Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny, f. 1 (Rada ministriv URSR), op. 214, spr. 412, ark. 258. (in Ukrainian)
- Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny. f. 1 (TsK Kompartiyi Ukrayiny), op. 214, spr. 413, ark. 144. (in Ukrainian)
- Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny, f. 1 (Rada ministriv URSR), op. 214, spr. 435, ark. 19. (in Ukrainian)
- Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny, f. 1 (Rada ministriv URSR), op. 214, spr. 536, ark. 30. (in Ukrainian)
- Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny, f. 2 (Derzhplan URSR), op. 1, spr. 935, ark. 1–2. (in Ukrainian)
- X s'yezd profsoyuzov SSSR. Stenohr. otchet*. (Moskva: Profizdat, 1949), 275. (in russian)
- Vil'ne zhyttya*, 1989, 10 hrudnya. (in Ukrainian)

УДК: 94: 328.123 (477)“1991” (092)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4010>

ОСТАННІЙ АКТ: ПАРЛАМЕНТСЬКА ОПОЗИЦІЯ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСАХ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ СРСР

Ігор ПІДКОВА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: ihorpidkova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6912-9265

Проголошення незалежності України у серпні 1991 р. поклало початок процесу дезінтеграції СРСР. Головним напрямком державотворчих ініціатив демократична опозиція у Верховній Раді України вважала досягнення реального розмежування із союзним Центром – територіального, політичного, економічного та ідейно-психологічного. Найважливішими проблемами міждержавних відносин між колишніми радянськими республіками у перехідний період, опозиційний парламентський блок “Народна Рада” вважав налагодження механізму прийняття рішень у координаційних міждержавних органах, вирішення долі союзного майна, цивілізований демонтаж СРСР, щоб запобігти конфронтаційному розвалу із непередбаченими наслідками. Антикремлівська опозиція в українському парламенті ініціювала низку законодавчих актів на шляху перетворення України із союзної республіки на самостійну державу. Демократична парламентська спільнота виступала за розвиток двосторонніх міждержавних відносин на пострадянському просторі, що мало стабілізувати економіку, захистити національний ринок, не допустити різкого падіння рівня життя населення, Народна Рада для недопущення ескалації політичних процесів не вдавалася до конфронтаційних акцій при укладенні Договору про Економічну співдружність, однак, активно протидіяла спробам втягування України до нових наддержавних структур політичними методами. Демократична парламентська коаліція послідовно дезавуювала намагання російських владних структур під виглядом демонтажу СРСР нав’язати колишнім республікам, зокрема Україні, оновлену модель “демократичної імперії”. Мінська угода 1991 р. та Алма-атинська зустріч голів держав 1991 р. остаточно поклали край намаганням зберегти Радянський Союз і призвели до остаточної дезінтеграції радянської наддержави.

Ключові слова: Верховна Рада України, Акт незалежності України, дезінтеграція СРСР, парламентська опозиція, Народна Рада, Співдружність суверенних держав, Економічна співдружність.

Поразка серпневого путчу 1991 р. у Радянському Союзі докорінно змінив політичну ситуацію у радянських республіках, в яких лавиноподібно розгорнулися процеси проголошення й утвердження державної незалежності (т. зв. парад незалежностей). Ще у дні путчу, 20–21 серпня 1991 р., три балтійські країни – Латвія, Литва і Естонія оголосили про свій суверенний статус (його відразу визнала міжнародна спільнота, а 6 вересня 1991 р. і новий вищий орган влади СРСР – Державна Рада). У проміжку між 24 і 31 серпня 1991 р. формально державний статус оформили радянські республіки – Україна, Білорусь, Молдова, Азербайджан, Узбекистан та Киргизія. У наступні місяці про свою незалежність

заявили Таджикистан (вересень 1991), Туркменістан (жовтень 1991 р.) і Казахстан (грудень 1991 р.), які вже тривалий час здійснювали практичну розбудову своєї державності.

Незважаючи на поразку консервативних сил у кремлівському керівництві, та суверенізацію республік, політична перспектива на геополітичному просторі колишнього СРСР не була до кінця зрозумілою й прогнозованою. З одного боку, проголошення незалежності України стало своєрідним “політичним Рубіконом”, після подолання якого реактивними темпами відбувався розпад державності СРСР. З іншого, величезний пострадянський простір залишався, у значній мірі, об’єднаним політично – продовжували діяти Президент і Верховна Рада Союзу, функціонували окремі міністерства і відомства, зберігали керованість Збройні сили – і, що найголовніше, колишні радянські республіки були тісно пов’язані економічними стосунками.

Для закріплення реального суверенітету України, як і іншим новопроголошеним республікам-державам, необхідно було якнайшвидше і найтолерантніше врегулювати політичні та економічні питання, пов’язані із демонтажем союзних структур, розподілом союзної власності, протистояти намаганням російського керівництва проголосити себе єдиним правонаступником колишнього СРСР. І, нарешті, за подіями у цьому регіоні уважно спостерігала світова спільнота, яку хвилювала і подальша доля ядерної зброї, і кредитів, виданих радянському уряду, і збереження міжнародного миру у регіоні. Тож дотримання демократичних стандартів у дезінтеграційних процесах вибивало “політичний козир” у Кремля й збільшувало шанси колишньої Української РСР на швидке міжнародне визнання як незалежної держави. Зокрема, ставлення західних лідерів до набуття Україною незалежного статусу сформулював прем’єр-міністр Канади Брайан Малруні на урочистостях до 100-ліття початку української еміграції до цієї країни, вказавши, що Оттава поважатиме демократичну волю українського народу, але “необхідна обережність”¹.

Парламентські демократичні сили відразу після проголошення незалежності вдалися до рішучих кроків на шляху забезпечення державно-правового статусу України, упередження й зменшення загроз українській державності з боку Москви. Уже у перші дні нової сесії парламентська опозиційна фракція – Народна Рада, ініціювала заходи для зміцнення державного суверенітету, серед яких першочерговим став Закон про правонаступництво України, який забезпечував її правонаступницею державно-правової системи Української РСР. Законопроект, автором якого виступив народорадivecь Сергій Головатий, передбачав набуття Верховною Радою статусу найвищого органу державної влади в Україні, тимчасову чинність на її території Конституції та законів Української РСР, які не суперечать законам України, регламентував питання функціонування органів державної влади та управління, визначення державного кордону та набуття

¹ “Україна на уламках імперії”, *Голос України*, 12 вересня 1991.

громадянства України². “Таким чином, – заявив С. Головатий, – ми закладемо юридичні підвалини для правонаступництва влади й управління, а також правонаступництво у чинності законів і актів”³.

Надзвичайно важливим кроком до незалежнення від союзного Центру демократична парламентська фракція вважала припинення вертикально підпорядкованої співпраці із законодавчими союзними інституціями. Так, Народна Рада ініціювала звернення до народних депутатів СРСР від України з пропозицією не голосувати за ті рішення союзного парламенту, які ущемлюють інтереси України⁴. Цей заклик підтримала частина народних депутатів СРСР (зокрема, Дмитро Павличко і Володимир Яворівський), які запропонували Верховній Раді України припинити чинність Закону про статус народного депутата СРСР у межах України й дозволити народним депутатам СРСР (крім депутатів від громадських організацій – КПРС, комсомолу тощо) брати участь у роботі українського парламенту з правом дорадчого голосу⁵. Одночасно частина народних депутатів СРСР від України ухвалили відозву, в якій підтримали “створення незалежної демократичної держави – Республіка Україна”⁶.

Однією із потенційних загроз для державотворчих процесів в Україні демократична меншість Верховної Ради небезпідставно вважала гарячкові зусилля союзного Центру, у першу чергу, в особі Президента СРСР, реанімувати т. зв. новоогарьовський процес. Так, на початку вересня 1991 р. за ініціативою Михайла Горбачова відбулася зустріч лідерів 9 республік. У ході зустрічі було сформовано спільну заяву (“Заява десяти”), де йшлося про перехідний період у відносинах між республіками, упродовж якого планувалося підписати Договір про Союз Суверенних Держав (ССД). У рамки реінтеграційних заходів вписувалися й рішення V-го позачергового З’їзду народних депутатів СРСР (відбувався 2–5 вересня 1991 р.), який ухвалив закон “Про органи державної влади і управління Союзу РСР у перехідний період”. Закон вніс зміни конституційного характеру у конструкцію органів загальносоюзної влади. Зокрема з’їзд прийняв рішення про свій саморозпуск (офіційно повноваження народних депутатів вважались дійсними до ліквідації СРСР у грудні 1991 р.), про припинення функціонування Ради Міністрів СРСР тощо. Виступаючи перед делегатами з’їзду, 3 вересня 1991 р. М. Горбачов, підкреслив, що шанси на підписання договору між республіками ще не втрачено. Тому, для розробки проєкту нової Конституції ССД із представників республік сформували нову

² Виступ народного депутата Верховної Ради України Сергія Головатого, *Бюлетень Верховної Ради України* № 3, засідання 4 вересня 1991 р. (1991): 53–54.

³ Володимир Скачко, “Незалежність є. Потрібні закони”, *Голос України*, 4 вересня 1991.

⁴ Звернення Народної Ради до народних депутатів СРСР, *Бюлетень Верховної Ради України* № 3, засідання 4 вересня 1991 р. (1991): 6.

⁵ Виступ Голови Верховної Ради України Леоніда Кравчука, *Бюлетень Верховної Ради України* №19, засідання 9 жовтня 1991 р. (1991): 60.

⁶ “Заява народних депутатів СРСР від України”, *Голос України*, 18 вересня 1991.

Верховну Раду в складі двох палат: Ради Республік і Ради Союзу (остання зібрався на першу сесію 21 жовтня 1991 р., однак, своїх представників направили лише 7 республік). Для оперативного вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики було створено новий орган – Державну Раду в складі Президента СРСР і лідерів 11 республік. Замість уряду СРСР створювався Міжреспубліканський економічний комітет (МЕК) із паритетним представництвом від республік. Делегати з'їзду постановили пришвидшити підписання Договору про ССД, за яким кожна республіка мала право “самостійно визначити форму своєї участі в Союзі”, але одночасно, передбачалося збереження єдиних Збройних сил і укладення договору про Економічний союз, участь у якому не обумовлювалась підписанням Союзного договору⁷.

Тобто, восени 1991 р. загальна тенденція політичної лінії московського Центру була зрозумілою – певна корекція союзної владної вертикалі у бік половинчастого розширення повноважень республік і реформаторська риторика при збереженні основних важелів політичного впливу, що, на думку Кремля, мало стабілізувати імперську конструкцію під назвою “СРСР”. Наміри союзного керівництва були настільки очевидними, що навіть такий обережний політик як голова Верховної Ради України Леонід Кравчук, відкрито заявив: “Центр політичного життя перемістився в республіки. Ми готові брати участь в усіх міжреспубліканських, міждержавних структурах, за умови, що вони утворюються як тимчасові і на перехідний час самими республіками... Про реанімацію союзних органів не може бути і мови, бо вони довели свою повну неспроможність”⁸.

Однак, М. Горбачов у рамках новоствореної Держради наполегливо нав'язував дискусію про формування ССД (Грузія, Молдова, Вірменія та Азербайджан ухилились від участі в цій роботі). Продовжуючи розробку проекту Союзного договору, представники центральної та російської влад декларували при цьому різні підходи: М. Горбачов наполягав на збереженні єдиної союзної держави, а президент Росії Борис Єльцин позиціонувався як прихильник конфедеративного союзного утворення. Проте, на сторінках преси настійливо циркулювала інформація про спільну позицію цих двох лідерів щодо кінцевої мети реінтеграційних процесів: базова економічна угода повинна іти в пакеті з договором про політичний союз⁹. Підтвердженням саме політичних мотивів цієї версії міг служити виступ Б. Єльцина 28 жовтня 1991 р. на V З'їзді народних депутатів РРФСР, якому він заявив: “Я не втрачаю надії на укладення політичного договору”. Тобто, фактично позиція М. Горбачова і Б. Єльцина щодо майбутніх взаємовідносин із національними республіками-державами різнилася

⁷ “Постанова З'їзду народних депутатів СРСР 5 вересня 1991 року “Про заходи, що випливають із спільної Заяви Президента СРСР і найвищих керівників союзних республік і рішень позачергової сесії Верховної Ради СРСР”, *Голос України*, 7 вересня 1991.

⁸ Виступ Голови Верховної Ради України Леоніда Кравчука, *Бюлетень Верховної Ради України* № 1, засідання 3 вересня 1991 р. (1991): 36.

⁹ А. Костюков, “Россия: Я опять вас навеки сплочу”, *Голос України*, 23 жовтня 1991.

лише в їх поглядах на ступінь централізації влади, однак політична архітектура колишнього СРСР бачилася непорушною. Таку позицію керівника Росії щодо майбутнього Союзу заступник голови комісії у закордонних справах Богдан Горинь вважав двозначною, оскільки, на його думку, Б. Єльцин, з одного боку, домагався розвалу віджилого, економічно і політично обтяжливого для Росії Центру на чолі з Горбачовим, з іншого – тяжів до створення нової “демократичної імперії” під виглядом ССД¹⁰. Показовим у цьому відношенні є те, що нав’язування колишнім республікам, зокрема, Україні, Союзного договору, й заяви російського керівництва щодо кордонів різко знизило рівень довіри до Б. Єльцина серед мешканців України – з 88% у вересні до 50% у листопаді 1991 р.

Спроби Центру відновити процес відтворення СРСР через законодавчі органи через активну підтримку частини українських парламентарів і лавіруючу позицію керівництва Верховної Ради, поставило перед парламентською опозицією двоєдине завдання – з одного боку, досягнути мінімізації участі у загальносоюзних владних інституціях представників України, з іншого – сприяти цивілізованому демонтажу СРСР, щоб запобігти його конфронтаційного розвалу із непередбаченими наслідками для всіх його учасників. Народорадівців, у першу чергу, турбувала відсутність механізму прийняття рішень у перехідних структурах влади та в координаційних міждержавних органах, доля майна Союзу тощо.

У ході обговорення у парламенті форми участі України в пострадянських структурах окреслилося три основні підходи: перший – утворити об’єднану делегацію депутатів СРСР і України з конкретними повноваженнями для участі у роботі Верховної Ради СРСР, щоб зробити процес розпаду союзної держави контрольованим; другий – не брати участі в переговорах за участю союзного Центру, а налагоджувати і розвивати горизонтальні міжреспубліканські контакти; третій – зберегти Союз на засадах З’їзду народних депутатів СРСР, або хоча б у вигляді економічної Співдружності. Останній варіант реформування відносин із Центром відстоювала частина депутатів колишньої більшості (зокрема, С. Остроушенко, А. Ягоферов, Г. Демідов, О. Панасовський та ін.) і кілька колишніх опозиційних депутатів (О. Шеховцов, О. Чародеев), які наполягали на підписанні Союзного договору і збереженні Союзу. Позицію цих депутатів можна було звести до формули – “Ми за незалежність, але у Союзі” (таку ж розв’язку у відносинах між республіками і Центром запропонував й Олександр Мороз на установчому з’їзді СПУ¹¹).

Подібні погляди просоюзно зорієнтованих депутатів викликали різко негативну реакцію у середовищі Народної Ради. Проте й сконсолідованого ставлення демократичного блоку до участі представників України у реформованих союзних

¹⁰ Богдан Горинь, “Роль і місце України у Співдружності незалежних держав”, *Республіканець*, № 3, (1992): 14.

¹¹ Володимир Скачко, “Оповідь про спробу Україну з Леніним схрестити”, *Голос України*, 30 жовтня 1991.

органах влади випрацювати не вдалося. Аргументи керівництва Верховної Ради щодо врахування політичних реалій змусили більшу частину народорадівців зайняти помірковану позицію. У меншості залишився депутат-народорадівець Олександр Воробйов, який пропонував взагалі відмовитися від переговорів і не висилати делегації у Москву. Несподівано, безкомпромісну позицію щодо Центру продемонстрував її голова Народної Ради Ігор Юхновський. “Ми не можемо нікого посилати ні в Раду Союзу, ні в Раду Національностей. Ми не можемо посилати туди навіть спостерігачів. Ми можемо доручити нашому представнику у РФ В. Крижанівському бути присутнім на тих засіданнях, і тільки. Решту ми вирішуємо самі”, – зазначав акад. І. Юхновський¹². Частина народорадівців (Дмитро Павличко, Дмитро Захарук, Павло Мовчан та ін.) все ж висловлювалася за присутність на засіданнях законодавчих органів СРСР спостерігачів від України. Критикуючи позицію Ігоря Юхновського, Валерій Івасюк зазначав, що “саме направлення спостерігачів і є констатацією факту, що це перехідний період. Потрібно їхати як спостерігачі і припинити різні інсинуації”¹³.

Більшість депутатів опозиції виступили за дотримання прагматичної політичної лінії у відносинах із Центром. Категорично відкидаючи створення будь-яких союзних органів, які б мали право законодавчої ініціативи (наприклад, розробляти Конституцію), депутати схилилися до думки, щоб у перехідний період (до 1 грудня 1991 р.) взяти участь у роботі союзних органів (зокрема, Раді Республік) для захисту політичних і майнових прав України. Народорадівці (Микола Порівський, Орест Влох, Михайло Косів, Михайло Горинь, Петро Осадчук, Олександр Барабаш) пропонували вислати повноважну делегацію (своєрідну ліквідаційну депутатську комісію – за їх висловом, “похоронну команду”), яка б сприяла розформуванню СРСР, розподілу союзної власності, майна, банківських активів тощо. “Наша делегація повинна бути такою, як делегація, що займається демонтажем напіврозваленого Союзу. Демонтаж і розподіл спільної власності, а не створення умов для того, щоб скріпилось те, що вже сьогодні почало розвалюватися”, – відзначав М. Горинь¹⁴. Подібні підходи підтримували і частина депутатів колишньої більшості, і незалежні депутати, і керівництво парламенту. Л. Кравчук у ході обговорення зазначав, що “у роботі Ради Республік повинні брати участь рівноправні делегації, щоб спільно вирішувати назрілі питання. Боротьба за незалежність і вихід із Союзу, демонтаж Союзу, процес “розлучення” – все це потрібно провести у законному порядку”¹⁵. У результаті компромісного голосування у Верховній Раді прийняли ухвалу про

¹² Виступ народного депутата Верховної Ради України Ігора Юхновського, *Бюлетень Верховної Ради України № 30, засідання 25 жовтня 1991 р.* (1991): 112.

¹³ Виступ народного депутата Верховної Ради України Валерія Івасюка, *Бюлетень Верховної Ради України № 30, засідання 25 жовтня 1991 р.* (1991): 116.

¹⁴ Виступ народного депутата Верховної Ради України Михайла Гориня, *Бюлетень Верховної Ради України № 16, засідання 20 вересня 1991 р.* (1991): 11.

¹⁵ Виступ Голови Верховної Ради України Леоніда Кравчука, *Бюлетень Верховної Ради України № 19, засідання 9 жовтня 1991 р.* (1991): 84.

недоцільність діяльності міжреспубліканських структур, які можуть призвести до включення України як частини в іншу державу та направлення групи спостерігачів до Ради Республік¹⁶.

Основним аргументом для апологетів активної участі України у переговорному процесі щодо збереження Союзу у тій, чи іншій формі, були наслідки розриву міжреспубліканських господарських зв'язків, що мали спричинити економічний крах. Дійсно, економічне становище на пострадянському просторі погіршувалося такими темпами, що чільні політики заговорили про можливість соціального вибуху і нового перевороту. Так, під час робочого візиту до Лондона Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв, заявив, що “якщо Захід не надасть СРСР харчової допомоги цієї зими (1991–1992 років – *Авт.*), то радянські люди можуть піти за диктатором”. За його словами, головну загрозу демократичним змінам становлять не відцентрові тенденції у республіках, а перспектива голоду¹⁷.

Для уникнення економічного колапсу союзний Центр запропонував власний план збереження єдиного господарського ринку незалежно від того, яку політичну форму приймуть відносини між республіками (напрацьований робочою групою під керівництвом Г. Явлінського – 5 вересня 1991 р. опубліковано проєкт “Про створення економічної співдружності”¹⁸). Дня 2 жовтня 1991 р. в Алма-Ати (Казахстан) відбулася зустріч керівників 13 республік (крім Естонії та Литви), на якій було обговорено питання про створення економічної співдружності. Українська делегація (очолювали Володимир Гриньов і Вітольд Фокін) висловила свої зауваження щодо грошового обігу, банківської та кредитної систем і, найголовніше, власності колишнього Союзу та її розподілу. Позицію України підтримали 12 республік, яким Україна до підписання остаточного тексту Договору про економічну співдружність запропонувала укласти прелімінарні двосторонні угоди. Вже після зустрічі Росія в односторонньому порядку оголосила себе правонаступницею союзної власності (банківських кредитів, алмазного і золотого фондів тощо) і заявила, що у випадку непідписання республіками Договору, відбудеться перехід на валютні розрахунки за поставки

¹⁶ “Постанова ВР України “Про участь України в представницьких органах Союзу РСР перехідного періоду”, *Відомості Верховної Ради України № 51 (1991): 747.*

¹⁷ Інформація “Голосу України”, *Голос України*, 2 листопада 1991.

¹⁸ Ще у серпні 1990 р. у Москві Робочою групою з розробки програми економічної реформи в СРСР (керівники акад. С. Шаталін та Г. Явлінський) було вироблено програма реформування економіки СРСР під назвою “500 днів” (в основі лежала програма “400 днів довір’я” Г. Явлінського та ін.), яка передбачала подолання економічної кризи, шляхом переходу до ринкової економіки. Одночасно були підготовані 20 законопроектів, які містили пропозиції щодо переходу до ринку колишнього союзного народногосподарського комплексу й визначали основи Економічного союзу суверенних республік (заверджені ВР РРФСР і передані на розгляд до ВР СРСР). Створена після путчу нова робоча група під керівництвом Г. Явлінського, підготувала “Договір про економічне співробітництво між республіками СРСР” для збереження єдиного економічного простору і ринку СРСР незалежно від того, яку політичну форму приймуть відносини між республіками.

нафти, газу та ін. сировинних матеріалів (з Україною це питання мало розв'язуватися окремо)¹⁹, що призвело до додаткової напруги у переговорному процесі.

Напівультимативні вимоги російського керівництва щодо негайного підписання Договору розглянули на засіданні Президії Верховної Ради 17 жовтня. Народорадівці внесли низку пропозицій, щоб зміцнити суверенітет республіки, зокрема, запропонували розглянути питання про розрахунки за транзит російського газу через українську територію за світовими цінами. У підсумку члени Президії від Народної Ради проголосували за інтенсифікацію двосторонніх економічних стосунків із колишніми республіками СРСР й заборонили Голові парламенту підписувати документи про економічну співдружність²⁰.

Принципова позиція України щодо умов Договору про економічну співдружність, який все ж був парафований 18 жовтня 1991 р. у Москві представниками лише 8 республік, стала однією із причин появи російського варіанту концепції Економічного союзу²¹. Єльцинська модель економічної інтеграції була розрахована те, що, з одного боку, Росія самостійно швидше і з меншими втратами перейде до ринку, з іншого, м'яка форма нового міжреспубліканського об'єднання буде сприйнятнішою для республік-непідписантів, у першу чергу, України. Такі економіко-політичні розрахунки російської сторони виявилися небезпідставними. Один із впливових українських політиків Володимир Гриньов вже як кандидат у президенти заявив: "На місці Союзу буде існувати двоскладова структура, яка сформується із економічного співтовариства, куди увійдуть всі колишні республіки, і вужчого політичного співтовариства, яке буде мати конфедеративний або ще слабший характер. Хоча не виключено, що частина республік побажає створити федеративну державу"²².

Гаряча дискусія між прихильниками Договору як можливої основи подальших політичних конструкцій у рамках колишнього Союзу, та противниками, які вбачали у Договорі не більше, ніж ефективний інструмент розв'язання економічних проблем, розгорнулася на всіх владних рівнях. Ефективність політичного та економічного тиску на Україну з боку Центру і Росії посилювалася через відсутність сконсолідованої позиції з цього питання і у керівництва республіки, і у депутатського корпусу. Якщо позиція Л. Кравчука (заявляв, що

¹⁹ "Україну втягують у велику гру", *Голос України*, 18 жовтня 1991.

²⁰ С. Писаренко, "Ультиматумів Україна не сприймає", *Голос України*, 19 жовтня 1991.

²¹ Російська сторона запропонувала власну модель Економічного союзу, розроблену Комітетом з республіканських стосунків і регіональної політики Верховної Ради РРФСР (голова – член-кореспондентом АН СРСР О. Гранберг). Російські економісти пропонували багаторівневу модель міжреспубліканських відносин, яка вміщала у наступну формулу – "x+y=15", де x – кількість республік згодних укласти Союзний договір, y – кількість республік, які погоджуються тільки на участь в Економічному союзі.

²² Виступ народного депутата Верховної Ради України Володимира Гриньова, *Бюлетень Верховної Ради України № 30, засідання 25 жовтня 1991 р.* (1991): 100.

Україна “за єдиний економічний простір”²³) була у значній мірі продиктована участю у президентських виборах й враховувала думки електорату на півдні та сході держави, який у більшості підтримував ідею Економічної співдружності, то прем’єр-міністр України Вітольд Фокін виявився послідовним прихильником Економічного союзу й підкреслював це при кожній нагоді: “Як прем’єр, і як народний депутат, не бачу підстав зволікати з підписанням цього договору”²⁴. Іншу думку щодо перспектив економічної угоди висловлював його заступник Костянтин Масик, який зазначав: “Запропонований варіант за гучними словами на економічні теми передбачає вирішення суто політичних питань. Коротше, передбачається реанімація колишнього Радянського Союзу, як би він не називався по-новому”²⁵.

По-різному підходили до проблеми єдиного економічного простору і депутати демократичної парламентської групи. Частина народорадівців, небезпідставно вважала, що Договір – це своєрідна ширма, остання спроба М. Горбачова врятувати Союз, який ніяк не сприятиме налагодженню економічних зв’язків. Голова комісії у закордонних справах Д. Павличко на сесії заявив: “Чому закликають нас укласти договір з групою бюрократів, які нічого не можуть запропонувати, крім керівництва. Верховна Рада повелася розумно, що не підписала цей договір, – не основу економічних взаємин, а основу нового Союзу”²⁶. Його підтримав колега по фракції Борис Марков, який додав: “Сьогодні фактично відроджується ідея підписання Союзного договору, який був розроблений в Ново-Огарьово”²⁷. І хоча окремі народорадівці прихильно поставилися до закликів В. Фокіна якнайшвидше закінчити процес формування єдиного економічного простору²⁸, в цілому опозиція звинуватила прем’єра у “популізмі”, висловила недовіру й запропонувала йому піти у відставку²⁹. Однак, незважаючи на заклики демократичної коаліції “ні в якому разі не підписувати Договір, який нам не підходить”³⁰, парламент дав згоду на парафування документу про економічну Співдружність, застерігши при цьому наступну ратифікацію його Верховною Радою.

Прийняте рішення, частина народорадівців вважали вдалим політичним маневром напередодні грудневого референдуму, який мав заспокоїти ту частину громадян республіки, яка на побутовому рівні боялася погіршення становища

²³ Анатолій Красляньський, “Наші союзники – злагода і мир”, *Голос України*, 25 жовтня 1991.

²⁴ Виступ Прем’єр-міністра України Вітольда Фокіна на сесії Верховної Ради України, *Бюлетень Верховної Ради України № 28, засідання 24 жовтня 1991 р.* (1991): 33.

²⁵ “Чому Україна не підписала економічної угоди?”, *Літературна Україна*, 24 жовтня 1991.

²⁶ В. Кирилюк, “Після свята”, *Літературна Україна*, 31 жовтня 1991.

²⁷ Борис Марков, “Боятися взаємовигідних відносин”, *Голос України*, 24 жовтня 1991.

²⁸ Олександр Барабаш, “Боятися взаємовигідних відносин”, *Голос України*, 24 жовтня 1991.

²⁹ Заява Народної Ради, *Бюлетень Верховної Ради України № 28, засідання 24 жовтня 1991 р.* (1991): 64.

³⁰ Заява Народної Ради, *Бюлетень Верховної Ради України № 42, засідання 6 листопада 1991 р.* (1991): 27.

через непідписання Договору (зокрема, на Луганщині 52% опитаних виступали за економічну Співдружність з колишніми республіками СРСР при політичній незалежності України³¹), а отже, могла проголосувати проти незалежності. З іншого боку, підписання договору вибивало “козири” у Росії, яка підштовхувала до підписання угоди. Як зазначав С. Головатий процедура парафування хоча й вступала в певне “тертя” з багатьма незалежницькими законодавчими актами України, але ніяких юридичних наслідків для республіки за собою не передбачала, зате, з другого боку, припиняться спекуляції типу “не підпишіть – нічого не дамо”³².

Парафування Україною Договору про економічну Співдружність у Москві вже 6 листопада 1991 р., у той же день, коли Верховна Рада дала згоду на підписання цього документа, свідчило не стільки про економічну доцільність ухвалення подібного рішення, скільки про глибокий політичний символізм цього акту з точки зору вибудовування контурів нового Союзу через скриті механізми прив’язування української економіки до єдиного ринку СРСР. Слушно зауважив з цього приводу Олександр Ємець: “Договір не розв’яже жодних наших проблем і використовується як принцип. Ми вже не раз крутилися навколо таких символів – чия візьме, хто перетягне канат. Питання по суті ставиться так: або ми вас душимо шляхом шантажу, або ви вистійте. Ви – це ми, а вони – поки що не зрозуміло: чи то Центр, чи деякі політичні сили Росії”³³.

Категорично не погодилася з умовами підписаного Договору й формуванням єдиного економічного простору у межах колишнього СРСР Радикальна фракція Народної Ради, оскільки, за словами її лідера В’ячеслава Чорновола це передбачало “створення єдиної командної структури, яка згодом поставить нам ножа до горла, адже оновлювати той Союз – це те ж, що міняти іржавий в’язничний дріт на новий”³⁴. Цей політик заявив, що у випадку обрання його на посаду Президента він негайно скасує це рішення Верховної Ради³⁵. Негативно оцінив парафований угоду й Іван Драч, який від імені Народного Руху України заявив, що Договір став подією, яка “становить реальну загрозу на шляху до її державності”³⁶. Різко негативно оцінили угоду Українська Республіканська Партія. “За невинним на перший погляд підписанням стоїть спроба зберегти хоч якийсь Центр, чи бодай створити плацдарм для побудови імперії “нового зразка”³⁷, – підкреслювалось у заяві проводу УРП.

³¹ “Революція на Луганщині непопулярна”, *Голос України*, 7 листопада 1991.

³² Виступ народного депутата Верховної Ради України Сергія Головатого, *Бюлетень Верховної Ради України № 42, засідання 6 листопада 1991 р.* (1991): 13.

³³ В. Кирилюк, “Блокада”, *Літературна Україна*, 14 листопада 1991.

³⁴ Ф. Монченко, “Незалежній Україні – гідного лідера”, *Народна газета*, жовтень 1991.

³⁵ “Повідомляє Рух-прес”, *Народна газета*, 24–30 листопада 1991.

³⁶ “Заява Народного Руху України з приводу парафування міждержавної економічної угоди”, *Голос України*, 13 листопада 1991.

³⁷ Заява Проводу Української Республіканської Партії, 7 листопада 1991, Архів Української Республіканської Партії, спр. 36, арк. 254.

Паралельно із заходами союзного Центру із залучення України в реінтеграційні економічні процеси у Москві не вщухала робота з формування планів політичного об'єднання, які отримали назву “Ново-огарьовський договір-2”. Дня 2 жовтня 1991 р. учасники чергового етапу переговорів (М. Горбачов, Б. Єльцин, Н. Назарбаєв, І. Карімов, А. Муталібов, А. Акаєв, С. Ніязов, А. Іскандаров) звернулися з листом до Верховної Ради України, де серед іншого зазначалося: “Зміни, що відбулися в країні після серпневих подій, створили принципово нову політичну ситуацію. Тепер йдеться про новий Союз. Роль України у розвитку нашої країни, в усьому, чим наші народи можуть по праву пишатися, незамінна. Скажемо прямо: ми не уявляємо собі Союзу без України”³⁸. На засіданні Держради 11 жовтня лідери республік-держав визначилися, що космос, стратегічна оборона, екологія, ядерна зброя та ще два-три види головні напрямки діяльності мають бути спільними і фінансуватися всіма суб'єктами нового утворення. Л. Кравчук підтримав також ідею збереження єдиного інформаційного простору на всій території колишнього СРСР³⁹.

Однак, російська влада у ході переговорного процесу все настирніше закликала Україну долучитися до формування ССД, одночасно перебираючи все більше повноважень союзного Центру під свій контроль. Зокрема Б. Єльцин і М. Горбачов домовилися про припинення існування до 1 січня 1992 р. центральних радянських структур й російський лідер підписав указ про перехід у власність РРФСР усіх союзних урядових відомств та їх майна, ліквідував міністерство зовнішніх зносин СРСР, міністерство внутрішніх справ СРСР, залишивши недоторканими тільки Міністерство оборони та ядерної енергетики. На такі дії команди Б. Єльцина з обуренням вказував один із найпоміркованіших опозиційних політиків академік Петро Кислий, який зазначав, що “сильна Росія будується за рахунок грабунку союзних структур, тобто забирання союзних структур, і за рахунок шантажу і тиску на республіки”⁴⁰.

Логіка державотворення змушували Народну Раду наполегливо шукати компромісних рішень із політичними опонентами, найперше із “партією влади”, як потенційним союзником для протистояння тиску Центру. Як зазначав згодом один із лідерів загальнодемократичного крила опозиції В. Філенко, розвиток політичної ситуації у країні призвів до того, що “певні сили з “групи 239”, зокрема ті, котрих ми називали “червоні директори”, визнали незалежність, як таку, відійшли від комуністичної ідеології, тож окреслилися варіанти можливої співпраці різних політичних сил”⁴¹. Про унікальність цього періоду в історії України говорив і роки опісля Л. Лук'яненко: “Від серпня до 1 грудня 1991 року і націоналісти, і

³⁸ “Звернення керівників союзних республік до Верховної Ради України”, *Голос України*, 23 жовтня 1991.

³⁹ В. Скандя, “До зірок – через земні проблеми”, *Голос України*, 15 жовтня 1991.

⁴⁰ Виступ народного депутата Верховної Ради України Петра Кислого, *Бюлетень Верховної Ради України № 16, засідання 20 вересня 1991 р.* (1991): 36–37.

⁴¹ “Інтерв'ю із Володимиром Філенком”, *Поступ*, 24 грудня 2003.

комуністи агітували народ за одне – за незалежність. Очевидно, у кожній силі були свої мотиви й інтереси, але в основному – у питанні про незалежність – вони збігалися”⁴².

Члени демократичного корпусу тісно співпрацювали із керівництвом парламенту (зокрема, Леонідом Кравчуком та Іваном Плющем) у напрямку зміцнення державності. Аргументи депутатів-демократів у парламенті, і народорадівців-членів Президії Верховної Ради позначалися на формуванні позиції України щодо чергового варіанту Союзного договору, стосовно перспектив підписання якого Л. Кравчук вже початку листопада 1991 р. заявив наступне: “Розмови навколо ново-огарьовського процесу треба припинити. Це – просто несерйозна розмова”⁴³. Як наслідок, делегація України не взяла участі в засіданні Держради, що відбулося в середині листопада 1991 р., на якому сім республік висловилися за створення конфедеративної держави. У підсумку навіть у такому вузькому колі політичних гравців умови Договору не були прийняті, оскільки Єльцин заявив, що “підписання Договору без України – марна справа”, а лідери інших республік запропонувавши дочекатися підсумків українського референдуму.

Всеукраїнський референдум на підтвердження Акту незалежності України 1 грудня 1991 р. відігравав винятково важливу роль для визначення майбутньої долі Союзу. Його результати виявилися несподіваними і для московської правлячої еліти, й спростували найоптимістичніші передбачення українських політиків. І якщо М. Горбачов, який напередодні прогнозував, що за Союз (тобто проти незалежності) висловиться навіть більшість киян (натяк на те, що під час березневого референдуму 1991 р. більшість мешканців столиці України проголосували проти Союзу)⁴⁴, тепер виявляв розгубленість і не відкидав можливість своєї відставки⁴⁵, а російські політики навперекір висували територіальні претензії до України (зокрема, П. Воцанов, прес-секретар Б. Єльцина, мер Москви Г. Попов, один із “батьків Перебудови” О. Яковлев⁴⁶, О. Руцкой) й чинили відчайдушні спроби врятувати союзню державу у будь-якому вигляді.

У відповідь на ініціативу М. Горбачова провести у Москві Надзвичайний З’їзд народні депутати колишнього СРСР В. Яворівський та Д. Павличко звернулися із закликом до своїх колег не брати участі у будь-яких структурах колишнього Союзу⁴⁷. Власне ця заява послужила поштовхом для ухвалення

⁴² Левко Лук’яненко, “Про десять літ минулих”, доступ отримано 21 грудня 2022, www.gius.kiev.ua/journal/3/lukyanko.

⁴³ Леонід Кравчук, “Народ доріс до незалежності”, *Голос України*, 12 листопада 1991.

⁴⁴ Володимир Крижанівський, “Що залишилося “поза кадром””, *Голос України*, 26 листопада 1991.

⁴⁵ “У важкій атмосфері”, *Голос України*, 28 листопада 1991.

⁴⁶ FAX, *Ратуша*, 30–31 жовтня 1991.

⁴⁷ Виступ народних депутатів Верховної Ради України Володимира Яворівського і Дмитра Павличка, *Бюлетень Верховної Ради України № 47, засідання 11 грудня 1991 р.* (1991): 58–59.

парламентом Звернення до народних депутатів СРСР від України з проханням врахувати схвалення більшістю українців Акту незалежності України і не брати участь у роботі Надзвичайного З'їзду народних депутатів СРСР⁴⁸.

Остаточну крапку у потугах союзного Центру запобігти краху старої системи поставала Алма-атинська зустріч лідерів держав-колишніх республік. Дня 21 грудня 1991 р. керівники 11 з 15 колишніх союзних республік (крім держав Балтії та Грузії) підписали у столиці Казахстану Протокол до Угоди про створення СНД, в якому фіксувалось утворення на рівноправних засадах Співдружності незалежних держав. Учасники зустрічі взяли на себе зобов'язання розвивати рівноправне взаємовигідне співробітництво, формувати спільний економічний простір, митну політику, захищати навколишнє середовище, взаємодіяти в гуманітарній та інших сферах. Рада глав держав СНД схвалила рішення підтримати Росію у питанні збереження за нею постійного членства у Раді Безпеки ООН, а інші республіки в набутті статусу повноправних членів ООН та інших міжнародних організацій.

Отже, проголошення незалежності України поклало початок процесу дезінтеграції СРСР. Головним напрямком державотворчих ініціатив демократичний антикремлівський блок "Народна Рада" у Верховній Раді України вважав досягнення реального розмежування із союзним Центром – територіального, політичного, економічного та ідейно-психологічного. Народну Раду, перш за все, турбувала відсутність механізму прийняття рішень у координаційних міждержавних органах перехідного періоду, доля майна Союзу, можливість цивілізованого демонтажу СРСР для запобігання конфронтаційному розвалу із непередбаченими наслідками. Опозиційну парламентську коаліцію започаткував низку законодавчих кроків на шляху перетворення України з союзної республіки на самостійну державу. Демократична парламентська спільнота виступала за розвиток двосторонніх міждержавних відносин на пострадянському просторі, що мало стабілізувати економіку, захистити національний ринок, не допустити різкого падіння рівня життя населення, Демократична парламентська спільнота не вдалася до конфронтаційних акцій при укладенні Договору про Економічну співдружність, однак, чинила заходи з недопущення втягування України до нових наддержавних структур. Представники опозиційних сил у парламенті взяли активну участь у підготовці прикінцевих документів Мінської угоди 1991 р. і Алма-атинської зустрічі глав держав, а також напрузованні остаточних умов ратифікації цих документів у Верховній Раді. Саме після цих подій з міжнародно-правовою точки зору завершився процес дезінтеграції радянської імперії, важливу роль в якому відіграла українська парламентська опозиція у Верховній Раді України XII (I) скликання.

⁴⁸ "Звернення Верховної Ради України до народних депутатів СРСР від України", *Голос України*, 13 грудня 1991.

THE FINAL ACT: PARLIAMENTARY OPPOSITION IN UKRAINE DURING THE PROCESSES OF USSR DISINTEGRATION

Ihor PIDKOVA

Ivan Franko National University of Lviv
Mykhailo Hrushevskiy Department of Contemporary History of Ukraine
1, Universytetska str. 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: ihorpidkova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6912-9265

The declaration of Ukraine's independence in August 1991 marked the initiation of the Soviet Union's disintegration process. Within the Verkhovna Rada of Ukraine, the democratic opposition strategically prioritized state-building initiatives aimed at achieving comprehensive separation from the Soviet Center. This encompassed territorial, political, economic, and ideological and psychological dimensions.

The opposition parliamentary bloc "Narodna Rada" identified key challenges in interstate relations among former Soviet republics during the transitional phase. These challenges included establishing a decision-making mechanism in coordinating interstate bodies, determining the fate of Soviet property, and orchestrating a civilized dismantling of the USSR to avert a confrontational collapse with unforeseen consequences.

Initiating legislative acts, the anti-Kremlin opposition within the Ukrainian parliament sought to transform Ukraine from a union republic into an independent state. The democratic parliamentary community advocated for the development of bilateral interstate relations in the post-Soviet space. This approach aimed to stabilize the economy, safeguard the national market, and prevent a sharp decline in living standards.

In the pursuit of political stability, the People's Council refrained from confrontational actions during the conclusion of the Economic Community Treaty. However, it actively opposed attempts to involve Ukraine in new supranational structures through political means. The Democratic Parliamentary Coalition consistently rejected Russian authorities' efforts to impose an updated model of the "democratic empire" on former republics, including Ukraine, under the guise of dismantling the USSR.

The 1991 Minsk Agreement and the 1991 Alma-Ata meeting of heads of state marked pivotal moments that conclusively terminated attempts to preserve the Soviet Union. These events led to the final disintegration of the Soviet superpower.

Keywords: Verkhovna Rada of Ukraine, Act of Independence of Ukraine, USSR disintegration, parliamentary opposition, People's Council, Commonwealth of Sovereign States, Economic Community.

REFERENCES

- Barabash, Oleksandr. "Boiatsia vzaiemovyhidnykh vidnosyn", *Holos Ukrainy*, 24 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- "Chomu Ukraina ne pidpysala ekonomichnoi uhody?", *Literaturna Ukraina*, 24 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- Informatsiia "Holosu Ukrainy", *Holos Ukrainy*, 2 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- "Interviu iz Volodymyrom Filenkom", *Postup*, 24 hrudnia 2003. (in Ukrainian)
- "FAX", *Ratusha*, 30–31 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- Horyn, Bohdan. "Rol i mistse Ukrainy u Spivdoruzhnosti nezaleznykh derzhav", *Respublikanets*, № 3, (1992): 14. (in Ukrainian)
- Kraslianskyi, Anatolii. "Nashi soiuznyky – zlahoda i myr", *Holos Ukrainy*, 25 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)

- Kravchuk, Leonid. "Narod doris do nezalezhnosti", *Holos Ukrainy*, 12 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- Kryzhanivskiy, Volodymyr. "Shcho zalyshylosia "poza kadrom", *Holos Ukrainy*, 26 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- Kostiukov, A. "Rossyia: Ya opiat vas naveky splochu", *Holos Ukrainy*, 23 zhovtnia 1991 (in Ukrainian)
- Kyryliuk, V. "Blokada", *Literaturna Ukraina*, 14 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- Kyryliuk, V. "Pislia sviata", *Literaturna Ukraina*, 31 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- Lukianenko, Levko. "Pro desiat lit mynulykh", dostup otrymano 21 hrudnia 2022, www.rius.kiev.ua/journal/3/lukyanenko (in Ukrainian)
- Markov, Borys. "Boiatsia vzaïemovyhidnykh vidnosyn", *Holos Ukrainy*, 24 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- Monchenko, F. "Nezalezhnii Ukraini – hidnoho lidera", *Narodna hazeta*, zhovten 1991 (in Ukrainian)
- "Postanova VR Ukrainy "Pro uchast Ukrainy v predstavnytskykh orhanakh Soiuzu RSR perekhidnoho periodu", *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 51 (1991): 747. (in Ukrainian)
- "Postanova Zizdu narodnykh deputativ SRSR 5 veresnia 1991 roku "Pro zakhody, shcho vyplyvaiut iz spilnoi Zaiavy Prezydenta SRSR i naivyshchyykh kerivnykiv soiuznykh respublik i rishen pozacherhovoï sesii Verkhovnoi Rady SRSR", *Holos Ukrainy*, 7 veresnia 1991. (in Ukrainian)
- "Povidomliaie Rukh-pres", *Narodna hazeta*, 24–30 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- Pysarenko, S. "Ul'tymatumiv Ukraina ne spryimaie", *Holos Ukrainy*, 19 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- "Revoliutsiia na Luhanshchyni nepopuliarna", *Holos Ukrainy*, 7 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- Skachko, Volodymyr. "Nezalezhnist ye. Potribni zakony", *Holos Ukrainy*, 4 veresnia 1991 (in Ukrainian)
- Skachko, Volodymyr. "Opovid pro sprobu Ukrainu z Leninym skhrestyty", *Holos Ukrainy*, 30 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- Skania, V. "Do zirok – cherez zemni problemy", *Holos Ukrainy*, 15 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- "Ukraina na ulamkakh imperii", *Holos Ukrainy*, 12 veresnia 1991. (in Ukrainian)
- "U vazhkii atmosferi", *Holos Ukrainy*, 28 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- "Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Serhii Holovatoho", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* No. 3, zasidannia 4 veresnia 1991 r. (1991): 53–54 (in Ukrainian)
- "Vystup Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy Leonida Kravchuka", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* No. 19, zasidannia 9 zhovtnia 1991 r. (1991): 60. (in Ukrainian)
- "Vystup Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy Leonida Kravchuka", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* No. 1, zasidannia 3 veresnia 1991 r. (1991): 36. (in Ukrainian)
- "Vystup Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy Leonida Kravchuka", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 19, zasidannia 9 zhovtnia 1991 r. (1991): 84 (in Ukrainian)
- "Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Ihora Yukhnovskoho", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 30, zasidannia 25 zhovtnia 1991 r. (1991): 112. (in Ukrainian)
- "Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Valerii Ivasiuka", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 30, zasidannia 25 zhovtnia 1991 r. (1991): 116. (in Ukrainian)
- "Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Mykhaila Horynia", *Biuletën Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 16, zasidannia 20 veresnia 1991 r. (1991): 11. (in Ukrainian)

- Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Petra Kysloho, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 16, zasidannia 20 veresnia 1991 r. (1991): 36–37. (in Ukrainian)
- “Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Serhiiia Holovatoho”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 42, zasidannia 6 lystopada 1991 r. (1991): 13. (in Ukrainian)
- “Vystup narodnoho deputata Verkhovnoi Rady Ukrainy Volodymyra Hrynova”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 30, zasidannia 25 zhovtnia 1991 r. (1991): 100. (in Ukrainian).
- “Vystup narodnykh deputativ Verkhovnoi Rady Ukrainy Volodymyra Yavorivskoho i Dmytra Pavlychka”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 47, zasidannia 11 hrudnia 1991 r. (1991): 58–59. (in Ukrainian)
- “Vystup Premier-ministra Ukrainy Vitolda Fokina na sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 28, zasidannia 24 zhovtnia 1991 r. (1991): 33. (in Ukrainian)
- “Zaiava Narodnoi Rady”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 28, zasidannia 24 zhovtnia 1991 r. (1991): 64. (in Ukrainian)
- “Zaiava Narodnoi Rady”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* № 42, zasidannia 6 lystopada 1991 r. (1991): 27. (in Ukrainian)
- “Zaiava narodnykh deputativ SRSR vid Ukrainy”, *Holos Ukrainy*, 18 veresnia 1991. (in Ukrainian)
- “Zaiava Narodnoho Rukhu Ukrainy z pryvodu parafuvannia mizhderzhavnoi ekonomichnoi uhody”, *Holos Ukrainy*, 13 lystopada 1991. (in Ukrainian)
- “Zaiava Provodu Ukrainskoi Respublikanskoii Partii, 7 lystopada 1991”, *Arkhiv Ukrainskoi Respublikanskoii Partii*, spr. 36, ark. 254. (in Ukrainian)
- “Zvernennia kerivnykiv soiuznykh respublik do Verkhovnoi Rady Ukrainy”, *Holos Ukrainy*, 23 zhovtnia 1991. (in Ukrainian)
- “Zvernennia Narodnoi Rady do narodnykh deputativ SRSR”, *Biuletyn Verkhovnoi Rady Ukrainy* No. 3, zasidannia 4 veresnia 1991 r. (1991): 6. (in Ukrainian)
- “Zvernennia Verkhovnoi Rady Ukrainy do narodnykh deputativ SRSR vid Ukrainy”, *Holos Ukrainy*, 13 hrudnia 1991. (in Ukrainian)

УДК 94(477)''1991/2015'':341.43(=112.2)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4011>

РЕПАТРІАЦІЯ НІМЦІВ З УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ (1991–2015)

Іван МАРХВІНСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: Iwan17@ukr.net
ORCID ID: 0009-0002-5178-3511

У статті простежено процеси репатріації етнічних німців та членів їхніх родин із України до Німеччини у 1991–2015 рр. Німці на території України проживали протягом століть, але у середині ХХ ст. їхня чисельність значно скоротилась внаслідок радянських депортацій. Німецька влада у 1953 р. прийняла Закон про біженців та вигнанців німецької національності (нім. *Bundesvertriebenengesetz*), за яким особи німецької національності з тодішніх соціалістичних країн Центрально-Східної Європи та СРСР могли безперешкодно повернутись до Німеччини разом із своїми сім'ями та отримати громадянство ФРН. У 1993 р. набрав чинності новий Закон про німецьких пізніх переселенців (нім. *Spätaussiedler*), за яким пізнім переселенцем вважається особа німецької національності, або ж колишній громадянин Німеччини, яка покинула територію колишніх республік СРСР після 31 грудня 1992 р. і переїхала на постійне проживання до ФРН (цей статус поширюється також і на його родину).

Встановлено, що від часу проголошення незалежності України понад 46 тис. німецьких пізніх переселенців та членів їхніх сімей емігрували до ФРН з України. У Німеччині на переселенців очікували спеціальні процедури, які проводились для пришвидшення їхньої інтеграції у суспільство. Одну із ключових ролей у цьому процесі відіграв табір первинного прийому у Фрідланді (Нижня Саксонія), де відбувався розподіл репатріантів по федеральних землях.

Ключові слова: репатріація, еміграція, німецька меншина, українські німці, табір Фрідланд.

Однією із ключових проблем, з якими зіткнулась незалежна Україна, є питання міграції населення з її території. Негативне сальдо міграції є значною загрозою для українського суспільства і має стійку перспективу до зростання. Головні причини хвилі еміграції початку 1990-х рр. мали виразно соціально-економічний характер, сприятливим фактором стала також лояльна політика деяких урядів стосовно представників їхньої національності на території інших держав. Найяскравішим прикладом, звичайно ж є процес еміграції осіб єврейського походження до Ізраїлю, але подібну політику проводили й інші держави, зокрема Німеччина.

Німецька меншина здавна проживає на території України, її представники були важливою складовою суспільно-політичних процесів та культурного різноманіття нашої країни і вивчення різних аспектів її історичного розвитку, в тому числі й міграційних процесів, не втрачає своєї актуальності для вітчизняної історичної науки.

Федеральний уряд ще після завершення Другої світової війни розробив законодавчу базу, що забезпечувала повернення етнічних німців та їхніх нащадків до ФРН. Після розпаду соціалістичного табору сотні тисяч осіб німецької національності виявили бажання переселитись до Німеччини. Серед них виявилось і чимало жителів України. У подальші роки та десятиліття кількадесят тисяч “українських німців” та членів їхніх родин змогли переселитись до Німеччини згідно законодавства про німецьких пізніх переселенців.

Щоб зрозуміти процеси, які стосувались етнічних німців на території України необхідно розглянути їхнє становище у СРСР від середини минулого століття. Надзвичайно драматичне для німецької меншини в Україні ХХ ст. знайшло своє відображення у низці ґрунтовних досліджень вітчизняних учених. З-поміж них варто виокремити праці Богдана Чирка¹, Валерія Кайгера² Володимира Васильчука³, Андрія Кудряченка⁴, які присвячені питанням розселення, культурного і політичного розвитку та репресій, яких зазнала німецька меншина в Україні у ХХ ст. Окремо варто виокремити історичну статтю дослідниць Ганни Скорейко та Ірини Яворської, яка присвячена головно німецькій еміграційній хвилі до початку 1990-х рр.⁵ Дослідження Олександра та Юлії Дингесів торкається питання еміграції етнічних німців, які були членами німецького культурного товариства “Відергебург” на Донеччині⁶. Важливим є дослідження німецької авторки Коралії Секлер, яке стосується інтеграції німецьких пізніх переселенців у ФРН⁷. Однак, варто відзначити, що ґрунтовних досліджень, які б стосувались саме процесів міграції німецьких пізніх переселенців з території України починаючи із 1990-х рр. і базуються на сучасній німецькій статистичній джерельній базі, на даний момент немає.

¹ Богдан Чирко, “Етнічні німці України і “фольсдойче” в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті–1950-ті роки),” *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*, (Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017), 74–93.

² Валерій Кайгер, “Німці в Україні: депресивні прояви як показники етносоціальної дезадаптації,” *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 16. (2004): 67–72.

³ Володимир Васильчук, “Етапи розселення німців в Україні,” *Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції*, (Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017), 4–25.

⁴ Андрій Кудряченко, “Німці України: минуле і сьогодення,” *Розбудова держави*, No. 5, (1994): 19–23.

⁵ Ганна Скорейко, та Ірина Яворська, “Німецька еміграція з СРСР та України у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст.: етапи, потоки, структура,” *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. 23–24. (2013): 226–236.

⁶ Олександр Дингес, та Юлія Дингес, “Динаміка та обсяг еміграції членів ДО НКТН “Відергебург” до ФРН в 1989–2003 роках,” *Етнічна історія народів Європи*. Вип.16. (2004): 49–55.

⁷ Koralia Sekler, *Integration junger Aussiedler und Spätaussiedler in Deutschland. Studie zur derzeitigen Situation*, (Hannover: Der Gottfried Wilhelm Leibniz Universität. 2008), 324.

Джерельною базою запропонованого дослідження стали законодавчі акти Німеччини, зокрема Закон про пізніх переселенців до Німеччини⁸ (набув чинності 1 січня 1993 р.), та детальні статистичні дані Федерального адміністративного відомства Німеччини, що стосуються питань пізніх переселенців⁹.

Мета статті полягає у з'ясуванні причин, ходу і наслідків репатріації німецьких переселенців з України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., а також у окресленні історичних, політичних і соціальних аспектів цього явища.

Німці на територію України переселялись ще з часів Середньовіччя, а з кінця ХVІІІ ст. цей процес, завдяки політиці російських імператорів, набув масового характеру. За часів втілення від 1923 р. в життя політики коренізації на території України було створено 11 спеціальних німецьких національних районів, які проіснували до кінця 1930-х рр.¹⁰ Основними ареалами їхнього розселення були степові території півдня та сходу України. Загалом, напередодні Другої світової війни на території України проживало понад 400 тис. етнічних німців¹¹. Під час Другої світової війни більшість німців було депортовано з території України вглиб СРСР, а саме до республік Центральної Азії та Сибіру. Аналогічні заходи відбулись і в інших традиційних ареалах проживання німецького населення в СРСР, зокрема сотні тисяч осіб було депортовано із Поволжя¹². Після завершення Другої світової війни дискримінаційна політика радянської влади щодо етнічних німців на території СРСР продовжувалась: до 1972 р. існувало обмеження на вільний вибір місця проживання для представників німецької меншини¹³. Масові репресії та депортації періоду Другої світової війни та наступні обмеження на повернення і вільний розвиток своєї культури стали відчутним ударом для німецької меншини і значно зменшило її чисельність на території України.

Отже, упродовж ХХ ст. чисельність німців на території України в силу різних обставин (передовсім політичних переслідувань і депортацій) постійно зменшувалась і наприкінці століття становила заледве 10 % від періоду 1920-х рр.¹⁴ Відповідно до перепису населення 1989 р. на території УРСР проживало

⁸Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge (Bundesvertriebenengesetz – BVFG), отримано доступ 1 березня 2023, http://www.gesetze-im-internet.de/bvfg/BJNR002010953.html#BJNR002010953_BJNG000103310.

⁹Spätaussiedler und ihre Angehörigen Zeitreihe 1950–2019, історичні дані 2023, https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/Zeitreihe_1950_2019.pdf;jsessionid=30D3F9A5B70CEDD4_ABBFA0920916D58F.intranet241?__blob=publicationFile&v=6.

¹⁰ Лариса Якубова, “Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940”, (Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020), отримано доступ 13 березня 2023, <https://esu.com.ua/article-71051>

¹¹ Чирко, *Етнічні німці України і “фольсдойче” в контексті політики двох диктатур: репресії, депортації, репатріації (1930-ті – 1950-ті роки)*, 77.

¹² Васильчук, *Етапи розселення німців в Україні*, 19.

¹³ Кайгер, *Німці в Україні: депресивні прояви як показники етносоціальної дезадаптації*, 68.

¹⁴ Кудряченко, *Німці України: минуле і сьогодення*, 23.

37 849 осіб німецької національності, з яких німецьку мову визнали рідною 8,8 тис. осіб (23 % від загальної кількості німців)¹⁵. У 2001 р. їхня чисельність зменшилась до 33 302 осіб¹⁶. При цьому у 2001 р. лише 12,2 % вважали своєю рідною мовою німецьку, що було одним із найнижчих показників серед усіх значних національних меншин в Україні (для 22 % німців рідною була українська, а 64 % – російська). Найбільше осіб німецької національності проживало на території Донеччини – 4 620 осіб, Дніпропетровщини – 3 773 особи, Закарпаття – 3 582 та Одещини – 2 877 осіб¹⁷. Чисельність німців на території України зменшується і надалі. Зрозуміло, що частково це можна пояснити асиміляцією та загальною від’ємною демографічною ситуацією в країні, але був ще один вагомий чинник – еміграція осіб німецької національності на територію ФРН, яка підтримувалась в Німеччині на законодавчому рівні ще з середини ХХ ст.

Безумовно, в Україні німецька меншина мала свої національно-культурні організації, найвідомішим з яких стало товариство “Відродження – Відергебурт”, створене у 1989 р. у Києві. Найбільшим його регіональним представництвом було донецьке відділення, в яке від 1989 р. до 2003 р. вступило 2 794 особи (з них 174 виїхало у цей період до ФРН)¹⁸.

Репатріація німців з України на свою історичну батьківщину розпочалась ще до проголошення незалежності, але на той момент це явище не було надто чисельним. Уряд ФРН вже на початку 1950-х років здійснював кроки з метою повернення на історичну батьківщину осіб німецької національності, які зазнали насильницьких переселень або ж були змушені покинути місця свого проживання через небезпеку для життя. Задля цього у 1953 р. було прийнято Закон про біженців та вигнанців німецької національності (нім. *Bundesvertriebenengesetz*), який надавав їм легальне право на переселятись на батьківщину, отримати німецьке громадянство та забезпечував їхню інтеграцію у німецьке суспільство. Відповідно до закону “вигнанцем німецької національності” є особа, яка проживала на території Східної Німеччини або за межами територій Третього Рейху відповідно до територіального устрою станом на 31 грудня 1937 р. і постраждала за національною ознакою внаслідок депортацій, спричинених подіями Другої світової війни. Цей закон був, передовсім, призначений, щоб повернути в країну колишніх громадян Німеччини і етнічних німців із Східної Європи та Радянського союзу.

¹⁵ Володимир Романцов, *Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності. (XX – початок XXI століття)*. (Київ: видавництво імені Олени Теліги, 2008), 178.

¹⁶ *Статистика народонаселення України за 2001 р.*, отримано доступ 28 травня 2023, <http://pop-stat.mashke.org/ukraine-ethnic2001.htm>.

¹⁷ Яворська, Скорейко, *Німецька еміграція з СРСР та України у другій половині ХХ ст. – на початку XXI ст.: етапи, потоки, структура*, 6.

¹⁸ Олександр Дингес, та Юлія Дингес, *Динаміка та обсяг еміграції членів ДО НКТН “Відергебурт” до ФРН в 1989–2003 роках*, 51.

Варто відзначити, що відбувався і паралельний процес: повернення німців назад в Україну з інших радянських республік, куди їх примусово переселили. На початку 1990-х рр. в українській владі навіть був амбітний план залучити депортованих в період СРСР німців, які повернулися в Україну, щоб відновлювати економічні потужності півдня країни. Зокрема, 23 січня 1992 р. тодішній президент України Леонід Кравчук виступив із заявою, в якій пропонував німцям із Середньої Азії, Сибіру та Казахстану переселятись в Україну. Їм обіцяли надати громадянство, виділити земельну ділянку та житло, низку економічних пільг та підтримку усебічного розвитку їхньої культури. У силу різних обставин ці задуми так і не вдалось реалізувати¹⁹.

Еміграція етнічних німців із республік колишнього СРСР до ФРН суттєво зросла на початку 1990-х рр. Змінився і її характер, адже разом із власне етнічно німецьким населенням переселялись і члени їхніх родин, серед яких було багато представників інших національностей. Щоб забезпечити законодавче підґрунтя нової хвилі еміграції та захисту прав новоприбулих, німецький уряд у 1992 р. прийняв новий закон про репатріацію, який набрав чинність з 1 січня наступного року, і запровадив новий термін – “пізній переселенець”²⁰. Програма репатріації німецького населення мала підтримку з боку основних німецьких партій. Зокрема у своїй програмі напередодні федеральних виборів 1994 р. Християнсько-демократичний союз (ХДС) зазначав, що саме німецькі переселенці повинні мати пріоритет у міграційній політиці Німеччини²¹.

Відповідно до пункту 4 цього Закону, пізнім переселенцем вважалась особа німецької національності або ж колишній громадянин Німеччини, які покинули територію колишніх республік СРСР після 31 грудня 1992 р і переїхали на постійне проживання до ФРН. Цей статус поширюється також і на його родину (партнера і дітей), якщо тривалість шлюбу становила не менше трьох років. Відповідно їм також у майбутньому дозволялося прийняти громадянство ФРН. При цьому особи, які є непрямыми родичами пізнього переселенця, наприклад, чоловік або дружина їхніх дітей, не мали пільгового права на скорочену процедуру надання громадянства, а могли перебувати в Німеччині за дозволом на проживання²².

Етнічна німецька приналежність, відповідно до статті 6 Закону, виявлялась у тому, що особа визнає себе німцем і, що головне, це підтверджується певними фактами: походження, культурні особливості, знання мови, виховання. Що цікаво, за Законом статус пізнього переселенця не могли отримати особи, які сприяли утвердженню нацистського або іншого тоталітарного ладу. Було зазначено й те,

¹⁹ Sekler. *Integration junger Aussiedler und Spätaussiedler in Deutschland. Studie zur derzeitigen Situation*, 48.

²⁰ Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge (Bundesvertriebenengesetz – BVFG).

²¹ CDU, Grundsatzprogramm, Freiheit in Verantwortung, (Hamburg 1994), 422.

²² Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge (Bundesvertriebenengesetz – BVFG).

скільки кожна федеральна земля може прийняти на своїй території репатріантів. Пізні переселенці також мали право отримати щомісячну соціальну допомогу від уряду та інші виплати, зокрема пов'язані із фінансовими витратами під час переїзду до Німеччини²³. Як показує практика, більшість пізніх переселенців залишають у себе, окрім німецького, й громадянство своєї попередньої країни проживання.

У період із 1990 по 2009 рр. ФРН прийняла понад 2,5 млн репатріантів. Найбільший їхній потік випав на 1990 р. – майже 400 тис. осіб. До кінця 1990-х рр. їхня кількість стабільно становила понад 100 тис. осіб на рік. Із загальної кількості переселенців найбільше було вихідців із республік колишнього Радянського Союзу – 2,1 млн, Польщі – 206 тис., та Румунії – 187 тис.²⁴ Наприкінці 2000-х рр. кількість пізніх переселенців почала різко скорочуватись, а за період 2010–2019 рр. до країни прибуло лише 48 тис. осіб.²⁵ Загалом за 1950–2019 рр. до ФРН прибуло понад 4,5 млн переселенців німецької національності та членів їхніх родин, серед яких найбільше – 2,4 млн – з СРСР та країн пострадянського простору; 1,4 млн – з Польщі, 430 тис. – з Румунії²⁶.

Після прибуття на територію Німеччини, етнічні німці-переселенці та їхні родичі певний час повинні були перебувати у спеціальному таборі й мали пройти процедуру реєстрації у федеральному центрі первинного прийому (параграф 8 Закону). У 1990-х рр. існувало кілька таких таборів, але після значного скорочення числа репатріантів на початку XXI ст., залишився один – Фрідланд. Він розміщений на території Нижньої Саксонії і належить Федеральному адміністративному відомству. Його відкрили ще у 1945 р. за ініціативи англійців і за своє існування прийняв понад 4 млн осіб – переселенців та біженців. Власне німецьких переселенців табір прийняв близько 2 млн²⁷.

Табір Фрідланд призначений для адаптації новоприбулих у ФРН та відіграє важливу роль у їхній початковій інтеграції у німецьке суспільство. В середньому термін проживання у 12 житлових корпусах, у номерах від двох до шести місць, тривав до двох тижнів. Після проходження процедури реєстрації відбувався розподіл переселенців по федеральних землях за квотами, які узгоджених федеральним урядом. Заборонялося самовільно селитись у федеральних землях

²³ Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge (Bundesvertriebenengesetz – BVFG).

²⁴ Spätaussiedler und ihre Angehörigen Zeitreihe 1950–2019.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Нині табір займається прийомом німецьких пізніх переселенців, єврейських іммігрантів та біженців із країн Близького Сходу та Африки. В таборі одночасно може перебувати 1000 осіб, але за потреби він приймав до себе значно більшу кількість потребуючих. Особливо великим навантаженням на нього було у період міграційної кризи 2015-2016 рр. У 2019 р. табір прийняв за рік 12800 осіб, з яких 7200 були пізніми переселенцями. Див. Friedland: Neuanfang für Millionen Menschen, отримано доступ 1 березня 2023 р. <https://spd-kreistag-goettingen.de/meldungen/friedland-neuanfang-fuer-millionen-menschen>.

без рішення відповідної землі та Федерального адміністративного управління. Традиційно найбільшою популярністю серед новоприбулих користувалися економічно розвинені західні та південні німецькі території, і відповідно на них випадало найбільше міграційне навантаження в країні. Тому здебільшого переселенцям пропонували селитись на півночі і сході ФРН, де було значно більше вільних місць для мігрантів.

На території табору Фридланд організовано музей, де зібрані унікальні свідчення, фотоматеріали, особисті речі переселенців та біженців²⁸. Мета його створення – збереження пам'яті про складні долі переселенців з різних країн, які вирішили розпочати своє життя спочатку на території ФРН.

За даними Федерального адміністративного відомства Німеччини (нім. *BVA*), яке наділене серед іншого й статистичними функціями і займається обліком даних про реєстрацію пізніх переселенців на території ФРН, під час найактивнішої фази еміграції з території України (1992–1999) до Німеччини прибуло 24 558 особи репатріантів німецького походження. Якщо деталізувати, то у середньому за рік в Німеччину прибувало від 2,5 до 3,5 тис. репатріантів з України. З території колишнього СРСР найбільше осіб за вказаний період прибуло із Казахстану – 73 2981, Російської Федерації – 46 0712 та Киргизстану – 62 168. Отже, Україна в цьому списку була на четвертому місці, трішки випереджаючи Узбекистан, з якого виїхало 22 456 німців²⁹. За період 2000–2019 рр. кількість осіб, які отримали в Німеччині статус пізнього переселенця і були вихідцями з території нашої держави, становила 21 525 осіб, з яких 16 484 у 2000–2009 рр. і 5 041 у 2010–2019 рр. Традиційно великим залишався потік репатріантів із РФ та Казахстану, з яких разом виїхало майже 450 тис. осіб³⁰. Загалом процедурою репатріації скористались у період 1992–2020 рр. 46 379 осіб німецького походження з України, що становило 2,5% від загальної кількості переселенців (1 857 174 особи) з країн колишнього СРСР³¹.

Важливими для дослідження є детальні щорічні звіти німецьких міграційних органів, що велися з середини 2000-х рр. і стосуються прибуття до країни пізніх переселенців та їхніх родичів. Візьмемо до прикладу дані, які охоплюють 2008 р. і за який до країни прибуло 4 362 репатріанти. З них найбільша кількість це були вихідці з Росії – 2 682, Казахстану – 1 025 та України – 216 осіб. Найбільше переселенців прийняли у себе такі федеральні землі: Північний Рейн-Вестфалія

²⁸ Виктор Вайц, “Как Фридланд стал “воротами в Германию”, отримано доступ 1 березня 2023 р. <https://www.dw.com/ru/kak-lager-fridland-stal-vorotami-v-germaniju/a-55052646>

²⁹ Spätaussiedler und ihre Angehörigen Zeitreihe 1950–2019.

³⁰ Ibid.

³¹ Spätaussiedler und ihre Angehörigen Zeitreihe 1992–2020 Herkunftsstaaten ehemalige Sowjetunion, доступ отримано 26 лютого 2023, https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/Zeitreihe_1992_2020_SES.pdf?__blob=publicationFile&v=18

(934), Баварія (652) та Баден-Вюртемберг (566).³² Деталей щодо розподілу по землях згідно країн походження немає, але можна зробити висновки, що переселенці з України селились пропорційно до загальних тенденцій.

За німецькими статистичними даними слід проаналізувати статево-вікову структуру емігрантів з України, що прибули до ФРН у 2008 р.

	до 19 років	від 20 до 64	понад 65	всього
чоловіки	32	65	6	105
жінки	14	80	19	111
всього	46	145	25	216

Як свідчать дані таблиці, з 216 переселенців з України 46 було у віці до 19 років, 145 осіб від 20 до 64 років і 25 – віком понад 65 років. Загалом серед переселенців з України за цей рік налічувалось 105 чоловіків і 111 жінок. Переселитись із України в Німеччину відповідно до параграфу 7 Закону про переміщених осіб та біженців, тобто, як члени подружжя, діти та онуки осіб німецької національності отримали право 128 осіб. Ще 61 особа отримала таке право відповідно до 4 параграфу, фактично це і є реальні етнічні німці. Ще 27 осіб прибули згідно параграфу 8, тобто це були члени сім'ї, які прибули разом із особою німецької національності, але не виконали вимог 7 параграфу³³.

Із загальної кількості переселенців (4 362 особи) що прибули у 2008 р. 2 407 осіб мали певну професійну кваліфікацію. З них 138 – сфера сільського і лісового господарства, 21 – гірничі професії, 689 – різні види промисловості, 277 – технічна галузь (інженери, фізики, хіміки, математики і т. д.), 1 282 – сфера послуг і обслуговування. З-поміж інших було 374 дитини дошкільного віку, 594 школярів, 116 студентів і 735 пенсіонерів. За релігійною ознакою найбільше переселенців визнавали себе протестантами (1 562), римо-католиками (627) та православними (1 164).³⁴ Така велика кількість православних серед німців, які традиційно є адептами західного християнства, пояснюється тим, що переселенці зазвичай мігрують разом із своїми родинами з-поміж, яких є велика кількість осіб не німецького походження (українці, росіяни, білоруси і т. д.), але яких вносять до загального реєстру. З іншого боку, й деякі особи, власне, німецького походження значно асимілювались за період тривалого проживання серед інших культур й перейняли від них не лише мовні, але й релігійні особливості.

На міграційні процеси значно впливають політичні обставини. Яскравим прикладом цього є події 2014 р. в Україні. За даними федерального відомства у

³² Spätaussiedler und ihre Angehörigen Jahresstatistik 2008, отримано доступ 26 лютого 2023 р. https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/J_Jahresstatistik2008.pdf?__blob=publicationFile&v=5

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

2013 р. з України до Німеччини прибуло 159 переселенців та членів їхніх родин³⁵. У попередні роки їхня кількість навіть не наближалась до 200 осіб. Проте, у 2014 р. спостерігається різке зростання чисельності пізніх переселенців та членів їхніх родин – 532 особи. З них 303 безпосередньо отримали статус пізнього переселенця, а 229 були членами їхніх родин³⁶. У 2015 р. ця динаміка продовжилась і число переселенців досягло значення у 926 осіб і лише з 2016 р. знову поступово почало знижуватись³⁷.

Ситуація повторилась і з початком широкомасштабної агресії Російської Федерації проти України у 2022 р. За увесь 2021 р. з України до ФРН прибуло 407 пізніх переселенців та членів їхніх родин. Загалом за рік правом переселення до Німеччини скористалось 7 502 особи, з яких 7 046 були вихідцями з країн колишнього СРСР.³⁸ У 2022 р. лише за 11 місяців чисельність переселенців з України зросла до 887 осіб і найбільше таких випадків сталося упродовж весни (445), тобто безпосередньо після початку широкомасштабної російської агресії. При цьому цікаво, що кількість переселенців із Росії навпаки зменшилась (3 535 у 2021 р. та 3 031 особи за 11 місяців 2022 р.)³⁹

Після переселення до Німеччини велика кількість репатріантів зазнавала чимало труднощів, пов'язаних із пошуком роботи, браком кваліфікованої освіти, соціальною адаптацією і т. п. Для багатьох великою проблемою було недостатнє знання німецької мови та сприйняття традицій і стилю життя в новій країні, адже частина переселенців були на момент виїзду абсолютно інтегрованими у життя своїх попередніх країн проживання, а з Німеччиною їх єднала етнічна самосвідомість та родинні стосунки. Більшість переселенців намагались вивезти разом із собою свої сім'ї, однак далеко не завжди це вдавалось реалізувати. Так, один із переселенців з України початку XXI ст. згадував: "Моє життя в Німеччині є значно тихішим і нуднішим, ніж в Україні. Там у мене було багато різноманітних справ, я займався спортом та часто зустрічався із друзями. Після приїзду в Німеччину, я, в основному, займаюсь вивченням мови і не знаю, чим себе зайняти. Я сподіваюсь, що моє життя покращиться, коли я знайду роботу

³⁵ Spätaussiedler und ihre Angehörigen Jahresstatistik 2013, отримано доступ 1 березня 2023 р. https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/J_Jahresstatistik2013.pdf?__blob=publicationFile&v=4.

³⁶ Spätaussiedler und ihre Angehörigen Jahresstatistik 2014, отримано доступ 1 березня 2023 р. https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/J_Jahresstatistik2014.pdf?__blob=publicationFile&v=4

³⁷ Spätaussiedler und ihre Angehörigen Zeitreihe 1992–2020 Herkunftsstaaten ehemalige Sowjetunion.

³⁸ Spätaussiedler und ihre Angehörigen Monatsstatistik Dezember 2021, отримано доступ 1 березня 2023 р. https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/12_2021_Monatsstatistik.pdf?__blob=publicationFile&v=3.

³⁹ Spätaussiedler und ihre Angehörigen Monatsstatistik November 2022, отримано доступ 1 березня 2023 р. https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/11_2022_Monatsstatistik.pdf?__blob=publicationFile&v=3

і моя дружина зможе приїхати з України до мене”⁴⁰. Труднощі з інтеграцією в нове суспільство, недостатнє володіння мовою, фінансові проблеми сприяли й процесам частковою рееміграції німецьких переселенців. В Німеччині існує організація “Heimatgarten”, яка допомагає охочим повернутись у свої попередні країни проживання.

Отже, німецька меншина на території України у ХХ ст. зазнавала значних репресій з боку радянського тоталітарного режиму, внаслідок чого чисельність німців значно скоротилась, а їхнє національно-культурне життя, що зазнавало постійних утисків, було фактично розгромлено. Щоб забезпечити право німців на повернення до своєї етнічної батьківщини ще після Другої світової війни уряд ФРН прийняв відповідні закони. На початку 1990-х рр. вони значно еволюціонували у новому федеральному законодавстві про пізніх переселенців та членів їхніх родин. Відтак, переселення осіб німецької національності та членів їхніх родин з території України до ФРН з 1990-х рр. відбувалось згідно німецького законодавчого поля, яке гарантувало етнічним німцям із територій колишнього СРСР гідний прийом та захист на їхній етнічній батьківщині, право на отримання усіх соціальних благ та громадянства, а також допомогу у їхній інтеграції в суспільство. При цьому, що важливо, законодавство надавало можливість виїзду до Німеччини та повноцінної інтеграції у суспільство не лише безпосередньо етнічним німцям, але й, за дотримання певних вимог, членам їхніх родин. Після приїзду, пізні переселенці перебували в спеціальному таборі, очікуючи на обов’язкову процедуру реєстрації та розподілу по федеральних землях. Інтеграція мігрантів у німецьке суспільство хоча й підтримується владою, але все ж нашоухується на певні об’єктивні труднощі пов’язані зі знанням мови, пошуком роботи тощо. Загалом, від часу проголошення незалежності України понад 46 тис. німецьких пізніх переселенців та членів їхніх сімей емігрували до ФРН з України і очевидно, що ця цифра, в силу об’єктивних обставин, продовжуватиме зростати й далі.

⁴⁰ Integration junger Aussiedler und Spätaussiedler in Deutschland. Studie zur derzeitigen Situation, 170.

REPATRIATION OF GERMANS FROM UKRAINE: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT (1991–2015)

Ivan MARKHVINSKYI

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: Iwan17@ukr.net
ORCID ID: 0009-0002-5178-3511

The article examines the processes of repatriation of ethnic Germans and their family members from Ukraine to Germany during the period of 1991–2015. It characterizes the status and size of the German minority in Ukraine both before and during the resettlement process.

One of the prominent challenges faced by independent Ukraine was the issue of emigration from its territory. This issue arose during the early 1990s, marking the onset of a new, fourth wave of Ukrainian emigration. Over a span of just over two decades, according to various estimates, between 5 and 8 million people departed Ukraine. This substantial emigration posed significant concerns for the demographic and economic potential of the state.

The problem of emigration remains highly pertinent for Ukraine today, as the outflow of labor resources to foreign countries has adverse effects on both the country's economic and social situations. This includes hindrance to its economic development and a decrease in the share of young people in the population structure, resulting in lower birth rates and an aging population. Germany emerged as a pivotal destination for Ukrainian emigrants due to its highly developed economy, offering prospects for individuals to realize their potential. Additionally, the close geographical proximity of Germany enabled immigrants to maintain regular visits to Ukraine.

Following the conclusion of World War II, the German federal government established a legislative framework to facilitate the return of ethnic Germans and their descendants to Germany. With the collapse of the socialist bloc, hundreds of thousands of individuals of German nationality expressed a desire to relocate to Germany, including numerous residents of Ukraine.

To provide a legal basis for the new wave of emigration and safeguard the rights of newcomers, the German government enacted a new law on repatriation in 1992, which took effect on January 1 of the subsequent year. In the years and decades that followed, tens of thousands of “Ukrainian Germans” and their family members successfully resettled in Germany under this German late immigrant law.

The central thesis of the article revolves around the investigation of the repatriation processes concerning Germans from Ukraine. The integration of these migrants into German society, while supported by authorities, still encounters certain inherent challenges, primarily related to language proficiency and employment prospects. The research reveals that since Ukraine's declaration of independence, over 46 thousand German immigrants and their families have immigrated to Germany from Ukraine.

Keywords: repatriation, emigration, German minority, Ukrainian Germans, camp in Friedland.

REFERENCES

- Christlich Demokratische Union, Grundsatzprogramm, Freiheit in Verantwortung, (Hamburg, 1994), 367–517. (in German)
- Chyrko, Bohdan. “Etnichni nimtsi Ukrainy i “folsdoiche” v konteksti polityky dvokh dyktatur: represii, deportatsii, repatriatsii. (1930-ti–1950-ti roky)”, *Istoriia nimtsiv Ukrainy. Materialy vseukrainskoi naukovoï konferentsii*, (Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2017), 74–93. (in Ukrainian)
- Dynhes, Oleksandr ta Dynhes, Yuliia, “Dynamika ta obsiah emihratsii chleniv DO NKTN “Viderhebert” do FRN v 1989–2003 rokakh,” *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vyp. 16. (2004): 49–55. (in Ukrainian)

- Friedland: Neuanfang für Millionen Menschen, accessed 1 March 2023, <https://spd-kreistag-goettingen.de/meldungen/friedland-neuanfang-fuer-millionen-menschen> (in German)
- Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge (Bundesvertriebenengesetz - BVFG), accessed 1 March 2023, <http://www.gesetze-im-internet.de/bvfg/BJNR002010953.html#BJNR002010953BJNG000103310> (in German)
- Kaiger, Valeriy. “Nimtsi v Ukraini: depresyvni proiavy yak pokaznyky etnosotsialnoi dezadaptatsii”, *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vyp. 16. (2004), 67–73. (in Ukrainian)
- Kudriachenko, Andrii. “Nimtsi Ukrainy: mynule i sohodennia”, *Rozbudova derzhavy*. No. 5, (1994): 19–23. (in Ukrainian)
- Romantsov, Volodymyr. *Naselennia Ukrainy i yoho ridna mova za chasiv radianskoi vlady ta nezalezhnosti. (XX – pochatok XXI stolittia)*. (Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2008), 184. (in Ukrainian)
- Sekler, Koralia. *Integration junger Aussiedler und Spätaussiedler in Deutschland. Studie zur derzeitigen Situation*, (Hannover: Der Gottfried Wilhelm Leibniz Universität. 2008), 324. (in German)
- Skoreiko, Hanna ta Yavorska, Iryna. “Nimetska emihratsiia z SRSR ta Ukrainy u druhii polovyni XX st. – na pochatku XXI st.: etapy, potoky, struktura”, *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii*. Vyp. 23–24. (2013): 226–236. (in Ukrainian)
- Spätaussiedler und ihre Angehörigen Zeitreihe 1950–2019, accessed 1 March 2023, https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/Zeitreihe_1950_2019.pdf;jsessionid=30D3F9A5B70CEDD4ABBFA0920916D58F.intranet241?__blob=publicationFile&v=6 (In German).
- Spätaussiedler und ihre Angehörigen Zeitreihe 1992–2020, Herkunftsstaaten ehemalige Sowjetunion, accessed 26 February 2023, https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/Zeitreihe_1992_2020_SES.pdf?__blob=publicationFile&v=18 (in German)
- Spätaussiedler und ihre Angehörigen Jahresstatistik 2008, accessed 26 February 2023, https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/J_Jahresstatistik2008.pdf?__blob=publicationFile&v=5 (In German).
- Spätaussiedler und ihre Angehörigen Jahresstatistik 2013, accessed 1 March 2023, https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/J_Jahresstatistik2013.pdf?__blob=publicationFile&v=4 (in German)
- Spätaussiedler und ihre Angehörigen Jahresstatistik 2014, accessed 1 March 2023, https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/J_Jahresstatistik2014.pdf?__blob=publicationFile&v=4 (in German)
- Spätaussiedler und ihre Angehörigen Monatsstatistik Dezember 2021, accessed 1 March 2023, https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/12_2021_Monatsstatistik.pdf?__blob=publicationFile&v=3 (in German)
- Spätaussiedler und ihre Angehörigen Monatsstatistik November 2022, accessed 1 March 2023, https://www.bva.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Buerger/Migration-Integration/Spaetaussiedler/Statistik/11_2022_Monatsstatistik.pdf?__blob=publicationFile&v=3 (in German)

- Statystyka narodonaseleunia Ukrainy za 2001 r., otrymano dostup 28 travnia 2023, <http://pop-stat.mashke.org/ukraine-ethnic2001.htm> (in Ukrainian)
- Vasylchuk, Volodymyr. “Etapy rozselennia nimtsiv v Ukraini”, *Istoriia nimtsiv Ukrainy. Materialy vseukrainskoi naukovoï konferentsii*, (Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2017), 4–25. (in Ukrainian)
- Vaits, Viktor. Kak Fridland stal vorotami v Hermaniyu, otrymano dostup 1 bereznia 2023, <https://www.dw.com/ru/kak-lager-fridland-stal-vorotami-v-germaniju/a-55052646> (in Russian)
- Yakubova, Larysa. “Natsionalne administratyvno-terytorialne budivnytstvo v USRR/URSR 1924–40”, (Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2020), otrymano dostup 13 bereznia 2023 <https://esu.com.ua/article-71051> (in Ukrainian)

УДК [94:327](44:477:470+571)“2013/2023”:930.2
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4012>

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ІНФОРМАЦІЙНИХ ЗВІТАХ ПРОФІЛЬНИХ КОМІСІЙ ФРАНЦУЗЬКОГО СЕНАТУ (2013–2023)

Богдана СИПКО

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: bogdana.sypko@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-3136-9340

Пропонована стаття є складовою ширших студій авторки щодо еволюції сприйняття України політикумом П'ятої республіки у період від Революції Гідності до широкомасштабного російського вторгнення. В основу написання покладено інформаційні звіти профільних комісій Сенату – Закордонних справ, оборони та збройних сил і Європейських справ. Встановлено, що до початку широкомасштабного вторгнення, французькі сенатори, попри засудження порушення територіальної цілісності України, намагалися налагодити повноцінний діалог з московськими колегами, вважаючи Російську Федерацію незамінним геополітичним гравцем. Після 24 лютого 2022 р. Росія сприймається вже не як спорадичний порушник міжнародного права, а глобальна загроза світовій безпеці. Відповідно, Україна, яка доти розглядалася у фарватері інших питань, стає центром обговорення.

Ключові слова: анексія, війна, інформаційний звіт, Російська Федерація, санкції, Сенат, Україна, Французька республіка.

П'ята республіка за традицією, започаткованою її засновником Шарлем де Голлем, намагалася постулювати себе на міжнародній арені, як уособлення м'якої сили, що не вкладається в жорсткі рамки міжнародної політики. З усіх питань Париж міг мати власну думку та пропонувати альтернативу. Але попри цю специфічну риторику, французька зовнішня політика була доволі консервативною та полягала у маневруванні між Заходом і Сходом. Уособленням “Сходу” для французького політикуму спочатку був Радянський Союз, згодом Російська Федерація. Тому Москву сприймали як один із ключових полюсів сили, з яким необхідно рахуватися. Відтак, тривалий час Україну розглядали як своєрідного сателіта, в кращому випадку – буферну зону між Сходом і Заходом. Це вилилося в тривалий (до 1996 р.) процес ратифікації Національною Асамблеєю Договору про взаєморозуміння та співробітництво між Україною і Французькою республікою¹.

Але, проведений нами аналіз офіційних заяв французьких президентів і міністрів закордонних справ засвідчив, що після Революції Гідності ситуація

¹ Богдана Сипко, “Суверенізація України крізь призму протоколів засідань Національної Асамблеї Франції,” *Народознавчі зошити*, № 160 (2021): 776.

починає змінюватися, а з початком російської агресії в Криму та на сході України Париж із Берліном приміряють роль миротворців, які намагаються “посадити” Київ і Москву за стіл переговорів у рамках Нормандського формату². Реальних результатів франко-німецькі ініціативи не принесли, але щоразу на міжнародній арені підтверджувалася повага до суверенітету України у визнаних кордонах. Аж до широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Франція вважала малоімовірною нову російську агресію щодо України та наголошувала на недієвості системи європейської безпеки без участі Росії. Але роль України після 2015 р. президенти та міністри закордонних справ Республіки все рідше подавали як буферну зону між РФ і ЄС³.

Метою цієї статті є проаналізувати, як питання, пов’язані з Україною, були представлені в інформаційних звітах профільних комісій французького Сенату з 2013 р., тобто від початку Революції Гідності, яка вилилася в російсько-українську війну. Оскільки це питання ще не було предметом наукових студій, в основу написання було покладено матеріали електронного архіву Сенату Французької республіки. Основний акцент зроблено на інформаційних звітах, але при потребі авторка також зверталася до оцифрованих протоколів засідань комісій.

Сенат, згідно Конституції П’ятої республіки, є верхньою палатою французького Парламенту. У його складі діють тимчасові та постійні комісії, у тому числі й Комісія закордонних справ, оборони та збройних сил (*Commission des Affaires étrangères, de la Défense et des Forces armées*). Цю комісію створили 19 січня 1959 р. Вперше зібралася 6 травня 1959 р. і з того часу працює постійно, частково оновлюючи свій склад кожні три роки, що пов’язано з періодичністю виборів до Сенату. 23 липня 2008 р. створили Комісію з європейських справ (*Commission des affaires européennes*). Члени комісій готують інформаційні звіти, пов’язані з актуальними профільними питаннями.

Як показало ознайомлення з каталогом архіву, французьких сенаторів у контексті України більше турбували відносини з Росією. 17 грудня 2013 р. у Президії Сенату було зареєстровано інформаційний звіт № 237 Комісії з європейських справ про взаємини між ЄС і РФ⁴. У вступі звіту, який підготували глава комісії та член Соціалістичної партії Франції Сімон Сютур і наближений до Ніколя Саркозі республіканець Жан Бізе, Україну й інші країни Східного Партнерства за результатами Вільнюського саміту 2013 р. порівняли з дітьми, батьки яких (ЄС і РФ) розлучаються. Тому буцімто необхідне паралельне зближення з обома політичними організаціями⁵. Автори звіту наголосили на

² Богдана Сипко, “Україна в офіційному дискурсі Французької республіки (2014–2022),” *Народознавчі зошити* 1 № 169 (2023): 137–138.

³ *Ibidem*: 126.

⁴ *Rapport d’information № 237 fait au nom de la Commission des affaires européennes sur les relations entre l’Union européenne et la Russie. Enregistré à la Présidence du Sénat le 17 décembre 2013.* (Paris: Sénat, 2013).

⁵ *Ibidem*: 5.

безальтернативності “конструктивного діалогу з РФ із економічних питань”, оскільки Росія залежить від європейських ринків, а ЄС – від російських енергоносіїв, і якщо Європейський союз не скористається шансом зблизитися з РФ, то це зробить КНР⁶.

Відтак не дивно, що після введення європейських санкцій проти Росії за агресію щодо України, частина сенаторів почала їх активно критикувати, як такі, що можуть зашкодити французькій економіці. 4 червня 2015 р. у Президії Сенату зареєстрували інформаційний звіт № 486 Комісії з європейських справ про відносини Європейського союзу з Росією в умовах режиму санкцій⁷. Насамперед треба відзначити, що його автором окрім Сімона Сютура був Ів Поццо ді Борго, сенатор від Парижу в 2004–2017 рр., який з 2020 р. поширюватиме конспірологічні теорії походження ковіду, а з 2022 р. проводитиме дезінформаційну кампанію на підтримку РФ. З 2014 р. Поццо ді Борго був активістом асоціації Франко-російський діалог, а в липні 2015 р. разом із Тьєрі Маріані здійснив незаконну поїздку в анексований Крим. З огляду на позицію сенатора, у звіті очікувано читаємо: “Крим, російський від 1783 р., був переданий Україні 1954 р. рішенням Микити Хрущова, проголосив свою незалежність на референдумі 16 березня, але оскільки його проведення суперечило українській Конституції, то міжнародна спільнота його не визнала і потрактувала, як порушення територіальної цілісності України [...] Анексія Криму та Севастополя є звершеним фактом, звичайно засуджуваним міжнародним правом”⁸. Автори звіту були стурбовані російськими контрсанкціями, зокрема на європейські продовольчі товари та розглядали можливості примирення з Росією. Зокрема, п’ятий розділ звіту називається “Перспективи: як відходити від санкцій?”. Щоправда, сенатори розуміли, що цей процес не буде простим, оскільки “санкції легше ввести, аніж зняти”⁹.

Відзначимо, що під час обговорення звіту Комісією, розгорілася жвава дискусія між її членами, що відображено у протоколі засідання від 4 червня 2015 р.¹⁰ Так, сенатор-соціаліст Жан-Ів Леконт наголосив, що з питанням зняття санкцій не можна легковажити, оскільки їх запроваджували за грубе порушення міжнародного права. Натомість республіканець Жан-Поль Еморін обурювався, що не опитали істориків і експертів з російського питання. Зокрема, сенатор пропонував поговорити з російським послом у Парижі, а то “позиція

⁶ *Rapport d'information № 237 fait au nom de la Commission des affaires européennes sur les relations entre l'Union européenne et la Russie. Enregistré à la Présidence du Sénat le 17 décembre 2013.* (Paris: Sénat, 2013), 17.

⁷ *Rapport d'information № 486 fait au nom de la Commission des affaires européennes sur les relations entre l'Union européenne avec la Russie sous le régime des sanctions. Enregistré à la Présidence du Sénat le 4 juin 2015.* (Paris: Sénat, 2015).

⁸ Ibidem: 8.

⁹ Ibidem: 29.

¹⁰ *Compte rendu de la Commission des affaires européennes du jeudi 4 juin 2015*, accédé le 9 mai 2023: <https://www.senat.fr/compte-rendu-commissions/20150601/europ.html>

*Європейського Союзу полягає у задоволенні запитів України без діалогу з Росією*¹¹. У результаті, президент комісії Жан Бізе підкреслив, що ЄС зможе розвиватися лише відновивши конструктивні відносини з РФ.

7 жовтня 2015 р. у Президії Сенату було зареєстровано інформаційний звіт № 21 Комісії закордонних справ, оборони та збройних сил “Відносини з Росією: як вийти з глухого кута?”¹². Його підготували троє сенаторів: неоголліст Робер дель Пічіа, соціалістка Жозет Дюрйо і соціаліст Гаєтан Горс. Як президентка групи дружби Франція-Молдова, Ж. Дюрйо, ймовірно, краще за колег розуміла реалії Центрально-Східної Європи. Епіграфом до звіту взяли слова Г. Кіссінджера про те, що Росія ніколи не є ні настільки слабкою, як думають, ні настільки сильною, як бояться. Автори звіту констатували, що “українська криза” (термін “війна” тоді ще не вживали) змінила формат відносин з Росією. Відбувся стратегічний поворот: Росія, яка раніше сприймалася, як стратегічний партнер, не може таким бути¹³. Важливо, що автори визнали, що цей поворот відбувся не одномоментно, а відраховували його від виступу В. Путіна в Мюнхені в лютому 2007 р. Симптомами змін називали: перехід до багатополлярної дипломатії (БРІК – Бразилія, Росія, Індія, Китай), енергетичну оборонну дипломатію, територіальні претензії в Арктиці, розвиток “м’якої сили”, зокрема поширення ідей “руського мира”, відновлення військових спроможностей, агресії проти сусідніх держав. Сенатори виокремили фундаментальні цінності російського режиму: неоєвразійство, православ’я, ностальгія за радянським, міф 9 травня, сприйняття сучасності через призму минулого, “руський мир”, який необхідно пропагувати та захищати. Але для західних країн поворотною стала “українська криза”, оскільки саме вона порушила світову систему безпеки¹⁴. Сенатори вважали, що необхідно вибудовувати нові стосунки з Росією, бо без неї ніяк. Саме Москва буцімто могла впливати на Сирію, надійно контролювати Іран, а також стати партнером Заходу у боротьбі проти тероризму¹⁵.

Тому робоча група дала такі рекомендації для виходу з “глухого кута”.

1. Продемонструвати готовність застосовувати силу, у жодному випадку не бути голослівними. Йшлося насамперед про санкції.
2. Повернути Росії належне їй місце, але лише за умов дотримання нею норм міжнародного права.
3. Заохочувати втілення Мінських угод.
4. Ініціювати конференцію з питань безпеки й економічного розвитку Європи.

¹¹ *Compte rendu de la Commission des affaires européennes du jeudi 4 juin 2015*, accédé le 9 mai 2023: <https://www.senat.fr/compte-rendu-commissions/20150601/europ.html>

¹² *Rapport d’information № 21 fait au nom de la Commission des affaires étrangères, de la défense et des forces armées “Les relations avec la Russie: comment sortir de l’impasse?”*. Enregistré à la Présidence du Sénat le 7 octobre 2015. (Paris: Sénat, 2015).

¹³ Ibidem, 7.

¹⁴ Ibidem, 31.

¹⁵ Ibidem, 65–66.

5. Вивчати Росію.

6. Налагоджувати контакти на різних рівнях¹⁶.

Після обговорення Комісія проголосувала за цей звіт. Показово, що попри такий двоїстий характер документу (Росія небезпечна, але необхідна), згаданий вище сенатор Ів Поццо ді Борго через свою проросійськість відмовився брати участь у голосуванні.

Відтак, Сенат спробував втілити рекомендації у життя, зокрема через контакти на різних рівнях. У березні 2018 р. Комісія закордонних справ, оборони та збройних сил Франції навіть підготувала спільну доповідь із Комітетом з міжнародних справ російської Ради Федерації з метою відновлення довіри між Парижем і Москвою й опублікувала її не лише французькою, а й російською мовами¹⁷. Першим подано французький текст із епіграфом зі словами Шарля де Голля про “прекрасний і добрий союз із Росією, яка є основним стовпом Європи”¹⁸. Президент французької комісії Крістіан Камбон підкреслив, що непорозуміння загострилися внаслідок нещодавніх міжнародних криз, у тому числі в Сирії й Україні, а тому Сенат прагне шляхом діалогу надати Росії максимальну кількість можливостей продемонструвати конструктивну втягнутість у роботу на міжнародній арені. К. Камбон нагадав, що Франція на Бухарестському саміті 2008 р. виступила проти надання Україні та Грузії Плану досягнення членства Північноатлантичного альянсу, і загалом виступає проти розширення НАТО. Париж навіть запропонував Москві співпрацю у контексті боротьби проти тероризму і на далеку перспективу розглядав можливість спільного створення високоточної неядерної зброї, безпілотних літальних апаратів, а також взаємодію у кіберпросторі¹⁹. Тобто, тональність французького тексту зводилася до пошуку компромісу та відновлення повноцінного діалогу. Натомість російська частина доповіді характеризується претензіями та постійними звинуваченнями Франції. Москва вимагала вивести питання про статус Криму за рамки спільних зусиль із налагодження ситуації в Південно-Східній Україні, а також заперечувала будь-яку “агресію”²⁰.

13 червня 2019 р. Комісія з європейських справ на засіданні серед іншого обговорювала українське питання. Президент Жан Бізе проінформував присутніх,

¹⁶ *Rapport d'information № 21 fait au nom de la Commission des affaires étrangères, de la défense et des forces armées “Les relations avec la Russie: comment sortir de l'impasse?”. Enregistré à la Présidence du Sénat le 7 octobre 2015.* (Paris: Sénat, 2015), 92–95.

¹⁷ *Совместный доклад, зарегистрированный в Президиуме Сената 28 марта 2018 г., составленный от имени Комитета Совета Федерации Федерального собрания Российской Федерации по международным делам и Комиссии по иностранным делам, обороне и вооруженным силам Сената Французской республики о парламентском диалоге для восстановления доверия между Францией и Россией, г-ном К. Косачевым, К. Камбоном.* (Париж–Москва, 2018).

¹⁸ *Ibidem*, 5.

¹⁹ *Ibidem*, 18.

²⁰ *Ibidem*, 22.

що Україна нещодавно обрала нового Президента – Володимира Зеленського, далеку від політики людину, що є свідченням зневіри більшості українців у старих політичних елітах. Сенаторка Ніколь Дюрантон зауважила, що разом із колегами Жаком Ле Не й Андре Воллліні були спостерігачами на цих виборах і попри наявні виклики (продовження конфлікту на Донбасі, соціально-економічні проблеми населення, надії на політичні зміни), волевиявлення відбулося прозоро²¹. Попри це, сенаторів турбувала корупція в Україні, а також завищені надії українців на швидкі зміни в економіці та політиці. Сімон Сютур традиційно нарікав на нав'язування українським урядом державної мови російськомовному населенню, наводячи приклад Французького Альянсу міста Одеси, який він нещодавно відвідав, і керівництво якого буцімто страждало від того, що мусіло вести документацію українською мовою²².

Лише широкомасштабна агресія РФ проти України “протверезила” французьких сенаторів. 1 березня 2022 р. президент Комісії з європейських справ Жан-Франсуа Рапен розпочав засідання з нападу Росії на Україну. Сенатор відзначив, що попри всі зусилля Заходу, ця війна матиме глибокі економічні наслідки для регіону, та висловив сподівання, що долю України не повторять Молдова та Грузія, але “хто знає, що робиться у войовничій голові Путіна”²³. Соціаліст Жан-Ів Леконт подякував, що почали саме з цього питання, та наголосив, що майбутнє Європейського Союзу зараз в руках українських військових. Тобто, ми вперше простежуємо констатацію французьким сенатором визначальної ролі України для майбутньої системи безпеки. Щоправда, центрист Філіп Боннекарер одразу заявив, що ніхто не знає, скільки протримаються сміливі українці. А тому, як зазначили Жізель Журда та Паскаль Алізар, не варто прискорювати процедуру вступу України до Європейського Союзу.

30 березня 2022 р. Комісія з європейських справ обговорювала вплив війни в Україні на глобальну продовольчу безпеку. Сенатори відзначили, що російська агресія спровокувала світову продовольчу кризу, і ціни на продукти харчування тільки зростатимуть. І, як влучно зауважив Даніель Гремільле, “у школі нас вчили, що Україна є житницею Європи. Ця історична реальність досі актуальна”²⁴. Тобто, з’являлося усвідомлення не лише військової, а й продовольчої важливості України для Франції у тому числі. Тому не дивно, що 8–9 липня 2022 р. делегація на чолі з Президентом Сенату Жераром Ляшером відвідала Україну. Окрім офіційних зустрічей візит передбачав також поїздку до

²¹ *Compte rendu de la Commission des affaires européennes du jeudi 13 juin 2019*, accédé le 9 mai 2023; <https://www.senat.fr/compte-rendu-commissions/20190610/europ.html>.

²² *Ibidem*.

²³ *Compte rendu de la Commission des affaires européennes du 1^{er} mars 2022*, accédé le 9 mai 2023; <https://www.senat.fr/compte-rendu-commissions/20220228/europ.html>.

²⁴ *Compte rendu de la Commission des affaires européennes du mercredi 30 mars 2022*, accédé le 9 mai 2023; <https://www.senat.fr/compte-rendu-commissions/20220328/europ.html>.

Бучі та Бородянки²⁵. Вражені побаченням, сенатори пообіцяли українській стороні, говорити з урядом про військову, політичну, економічну та гуманітарну допомогу. Під час цього візиту у Верховній раді Жерар Ляшер і Руслан Стефанчук підписали декларацію намірів про парламентське партнерство.

18 січня 2023 р., коли перед сенаторами виступав військовий міністр Себастьян Лекорню, центрист Франсуа Бонно порушив питання допомоги Україні. Зокрема, зазначив: “*Вже 11 місяців Україна страждає від спустошливої кризи. У вихідні дні ЄС засудив військовий злочин – знищення багатопверхівки, що призвело до загибелі понад сорока цивільних мешканців. Сьогодні згадуємо українського міністра внутрішніх справ [авіакатастрофа гелікоптера, в якому перебував Денис Монастирський – Б. С.], якому драма забрала життя. З огляду на військове оснащення російського агресора, Україні постачають недостатньо озброєння. Велика Британія анонсувала постачання українській армії 14 важких танків Challenger 2 та 30 гаубиць. Інші європейські країни теж повинні перейти до передачі важкого озброєння. Франція невдовзі надасть Україні легкі танки AMX-10RC. Ми це вітаємо. Але з огляду на серйозність ситуації та кількість українців, які гинуть щодня, Франція й інші країни ЄС не повинні затягувати з наданням важкого озброєння. Надання важких танків, ракет і систем земля-повітря, дасть українцям можливість краще захистити цивільних. Навіть якщо у нас чогось немає на даний момент, необхідно оперативного виготовити та передати [...] Пане міністри, чи доповните Ви AMX-10RC важкими танками Leclerc і новими системами ППО?*”²⁶. Цей виступ супроводжувався аплодисментами сенаторів від Центристського союзу. С. Лекорню приєднався до висловлення співчуття українському народу та владі, але підкреслив, що існує три правила, які щоразу враховує французький уряд перед передачею будь-якого озброєння.

1. Оборонний принцип, уникання ескалації.

2. Не погіршувати французьку модель безпеки й оборони через те, що час поповнення запасів буде надто повільним, або характер переданого озброєння може завдати шкоди власній системі захисту.

3. Підтримка у належному стані обладнання, яке вже було передане Україні. Зокрема, міністр зазначив, що з 18 переданих САУ *Caesar* одна вже вийшла з ладу.

На жаль, питання танків *Leclerc* дуже чутливе, натомість у найближчі місяці очікуються потужні рішення у контексті ППО. Ф. Бонно подякував міністру за відповідь і наголосив, що Україна мусить виграти цю війну. Знаково, що ці слова супроводжувалися оплесками більшості сенаторів.

²⁵ *Visite de la délégation du Sénat français en Ukraine, les 8-9 juillet 2022*, accédé le 10 mai 2023, <https://ua.ambafrance.org/Visite-de-la-delegation-du-Senat-francais-en-Ukraine-les-8-9-juillet-2022>.

²⁶ “Compte rendu intégral du Séance du mercredi 18 janvier 2023. Session ordinaire de 2022-2023 du Sénat,” *JOFR*, 19 janvier 2023: 289.

Загалом, після того, як Україна продемонструвала здатність чинити опір агресору, французькі сенатори, які ще наприкінці 2013 р. трактували її, як молодшого партнера, з березня 2022 р. намагаються всіляко висловити їй підтримку та в деяких військових питаннях навіть вважають її досвід корисним для французьких збройних сил. Символічним кроком стало те, що 1 лютого 2023 р. голова Верховної Ради Руслан Стефанчук став першим за двадцять років лідером іноземного парламенту, який удостоївся честі виступити на пленарному засіданні Сенату²⁷.

А вже 8 лютого 2023 р. у Президії Сенату було зареєстровано знаковий інформаційний звіт Комісії закордонних справ, оборони та збройних сил № 334 “Україна: рік війни. Які уроки для Франції?”²⁸. Документ підготували сенатор від Бельфору Седрик Перрен, свого часу наближений до Ніколя Саркозі, та сенатор від Мозелю, соціаліст Жан-Марк Тодешіні. Перше, що впадає у вічі, сенатори відраховують початок війни в Україні від 24 лютого 2022 р., а не 2014 р. Як і в інших ситуаціях, їх турбувало не стільки становище України, як те, як ця ситуація могла вплинути на Францію, зокрема її обороноздатність. Автори відзначають, що після шоку 24 лютого численні європейські країни швидко почали посилювати свою оборону, але у Франції діяв довготривалий військовий бюджет, закладений 2018 р. Тому ключовим питанням, яке ставили сенатори було: “*Чи не заповільно ми вчимося на українській війні?*”²⁹.

Франція була здивована як російською атакою, так і українським опором. Пост-фактум можна сказати, що ця війна не була стратегічним сюрпризом. Вся необхідна інформація була доступна, але проблема була в її інтерпретації. Як виявилось, демократії й авторитарні режими по-різному трактують ціну/переваги війни. Відповідно, підкреслюють сенатори, надалі це потрібно буде враховувати не лише у стосунках із Росією, а й Китаєм, Туреччиною й іншими державами, де порушується міжнародне право. Якщо російська агресія виявиться успішною, вона дасть “зелене світло” для нових спроб дестабілізації у різних куточках світу.

В цих умовах Сенат почав розмірковувати над тим, чи зможе Франція вистояти в умовах війни високої інтенсивності (“*використовуючи термін “війна” на окреслення гібридної, економічної та навіть санітарної “війни”, ми забули, що по-справжньому означає це слово*”³⁰). У звіті висунуті три основні гіпотези можливих конфліктів.

²⁷ *Visite de Ruslan Stefanchuk, Président de la Rada d'Ukraine, au Sénat*, accédé le 10 mai 2023, <https://www.senat.fr/salle-de-presse/communiqués-de-presse/presse/cp20230201.html>.

²⁸ *Rapport d'information № 334 fait au nom de la Commission des affaires étrangères, de la défense et des forces armées “Ukraine: un an de guerre. Quels enseignements pour la France?”*. Enregistré à la Présidence du Sénat le 8 février 2023. (Paris: Sénat, 2023).

²⁹ *Ibidem*: 5.

³⁰ *Ibidem*: 8.

1. Відкритий конфлікт між НАТО та РФ не можна виключати.
2. Середземноморський регіон залишається дестабілізованим, до чого активно докладається Туреччина.

3. Французькі заморські території можуть стати для когось ласим шматком³¹.

Основним аргументом на користь безпеки виявилася ядерна зброя: “Франція – це не Україна, ні в геополітичному становищі, ні в ресурсах. Нам не загрожують наші сусіди. На відміну від України, яка після розпаду СРСР відмовилася від ядерної зброї, ми маємо цей останній засіб стримування [...] Володіння ядерною зброєю – єдина гарантія безпеки та незалежності нації”³². Але наявність ядерної зброї в Республіки не є виправданням для послаблення конвенційної зброї: “Франція визнана за свою компетентність, технологічну майстерність та якість спорядження, **але мають бути збільшені наявні кількості**”³³. Ця війна підкреслила необхідність надійних систем протиповітряної оборони, зокрема засобів боротьби проти дронів. І ці засоби мають бути зосереджені у сухопутних частинах, як і безпілотні літальні апарати. Приклад України продемонстрував, що 90 % дронів втрачаються, один витримує в середньому від трьох до шести вильотів, з огляду на що французькі моделі є надто дорогими.

Не кращою виявилася ситуація з танками та бойовими літаками: якщо 1991 р. у Франції було 1349 танків і 686 літаків, то в 2021 р. відповідно 222 і 254³⁴. Що й не дивно, якщо врахувати, що з 2008 р. у Франції не виготовили жодного танка, і навіть не збереглися лінії для їх виробництва. Передані Україні САУ *Caesar* планували компенсувати до 2024 р., але ще гострішою була проблема зі снарядами. Якщо РФ вистрілювала до 20 тис. снарядів на день, Україна 5–6 тис., то за цілий 2022 р. французьке міністерство оборони замовило для себе виробництво “аж” 5 тис. артилерійських снарядів³⁵.

Який же вихід пропонували сенатори у цій ситуації? Нарощення озброєння та збільшення чисельності кваліфікованих військовослужбовців. Для першого необхідним було збільшення фінансування військово-промислового комплексу, зменшення бюрократичних процедур, формування стратегічних замовлень промисловості та пошук і підготовка кваліфікованих працівників. Для другого – основи військової освіти для всіх і підготовка до 2030 р. у Франції 100 тис. добре споряджених і натренованих резервістів³⁶.

³¹ *Rapport d'information № 334 fait au nom de la Commission des affaires étrangères, de la défense et des forces armées “Ukraine: un an de guerre. Quels enseignements pour la France?”*. Enregistré à la Présidence du Sénat le 8 février 2023. (Paris: Sénat, 2023), 19.

³² *Ibidem*, 18–24.

³³ *Ibidem*, 7.

³⁴ *Ibidem*, 12.

³⁵ *Ibidem*, 53.

³⁶ *Ibidem*, 11.

Синхронно з тим, як Міжнародний кримінальний суд у Гаазі працював над ордерами на арешт В. Путіна та російської уповноваженої з питань прав дитини Марії Львової-Белової, у двох аналізованих комісіях французького Сенату розпочалося жваве обговорення питання депортації українських дітей. Так, 9 березня 2023 р. голова Комісії з європейських справ Жан-Франсуа Рапен зазначив, що переймався долею українських дітей ще з листопада 2022 р. після розмови з Головою Комітету Верховної Ради з питань інтеграції України до Європейського Союзу Іванною Климпуш-Цинцадзе³⁷, тобто задовго до реакції Міжнародного кримінального суду. Також Ж.-Ф. Рапен порушував це питання у розмові з Р. Стефанчуком 1 лютого 2023 р. Центрист Клод Керн зауважив, що він як ельзасець особливо болісно сприймає мотиви російської агресії – асимілювати та русифікувати Україну, а тому необхідно консолідувати зусилля, щоби ці злочини не залишилися безкарними. Сенат має гостро засудити цю трагедію: *“Українські діти – це майбутнє європейського континенту”*³⁸. Колегу підтримав П’єр Узуліа та наголосив, що щодо українців росіяни не лише проводять звичну для себе політику депортації цілих народів (згадав кримських татар, чеченців, інгушів), а й прагнуть завдяки українським дітям і їх асиміляції компенсувати свої демографічні втрати – при рівні народжуваності 1,5 дітей на жінку, РФ щороку втрачає 0,3–0,4 % населення. Тому республіканка Жоель Гаріо-Майлам (з 21 листопада 2022 р. президентка Парламентської асамблеї НАТО) нагадала, що вона ще з 9 грудня 2022 р. пропонувала визнати геноцидом Голодомор 1932–1933 рр., а тепер депортація українських дітей теж має ознаки геноциду. 5 квітня 2023 р. Комісія закордонних справ, оборони та збройних сил під головуванням віце-президента Паскаля Алізара після обговорення одноголосно підтримала звіт Ж. Гаріо-Майлам про проект європейської резолюції із засудженням примусової депортації українських дітей Російською Федерацією³⁹. В обговоренні наведені схвальні слова Ж. Гаріо-Майлам про визнання 28 березня 2023 р. Національною Асамблеєю Голодомору 1932–1933 рр. актом геноциду, але й висловлено жаль, що Сенат так і не ставив це питання на голосування, попри пропозицію сенаторки від 9 грудня 2022 р.⁴⁰

Отже, до 24 лютого 2022 р. французькі сенатори серйозно не сприймали загрози повномасштабного російського вторгнення в Україну. Натомість, виходячи, як їм здавалося, з французьких інтересів, вони докладали чимало зусиль для налагодження діалогу з Москвою та прагнули нівелювати вплив

³⁷ *Compte rendu de la Commission des affaires européennes du jeudi 9 mars 2023*, accédé le 9 mai 2023, <https://www.senat.fr/compte-rendu-commissions/20230306/euros.html>

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Rapport № 502 fait au nom de la Commission des affaires étrangères, de la défense et des forces armées sur la proposition de résolution européenne en application de l'article 73 quinquies du Règlement, dénonçant les transferts forcés massifs d'enfants ukrainiens par la Fédération de Russie. Enregistré à la Présidence du Sénat le 5 avril 2023*. (Paris: Sénat, 2023): 16.

⁴⁰ *Ibidem*, 15.

санкцій на французько-російські взаємини. Щойно широкомасштабна війна змінила сприйняття Росії з бажаного партнера й постачальника енергоресурсів на загрозу (військову, економічну, зокрема продовольчу, гуманітарну, світоглядну) глобальній безпеці. Натомість Україна, яка раніше розглядалася, як другорядна держава з величезним набором внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем, раптово виявилася уособленням незламності у боротьбі не лише за європейські, а й загальнолюдські цінності. І в цих нових умовах французькі сенатори серйозно занепокоїлися обороноздатністю Республіки та шукали шляхів посилення її слабких сторін, враховуючи й український досвід. І з кожним новим відкритим російським військовим злочином французькі сенатори заохочували посилення військової, політичної, економічної та гуманітарної підтримки України.

THE UKRAINIAN ISSUE IN THE INFORMATION REPORTS OF THE PROFILE COMMITTEES OF FRENCH SENATE (2013–2023)

Bogdana SYPKO

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: bogdana.sypko@lnu.edu.ua

The Fifth Republic, in accordance with the tradition initiated by its founder Charles de Gaulle, endeavored to position itself on the international stage as the embodiment of soft power, transcending the rigid confines of international politics. On various matters, Paris asserted its independent perspective and proposed alternatives. However, notwithstanding this specific rhetoric, French foreign policy leaned towards conservatism, involving a delicate balance between the West and the East. Initially, the French political elite viewed the Soviet Union as the embodiment of the “East,” later shifting to the Russian Federation. Consequently, Moscow was perceived as a key power pole that demanded acknowledgment. Consequently, for an extended period, Ukraine was regarded either as a satellite or, at best, a buffer zone between the East and the West. The thesis of this article aims to analyze how issues related to Ukraine were presented in the information reports of the Senate’s Commission of Foreign Affairs, Defense, and Armed Forces, and the Commission of European Affairs from 2013 to 2023.

Concerning Ukraine, French senators exhibited greater apprehension about relations with Russia. On December 17, 2013, Information Report No. 237 of the European Affairs Commission on relations between the EU and the Russian Federation was officially registered in the Senate Presidium. Following the imposition of European sanctions against Russia for its aggression against Ukraine, certain senators, notably Yves Pozzo di Borgo, began criticizing them, asserting that these sanctions could harm the French economy. On June 4, 2015, the Senate Presidium registered Information Report No. 486 of the European Affairs Commission, focusing on the relations of the European Union with Russia under the sanction regime.

Information Report No. 21 of the Commission of Foreign Affairs, Defense, and Armed Forces, titled “Relations with Russia: how to break the impasse?” diverges significantly. The authors contended that the “Ukrainian crisis” altered the dynamics of relations with Russia. Russia, previously perceived as a strategic partner, could no longer be viewed as such. The turning point was identified as V. Putin’s speech in Munich in February 2007. The indicators of change included the shift to multipolar diplomacy (BRIC – Brazil, Russia, India, China), energy defense diplomacy, territorial claims in the Arctic, the

development of “soft power,” specifically the promotion of the “Russian world,” restoration of military capabilities, and aggression against neighboring states. The senators highlighted the fundamental values of the Russian regime: neo-Eurasianism, Orthodoxy, nostalgia for the Soviet Union, the myth of May 9, the perception of modernity through the prism of the past, and the promotion and defense of the “Russian world.”

After Ukraine demonstrated its ability to resist aggression, French senators, since March 2022, have been actively expressing their support and even considering the Ukrainian experience useful for the French armed forces in certain military matters. A symbolic gesture occurred on February 1, 2023, when Chairman of the Verkhovna Rada Ruslan Stefanchuk became the first leader of a foreign parliament in the past twenty years to address the plenary session of the Senate. On February 8, 2023, the landmark information report of the Commission of Foreign Affairs, Defense, and Armed Forces, No. 334, titled “Ukraine: a year of war: What are the lessons for France?” was registered in the Senate Presidium. In March and April 2023, French senators actively deliberated on the forced deportation of Ukrainian children by the Russians.

Until February 24, 2022, French senators did not perceive the threat of a full-scale Russian invasion of Ukraine seriously. Instead, guided by what seemed to be in French interests, they invested considerable effort in establishing a dialogue with Moscow and sought to mitigate the impact of sanctions on French-Russian relations. The scale of the war shifted the perception of Russia from a desirable partner and energy resource supplier to a multifaceted threat (military, economic, particularly in terms of food supply, humanitarian, and worldview) to global security. Conversely, Ukraine, once considered a secondary state with a myriad of internal and foreign policy challenges, emerged as the embodiment of unwavering determination in the struggle not only for European but also universal human values. In this altered context, French senators expressed substantial concerns about the defense capability of the Republic and actively explored ways to strengthen its vulnerabilities, drawing insights from the Ukrainian experience. With each revelation of a new Russian war crime, French senators advocated for increased military, political, economic, and humanitarian support for Ukraine.

Keywords: annexation, war, information report, Russian Federation, sanctions, Senate, Ukraine, French Republic.

REFERENCES

- Compte rendu de la Commission des affaires européennes du 1er mars 2022*, accédé le 9 mai 2023: <https://www.senat.fr/compte-rendu-commissions/20220228/europ.html>. (in French)
- Compte rendu de la Commission des affaires européennes du jeudi 4 juin 2015*, accédé le 9 mai 2023: <https://www.senat.fr/compte-rendu-commissions/20150601/europ.htm.l> (in French)
- Compte rendu de la Commission des affaires européennes du jeudi 9 mars 2023*, accédé le 9 mai 2023: <https://www.senat.fr/compte-rendu-commissions/20230306/euros.html>. (in French)
- Compte rendu de la Commission des affaires européennes du jeudi 13 juin 2019*, accédé le 9 mai 2023: <https://www.senat.fr/compte-rendu-commissions/20190610/europ.html>. (in French)
- Compte rendu de la Commission des affaires européennes du mercredi 30 mars 2022*, accédé le 9 mai 2023: <https://www.senat.fr/compte-rendu-commissions/20220328/europ.html>. (in French)
- “Compte rendu intégral du Séance du mercredi 18 janvier 2023. Session ordinaire de 2022 2023 du Sénat,” *JOFR*, 19 janvier 2023: 289 290. (in French)
- Joint report registered with the Presidium of the Senate on March 28, 2018, drawn up on behalf of the International Affairs Committee of the Federation Council of the Federal*

Assembly of the Russian Federation and the Commission for Foreign Affairs, Defense and Armed Forces of the Senate of the French Republic on parliamentary dialogue to restore confidence between France and Russia, Mr. K. Kosachev, K. Cambon. (Paris–Moscow, 2018). (in Russian)

Rapport d'information № 21 fait au nom de la Commission des affaires étrangères, de la défense et des forces armées "Les relations avec la Russie: comment sortir de l'impasse?". Enregistré à la Présidence du Sénat le 7 octobre 2015. (Paris: Sénat, 2015). (in French)

Rapport d'information № 237 fait au nom de la Commission des affaires européennes sur les relations entre l'Union européenne et la Russie. Enregistré à la Présidence du Sénat le 17 décembre 2013. (Paris: Sénat, 2013). (in French)

Rapport d'information № 334 fait au nom de la Commission des affaires étrangères, de la défense et des forces armées "Ukraine: un an de guerre. Quels enseignements pour la France?". Enregistré à la Présidence du Sénat le 8 février 2023. (Paris: Sénat, 2023). (in French)

Rapport d'information № 486 fait au nom de la Commission des affaires européennes sur les relations entre l'Union européenne avec la Russie sous le régime des sanctions. Enregistré à la Présidence du Sénat le 4 juin 2015. (Paris: Sénat, 2015). (in French)

Sypko, Bogdana. "Ukraine in the Official Discourse of French Republic (2014 2022)," *The Ethnology Notebooks*, № 169 (2023): 126 146, DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2023.01.126>. (in Ukrainian)

Sypko, Bogdana. "Ukrainian Sovereignty through the Prism of Meeting Records of the French National Assembly," *The Ethnology Notebooks*, № 160 (2021): 775 782, DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2021.04.775>. (in Ukrainian)

Visite de la délégation du Sénat français en Ukraine, les 8 9 juillet 2022, accédé le 10 mai 2023, <https://ua.ambafrance.org/Visite-de-la-delegation-du-Senat-francais-en-Ukraine-les-8-9-juillet-2022>. (in French)

Visite de Ruslan Stefanchuk, Président de la Rada d'Ukraine, au Sénat, accédé le 10 mai 2023, <https://www.senat.fr/salle-de-presse/communiqués-de-presse/presse/cp20230201.html>. (in French)

УДК 94(477)''20'': [344.13(470:477)''2014/2023'':316.3(4)-043.4]

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4013>

ДИНАМІКА ЗМІН У РЕАКЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ НА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ВІЗУАЛЬНОГО (РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА 2014–2023 рр.)

Віра ДУТКАНИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка

катедра нової і новітньої історії зарубіжних країн

вул. Університетська, 1, Львів, 79000 Україна

e-mail: v.dutkanych@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-6556-9826

Розглянуто злочини проти людяності, скоєні Російською Федерацією в Україні протягом 2014–2023 рр. та проаналізовано зміни в реакції європейської спільноти на події війни Росії проти України, зокрема під впливом візуального контенту. У статті також наведено перелік найбільш масштабних злочинів та систематизовано візуальні образи, що вплинули на сприйняття європейцями російсько-української війни.

Ключові слова: злочини проти людяності, війна Росії проти України, візуальні образи.

Римський статут Міжнародного кримінального суду виділяє чотири види злочинів: воєнні злочини, злочин агресії, геноцид та злочини проти людяності. За нормами статуту злочином проти людяності вважаються – вбивство, винищення, поневолення, депортація, тортури, катування, статеве насильство та інші нелюдські дії, що здійснюються у рамках широкомасштабного нападу на цивільних осіб. Саме таке формулювання злочину проти людяності на Нюрнберзькому процесі запропонував випускник Львівського університету Герш Лаутерпахт, який підкреслював широкомасштабний характер злочинів та розробив норми, які дозволили притягнути винних до відповідальності¹. У сучасному світі принципи верховенства права та захисту прав людини є основоположними, і тому надзвичайно важливо, щоб такі злочини були розкриті, а винні притягнуті до відповідальності та покарані.

З моменту анексії Криму та окупації частини Донбасу і до сьогодні Росія, її війська та посібники є винуватцями сотень найтяжчих злочинів. Україна ще з 2014 р. веде юридичну боротьбу у Європейському суді з прав людини (ЄСПЛ), доводячи факти порушень прав людини на, окупованих Росією, українських територіях². Подібна робота ведеться Україною і в взаємодії з Міжнародним

¹ Анна Держипільська, “Вплив концепції професора Герша Лаутерпахта на практику правозахисту”, Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, отримано доступ 5.04.2023, https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/Derzhypil-ska_Dopovid.pdf

² “Геноцид чи воєнні злочини? “Непомітна” доповідь комісії ООН”, *Главком*, 22.03.2023, отримано доступ 6.04.2023, <https://glavcom.ua/interviews/henotsid-chi-vojenni-zlochiny-nepomitna-dopovid-komisiji-oon-915797.html>

кримінальним судом, до якого український уряд звернувся ще 24 квітня 2014 р. з проханням розслідувати злочини Російської Федерації.

Однією з перших шокуючих для світу подій з початку війни Росії проти України стало збиття над окупованою росіянами східною частиною України 17 липня 2014 р. пасажирського літака малайзійських авіаліній МН17, що прямував з Амстердама до Куала-Лумпура. У ході теракту загинули всі пасажирки та екіпаж (загалом 298 осіб)³. За кількістю жертв катастрофа Boeing 777 МН17 стала однією з наймасштабніших в історії⁴.

Міжнародне розслідування встановило, що літак було збито зенітним ракетним комплексом “Бук”, який належав курській 53-й бригаді протиповітряної оборони Збройних сил Росії⁵, хоча проросійські сепаратисти всіляко гальмували розслідування, перешкоджаючи доступу слідчих до місця катастрофи⁶. Такі ж дії проводила й Росія на міжнародній арені, наклавши вето на міжнародний трибунал, санкціонований Радою Безпеки ООН. Однак розслідування утвердило європейську спільноту та політикум у думці, що єдиним винуватцем трагедії є власне Росія. Як зазначив директор Центру міжнародного права та прав людини університету Ланкастера доктор Джеймс Саммерс, збиття літака рейсу МН17 можна класифікувати, як військовий злочин⁷. Водночас прем’єр-міністр Великої Британії Девід Кемерон назвав авіакатастрофу та її наслідки діями Росії⁸.

Дня 17 липня 2017 р., у третю річницю збиття Boeing 777, у громаді Гарлемермер поблизу аеропорту “Схіпгол” відкрили Національний меморіал, авторами якого стали художник Рональд Вестерхайс та ландшафтний архітектор Роберт де Конінг⁹. Висаджені 298 дерев, кожне з яких носить ім’я жертви

³ “Report: MH17 hit by burst of “high-energy objects” from outside”, *CNN*, 9.09.2014, отримано доступ 25.03.2023, <https://edition.cnn.com/2014/09/09/world/europe/netherlands-ukraine-mh17-report/index.html>

⁴ “Malaysia Airlines MH-17 shot down: Top 5 deadliest attacks on airliners”, *The Indian Express*, 18.08.2014, отримано доступ 27.03.2023, <http://archive.indianexpress.com/news/malaysia-airlines-mh17-shot-down-top-5-deadliest-attacks-on-airliners/1271130/>

⁵ “MH17: Malaysia Airlines flight shot down by BUK missile fired from eastern Ukraine, Dutch Safety Board says”, *Internet Archive Way Back Machine*, 15.10.2015, отримано доступ 27.03.2023, <https://web.archive.org/web/20151114132242/http://www.abc.net.au/news/2015-10-13/dutch-authorities-deliver-final-report-on-crashed-flight—mh17/6851490>

⁶ “Kerry: “Drunken separatists” interfering at MH17 crash site”, *CNN*, 24.07.2014, отримано доступ 27.03.2023, <https://edition.cnn.com/2014/07/20/world/europe/ukraine-malaysia-airlines-crash/>

⁷ “MH17: Malaysia Airlines flight shot down by BUK missile fired from eastern Ukraine, Dutch Safety Board says”, *Internet Archive Way Back Machine*, 15.10.2015, отримано доступ 27.03.2023, <https://web.archive.org/web/20151114132242/http://www.abc.net.au/news/2015-10-13/dutch-authorities-deliver-final-report-on-crashed-flight-mh17/6851490>

⁸ David Cameron, “This is an outrage made in Moscow...”, *The Times*, 20.08.2014, отримано доступ 28.03.2023, <https://www.thetimes.co.uk/article/david-cameron-this-is-an-outrage-made-in-moscow-dp5bvkpbdtx>

⁹ “On third MH17 anniversary, families unveil “living memorial”, *The National*, 17.08.2017, отримано доступ отримано 29.03.2023, <https://www.thenationalnews.com/world/europe/on-third-mh17-anniversary-families-unveil-living-memorial-1.609734>

катастрофи з висоти пташиного польоту нагадують зелену стрічку. У центрі композиції стоїть сталева скульптура у вигляді ока, а на зіниці вигравіювані імена жертв. Меморіал виконаний зі сталі і з часом поржавіє, що за задумом архітектора має символізувати притуплення болю¹⁰.

Це не єдиний злочин супроти цивільного населення, що вчинила Російська Федерація до повномасштабного вторгнення. Серед найрезонансних слід згадати обстріл пасажирського автобуса під Волновахою 13 січня 2015 р.¹¹ Після цього відбулися флешмоби “Я – Волноваха” (“Je suis Volnovakha”)¹². Ідея полягала в тому, що користувачі соціальних мереж порівняли убивство 13 пасажирів автобуса на Донбасі з розстрілами в редакції журналу Charlie Hebdo (Франція), де загинуло стільки ж людей¹³. Ще одним жорстоким актом Російської Федерації проти мирних жителів України став теракт під час мирного зібрання в Харкові. Тоді, внаслідок вибуху, що пролунав, коли мирна хода проходила повз Харківський палац спорту, загинуло 4 особи, ще 9 осіб отримали поранення¹⁴. Одному із загиблих, Данилу Дідіку було всього 15 років. У 2019 р. на честь Данила журналіст, музикант і письменник Руслан Горюхов заснував проєкт “Так працює пам’ять”¹⁵. А в 2020 р., у рамках цього проєкту, Р. Горюхов спільно з Сергієм Жаданом випустили трек “Спи моє дитя”¹⁶.

Злочинні дії Російської Федерації в Україні, в тому числі і щодо цивільного населення, стали каталізатором змін у ставленні європейців до Росії. Якщо станом на 2013 р. найменший показник підтримки Росії у відсотковому співвідношенні був 21% (Ізраїль), то станом на 2020 р¹⁷ він опустився до позначки

¹⁰ “MH17 victims honored on anniversary”, Deutsche Welle, 7.17.2017, отримано доступ 29.03.2023, <https://www.dw.com/en/mh17-victims-relatives-dignitaries-mourn-on-third-anniversary-of-planes-downing/a-39718945>

¹¹ “Прошло 8 років як бойовики “днр” розстріляли автобус під Волновахою”, *Волноваха City*, отримано доступ 29.03.2023, <https://volnovakha.city/articles/259947/projshlo-8-rokiv-yak-bojoviki-dnr-rozstrilyali-avtobus-pid-volnovahoyu-sporogadi-pro-terakt-video>

¹² “Мама вважає, що мене врятував Бог: роковини теракту під Волновахою”, *5 канал*, 13.01.2022, отримано доступ 29.03.2023, <https://www.5.ua/regiony/mama-vvazhaie-shcho-mene-vriatuvav-boh-13-sichnia-5-ti-rokovyny-teraktu-pid-volnovakhoiu-206068.html>

¹³ “Я – Волноваха”: у Києві закликають вийти на марш”, *BBC*, 14.01.2015, отримано доступ 29.03.2023, https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/01/150114_volnovakha_media_upd

¹⁴ “У центрі Харкова пройшов “Марш єдності”, який зібрав, за різними оцінками, від двох до п’яти тисяч людей”, *Укрінформ*, 05.02.2022, отримано доступ 05.04.2023, <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3398434-u-harkivskomu-marsi-ednosti-vzali-ucast-ponad-pat-tisac-osib.html>

¹⁵ Ганна Цьомик, “Так працює пам’ять”: як мистецтво допомагає не забути загиблих у теракті у Харкові”, *Суспільне медіа*, 22.02.2022, отримано доступ 05.04.2023, <https://susplilne.media/208548-tak-pracue-pamat-ak-mistectvo-dopomagaie-ne-zabuti-zagiblih-u-terakti-u-harkovi/>

¹⁶ Марина Джура, “Спи, моє дитя”: Сергій Жадан присвятив пісню 15-річному Дані Дідіку”, *Showbiz 24*, 20.07.2020, отримано доступ 05.04.2023, https://showbiz.24tv.ua/spi-moye-ditya-sergiy-zhadan-prisvyativ-pisnyu-15-richnomu-dani_n1364371

¹⁷ Pew Research Center, “Overall Opinion of Russia”, *Pew Research Center*, 6.07.2023, отримано доступ 7.07.2023, https://www.pewresearch.org/global/2023/07/10/overall-opinion-of-russia/gap_2023-07-10_russia-nato_2-02/

16% (Швеція)¹⁸. Цікавим є французький приклад: більшість прихильників Національного об'єднання (55%) мали прихильне ставлення до Росії у 2020 р., але лише близько п'ятої частини (21%) підтримують її зараз¹⁹. Однак очільники міжнародних організацій, визнаючи злочини Росії, довгий час залишалися обережними в оцінках. Зокрема прокурорка Міжнародного кримінального суду Фату Бенсуда заявила, що події в Україні після 20 лютого 2014 р. мають ознаки злочинів, однак вимагають детальнішого розслідування²⁰.

З початком повномасштабної фази війни російська армія мало не щодня вчиняє злочини проти людяності. Низка з них поки що залишаються невідомими для загалу, а ті, про які знаємо, – перевертають свідомість своєю нелюдською суттю. Очевидно, що поки всі випадки злочинів проти людяності вчинених російськими військовими не вдасться систематизувати, однак низка найрезонансних, що мали медійний розголос та вплинули на зміну динаміки підтримки України пересічними громадянами та європейським політикумом, варто проаналізувати.

Обстріл 16 березня 2022 р. міського Драматичного театру в Маріуполі вражає масштабами трагедії та цинізмом, адже там перехувалися цивільні люди з дітьми, про що вони написали на асфальті перед театром. Детальне розслідування, проведене Associated Press, з'ясувало, що під час ракетного удару загинуло щонайменше 600 осіб²¹. Ця подія набула розголосу і в мистецькому світі. На фасаді королівського театру “Ла Монне” у Брюсселі розмістили зображення розбомбленого драмтеатру у Маріуполі з написом “У пам'яті про всі знищені пам'ятки культури і всім жертвам війни в Україні”²². Літераторка Оксана Забужко слушно вказує на те, що “...види розбомблених музеїв і розстріляних пам'ятників вражають західну увагу дужче й переконливіше, ніж скалічених жертв і заплаканих дітей...”²³. Це ще один приклад того, як

¹⁸ У опитуванні були враховані статистичні дані “Pew Research Center” таких європейських країн: Ізраїль, Німеччина, Іспанія, Швеція, Польща, Англія, Франція, Угорщина, Італія, Греція.

¹⁹ Moira Fagan And Laura Clancy “Among European right-wing populists, favorable views of Russia and Putin are down sharply”, *Pew Research Center*, 23.09.2023, отримано доступ 05.04.2023, <https://www.pewresearch.org/short-reads/2022/09/23/among-european-right-wing-populists-favorable-views-of-russia-and-putin-are-down-sharply/>

²⁰ “Declaration du Procureur de la Cour pénale internationale, Mme Fatou Bensouda, au sujet de la conclusion de l'examen préliminaire de la situation en Ukraine”, *International Criminal Court*, 11.11.2020, отримано доступ 07.04.2023, <https://www.icc-cpi.int/fr/news/declaration-du-procureur-de-la-cour-penale-internationale-mme-fatou-bensouda-au-sujet-de-la-0>

²¹ Лорі Гіннант, Мстислав Чернов, Васи́лиса Степаненко, “Дані AP вказують на 600 загиблих під час авіаудару по маріупольському театру”, *The Associated Press*, 4.04.2022, отримано доступ 07.04.2023, <https://apnews.com/article/Russia-ukraine-war-mariupol-theater-c321a196fbd568899841b506afcac7a1>

²² “Зображення Маріупольського драмтеатру розмістили на опері в Брюсселі”, *Район Культура*, 7.02.2023, отримано доступ 08.04.2023, <https://kultura.rayon.in.ua/news/572958-zobrazhennya-mariupolskogo-dramteatru-rozmistili-na-operi-v-bryusseli>

²³ Оксана Забужко, “Західну увагу вражають види розбомблених музеїв і розстріляних пам'ятників”, *Українформ*, 29.03.2023, отримано доступ 9.04.2023, <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3688832-zahidnu-uavu-vrazaut-vidi-rozbomblenih-muzeiv-i-rozstrilanih-pamatnikiv.html>

Україна, в обличчі всього демократичного світу бореться з варварською країною, яка знищує культуру та цінності, що плачуться всіма цивілізованими країнами.

Масові обстріли житлових кварталів Харкова, Чернігова, Запоріжжя, Дніпра, Одеси, Кривого Рогу, Львова та інших міст України шокують своєю жорстокістю. Влучання ракети з написом “За дітей” в залізничний вокзал Краматорська (8 квітня 2022 р.), де в той час перебувало близько 4 тис. цивільних – переважно жінки, діти та літні люди, які очікували на евакуаційний потяг, у результаті якого 59 осіб загинуло та 92 поранено та в торговельний центр “Амстор” у Кременчуці (27 червня 2022 р.), у результаті якого загинула 21 людина, ще десятки було поранено, є не просто терактом, а злочином проти людяності. Ці жорстокі злочини щодо українців викликали в європейців низку політичних акцій та мистецьких перформансів. Так, у торговельному центрі Берліна активісти показали перформанс, у якому учасники зобразили звичне перебування у торговельному центрі, яке перебиває зловісний звук ракети. Поруч із умовно “вбитими” учасниками перформансу активісти стояли з плакатами, у яких повідомлялося про жертви трагедії²⁴.

Депортація населення, передусім – дітей стала ще одним злочином проти людяності, скоєним російськими військовими. На порталі “Діти війни” станом на 1 серпня 2023 р. за даними Національного інформаційного бюро зафіксована цифра в понад 744 тис. депортованих дітей²⁵. На сьогодні 45 держав-членів ОБСЄ ініціювали застосування Московського механізму до розслідування депортації дітей з окупованих Росією територій України²⁶. Згідно з доповіддю управління Верховного комісара ООН з прав людини було визначено три категорії депортованих дітей: ті, хто втратив зв’язок зі своїми батьками через російське вторгнення, ті, кого розлучили, коли їхніх батьків відправили до російського фільтраційного табору, і ті, хто перебував у інтернатах²⁷.

Вкрадене дитинство українців відобразилось у різних мистецьких проектах. Прості та промовисті діти на графіті італійського художника Сальваторе Бенінтенде (TVBOY) по-своєму спілкуються з глядачами з закличками зупинити війну²⁸. Динамічний та відомий на весь світ мультимедійний художник JR

²⁴ Ліна Романченко, “У ТЦ Берліна показали перформанс, що нагадав про трагедію у Кременчуцькому “Амсторі””, *Кременчуцька газета*, 3.07.2022, отримано доступ 10.04.2023, <https://kg.ua/news/u-tc-berlina-pokazali-performans-shcho-nagadav-pro-tragediyu-u-kremenchuckomu-amstori>

²⁵ “Діти війни”, *Діти війни*, доступ отримано 1.08.2023, <https://childrenofwar.gov.ua>

²⁶ Надія Бондаренко, “Країни ОБСЄ ініціювали розслідування щодо викрадення РФ українських дітей – ОП”, *France Médias Monde*, 30.03.2023, доступ отримано 15.04.2023, <http://surl.li/hkbhq>

²⁷ “Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine”, *Advance Unedited Version*, доступ отримано 15.04.2023, https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf

²⁸ Тимчук Світлана, “Знаменитий італійський художник створив графіті у Бучі та Ірпені”, *Галицький кориспондент*, доступ отримано 15.04.2023, <https://gk-press.if.ua/znamenityj-italijskyj-hudozhnyk-stvoryv-grafiti-u-buchi-ta-irpeni/>

присвятив один з перформансів під час тижня культури в Тбілісі українським та грузинським дітям, які стали жертвами війни. Ідея є частиною проекту “Inside Out Project” що привертає увагу до важливих світових подій, через показ у громадських місцях великих чорно-білих портретів жертв війни²⁹. Масштабами також вражала акція “Море світла” у Відні – там було запалено п’ять тисяч свічок у формі серця на знак підтримки українських дітей³⁰.

Одним з поворотних моментів у світовому сприйнятті російсько-української війни стала Бучанська трагедія. Місто було в окупації росіян 33 дні, під час яких загинуло 700 осіб³¹. Ці події прирівнюють до масового вбивства під хорватським містом Вуковар 1991 р.³². Деокупація територій не принесла очікуваної радості, оскільки і українці, і весь світ жахнулися з масових вбивств цивільного населення, що супроводжувалися тортурами, мародерствами та згвалтуваннями (від дітей до старших людей). Тоді ж громадськість дізналася історію життєрадісної Ірини Фількіної, фотографія рук, якої (автор фотографії Reuters Зохра Бонсемра) облетіла весь світ. Характерним на фото є яскравий колір манікюру, за яким її тіло одразу впізнали рідні та знайомі³³.

Деокупація Харківщини та Херсонщини (вересень–жовтень 2022 р.) вчергове вразила весь демократичний світ. Сотні тисяч фотографій демонстрували одні й ті ж образи – розстріляні у потилицю жінки й чоловіки зі зв’язаними руками. Європейські журналісти одразу розпочали розслідування, адже на протипагу заявам української влади російська пропаганда продовжувала все заперечувати. Безперечно Україна одразу закликала офіційно весь світ доєднатись до розслідування вбивств мирних людей в Бучі та в інших містах, як злочинів проти людяності³⁴. Коротка перевірка супутникових даних, на яких було видно трупи цивільних на вулицях розвінчала всі міфи путінської пропаганди³⁵. Людство

²⁹“Children of war”, *Inside Out Project*, доступ отримано_15.04.2023, <https://www.insideoutproject.net/en/explore/group-action/children-of-war>

³⁰“Велике палаюче серце. У центрі Відня запалили п’ять тисяч свічок заради українських дітей”, *Ua Info*, 23.02.2023, доступ отримано 20.04.2023, <https://uainfo.org/blognews/1677154404-velike-palayuचे-sertse-u-tsentri-vidnya-zapalili-p-yat-tisyach.html>

³¹Анастасія Ізвозьківа, “У Генпрокуратурі розповіли, скільки воєнних злочинів скоїла Росія на деокупованих територіях України”, *Суспільне Медіа*, доступ отримано 22.04.2023, <https://susplne.media/394040-u-genprokuraturi-rozpovili-skilki-voennih-zlociniv-skoila-rosia-na-deokupovanih-teritoriah-ukraini/>

³²“Скажені кати”: кількість жертв ЗС РФ у Бучі більша, ніж було вбито у Вуковарській різанині – Резніков”, *Internet Archive Way Back Machine*, 4.04.2023, отримано доступ 22.04.2023, <https://web.archive.org/web/20220404142135/https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/oleksiy-reznikov-u-buchi-zs-rf-vbili-bilshe-lyudey-nizh-serbi-u-vukovari-novini-ukrajini-50230850.html>

³³“Жінка з червоним манікюром”, *Zaxid net*, 7.04.2022, доступ отримано 24.04.2023, https://zaxid.net/zhinka_z_chervonim_manikyurom_n1540534/amp

³⁴“Різанина в Бучі”: Україна просить Міжнародний кримінальний суд приїхати на Київщину. Що відомо”, *Суспільне Медіа*, 03.04.2022, доступ отримано 17.04.2023, <https://susplne.media/224761-rizanina-v-buchi-ukraina-prosit-miznarodnij-kriminalnij-sud-priihati-na-kiivsinu-so-vidomo/>

³⁵Eliot Higgins, “Russia’s Bucha ‘Facts’ Versus the Evidence”, *Bellingcat*, 04.04.2022, доступ отримано 23.04.2023, <https://www.bellingcat.com/news/2022/04/04/russias-bucha-facts-versus-the-evidence/>

затремтіло від жаху та розуміння скоєного. Згодом колектив міжнародних слідчих, які надають підтримку Офісу генерального прокурора України вказують, що на захоплених територіях росіяни створили мережу зі щонайменше 20 катівень. За словами керівника “Мобільної групи правосуддя” Вейна Джордаша окупанти передбачали три етапи знищення українського опору: затримання, фільтрація та знищення ідентичності³⁶. Кількість жертв серед цивільного населення так стрімко зростала, що аналіз подій перетворювався у глибокі творчі проєкти, як-от десятигодинний захід “Ми лише цифри”. Він відбувся на шляху до оперного театру Тель-Авіва, де тоді була прем’єра вистави “Лебедине озеро” російського балету. На площі мистецький дует Kreida промальовував на асфальті багато одиниць, які символізували вбитих мирних жителів російською армією в Україні³⁷.

Одна з особливостей російсько-української війни – швидкість створення контенту настільки висока, що від події до її мистецького відображення проходить мало часу. Яскравою ілюстрацією сприйняття подій стало те, що по цілому світу пройшла велика кількість мітингів та інсталяцій, які мали на меті проілюструвати та донести людям те, що відбувається в Україні. Зазвичай мітингувальники демонстрували жертв вбивств та згвалтувань російської армії на території України: дівчата, нижня білизна яких була в “крові”, чоловіки з зв’язаними руками та закритим обличчям.

За короткий проміжок часу, що минув від перших повідомлень про звірства російської армії в Україні з’явилась ціла низка документальних фільмів. Фільм телекомпанії BBC “Я звертаюся до нього за іменем” розповідає про долі чоловіків, що стояли на блокпосту в Бучі в березні 2022 р. У фільмі члени родин розповідають історію загиблих, яких викрили та захопили в полон на вулиці Яблунівській. Окрім цього у фільмі розповіли й про єдиного, хто вижив від час розстрілів – Івана Скибу³⁸. Стрічка отримала нагороду Голлівудської асоціації іноземної преси в номінації “документальні телеісторії”³⁹. 13 вересня 2022 р. було презентовано тизер-трейлер до майбутнього фільму-драми “БУЧА”. Це фільм-байопік, який був знятий на основі реальних подій, що відбувалися у містах Буча, Гостомель та Ірпінь під час російської окупації у лютому–квітні 2022 р. Він

³⁶“Росія планувала катівні на окупованих українських територіях – міжнародні юристи”, *Правда*, 3.03.2023, доступ отримано 25.04.2023, <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/3/7391800/>

³⁷““Ми лише цифри”: мистецький дует Kreida провів перформанс, присвячений Маріуполі”, *Elle*, 9.06.2022, доступ отримано 27.04.2023, <https://elle.ua/ludi/novosty/mi-lishe-cifri-misteckiy-duet-kreida-proviv-performans-prisvyacheniy-mariupolyu/>

³⁸“Документальний фільм BBC про Бучу опублікували на YouTube”, *Наш Київ*, 30.07.2022, отримано доступ 27.04.2023, <https://nashkiiev.ua/news/na-youtube-pokazali-dokumentalniy-film-vvs-pro-buchu>

³⁹“Фільм BBC про Бучу відзначила Голлівудська асоціація іноземної преси”, *Наш Київ*, 29.11.2022, отримано доступ 26.04.2023, <https://hmarochos.kiev.ua/2022/11/29/film-bbc-pro-buchu-vidznachyla-gollivudska-asocziacziya-inozemnoyi-presy/>

розповідатиме про порятунок 203 місцевих жителів Костянтином Гудаускас – громадянином Казахстану, який отримав політичний притулок в Україні та проживає в Бучі. Автором головного саундтреку до стрічки виступив Іса Меліков – відомий азербайджанський композитор і продюсер⁴⁰. Фільм-розслідування “Буча 22” 17 листопада 2022 р. переміг у категорії “документальне кіно” на II-му Міжнародному телевізійному фестивалі “Серце Європи” у Варшаві⁴¹.

Отож діджитал-світ сьогодення відкрив для нас можливість ділитися інформацією та отримувати її так швидко, як ніколи до цього. Це можна пов’язати з тим, що світ перебуває у реальному контексті російсько-української війни через велику кількість візуальних образів, які поступають не лише від ЗМІ, а й від відомих митців, блогерів, тощо. Тож тепер пересічний європеець перебуває у тому ж колі проблематики, що й митці. Завдяки цьому новини про події в Україні максимально швидко єдналися разом з візуальними образами, створюючи новий ландшафт сприйняття для європейців. За даними Rew Research Center на липень 2023 р. 82% людей у 24 країнах світу негативно ставляться до Росії та засуджують політику Путіна, у європейських країнах відсоток таких сягає понад 90⁴². Все це поглибило розуміння важливості підтримки українців у боротьбі з агресором.

Зміна громадської думки в сторону категоричного засудження дій Росії в Україні підкорегувала ставлення демократичних урядів та міжнародних інституцій у питанні захисту прав людини на окупованих територіях. Ця позиція з стурбованої та подекуди двозначної стала чіткою та принциповою, про що свідчать заяви та дії світових лідерів. У квітні 2022 р., у зв’язку з відкриттям фактів тортур, знущань, згвалтувань та вбивств цивільного населення, США та Великобританія виступили з ініціативою виключити Росію з Ради ООН із прав людини, що було зроблено 7 квітня 2022 р.⁴³ Так 8 квітня 2022 р. голова Європейської комісії Урсула фон дер Ляєн заявила про необхідність термінового незалежного розслідування та покарання всіх винуватців злочинів⁴⁴. Згодом

⁴⁰ Володимир Поліщук, “Перший художній фільм про окуповану Бучу”, *Армія inform*, 14.09.2022, отримано доступ 28.04.2023, <https://armyinform.com.ua/2022/09/14/pershyj-hudozhnij-film-pro-okupovanu-buchu/>

⁴¹ “Фільм-розслідування Суспільного “Буча 22” переміг на телефестивалі “Серце Європи” у Варшаві, *ДМ Суспільного*, 18.11.2022, отримано доступ 28.04.2023, <https://stv.detector.media/kontent/read/7554/2022-11-18-film-rozsliduvannya-suspilnogo-bucha-22-peremig-na-telefestyvali-sertse-ievropy-u-varshavi/>

⁴² “Large Shares See Russia and Putin in Negative Light, While Views of Zelensky More Mixed”, *Pew Research Center*, доступ отримано 13.08.2023, <https://www.pewresearch.org/global/2023/07/10/large-shares-see-russia-and-putin-in-negative-light-while-views-of-zelensky-more-mixed/>

⁴³ Анастасія Шепелева, “Генасамблея ООН призупинила членство Росії у Раді з прав людини”, *Internet Archive Way Back Machine*, 7.04.2022, отримано доступ 28.04.2023, <https://web.archive.org/web/20220407185717/https://www.dw.com/uk/rosiiu-pozbavyly-prava-na-chlenstvo-u-radi-oon-z-prav-liudyny/a-61399228>

⁴⁴ Ursula von der Leyen, *Twitter*, 3.04.2022, отримано доступ 29.04.2023, <https://twitter.com/vonderleyen/status/1510571992277262338?s=20&t=EC9CUxmpAuriS9ZzFer2zA>

міністерки закордонних справ Канади та Великої Британії Мелані Жолі та Елізабет Трасс заявили, що сексуальне насильство російських військових щодо українок було використане як “систематична зброя для здійснення контролю та влади над жінками... такою ж руйнівною в конфлікті, як хімічна зброя чи наземні міни, обидва заборонені міжнародними конвенціями”⁴⁵. Від 16 березня 2023 р. Незалежна міжнародна комісія ООН із розслідування порушень в Україні констатувала, що російська влада вчинила широкий спектр порушень міжнародного права і багато з них є ... злочинами проти людяності⁴⁶, зокрема напади на енергетичну інфраструктуру України⁴⁷. А 17 березня 2023 р. Міжнародний кримінальний суд в Гаазі видав ордер на арешт президента Росії В. Путіна та уповноваженої з прав людини – М. Львової-Белової. За даними суду звинувачувані несуть відповідальність за незаконну депортацію дітей та їхнє незаконне переміщення з окупованих районів України до Російської федерації⁴⁸. Важливо наголосити, що відповідно до міжнародного права термін давності не може бути застосованим до злочинів проти людяності, тож Україна в різний спосіб повинна працювати над тим, щоб воєнні злочини Росії були зафіксовані й розслідувані, а винні – притягнуті до відповідальності та покарані.

Підсумовуючи можемо стверджувати, що з моменту анексії Криму та окупації частини Донбасу і до сьогодні Російська Федерація, її війська та прибічники є винуватцями сотень найтяжчих злочинів. Європейська спільнота дізнавалася про ці злочини в різний спосіб: як через новини, так і через візуальний контент, який з плином стрімкої діджиталізації з року в рік відкриває все більше можливостей для обміну інформацією. Візуальні образи, що з’явилися в ході російсько-української війни 2014–2023 рр., стали ключовими в розумінні європейською громадськістю масштабів та жахів війни. Кожен образ – від військової фотографії, документального фільму, інсталяції чи мистецького проєкту став потужним емоційним чинником, який безперечно міняв розуміння природи цієї війни. Детальне вивчення візуальних образів та їх впливу дало можливість зрозуміти, як саме матеріальні та нематеріальні образи сприймаються у культурному просторі Європи, а також яке місце вони займають у формуванні

⁴⁵ “Канада та Британія вимагають відповідальності для гвалтівників з армії РФ в Україні”, *Укрінформ*, 26.04.2022, отримано доступ 29.04.2023, <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3467451-kanada-ta-britania-vimagaut-vidpovidalnosti-dla-gvaltivnikiv-z-armii-rf-v-ukraini.html>

⁴⁶ “Комісія ООН: Спецтрибунал щодо російської агресії має координувати діяльність з МКС”, *Укрінформ*, 17.03.2023, отримано доступ 29.04.2023, <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3683492-komisija-oon-spectribunal-sodo-rosijskoi-agresii-mae-koordinuvati-dialnist-z-mks.html>

⁴⁷ Роман Мельник, “Комісія ООН виявила численні воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені Росією проти України”, *Детектор Медіа*, отримано доступ 30.04.2023, <https://detector.media/infospace/article/209037/2023-03-17-komisiya-oon-vuyavyla-chyslenni-voenni-zlochynu-ta-zlochynu-protu-lyudyanosti-vchyneni-rosiieyu-protu-ukrainy/>

⁴⁸ Наталія Миронова, “Міжнародний суд видав ордер на арешт Путіна та Львової-Белової за депортацію українських дітей”, *The Page*, 17.03.2023, отримано доступ 30.04.2023, <https://thepage.ua/ua/news/volodimir-putin-ta-mariya-lvova-byelova-otrimuyut-order-na-aresht-vid-mks>

громадської думки та в ставленні до найбільшої війни XXI ст. Реакція європейців на російсько-українську війну сформувалася від її початку, проте набула значно чіткіших форм після повномасштабного вторгнення у 2022 р. Цьому сприяла низка факторів, з яких варто виділити глибокий шок громадськості від злочинів проти людяності, які вчиняє Росія на окупованих територіях України, зокрема масових вбивств, катувань, зґвалтувань та депортацій цивільних. Притаманна новинній складовій аналітична сухота виключала емоційне співпереживання, проте цю роль взяла на себе мистецька візуалізація подій: меми, графіті, перформанси, інсталяції, фільми, тощо. Вони зробили цю війну присутньою у кожній європейській країні, неможливою до забуття та спонукаючою до рефлексій. Всеосяжність війни, ретрансльована через візуальний образ, змінила хід подій й розвінчала міфи, які Росія створювала протягом багатьох років та зруйнувала її позитивний образ у громадській думці європейців.

**DYNAMICS OF CHANGES IN THE EUROPEAN COMMUNITY'S
RESPONSE TO CRIMES AGAINST HUMANITY THROUGH
THE PRISM OF VISUALS
(THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR 2014–2023)**

Vira DUTKANYCH

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
Universytetska str. 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: v.dutkanych@gmail.com
ORCID ID: 0009-0001-6556-9826

The Rome Statute of the International Criminal Court identifies four types of crimes, one of which is crimes against humanity. It includes murder, extermination, enslavement, deportation, torture, and other inhumane acts committed as part of a widespread or systematic attack against any civilian population, with knowledge of the attack. In the modern civilized world, the principles of the rule of law and human rights protection are fundamental, and it is crucial for such crimes to be exposed, and those responsible held accountable and punished. The main idea of the article is to systematize the crimes against humanity committed by the Russian Federation in Ukraine since February 22, 2022, the artistic response to these crimes, and as a result, the change in the dynamics of European society's reaction to the war.

Starting from the annexation of Crimea and the occupation of parts of Donbas, the Russian Federation has been responsible for hundreds of the most serious crimes. In the legal spectrum, Ukraine has been fighting since 2014, urging the world to react and restore justice. It should be noted that with the onset of the full-scale phase of the war, the danger has increased, as the Russian army commits crimes against humanity almost daily.

Currently, it has not been possible to systematize the cases of crimes against humanity committed by Russian forces, but already a series of shocking incidents are emerging: the shelling of the Drama Theater in Mariupol (where at least 600 people were killed), the missile strike with the inscription "For Children" at the railway station in Kramatorsk (where approximately 4,000 civilians were present at the time), the Bucha massacre, the deportation of children, the establishment of at least 20 torture centers on the territory of Ukraine, etc.

Considering the rapid digitalization of the world, information from the scene has spread worldwide within minutes, shocking the global public. Accordingly, many artists have responded to the events by conveying their emotional state through art. This included photographs, graffiti, posters, installations, creative projects, short films, and documentaries. All of this already constitutes an incredibly significant body of work for studying the Russian-Ukrainian war.

In conclusion, the shift in public opinion towards unequivocal condemnation of Russia's actions in Ukraine has influenced the positions of global democratic governments and international institutions regarding the protection of human rights in the occupied territories. This position, previously concerned and somewhat ambivalent, has become clear and principled, as evidenced by the statements and actions of world leaders. Artists in the cultural sector have contributed to this, as they have helped to vividly demonstrate the world in which Ukraine finds itself.

Keywords: Rome Statute, International Criminal Court, crimes against humanity, rule of law, human rights protection, russian federation, Ukraine, annexation of Crimea, occupation of Donbas, war crimes, civilian population, accountability, legal spectrum, russian army, shocking incidents, Drama Theater in Mariupol, missile strike, Kramatorsk, Bucha massacre, deportation of children, torture centers, russian-Ukrainian war, public opinion.

REFERENCES

- Cameron, David. "This is an outrage made in Moscow...'", *The Times*, 20.08.2014, dostup otrymano 28 bereznia 2023, <https://www.thetimes.co.uk/article/david-cameron-this-is-an-outrage-made-in-moscow-dp5bvkpbdtx> (in English)
- "Children of war", *Inside Out Project*, dostup otrymano 15 kvitnia 2023, <https://www.insideoutproject.net/en/explore/group-action/children-of-war> (in Ukrainian)
- "Declaration du Procureur de la Cour pénale internationale, Mme Fatou Bensouda, au sujet de la conclusion de l'examen préliminaire de la situation en Ukraine", *International Criminal Court*, 11.11.2020, dostup otrymano 07 kvitnia 2023, <https://www.icc-cpi.int/fr/news/declaration-du-procureur-de-la-cour-penale-internationale-mme-fatou-bensouda-au-sujet-de-la-0> (in French)
- Fagan Moira And Clancy Laura. "Among European right-wing populists, favorable views of Russia and Putin are down sharply", *Pew Research Center*, 23.09.2023, dostup otrymano 05 kvitnia 2023, <https://www.pewresearch.org/short-reads/2022/09/23/among-european-right-wing-populists-favorable-views-of-russia-and-putin-are-down-sharply/> (in English)
- Higgins, Eliot. "Russia's Bucha 'Facts' Versus the Evidence", *Bellingcat*, 04.04.2022, dostup otrymano 23 kvitnia 2023, <https://www.bellingcat.com/news/2022/04/04/russias-bucha-facts-versus-the-evidence/> (in English)
- "Kerry: "Drunken separatists" interfering at MH17 crash site", *CNN*, 24.07.2014, dostup otrymano 27 bereznia 2023, <https://edition.cnn.com/2014/07/20/world/europe/ukraine-malaysia-airlines-crash/> (in English)
- "Large Shares See Russia and Putin in Negative Light, While Views of Zelenskyy More Mixed", *Pew Research Center*, dostup otrymano 13 serpnia 2023, <https://www.pewresearch.org/global/2023/07/10/large-shares-see-russia-and-putin-in-negative-light-while-views-of-zelensky-more-mixed/> (in English)
- "Malaysia Airlines MH-17 shot down: Top 5 deadliest attacks on airliners", *The Indian Express*, 18.08.2014, dostup otrymano 27 bereznia 2023 <http://archive.indianexpress.com/news/malaysia-airlines-mh17-shot-down-top-5-deadliest-attacks-on-airliners/1271130/> (in English)

- “MH17: Malaysia Airlines flight shot down by BUK missile fired from eastern Ukraine, Dutch Safety Board says”, *Internet Archive Way Back Machine*, 15.10.2015, dostup otrymano 27 bereznia 2023 <https://web.archive.org/web/20151114132242/http://www.abc.net.au/news/2015-10-13/dutch-authorities-deliver-final-report-on-crashed-flight—mh17/6851490> (in English)
- “MH17 victims honored on anniversary”, *Deutsche Welle*, 7.17.2017, dostup otrymano 29 bereznia 2023, <https://www.dw.com/en/mh17-victims-relatives-dignitaries-mourn-on-third-anniversary-of-planes-downing/a-39718945> (in English)
- “On third MH17 anniversary, families unveil “living memorial””, *The National*, 17.08.2017, dostup otrymano 29 bereznia 2023, <https://www.thenationalnews.com/world/europe/on-third-mh17-anniversary-families-unveil-living-memorial-1.609734> (in English)
- Pew Research Center. “Overall Opinion Of Russia”, *Pew Research Center*, 6.07.2023, dostup otrymano 7 lypnia 2023, https://www.pewresearch.org/global/2023/07/10/overall-opinion-of-russia/gap_2023-07-10_russia-nato_2-02/ (in English)
- “Report: MH17 hit by burst of “high-energy objects” from outside”, *CNN*, 9.09.2014, dostup otrymano 25 bereznia 2023, <https://edition.cnn.com/2014/09/09/world/europe/netherlands-ukraine-mh17-report/index.html> (in English)
- “Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine”, *Advance Unedited Version*, dostup otrymano 15 kvitnia 2023, https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_AUV_EN.pdf (in English)
- Von der Leyen, Ursula. *Twitter*, 3.04.2022, dostup otrymano 29 kvitnia 2023, <https://twitter.com/vonderleyen/status/1510571992277262338?s=20&t=EC9CUxmpAuriS9ZzFer2zA> (in English)
- Bondarenko, Nadiia. “Krainy OBSle initsiiuvaly rozsliduvannia shchodo vykradennia RF ukrainskykh ditei – OP”, *France Médias Monde*, 30.03.2023, dostup otrymano 15 kvitnia 2023, <http://surl.li/hkbhq> (in Ukrainian)
- Derzhypilska, Anna. “Vplyv kontseptsii profesora Hersha Lauterpakhta na praktyku pravozakhystu”, *Yurydychnyi fakultet Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka*, dostup otrymano 5 kvitnia 2023, https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/Derzhypil-s-ka_Dopovid-.pdf (in Ukrainian)
- “Dity viiny”, *Dity viiny*, dostup otrymano 1 serpnia 2023, <https://childrenofwar.gov.ua> (in Ukrainian)
- “Dokumentalni film VVS pro Buchu opublikuvaly na YouTube”, *Nash Kyiv*, 30.07.2022, dostup otrymano 27 kvitnia 2023, <https://nashkiev.ua/news/na-youtube-pokazali-dokumentalni-film-vvs-pro-buchu> (in Ukrainian)
- Dzhura, Maryna. ““Spy, moie dytia”: Serhii Zhadan prysviatyv pisniu 15-richnomu Dani Didiku”, *Showbiz 24*, 20.07.2020, dostup otrymano 05 kvitnia 2023, https://showbiz.24tv.ua/spi-moye-ditya-sergiy-zhadan-prisvyativ-pisnyu-15-richnomu-dani_n1364371 (in Ukrainian)
- “Film BBC pro Buchu vidznachyla Hollivudska asotsiatsiia inozemnoi presy”, *Nash Kyiv*, 29.11.2022, dostup otrymano 26 kvitnia 2023, <https://hmarochos.kiev.ua/2022/11/29/film-bbc-pro-buchu-vidznachyla-gollivudska-asocziacziya-inozemnoyi-presy/> (in Ukrainian)
- “Film-rozsliduvannia Suspilnoho “Bucha 22” peremih na telefestyvali “Sertse Yevropy” u Varshavi”, *DM Suspilnoho*, 18.11.2022, dostup otrymano 28 kvitnia 2023, <https://stv.detector.media/kontent/read/7554/2022-11-18-film-rozsliduvannya-suspilnogo-bucha-22-peremig-na-telefestyvali-sertse-ievropy-u-varshavi/> (in Ukrainian)

- “Henotsyd chy voienni zlochyny? “Nepomitna” dopovid komisii OON”, *Hlavkom*, 22.03.2023, dostup otrymano 6 kvitnia 2023, <https://glavcom.ua/interviews/henotsid-chi-vojenni-zlochiny-nepomitna-dopovid-komisiji-oon-915797.html> (in Ukrainian)
- Hinnant Lori, Chernov Mstyslav, Stepanenko Vasylysa. “Dani AR vказuut na 600 zahyblykh pid chas aviaudaru po mariupolskomu teatru”, *The Associated Press*, 4.04.2022, dostup otrymano 07 kvitnia 2023, <https://apnews.com/article/Russia-ukraine-war-mariupol-theater-c321a196fbd568899841b506afcac7a1> (in English)
- “‘Ia – Volnovakha’: u Kyievi zaklykaiut vyty na marsh”, *BBC*, 14.01.2015, dostup otrymano 29 bereznia 2023, https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/01/150114_volnovakha_media_upd (in Ukrainian)
- Izvoschchikova, Anastasiia. “U Henprokuraturi rozpovily, skilky voennykh zlochyniv skoila Rosiia na deokupovanykh terytoriiakh Ukrainy”, *Cuspilne Media*, dostup otrymano 22 kvitnia 2023, <https://suspilne.media/394040-u-genprokuraturi-rozpovili-skilki-voennykh-zlochyniv-skoila-rosiia-na-deokupovanih-teritoriah-ukraini/> (in Ukrainian)
- “Kanada ta Brytaniia vymahaiut vidpovidalnosti dlia hvaltivnykiv z armii rf v Ukraini”, *Ukrinform*, 26.04.2022, dostup otrymano 29 kvitnia 2023, <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3467451-kanada-ta-britania-vimagaut-vidpovidalnosti-dla-gvaltivnykiv-z-armii-rf-v-ukraini.html> (in Ukrainian)
- “Komisiia OON: Spetstrybunal shchodo rosiiskoi ahresii maie koordynuvaty diialnist z MKS”, *Ukrinform*, 17.03.2023, dostup otrymano 29 kvitnia 2023, <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3683492-komisiia-oon-spectribunal-sodo-rosijskoi-agresii-mae-koordinuvati-dialnist-z-mks.html> (in Ukrainian)
- “Mama vvazhaie, shcho mene vriatuvav Boh: rokovny teraktu pid Volnovakhoiu”, *5 kanal*, 13.01.2022, dostup otrymano 29 bereznia 2023, <https://www.5.ua/regiony/mama-vvazhaie-shcho-mene-vriatuvav-boh-13-sichnia-5-ti-rokovny-teraktu-pid-volnovakhoiu-206068.html> (in Ukrainian)
- Melnyk, Roman. “Komisiia OON vyavyla chyslenni voienni zlochyny ta zlochyny proty liudianosti, vchyneni Rosiieiu proty Ukrainy”, *Detektor Media*, dostup otrymano 30 kvitnia 2023, <https://detector.media/infospace/article/209037/2023-03-17-komisiya-oon-vyavyla-chyslenni-voienni-zlochyny-ta-zlochyny-proty-lyudyansti-vchyneni-rosiieiu-proty-ukrainy/> (in Ukrainian)
- “‘My lyshe tsyfry’: mystetskyi duet Kreida proviv performans, prysviachenyi Mariupoliu”, *Elle*, 9.06.2022, dostup otrymano 27 kvitnia 2023, <https://elle.ua/ludi/novosty/mi-lishe-cifri-misteckiy-duet-kreida-proviv-performans-prisvyacheniy-mariupolyu/> (in Ukrainian)
- Myronova, Nataliia. “Mizhnarodnyi sud vydav order na aresht Putina ta Lvovoi-Bielovoi za deportatsiiu ukrainskykh ditei”, *The Page*, 17.03.2023, dostup otrymano 30 kvitnia 2023, <https://thepage.ua/ua/news/volodimir-putin-ta-mariya-lvova-byelova-otrimuyut-order-na-aresht-vid-mks> (in Ukrainian)
- Shepeleva, Anastasiia. “Henasambleia OON pryzupynyla chlenstvo Rosii u Radi z prav liudyny”, *Internet Archive Way Back Machine*, 7.04.2022, dostup otrymano 28 kvitnia 2023, <https://web.archive.org/web/20220407185717/https://www.dw.com/uk/rosiia-pozbavyly-prava-na-chlenstvo-u-radi-oon-z-prav-liudyny/a-61399228> (in Ukrainian)
- Tsomyk, Hanna. “Tak pratsiuie pamiat’: yak mystetstvo dopomahaie ne zabuty zahyblykh u terakti u Kharkovi”, *Suspilne media*, 22.02.2022, dostup otrymano 05 kvitnia 2023, <https://suspilne.media/208548-tak-pracue-pamat-ak-mistectvo-dopomagaie-ne-zabuti-zagiblih-u-terakti-u-harkovi/> (in Ukrainian)

- “Proishlo 8 rokiv yak boiovyky “dnr” rozstrilialy avtobus pid Volnovakhoiu”, *Volnovakha City*, dostup otrymano 29 bereznia 2023, <https://volnovakha.city/articles/259947/projshlo-8-rokiv-yak-bojoviki-dnr-rozstrilyali-avtobus-pid-volnovahoyu-spogadi-pro-terakt-video> (in Ukrainian)
- Polishchuk, Volodymyr. “Pershyi khudozhnii film pro okupovanu Buchu”, *Armiia inform*, 14.09.2022, dostup otrymano 28 kvitnia 2023, <https://armyinform.com.ua/2022/09/14/pershyj-hudozhnij-film-pro-okupovanu-buchu/> (in Ukrainian)
- “Rizanyina v Buchi”: Ukraina prosyt Mizhnarodnyi kryminalnyi sud prykhaty na Kyivshchynu. Shcho vidomo”, *Suspilne Media*, 03.04.2022, dostup otrymano 17 kvitnia 2023, <https://suspilne.media/224761-rizanina-v-buci-ukraina-prosit-mizhnarodnij-kriminalnij-sud-priihati-na-kiivsinu-so-vidomo/> (in Ukrainian)
- Romanchenko, Lina. “U TTs Berlina pokazaly performans, shcho nahadav pro trahediiu u Kremenchutskomu “Amstori””, *Kremenchutska hazeta*, 3.07.2022, dostup otrymano 10 kvitnia 2023, <https://kg.ua/news/u-tc-berlina-pokazali-performans-shcho-nagadav-pro-tragediyu-u-kremenchuckomu-amstori> (in Ukrainian)
- “Rosiiia planovala kativni na okupovanykh ukrainskykh terytoriiakh – mizhnarodni yurysty”, *Pravda*, 3.03.2023, dostup otrymano 25 kvitnia 2023, <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/3/7391800/> (in Ukrainian)
- “Skazheni katy”: kil'kist zhertv ZS RF u Buchi bilsha, nizh bulo vbyto u Vukovarskii rizanyni – Reznikov”, *Internet Archive Way Back Machine*, 4.04.2023, dostup otrymano 22 . kvitnia 2023, <https://web.archive.org/web/20220404142135/https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/oleksiy-reznikov-u-buchi-zs-rf-vbili-bilshe-lyudey-nizh-serbi-u-vukovari-novini-ukrajini-50230850.html> (in Ukrainian)
- Svitlana, Tymchuk. “Znamenytyi italiiskiy khudozhnyk stvoryv hrafiti u Buchi ta Irpeni”, *Halytskyi koryspondent*, dostup otrymano 15 kvitnia 2023, <https://gk-press.if.ua/znamenytyj-italijskij-hudozhnyk-stvoryv-grafiti-u-buchi-ta-irpeni/> (in Ukrainian)
- “U tsentri Kharkova proishov “Marsh yednosti”, yakyi zibrav, za riznymy otsinkamy, vid dvokh do piaty tysiach liudei, *Ukrinform*, 05.02.2022, dostup otrymano 05 kvitnia 2023, <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3398434-u-harkivskomu-marsi-ednosti-vzali-ucast-ponad-pat-tisac-osib.html> (in Ukrainian)
- “Velyke palaiuche sertse. U tsentri Vidnia zapalyly piat tysiach svichok zarady ukrainskykh ditei”, *Ua Info*, 23.02.2023, dostup otrymano 20 kvitnia 2023, <https://uainfo.org/blognews/1677154404-velike-palayuche-sertse-u-tsentri-vidnya-zapalili-p-yat-tisyach.html> (in Ukrainian)
- Zabuzhko, Oksana. “Zakhidnu uiavu vrazhaiut vydy rozbomblenykh muzeiv i rozstrilianykh pam'iatnykiv”, *Ukrinform*, 29.03.2023, dostup otrymano 9 kvitnia 2023, <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3688832-zahidnu-uavu-vrazaut-vidi-rozbomblenih-muzeiv-i-rozstrilanih-pamatnikiv.html> (in Ukrainian)
- “Zhinka z chervonym manikiurom”, *Zaxid net*, 7.04.2022, dostup otrymano 24 kvitnia 2023, https://zaxid.net/zhinka_z_chervonim_manikyrom_n1540534/amp (in Ukrainian)
- “Zobrazhennia Mariupolskoho dramteatru rozmistyly na operi v Briusseli”, *Raion Kultura*, 7.02.2023, dostup otrymano 08 kvitnia 2023, <https://kultura.rayon.in.ua/news/572958-zobrazhennya-mariupolskogo-dramteatru-rozmistili-na-operi-v-bryusseli> (in Ukrainian)

ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ

LOCAL HISTORY

-

УДК 94(477.82-21Сокіл”15/16”:[342.553+316.334.56]

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4014>

ВОЛИНСЬКЕ МІСТЕЧКО СОКІЛ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Андрій ЗАЯЦЬ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра давньої історії України та архівознавства
вул.Університетська 1, Львів 79000, Україна
e-mail: andrij_zajac@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0001-8744-9852

Прослідковано витоки міського статусу Сокола та шлях потрапляння його до володінь князів Сокольських, а у подальшому до дочок князя Стефана Сокольського та їхніх чоловіків, а найперше до Олександри Сокольської і її чоловіків Криштофа Шимковича Шклінського та Криштофа Єловицького. Показано механізм залюднення міста та його межі. Незначна чисельність населення Сокола дозволяє класифікувати його як мале місто (містечко). Сокіл мав замок, а міські укріплення були дерев'яно-земляними. Місто мало дві брами, а основна маса будівель була дерев'яною. Дещо кращі будинки розташовувалися на ринку, де знаходилася ратуша. Серед культових споруд Сокола фіксуються: церкви і костели. Міське самоврядування забезпечувалося привілеєм на магдебурзьке право (1559 р.). Чисельність райців та лавників була традиційною для волинських міст. Розкрито значення торгів та ярмарків у економічному житті Сокола. З'ясовано, що місто часто віддавалося в оренду. Проаналізовано непрості стосунки міщан із шляхтою. Соціально-економічний рівень розвитку Сокола в поєднанні з культовими спорудами у місті робили його певним центром для оточуючої його округи.

Ключові слова: Волинь, Сокіл, Сокольські, Єловицькі, магдебурзьке право, міщани.

Дослідження історії волинських містечок ранньомодерної доби утруднене станом джерельної бази. Міських книг майже не збереглося, міські сюжети у гродських та земських книгах розпорошені і здебільшого причинкові, далеко не завжди повними є дані поборових та подимних реєстрів. Все це стосується і містечка Сокола (сучасне село Сокіл Рожищенського району Волинської області), яке дослідники обходили увагою й лише нещодавно з'явилася розвідка Олексія Вінниченка, присвячена публікації двох важливих документів та супутнім описом історії міста¹. Водночас, поактове опрацювання джерел дає змогу скласти певне уявлення про історію Сокола.

Волинське поселення Сокіл відоме щонайменше з першої половини XIV ст. Поселення віднотоване 8 грудня 1322 р. у наданні князя Любарта Гедиміновича

¹ Олексій Вінниченко, “Два документи першої половини XVII ст. до історії волинського містечка Соколя,” *Студії і матеріали з історії Волині*. 2012, ред. В. Собчук. (Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2012), 276–290.

² Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie. Metryka Koronna, sygn. 177, k. 448–450 (безпосередня згадка про Сокіл – к. 448 v.) Це копія привілею, яка була внесена до Коронної

соборній луцькій церкві св. Іоанна Богослова². До середини XVI ст. воно залишалося селом, але саме у цей період спостерігається сплеск урбанізаційного процесу на Волині і до нього доклалися власники поселення князі Сокольські.

У XIV–XV ст. Сокіл належав князям Четвертинським, але на зламі XV–XVI ст. син Михайла Олександровича Четвертинського, Михайло Михайлович, почав іменуватися “князем на Соколі”, а його нащадки князями Сокольськими³. Від Михайла Михайловича Сокольського село успадкував син Солтан, а далі внуки Василь та Марко, які започаткували міську метрику поселення у 1559 р.⁴. Зважаючи на те, що Василя Солтановича не стало вже у 1568 р., тобто невдовзі після заснування міста, то основну роботу по локації провів Марко Солтанович⁵. По його смерті (1585) місто успадкував син Стефан, який залишався власником міста до своєї смерті, що настала наприкінці березня 1618 р.⁶. На похороні князя, що відбувся 3 травня того ж року, володимирський єврей Левко Шиманович у присутності возного Василя Ковирського, заявив про заборгованість йому князем 1500 золотих⁷. Після бездітного князя місто успадкували його сестри: Варвара, Богдана та Олександра, яких згаданий єврей за борг брата позивав до суду у квітні 1619 р.⁸ Як довго сам князь Стефан Сокольський займався міськими справами важко сказати, але з початку XVII ст. він змінив світське життя на чернече, ставши монахом Софронієм Віленського Свято-Троїцького монастиря. Цьому монастирю князь у жовтні 1614 р. відписав половину сіл Михліна і Божева⁹. Возний Стефан Драбович свідчив у гроді, що з двома шляхтичами 25 лютого 1613 р. їздив до князя Стефана Сокольського, який заборгував 3 тис.

Метрики у 1629 р. Опублікована двічі: *Архив Юго-Западной России*, (Київ: В университетской типографии, 1883), ч. I, т. VI, 1–2; *Грамоти XIV ст.*, упор. М. М. Пешак, (Київ, 1974), 20–22.

³ Наталя Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*, (Київ: Критика, 2008), 350–351.

⁴ Ширше про це див.: А. Заяць, “Війти волинського містечка Сокіл у другій половині XVI – першій половині XVII ст.” *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2022. Вип. 24.

⁵ Князь Марко Сотанович у луцькому окольному замку мав дерев’яний будинок (1582 р.). Центральний державний архів України у Києві (далі: ЦДАК України), ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 580. У січні 1572 р. князь обстоював у гроді інтереси сокольського міщанина Супруна Білоуса, збіжжя якого пограбував урядник княгині Ганни Любецької, Станіслав Раковський. Там само, спр. 13, арк. 18.

⁶ Там само, спр. 59, арк. 19 зв.

⁷ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 50, арк. 328. Князю Стефану Марковичу (1604 р.) заборгував 25 тис. кіп грошей литовських його троюрідний брат Василь Максимович.; Там само, спр. 36, арк. 198 зв.–199 зв.

⁸ Там само, спр. 50, арк. 328 зв.

⁹ *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов*, т. 20, (Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1893), 248–249. У січні 1591 р. у Луцькому гроді Себестіян Сенявський від імені Станіслава Корчминського та його дружини Богдани Марківни Сокольської подав для обляти дільний лист про розмежування сіл Ошова та Божева між Михном Ошовським та Оленою Солтанівною Сокольською і її синами Василем, Максимом та Остафієм. ЦДАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 125, арк. 1013–1015 зв.; спр. 131, арк. 253–256.

кіп грошів литовських Григорію Ушаку Куликовському. Князя у місті не було, а мати, Магдаліна, ані грошей віддавати не захотіла, ані не допустила до ув'язання в Сокіл, незважаючи на декрет Луцького гродського суду від 14 червня 1612 р.¹⁰ Подібна ситуація склалася наступного року. Князь Стефан Сокольський заборгував луцькому підсудку Андрію Загоровському 1,5 тис. золотих, вчасно не віддав і отримав штрафні санкції 1,5 тис. золотих “закладу” та 1,5 тис. золотих “шкод”. У цій сумі возний Лаврін Селецький спробував ув'язати А. Загоровського в Сокіл, але урядник Ян Сарнацький не дозволив це зробити¹¹. За борг покійних Магдалени Сокольської та її сина Стефана єврею Левку Шимоновичу в 4,5 тис. золотих була зроблена спроба у липні 1619 р. ув'язати його у Сокіл, але урядники Криштофа Єловицького (Станіслав Козазевський) та князя Стефана Воронєцького (Ян Муховецький) цього не дозволили¹².

Дня 31 березня 1618 р. возний Марко Могиленський з шляхтичами Андрієм Савицьким та Павлом Яцковським увів у володіння Соколом та селами Старий Сокіл, Духче, Смердин, Навоз, Копиль, Суск, Літогоща, Підліси, Божів, Михлін та Довга Воля сестер Сокольських з чоловіками: Варвару з князем Стефаном Збаразьким, Богдану з Станіславом Корчминським та Олександрю з Криштофом Єловицьким¹³. У січні 1619 р. власниками Сокола названі князь Стефан Воронєцький і Криштоф Єловицький¹⁴. У липні того ж року частина міста, що належала Стефану Воронєцькому мала свого урядника Яна Муховецького, а в частині Криштофа Єловицького урядником був Станіслав Козазевський¹⁵. Поборця Волинського воеводства Юрій Чаплич Шпановський (1621) скаржився на князя Стефана Воронєцького за несплату побору “с половици места Сокола и сел, водлуг делу, до тоє половици належачих”¹⁶. 19 лютого 1621 р. в Луцькому гроді возний Матвій Зубковський свідчив, що 11 червня з двома шляхтичами Матеєм Гродзицьким та Яном Сарнацьким був у Соколі і присілках та засвідчив, що Варвара Марківна Сокольська (дружина князя Стефана Воронєцького) продала належні їй половину міста і села сестрі Олександрі та її чоловікові волинському підстолю Криштофу Єловицькому¹⁷. Але щойно 22 червня 1622 р. у Луцькому гроді княгиня Варвара разом з чоловіком Стефаном Воронєцьким

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 94, арк. 168 168 зв. У 1610 р. Стефан Сокольський позичив на рік шість тисяч золотих у князя Михайла Пузини, але ще на 1621 р. борг не був відданий. Там само, спр. 125, арк. 512–514.

¹¹ Там само, спр. 99, арк. 613 зв.–614.

¹² Там само, спр. 114, арк. 50 зв.–52.

¹³ Там само, спр. 59, арк. 19–21.

¹⁴ Там само, спр. 111, арк. 89 зв.

¹⁵ Там само, спр. 114, арк. 51.

¹⁶ Там само, спр. 121, арк. 1292 зв.

¹⁷ Там само, спр. 126, арк. 245 зв.–246. Княгиня Варвара у грудні 1627 р., згідно укладеного нею тестаменту, заповіла поховати себе у мурованій церкві в Соколі, похорон мав бути скромним, бо “ja tey swieckiey pompy nie potrzebuie”, виділила 100 золотих на тростянецьку церкву, в якій похований її чоловік Стефан Воронєцький. Там само, спр. 160, арк. 29 зв. 33.

представила для обляти документ продажу Сокола і сіл, складений трьома днями раніше. У документі читаємо, що місто продане “зо всіми того местечка и сель дворами, фолварками, месчаны, предмесчаны, жыдами, поддаными тяглыми, огородниками, подсосудками, боярами паньцьырными и путными, зь ставами, и зь их спустами, млынами такь на реце Стыру, Стохоте, яко и на ставех будучими и их вымелками, озерами, сажавками, болотами, потоками, реками, речками малыми и великими, мытомь мостовымь, с погребелнымь, кгрунтами оремыми и не оремыми, борами, лесами, пусчами, дубровами, гаями, запустами, хворостами и зарослями, зь ловами звериными, бобровыми, с пташими, зо всіми згола тое маетности менованое приналежностями, пожитками и приходами меноваными и не миноваными, ничего на себе, потомки свое и ни на кого иншого с помененых маетностей не уймучи”¹⁸. Сума продажу склала 23 300 золотих і обіцяно не перешкоджати володінню купленими маєтками, а якщо хтось би претендував на ці маєтки, то княгиня мала б боронити нових власників у суді власним коштом під страхом штрафу такої ж суми та повернення завданих збитків. Під документом стояли підписи князя Стефана Збараського, який зробив це замість дружини, яка не вміла писати, каштеляна брацлавського Яна Харленського, луцького підкоморія Юрія Гулевича та князів Юрія Пузини і Юрія Воронецького¹⁹.

У складеному в липні 1621 р. польською мовою тестаменті, Криштоф Словицький заповів поховати його у православної церкви, а дружині Олександрі та дворічному синові Геліяшеві (Іллі) призначив суми записані на Соколі та селах. У заповіті згаданий чотирнадцятирічний син Філон та дочки Настасія і Дорота від першого шлюбу з княгинею Олександрою Воронецькою. Філонові Криштоф дає Ланівці з присілками, але з умовою, що він повинен кожній із сестер надати по 2,5 тис. золотих посагу, а з материнських дібр – ще по 1,5 тис. золотих в речах, та по 4 тис. золотих готівкою має виділити Єреміяш Болбас Ростоцький, який заборгував К. Словицькому 24 тис. золотих²⁰.

Дня 26 липня 1625 р. у Луцькому гроді возний Матвій Зубковський свідчив, що 21 липня, після нещодавньої смерті К. Словицького, він з двома шляхтичами Самоемом Хрослицьким і Яном Перецьким був у Соколі та, згідно волі покійного, ув’язав у володіння містом княгиню Олександру і сина (Геліяша)²¹. Уже в червні 1626 р. новим чоловіком Олександри Сокольської згадується луцький підсудок Криштоф Шимкович Шклінський²². 30 червня того ж року подружжя подало до Луцького гроду для обляти конфірмаційний привілею міщанам. У ньому підтверджувалися всі попередні привілеї і заявлено, що для поступального

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 404.

¹⁹ Там само, арк. 406–406 зв.

²⁰ Там само, спр. 146, арк. 409–411.

²¹ Там само, спр. 145, арк. 447 зв.–448 зв.

²² Там само, спр. 148, арк. 625 зв. Це вже третій чоловік княгині, а першим був луцький підсудок Андрій Загорівський (1616 р.). Там само, спр. 103, арк. 3–3 зв.

розвитку міста не будуть вводитися нові податки. Місто щороку давало 100 золотих орендарям, аби не давати возів для перевезення попелу. Після закінчення оренди пана Каленика у 1629 р. зібрані гроші повинні використовуватися на оборону і оздобу міста, а бурмистр і райці мають звітувати перед міщанами про їх витрату. Особливий наголос робився на обороні міста, закликалося міщан аби вони, згідно можливостей, мали вдома рушницю, укріплювали башти від очікуваних вторгнень татар і жовнірів²³.

У березні 1629 р. князь Григорій Четвертинський у Луцькому гроді подав для вписання угоду про порозуміння між Олександром Сокольською та її чоловіком Криштофом Шимковичем Шклінським з Філоном Єловицьким, якому вони мали компенсувати у грошах вартість восьмої частини Сокола, однак Філон не з'явився для отримання грошей²⁴. Місто з волостю впродовж наступних років залишалося у власності Єловицьких.

Географічно Сокіл був розташований досить зручно. Добру транспортну комунікацію давала річка Стир, на якій знаходилося місто. На захід йшла дорога через Любче²⁵, на південь через Козин і Рожище на Луцьк²⁶, на схід виходив “гостинець публичний”, що йшов через Смердин до Нового Острова²⁷, на північ через Велицьк дорога пролягала до Гулевичів²⁸, а через Порськ – на Мельницю²⁹.

Крім природнього приросту, населення Сокола поповнювалося втікачами з сіл. У жовтні 1607 р. Галжбета Скорутянка з чоловіком Яном Скашевським скаржилися на княгиню Магдалену та її сина Стефана Сокольських, за невидачу їхніх збіглих до Сокола чотирьох родин підданих з с. Пновки Холмського повіту. На це оскаржені заявили, що ті селяни вже “засиділи” у місті, на чому згодні присягнути і суд визначив на це час, але поведова сторона була проти і апелювала до Трибуналу, що їм було дозволено³⁰. У січні 1610 р. луцький підсудок Андрій Загорівський скаржився на княгиню Магдалену за переманювання до Сокола його підданого з с. Смердина³¹.

Поповнювали міське населення не лише селяни. У жовтні 1603 р. шляхтич Павло Каловський поминався у княгині Магдалени видачі з міста Ірші Єлюнька, який був його боржником. За Іршу поручилися сокільські євреї, обіцяючи, що той заплатить борг у 200 золотих³². Інший документ сповіщає, що ще 14 вересня П. Каловський перестрівши Іршу під містом, коли той їхав на ярмарок до Луцька,

²³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 149, арк. 887–888.

²⁴ Там само, спр. 166, арк. 254 зв.–255 зв.

²⁵ Там само, спр. 458, арк. 120 (1571 р.).

²⁶ Там само, спр. 12, арк. 308 (1570 р.); спр. 13, арк. 18 (1572 р.); спр. 19, арк. 315 (1579 р.).

²⁷ Там само, спр. 140, арк. 44 (1624 р.); спр. 144, арк. 114 (1625 р.).

²⁸ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 91 (Радзімінські), спр. 70.3, арк. 53 (1602 р.).

²⁹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 94, арк. 815 зв.

³⁰ Там само, спр. 79, арк. 203–204.

³¹ Там само, спр. 86, арк. 157 зв.

³² Там само, спр. 67, арк. 989 зв.–990 зв.

побив і забрав його речі, а між тим і готівкою 100 кіп грошів литовських, кинувши єврея до сокільської в'язниці³³. Віддача Іршею боргу затягувалася, бо у лютому 1604 р. її відклали до вересневого семенівського ярмарку³⁴, і ще раз до неї поверталися у лютому і травні 1605 р.³⁵

Як і інші міста, Сокіл мав чітко окреслені межі, яких неухильно дотримувалися міщани та власники міста³⁶. За розпорядженням короля Стефана Баторія (1577) у місті мали встановити прикоморок для збору соляного і воскового мита. Відповідний королівський лист для обляти до Луцькому городу принесли писарі луцької митної комори Мордухай Мордухаєвич та Мошей Єскович³⁷. І хоча лист був скерований до Марка Сокольського, то незважаючи на це князь проігнорував його і перешкодив встановленню прикоморка³⁸. Водночас князі Сокольські дозволяли собі брати у місті незаконне мито. Так, у травні 1594 р. возний Валенти Тучаницький скаржився, що з його чотирьох возів зі збіжжям у Соколі незаконно взяли мито³⁹. На таке ж скаржився луцький підсудок Андрій Загорівський, який виграв судовий процес проти княгині Магдалени та її сина Стефана Сокольських, на яких наклали штраф у розмірі 300 польських гривен. Гроші не були заплачені і у травні 1607 р. возні Семен Луковський та Абрам Давидівський зробили спробу ув'язати скаржника у володіння містом, але князівський слуга Костянтин Голос не дозволив цього зробити⁴⁰. Подібна ситуація повторилася у січні 1619 р., коли слуга князя Януша Острозького, Миколай Помятовський, оскаржував у гроді Криштофа Словицького та князя Стефана Воронецького за незаконне взяття мита у Соколі з попелу, що його везли до Бугу⁴¹.

Сокіл був середнім містом. Поборовий реєстр 1570 р. фіксує 30 ринкових будинків, 248 вуличних та 60 огорожених⁴². Реєстр 1577 р. додатково згадує 24 перекупок, 15 ремісників, 10 коморників та 8 люзних⁴³. Деяку іншу картину подає поборовий реєстр 1579 р. У місті побор сплатили з 20 будинків ринкових, 51 вуличного, 28 "затылковых", 46 передміських. Згадано також 10 перекупнів, 8 ремісників, 3 рибалок, 8 люзних, 4 коморники, 2 дударі, 2 священики⁴⁴.

³³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 70, арк. 65 зв.–66.

³⁴ Там само, арк. 97.

³⁵ Там само, спр. 73, арк. 504 зв.–505 зв.

³⁶ Там само, спр. 94, арк. 815 зв. (1613 р.); ф. 26, оп. 1, спр. 36, арк. 745–748 (1560 р.).

³⁷ Там само, ф. 25, оп. 1, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 359–359 зв.

³⁸ Там само, спр. 18, арк. 77 зв. (1578 р.).

³⁹ Там само, спр. 45, арк. 762.

⁴⁰ Там само, спр. 78, арк. 462–463 зв.

⁴¹ Там само, спр. 111, арк. 89 зв.–90.

⁴² *Źródła dziejowe*, t. 19, (Warszawa, 1889), 18.

⁴³ *Ibid*, s. 54.

⁴⁴ AGAD. Archiwum skarbu koronnego, sygn. 31, k. 40.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 170, арк. 458.

⁴⁶ Там само, спр. 195, арк. 661 зв.–662.

Поборовий реєстр 1629 р. фіксує у місті 242 будинки⁴⁵, а реєстр 1635 р., подаючи таку ж цифру, уточнює, що 40 будинків з них – єврейські⁴⁶.

Відсутність міських книг Сокола не дозволяє ґрунтовно описати самоврядування у місті, зокрема діяльність райців та лавників. Збереглися лише імена окремих бурмистрів, як от: Борис Гаврилович (1602)⁴⁷, Борис (1613)⁴⁸, Богдан Рудовський, Войтех Яновський (1630)⁴⁹, Гриц Назарович (1642)⁵⁰. Важливим є документ за січень 1619 р., який дає уявлення про управління містом, бо у ньому перелічений весь керівний склад Сокола: урядник Ян Орнацький; лентвіт Абашко Борисович; бурмистр Данило Яцкович; райці Ониско Стефанович, Гаврило Журко; старі райці Мартин Шишка, Семен Абрамович; лавники Витко Михайлович, Федір Борисович, Михайло Наманович, Мартин Кондратович, Тимош Сушкович, Сава Шабельник⁵¹. Такий комплект міських урядовців мав би свідчити про досить розвинене міське самоврядування за нормами магдебурзького права. Щоправда, свідчення про неписьменність бурмистра Войтеха Яновського (1630) дещо підважує попереднє твердження, але такі випадки для волинських міст не були чимось неймовірним⁵². Часом бурмистри перевищували свої повноваження. Так, деражненський єврей Мошко (1613), що їхав через Сокіл до Луцька, був побитий, поранений і пограбований сокільським бурмистром Борисом і його помічниками⁵³. Як і в інших волинських містах, вїт займався справами міськими, а урядник, як заступник власника, був зверхнім управителем і міста, і волості. У випадку нагальної потреби чи термінового скликання міщан використовували церковні дзвони⁵⁴.

До розгляду судових справ вїти могли залучати сторонніх осіб. Зокрема, возний Андрій Жирицький свідчив, що у січні 1593 р., коли він по своїх справах був у Соколі, то вїт М. Рудовський залучив його до суду, а крім нього ще “людей добрыхъ, шляхтичов, пана Матияша Хорковского, пана Якуба Манишковского, пана Яна Чарнацкого, а пана Яна Несебеньского, а пана Марка Козаковского”⁵⁵.

Застосовували у Соколі і смертну кару. У січні 1593 р. розглядалася справа про крадіжку коня краків’янином Криштофом Угликом у підданого Матиса Чернчицького, Семена Яцковича, з Володимира. Піймали його “з лицемо і злодій визнав свою вину. Судді п’ять разів питали М. Чернчицького, чи наполягає він

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 66, арк. 102 зв.

⁴⁸ Там само, спр. 94, арк. 129 зв.–130 зв.

⁴⁹ Там само, спр. 172, арк. 238.

⁵⁰ Там само, спр. 229, арк. 839 зв.

⁵¹ Там само, спр. 111, арк. 90 зв.

⁵² Там само, спр. 172, арк. 238 зв. Реєстр чопового з Сокола принесли до городу два бурмистри, але один з них, Войтех Яновський, не вмів писати і замість нього підписався Ян Охримович.

⁵³ Там само, спр. 94, арк. 129 зв.–130.

⁵⁴ Там само, спр. 144, арк. 114 (1625 р.).

⁵⁵ Там само, спр. 43, арк. 69 зв. Матияш Хорковський був слугою князя Марка Сокольського, якому за дев’ять років служби князь заборгував 50 кіп грошів литовських і в цій сумі надав йому землю та будинок у місті. Там само, ф. 26, спр. 10, арк. 126–127 зв.

на покаранні винуватця смертною карою чи “абы был отъ горла освобожен або горлом откупитио, та позивач відстоював винесення смертного вироку, дорікаючи суддям, що вони допомагають злодію “вижу, пане вряде, же болшей за злодием помагаете, ани ж ли при справедливости святой стоитео. На це судді відповіли: “пане Черньчицкий, нам не мий за зле, вшелякий вряд, водле права, маеть мити ухоту вызволенью, а не ку караньюо. Семен Яцкович, у якого вкрали коня, виконав присягу над головою злодія, а М. Чернчицький власноручно передав злодія катові⁵⁶.

Сокільський міщанин Филип Ярошевич оскаржував Войцеха з під Сандомира і Станіслава з під Кракова, які в ніч на 12 листопада 1602 р. обікрали його крамницю на ринку і були піймані з краденим у с. Суск. На суді були присутні: бурмистр Данило Янкович, лавники Андрій Федорович і Григорій Малкович, а також вісім шляхтичів. Злодії визнали свою вину, але одного з них, Станіслава, взяли додатково на “пробу”, де він ще раз визнав вину і заявив, що вони “по ярмаркох ходячи, мишъки вырезовали”. Обох було повішено⁵⁷.

5 червня 1603 р. перед міським судом розглядалася справа між міщанином Гаврилом Фурком і підданним брацлавського воєводи Януша Збараського, Миском Котом з Четвертні. На суді засідали: війт Михайло Рудовський; бурмистр Филип Ярошевич; райці: Данило Яцкович, Сень Аврамович, Артемій Гарасимович; лавники: Федір Череминський, Марко Аврамович, Федір Голуб, Григорій Манькович, Андрій Федорович, Василь Пелюнка, Ониско Стецкович а також сім шляхтичів. Гаврило Фурко звинуватив Миска Кота, який у ніч на 15 червня під Соколом пробував зняти залізні пута з коней, але це побачив “паробок” скаржника і побіг за злодієм, якого допомогли спіймати інші люди. М. Кіт заявив, що не є злодієм, а втікав, бо злякався оклику “паробка”. Присутні на суді селяни сусідній сіл не підтримали Кота, а навпаки заявили, що чули про нього як про злодія. Г. Фурк сказав, що звинувачений “мает быти данъ на пробу, водлугъ артикулу статуту земского четвертыйнадцат з розделу четвертогонадцат и ведле права майдеборского”(важливе поєднання земського і магдебурзького прав). На “пробі” Миско визнав, що займався крадіжками, але заперечив, що крав коні у Ф. Фурка. Суд присудив йому “наvezки рубль грошей” на користь Г. Фурка⁵⁸.

Потерпілі міщани зазвичай зверталися до міського уряду. Так, 12 травня 1630 р. до війта Яна Умецького, лавників Станіслава Кіляновича і Станіслава Чапника, а також міського писара Станіслава Козловського, подав скаргу Александр Цірулик, слуга Криштофа Шклінського, на шляхетного Адама Просчинського, “mieszkaiącego w Sokolu”, який його пообзивав і побив, а коли він пішов скаржитися війтові, то невдовзі з’явився А. Просчинський і знову почав

⁵⁶ Див.: Андрій Заяць, “Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.,” 255–256.

⁵⁷ ЦДІАК України, ф.25, оп. 1, спр. 66, арк. 953–955 зв.

⁵⁸ Там само, спр. 67, арк. 805–808.

⁵⁹ Там само, спр. 173, арк. 773–774 зв.

ображати, а далі бити та спробував навіть вистрелити з рушниці. Потерпілий просив лавників оглянути його рани, що вони зробили і засвідчили побой⁵⁹.

Різноманітні справи вирішувалися і у гродському суді. У березні 1570 р. некий Валентий Дубровський був звинувачений у володінні краденим конем і з наказу князя Марка Сокольського кинутий до міської в'язниці. Але у подальшому з'ясувалося, що того коня він виміняв на свого коня у пляшівського вйта Андрія Масла і звинувачення були зняті⁶⁰. У жовтні 1574 р. князь Марко Сокольський через урядника заявив перед Луцьким гродом, що до нього прийшли піддані Захаріяша Лагодовського з с. Подрижі зі скаргою на циган, які на ярмарку у Соколі покрали у них коней. Князь пояснив, що коли циганам поставили це у вину, то вони тієї ж ночі, покинувши речі та коней, втекли⁶¹.

Часом у гроді засвідчували купівлю/продаж коней. Зокрема, сокільський міщанин Іван Якубеня (1620) заявив про продаж власного коня за 13 золотих Карпові Олещеняті з Омеляника⁶². Ще одна “кінна” справа була розглянута у липні 1611 р., коли перед урядниками Луцького гроду сокільський міщанин Савка Дятликович заявив, що під містом хтось украв його коня, натомість залишив іншого “барзо худого, спухлого, побитого”. Того коня міщанин залишив у себе і готовий віддати господарю, а заяву у гроді зробив “обавяючися на потом, жеби якоє шкоды за тым конем не понес”⁶³. У серпні 1614 р. Ян Брезинський засвідчив спалення свого будинку у с. Падалівці – крім речей згоріли “книги rozmaityх авторовъ, такъ правныхъ яко и гисториковъ розных, которого коштовали до ста золотыхъ албо болшей”⁶⁴. Звинувачений у цьому був сокільський міщанин Іван Данилович, якого скаржник вимагав доставити до суду для дізнання. На це уповноважений від князя Стефана Сокольського, Ян Жданович, заявив, що згідно 29 артикулу IV розділу Другого литовського статуту, позивач мав спочатку звернутися за вчиненням справедливості до князя. Натомість позивач, посилався на те, що справа йде про підпал дому, а це один з пунктів, що належить до компетенції гроду. Суд підтримав таку думку, але уповноваженому вдалося добитися передачі справи до Трибуналу, що відкладало її на невизначений час⁶⁵.

Вацлав Раневський скаржився на Данила Яцковича і його сина Івана Даниловича, який був одружений з дочкою скаржника Марушею. Іван – сокільський міщанин, вона – шляхтянка, яку батько і син звинуватили у подружній зраді. Цілу ніч тримали її “під замком”, а на ранок повели “до везеня публице черезъ рынокъ серед белого дня, тоест дня святого пятку великого свята римского близко прошлого на възгарду костела повъшехного римского то чинечи

⁶⁰ ЦДІАК України, ф.25, оп. 1, спр. 11, арк. 126–127.

⁶¹ Там само, спр. 459, арк. 361.

⁶² Там само, спр. 119, арк. 168 зв.

⁶³ Там само, спр. 90, арк. 782–782 зв.

⁶⁴ Там само, спр. 99, арк. 424 зв.

⁶⁵ Там само, спр. 98, арк. 596 зв.–601 зв.

и людем, на тот час набожнымъ веры повшехное будучим, набоженство триваючи, провадили были, понешковали, ланъцух на шию колодкою замкнений вложивши, до везеня подали и в томъ везеню уже будучою погубковали”⁶⁶.

Добре ім’я міщанина мали зачення і при судових справах. Коли, страчений у Любчу, злодій Максим Стадник зробив наклеп на сокільського міщанина Демка Сидоровича, то возний Андрій Жирицький, заступившись за нього, сказав, що всі його знають “яко доброго чоловіка никгда ни в чом не подозренного”⁶⁷.

У місті не завжди було спокійно, бо час від часу траплялися бійки у яких постраждалими були як самі міщани так і приїжджі до міста особи. У березні 1580 р. князь Яцко Андрійович Четвертенський, перебуваючи зі слугами у місті напав на господу слуги князя Марка Сокольського, Мартина Яцковича Ворони Боратинського, побив та поранив його⁶⁸. Наступного місяця той же князь перебував у домі іншого слуги Григорія Отромила, пив мед, а коли впився, то побив і поранив господаря⁶⁹. У червні 1601 р., з наказу княгині Магдаліни, перейняли переїзджачого через місто князя Григорія Четвертинського побили, поранили та кинули до в’язниці, закувавши у ланцюги і утримували кілька днів⁷⁰. Шляхтич Ян Омовський, перечекуючи татарську небезпеку, у червні 1626 р. перебував у будинку міського писаря Лукаша Равінського, де його побив з помічниками Ян Сарнацький⁷¹. Луківський селянин Гаврило Гайдук у вересні 1628 р. був посланий своїм паном, Михайлом Загоровським, з листом до сокільського плебана, але останнього не виявилось на місці і селянин вступив до шинку напитися пива, де був побитий міщанином Войтком Литвинчиком⁷².

Траплялося, що спокій порушували і духовні особи. Так, Миколай Яцкович Гуляницький скаржився, що за розпорядженням батька привіз до Сокола на торг збіжжя. Зупинився у Максима Кушніра, а священник Марко з сином і помічниками напали на його господу і побили⁷³. У вересні 1619 р. сокілький ксьондз Захаріяш, будучи напідпитку і залучивши підпилих приятелів, напав на шляхетного Марціяна Вербицького, якого відправив до Сокола Вікторин Холоєвський. Шляхтича побили і кинули до в’язниці, де утримували впродовж двох тижнів⁷⁴.

У травні 1640 р. до Луцького гроду прийшов слуга княгині Олександри Сокольської, Ян Сарнацький, і від імені княгині та міщанки Воски Іляшевої оскаржував селян Васка і Дениса з с. Жолобів, що належало луцькому єпископові Атанасію Пузині. Сокільський міщанин Іляш з приятелями їхали до Жидичина “на празнькь”, але були перестрінуті на добровільній дорозі і побиті, а згаданий селянин Денис так вдарив пересдем Іляша, що на третій день той помер⁷⁵.

⁶⁷ Там само, арк. 148.

⁶⁸ Там само, спр. 21, арк. 276–276 зв.

⁶⁹ Там само, арк. 394 зв.

⁷⁰ Там само, спр. 62, арк. 476–476 зв.

⁷¹ Там само, спр. 148, арк. 625–626.

⁷² Там само, спр. 163, арк. 467 зв.–468 зв.

⁷³ Там само, спр. 76, арк. 376 зв.

⁷⁴ Там само, спр. 114, арк. 346–348.

⁷⁵ Там само, спр. 222, арк. 181–183 зв.

Траплялося, що власники залучали міщан до неправих дій стосовно сусідніх володільців. Зокрема, луцький єпископ Євгеній Єло Малинський подав позов проти князя Стефана Сокольського, який у грудні 1612 р. з підданими з Сокола та присілків на 500 возах, здійснив наїзд на церковне село Пожарки, де було вирубано багато дерев, а в кількох селян забрано сіно⁷⁶.

Сокіл, знаходячись в оточенні таких самих містечок, був певним торгово-ремісничим та підприємницьким осередком для навколишніх сіл. Заняття міщан були традиційними. Найперше – це торгівля і ремесло, а також сільськогосподарські заняття, оренди ставів, млинів тощо. До міста селяни везли свою продукцію запотребовану міщанами. Так, піддані Андрія Ілляшевича Гуляницького з с. Гуляники привезли у січні 1578 р. на торг до Сокола і продали чотири маці пшениці, дві маці гороху та чотири маці жита⁷⁷. Натомість шляхтич Матіяш Копоть у червні 1616 р. приїхав до міста “до ремесників по потребах своїх”⁷⁸. Про розвиток міського ремесла може свідчити наявність ремісничих цехів. Зокрема, О. Вінниченко опублікував привілей княгині Олександри Сокольської та її сина Іллі Єловицького на утворення в 1643 р. цеху кушнірів і кравців⁷⁹.

Певне уявлення про те, що собою являв сокільський купець і чим він торгував дає справа сокільського міщанина-купця Филипа Ярошевича. Його крамниця знаходилась на ринку, мала вікно, закривалася зовні на колодку і мала ще внутрішній замок. Проти ночі 12 листопада 1602 р. крамницю пограбували два зайти: Войцех з-під Сандомира і Станіслав з-під Кракова. Завдяки цій події знаємо перелік вкраденого. Забрано: готівки 45 кіп грошів литовських, сім штук мухояру, чотири штуки полотна, літр єдвабу, п’ять лотів чорного оксамиту, штуку чорного полотна, шість штук шнурків єдвабних і двадцять білих, фунт шафрану, три чверті каменя перцю, чотири пари панчо, дві пари рукавиць, п’ять штук білих ниток, дві пари штанів каразинових, двадцять ножів⁸⁰. Як бачимо, чого тільки у крамниці не було, а вказана вартість вкраденого свідчить, що купець був доволі заможним.

Міщанин Марк Аврамович мав якісь справи з луцьким аптекарем Станіславом, якому передав у лютому 1609 р. 300 кг олова⁸¹. З Сокола традиційно переганяли до Лукова (Люблінське воєводство) на ярмарок волів⁸². Під 1602 р. є згадка про відвідання міста міщанами із Замостя (Миколай Плішка, Ян Возивода і Криштоф) “которые рыбы тридцат бочечокъ на шести возах мели”⁸³. У січні

⁷⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 96, арк. 63–64.

⁷⁷ Там само, спр. 18, арк. 53.

⁷⁸ Там само, спр. 103, арк. 798.

⁷⁹ Олексій Вінниченко, “Два документи ...”, 288–290.

⁸⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 66, арк. 953 зв.–954.

⁸¹ Там само, спр. 83, арк. 222–223.

⁸² Там само, спр. 101, арк. 357 зв. (1616 р.).

⁸³ Там само, спр. 66, арк. 103.

1579 р. до Сокола з хмелем приїхали пінські міщани Сила Семенович і Мартин Данилович⁸⁴.

Щоправда, поведінка князів Сокольських не завжди сприяла розвитку торгівлі. У січні 1569 р., тобто невдовзі після локації міста, на князя Марка Сокольського скаржився господарський підданий з Нобля (Пінський повіт) Ждан Сачавка, який послав до Сокола сина Томила з шістьма бочками риби на двох саях, а князь забрав цю рибу і сани, мотивуючи це тим, що пінський єврей (ім'я не назване) відібрав у княжого підданого віз солі⁸⁵. У жовтні 1584 р. на ярмарку княжими слугами було побито і пограбовано полонських підданих князя Криштофа Радзивіла⁸⁶. У неприємну історію потрапив у січні 1593 р. колківський єврей Мошко Шмойлович, якого у Соколі з наказу княгині Магдалени Сокольської побили і пограбували, забравши речі та мішок з грішми, в якому було 200 золотих, 56 червоних золотих і 27 старих талерів⁸⁷. У вересні 1616 р. луцький підкоморій Ян Харленський скаржився на князя Стефана Сокольського, за пограбування на торгу в Соколі його підданого Васка Каплю, в якого забрали коня з возом⁸⁸.

Розповсюдженням заняттям були різноманітні оренди. Сокольський єврей Зраїл Нахманович орендував у січні 1588 р. корчму в маєтку Бальцера Цетнера у с. Подрижі⁸⁹. Риболов Грицько орендував за 300 золотих спуск ставу у с. Хусів⁹⁰. Поборця Волинського воєводства Мартин Чаплич Шпановський у березні 1610 р. за 150 золотих орендував міщанину Семену Абрамовичу збирання чопового у Соколі⁹¹. Той же Семен Абрамович у травні 1613 р. разом з євреєм Пейсахом взяли у суборенду в колківського єврея Маєра Давидовича горілчану корчму, п'ять млинів і мостове мито⁹².

Саме місто неодноразово передавалося в оренду. У травні 1594 р. княгиня Магдалина Сокольська на вісім років за шість тисяч золотих віддала місто в оренду луцькому єврею Іллі Гошковичу, якого возний Даніель Пчицький увів у “дворь, место Соколь само в себе в кгрунтех и во вьсихъ пожитьках своих [...], к тому вси села с присельками, и з дворами, и фольварьки с пожитками, и роботами тягълыми, и з бояры, и зь их службами, и з дворомь соколским”⁹³. У

⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 38 зв.–39.

⁸⁵ Там само, спр. 11, арк. 58.

⁸⁶ Там само, спр. 31, арк. 1085–1085 зв.

⁸⁷ Там само, спр. 43, арк. 83–84.

⁸⁸ Там само, спр. 104, арк. 1158 зв.

⁸⁹ Там само, спр. 33, арк. 45.

⁹⁰ Там само, спр. 56, арк. 505 зв.–506.

⁹¹ Там само, спр. 89, арк. 218; спр. 91, арк. 572 зв.–574. У 1629 р. у місті зібрали чопового 120 золотих, а за перший квартал наступного року – майже 50 золотих. Там само, спр. 172, арк. 238–238 зв.; спр. 176, арк. 465.

⁹² Там само, спр. 94, арк. 436–437 зв.

⁹³ Там само, спр. 45, 691 зв.–692. Шляхтич Ян Несебенський з дружиною Раїною скаржився на сокольського орендаря Іллю Гошковича, який у липні 1594 р. побив подружжя і засадив до міської в'язниці, утримуючи їх там чотири дні. Там само, арк. 942 зв.–944 зв.

вересні наступного року орендарями згадуються Ілля Гошкович та Шмоїлко Ілліч⁹⁴, але вже 24 листопада княгиня Магдалина передає Сокіл з селами в оренду на три роки за чотири тисячі золотих сокільському орендареві Хаїму Іцковичу⁹⁵. Як це узгоджується з попередньою угодою важко сказати, але тоді ж у листопаді Ілля Гошкович укладає угоду з київським каштеляном Іваном Чапличем Шпановським про уступлення йому Сокола, яким він виходить не володів, за 4,5 тис. золотих. Гроші він узяв, а папери не підписував, зволікав. Володимирський підкоморій Ян Бокій Печихвоський, який зайнявся цією справою для І. Чаплика Шпановського, заявив у гроді про підозру, що єврей хоче обманути каштеляна⁹⁶. Водночас, возний Андрій Жирицький свідчив, що 24 листопада 1595 р. з двома шляхтичами Станіславом Левицьким та Миколаєм Заневським увів ковельських (!) євреїв Хаїма Іцковича та Гдалю Мордухаєвича у орендне володіння Соколом і селами Ситовичі, Корсин, Підліски, Руда⁹⁷. У січні 1596 р., зі слів княгині Магдалини, оренда Іллі Гошковича закінчилася (хоча мала тривати до 1602 р.), гроші, які вона заборгувала, єврею повернуті, а син Іллі Гошковича, Мошко, передав місто княгині, яку супроводжував возний Андрій Жирицький⁹⁸.

На цьому детективна історія не закінчилася, бо у вересні 1598 р. возний Валенти Тучаницький свідчив, що за п'ять тисяч золотих на два роки увів у орендне володіння Соколом та згаданими селами сокільських (тепер вони названі сокільськими) євреїв Хаїма Іцхаковича та Гдалю Мордухаєвича⁹⁹. 20 листопада 1601 р. возний Андрій Жирицький увів на 5,5 років в оренду Соколом тих самих (тільки тепер вони названі ковельськими) євреїв “до того пол двора в Сетовичах, огород з светлицею и подданого одного Мацка и пол дворища дешковского, млыны на Стахоти, мелници и селце на Руди з кузнею, сеножат и корчмы”¹⁰⁰. Княгиня Мандалина та її син Стефан обіцяли не перешкоджати оренді під страхом штрафу у дві тисячі золотих їм та такої ж суми на користь гроду¹⁰¹. Однак всупереч умовам, у 1603 і 1604 рр. орендарям не дали з міста по 40 підвід для відправки до Берестя чи Кобрини. Не дали також впродовж 1602–1604 рр. 160 корит для вивезення руди і наказали підданам не вивозити руду, а тому потрапили у “заруку” та “шкоди”. Покликані до суду князі не з'явилися, а отже справу програли і повинні заплатити 14 тис. золотих¹⁰². Скаржилися євреї на те, що за шинкування горілкою міщани повинні були давати їм щороку 100 золотих, натомість князі змусили євреїв самих шинкувати, за що вимагали заплатити їм

⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 396 зв.

⁹⁵ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 117 зв.

⁹⁶ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 588–589, 602 зв.–604.

⁹⁷ Там само, спр. 49, арк. 188–188 зв.

⁹⁸ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 10–11.

⁹⁹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 286–286 зв.; спр. 54, арк. 58 зв.–64.

¹⁰⁰ Там само, спр. 70, арк. 66 зв.–67; спр. 62, арк. 475 зв. (тут вони згадуються як орендарі ще у червні).

¹⁰¹ Там само, спр. 91, арк. 169.

¹⁰² Там само, арк. 170.

за чотири роки 600 золотих, чим порушили умови договору і потрапили під штрафні санкції у 6 тис. золотих. Ще оскаржували євреї рішення князів звільнити міщанина Гродзинського від сплати податків та заборону євреям “на палене угля до руди сетовецкое”, яке їм було дане згідно договору. Це потягнуло за собою штраф у розмірі 6 тис. золотих. Князів звинувачено у тому, що впродовж оренди вони забирали собі штрафи, які мали йти орендарям від міщан та підданих, а це порушення договірних умов, яке оцінено у 4 тис. золотих. У 1602 р. піддани с. Корсин за борги та штрафи мали дати 27 одиниць “быдла рогатого”, але князі забрали їх собі, а також не дали обіцяних 15 підвід до Кобриня, за що отримали штраф у 2 тис. золотих. У 1606–1607 рр. орендарі не отримали підвід для виведення руди із с. Ситовичі збитки оцінено у 4 тис. золотих. Зроблено закид князям і у тому, що вони не дотрималися терміну румації (часу на виселення орендарів) замість шести тижнів у них відібрали оренду вже за два, що оцінено у 100 золотих. У орендованих млинах князі дозволяли підданам молоти зерно, не платячи євреям, а у с. Підлісках млинаря взагалі не допустили до роботи та ще й не віддали євреям їхніх два воли – збитки оцінено у 4 тис. золотих¹⁰³. На перешкоди в оренді євреї скаржилися у червні та вересні 1605 р.¹⁰⁴ Возний Андрій Жирицький свідчив, що 2 січня 1611 р. відніс до Сокола десять гродських позовів євреїв до князів Сокольських¹⁰⁵. Ті ж євреї судилися з княгинєю Магдалиною у 1612 р. Княгиня через возного Григорія Мінковського, покликаючись на хворобу, просила відкласти справу до наступних рочків, але євреї запротестували, бо княгиня вже у Трибуналі отримала діляцію (відстрочку) через хворобу, тому тут не повинна цим користуватися, бо хоче затягнути розгляд справи. Суд підтримав аргументи євреїв і наказав продовжити процес. Князі не визнали такого рішення і просили дозволу апелювати до Трибуналу, але суд відмовив їм. Натомість євреї наполягали на продовженні засідання і суд підтримав їх, а коли князі покинули засідання, то євреї автоматично виграли справу, а суд зобов’язав стягнути з княгині дві тисячі золотих на їхню користь та тисячу золотих на замок¹⁰⁶. У січні та березні 1613 р. возні Андрій Хойнацький, Федір Селецький і Криштоф Счука робили спроби, через несплачений борг за декретом Луцького гроду, ув’язати наших героїв у Сокіл, але безуспішно¹⁰⁷.

У січні 1611 р. колківський єврей Маєр Давидович орендував Сокіл на три роки і возний Валенти Тучаницький ув’язав його в “аренду соколскую в месте Соколу с корчмами, мытами, млынами, шинком горелчаным [...] с корчмами в селах, тоест в Духчу, и в Смердине, и въ Старом Соколи шинькъ”. За два

¹⁰³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 91, арк. 171–185.

¹⁰⁴ Там само, спр. 73, арк. 626 зв.–628 зв.; спр. 74, арк. 993 зв.

¹⁰⁵ Там само, спр. 90, арк. 157 зв. 158, 504–509, 512–515 зв.

¹⁰⁶ Там само, спр. 92, арк. 48 зв.–51.

¹⁰⁷ Там само, спр. 94, арк. 720–720 зв., 726 зв.–728.

роки Маєр гроші дав відразу, а за третій рік – в кінці оренди¹⁰⁸. Майже відразу Маєр Давидович переуступив оренду сокільському міщанину Семенові Абрамовичу та його компаньону Пейсаху, які зобов'язалися сплачувати йому щорічно 1700 золотих. Семен Абрамович свідчив, що отримав оренду “до держаня за певным конътрактем словнымъ рукоданя своего, без жадное инътерцизи на то бы даное, толко оный конътракт свой, писмом своим жидовскимъ назначивъши, мне и товаришови моему Пейсахови, жидови, вкратце по жидовску дал”¹⁰⁹. Маєр обіцяв не втручатися в оренду, але незабаром забрав у Семена Абрамовича дві тисячі кварт горілки простої і тисячу кварт “оковитої”, відібрав п'ять млинів з їхніми прибутками, 400 мац збіжжя, вартістю 800 золотих і достроково, на початку 1613 р., “вибив” його з оренди¹¹⁰. Коли у травні 1613 р. Семен Абрамович поїхав до Луцька, щоб у гроді поскаржитися на Маєра Давидовича, то останній напав на його будинок в Соколі. У коморі взяв готових грошей 4 тис. золотих, 30 гривен ламаного срібла і заставлені Семену Абрамовичу речі міщан¹¹¹.

1 липня 1613 р. під час судового розгляду справи, уповноважений від Маєра, шляхетний Войтех Мілачевський, при першій же нагоді старався апелювати до Трибуналу, що йому суд не дозволяв. Далі судді запропонували Семену Абрамовичу присягнути на своїх твердженнях, а уповноважений і далі апелював до Трибуналу, що йому нарешті дозволили¹¹². Такий стан речей змусив обидві сторони шукати компроміс і вже наступного дня між ними була укладена поєднальна угода – мировими судьями виступили Степан Голинський, Григорій Мінковський та Абрам Яцкович Леватин¹¹³. Ще через два дні, тобто 4 липня, Степан Голинський від імені Маєра скаржився на князя Стефана Сокольського і його маму Магдалину “о несознане [порушення] запису на аренду соколскую служачого”¹¹⁴.

У березні 1614 р. князь Стефан Сокольський передав Сокіл в оренду на два роки Миколаю Прущинському з щорічною платою 1550 золотих. В оренду передавалося місто з усіма пожитками, чотири млини на Стирі, шинковний дім на ринку біля старого костелу з шинком горілчанам, медовим і пивним, з покотельщиною як від євреїв так і від християн, згонне, тобто плату від волів, що переганяються через місто, прямуючи на ярмарок до Лукова. До того князь надав частину села Смердина, виймаючи з під влади орендаря возного Григорія Мінковського (його окреслено як слугу князя) та ще трьох осіб, залишаючи їх для своїх потреб. Набувач може при бажанні передати отримане у суборенду.

¹⁰⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 90, арк. 11–11зв.

¹⁰⁹ Там само, спр. 94, арк. 436 зв.

¹¹⁰ Там само, арк. 436–437 зв., 476–476 зв. У квітні 1612 р. Хаїм Іцкович за 50 золотих заставив на рік свій будинок в ринку Семенові Абрамовичу. Там само, спр. 93, арк. 388 зв.–389.

¹¹¹ Там само, спр. 94, арк. 485.

¹¹² Там само, спр. 96, арк. 182–184, 188 зв.–189.

¹¹³ Там само, спр. 95, арк. 112 зв., 121–123.

¹¹⁴ Там само, спр. 94, арк. 601 зв.

У випадку татарського вторгнення чи пошесті, збитки повертає князь. Він же обіцяє після Великодня 1615 р. своїми підданими збудувати орендареві у с. Смердині світлицю і комору, сіни з пекарнею, а якщо б орендар ще щось добудував, то готовий йому це компенсувати. Після оренди М. Прушинський матиме шість тижнів на виселення. Князь обіцяв не чинити перешкод під страхом штрафу орендної суми¹¹⁵.

Дня 1 березня 1616 р., відповідно до угоди Маєра Давидовича з князем Стефаном Сокольським, возний Якуб Іздебський увів його у чотирирічне орендне володіння за 4 тис. золотих Соколом і селами Старий Сокіл, Смердин, Духче, Навоз¹¹⁶. Уже 9 березня князь скаржився на Маєра про невіддачу двох чистих мембран (бланків), які той отримав “взглядом аренды места Соколя”¹¹⁷, а в березні 1617 р. оскаржував Маєра за те, що він передав комусь у суборенду Сокіл, не попередивши князя за шість тижнів, як це було обумовлено у договорі¹¹⁸. Про поведінку єврея у місті свідчать дві скарги. Першу у листопаді 1616 р. подав шляхтич Андрій Чарнацький і стосувалася вона збройного нападу Маєра зі слугами на його двір у Духчі та пограбуванні¹¹⁹. Друга була подана у квітні 1617 р. міським священиком церкви Вознесіння Господнього Семеном Вижевським, який від імені “приятеля свого” отця Нестора, настоятеля сокільської церкви Іоана Златоуста, скаржився на Маєра і його урядників Шаю та Шмойла Абрамовича, “жидов з места Колковъ”, про спробу захопити ґрунт, що належав церкві, і побиття священика. Отець Нестор, наголошуючи, що оренда не стосується церкви, свідчив: “Тот то жид Маер з Шмоилом, арендар соколский, не маючи жадного права въ арденде ани в посесыи своей церкви светое хрестиянское, перед двором в Соколю стоячое, року теперешнего тисеча шестсот семнадцетого мца марца четвертогонадцат дня, кгда тот свещеникъ Ивановский Златоустский диру работником своим коло церкви заправить albo огородит указывал и росказовал, теды помененый Маер Давидовичъ [...] пришедши на цвинтар церкви светого Иоана в Соколю, заставши оного свещеника отца Нестория и мовил до свещеника: “Для чого бы городил около того цвинтара, кгда ж я маю волю на томъ цвинтару около тое церкви орати и просо посеяти и пожиток мети себе”. Свещеник то поведил на слова Маеровы: “Иж того не дождешъ, кгда ж на то жадное моци не маешъ и мети не будешъ”. Теды zarazом жид Маер при себе казал урядникови своему Шаи, жиду, за лобъ порвати и иншим помочъником своим, которых при себе на тот час мел, бит,

¹¹⁵ ЦДАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 101, арк. 356 зв.–360 зв.

¹¹⁶ Там само, спр. 103, арк. 262–263; спр. 105, арк. 500 зв.–503 зв.; спр. 106, арк. 701 зв. У квітні 1617 р. Маєр за 200 золотих мав би орендувати с. Навоз у Андрія Корешкоцького, який тримав село від князя С. Сокольського. Це дивно, бо село і так входило до переліку орендованого Маєром. Там само, спр. 106, арк. 576 зв.

¹¹⁷ Там само, спр. 103, арк. 165 зв.

¹¹⁸ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 49, арк. 81–82.

¹¹⁹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 60, арк. 96 зв.–97 зв.

мордоват [...] и окрутне на цвинтару при церкви святой попа змордовал, рань въ голове, на руце, на плечах, на хрибте немало позадавал, от которого збитя и зраненя и окрутного мордованя не ведаю, если буде живъ”¹²⁰.

Зі свого боку у червні 1617 р. Маєр скаржився на князя С. Сокольського, який мешкав у дворі в місті, хоча не мав би цього робити, та ще й “сеножати косить, пива на жидовь и месчань тамошних соколских для шинкованя накидает и оных судить и рядит ими. Рыбаков двух, резниковъ двух с посесыи [...] однаввши, пну Кголынскому, войтови тамошнему, отдал, пива оному дават месчаномъ на вышинкъ и во млынах без черьгы, солоды молот позволил”¹²¹.

У червні шляхетний Павло Вишатравка прислав до Луцького гроду слугу, шляхетного Миколая Бартницького, зі скаргою на сокільського орендаря Маєра Давидовича. П. Вишатравка напередодні їхав через Сокіл до Любліна і в місті зустрів свого підданого Дениса з сином Романом, які нашкодивши йому, втекли до Сокола. Шляхтич звернувся до Маєра з проханням видати втікачів, але отримав відмову, мотивовану тим, що орендар не є власником поселення. Тоді П. Вишатравка зажадав, щоб втікачів посадили до в’язниці і припоручив їх Маєрові у сумі 5 тис. золотих. Орендар погодився ув’язнити втікачів, але за умови, що скаржник дасть сторожа, що той і зробив, але через кілька днів сторожа було побито і вигнано¹²².

У липні 1618 р. відбувся цікавий обмін – Маєр Давидович поступився орендою міста волинському підстолю Криштофу Єловицькому (фактично новому власникові), а наступного дня у нього ж узяв в оренду найрибутковіші частини: горілчану оренду, гребельне мито, корчми, чинші¹²³. Очевидно це було пов’язано з тим, що в кінці березня помер князь Стефан Сокольський.

Дня 10 березня 1625 р. возний Матвій Зубковський з двома шляхтичами Матеєм Гродзицьким та Яном Порицьким увів шляхетного Андрія Калениковича в орендне володіння Соколом і прилеглими селами Красна Воля, Навоз, Смердин, Суск і Копиль терміном на чотири роки за 8800 золотих¹²⁴.

Чергова оренда міста настала у 1631 р., коли возний Нестор Заремба Репницький 14 червня ввів у чотирирічну оренду Соколом і селами від Криштофа Шимковича Шклінського і його дружини Олександри Сокольської подружжя Павла Гулевича Воютинського і Полонію Овлочимську.

Нарешті у квітні 1636 р. княгиня Олександра Сокольська знову віддала в оренду на чотири роки місто з селами Корсин і Літогоща Маєру Давидовичу, однак уже у липні за обопільною згодою оренда була припинена¹²⁵. Наведені приклади свідчать, що місто майже постійно перебувало в оренді, а це навряд

¹²⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 106, арк. 542 зв.–543.

¹²¹ Там само, арк. 701–702.

¹²² Там само, спр. 110, арк. 329 зв.–330.

¹²³ Там само, спр. 109, арк. 90 зв. 93, спр. 110, арк. 388.

¹²⁴ Там само, спр. 141, арк. 266 зв.–267 зв.

¹²⁵ Там само, спр. 198, арк. 871 зв.–872.

чи позитивно впливало на його розвиток, радше навпаки, бо орендарі найперше прагнули відробити заплачені гроші і заробити додаткові.

Допікали міщанам зловживання жовнірів, що особливо відчутно стало з першої половини XVII ст. У березні 1605 р. князь Стефан Сокольський скаржився на жовнірів сандомирського воєводи Юрія Мнішка та саноцького старости Станіслава Мнішка. Жовніри 10 березня підійшовши до міста “окрык коло міста учинившы, передьмистя попаливши и фольварки у брамы пиньское, килька домовъ спалившы, якося добрымъ людемъ рыцерскимъ не годить, обычаемъ лупеццовъ [...] впадшы до места, мешчанъ килкунасту и шляхтичовъ двох учтывыхъ окрутне, тираньске а немилостиве людей невинныхъ, такъ жидовъ и хрыстянь, на смерть позабияли, поморьдовали, а иньшыхъ мешчанъ и жыдовъ, чоловіка до шестидесять и невесту, и детей окрутъне и барзо шкодливе поранили и помордовали, с полгаконъ постреляли копиями попробияли [...] на месте коморы, крамъницы поотъбиявшы, такъ же и въ домахъ коморы поотъбиявшы и скрыни полупавшы, маетности не мало побрали, полупили, такъ ижъ внивечъ усе мисто обернули, знишчыли и злупили, в одныхъ кошуляхъ и наго пооставовали. Стрелбу мистскую гаковъницы, шмиговницы и пулгаки побрали, кривьды и шкоды незносъные починили”¹²⁶. Підсумок був невтішним: 11 осіб † вбитих, 60 † пораниених. Документ цікавий ще й тим, що подано поіменний перелік вбитих і пораниених, а також перелік що у кого забрали з вартісною оцінкою. Зокрема у Гаврила Фурка забрано “евангелию сребром оправную”, а у Семена † “евангелию рускую оправную сребромъ, которого было грьвенъ чотыры”¹²⁷.

Возний Ян Русовський у травні 1612 р. свідчив у гроді, що при ньому сокільські міщани і слуги князя відібрали у Рафала Зброжка, поручника роти пана Хоментовського “грабеж, который за неотданьемъ приставства оному и товариству его належачого побрано было: тоестъ волонъ дванадцать, яловицъ семь, телятъ двое”¹²⁸. Князь Стефан Сокольський (1612) скаржився, що пан Славинський, товариш полку пана Воронича, їдучи з Сокола і маючи при собі кілька десятків приятелів, забрав у міщан шестеро коней, з яких одного вони “уморили”, а п’ятьох коней міщани змушені були викупляти за 60 золотих¹²⁹.

У лютому 1620 р. жовніри роти Криштофа Кінарського зайшли до Сокола і почали вибирати стації, які “кгвалтовне давати себе казали. До пивниц, комор колодки отбияли, жоны господаром своимъ ку обрыдлиности, што станови шляхецкому не належит, приводити казали и оныхъ до того примушаючи, за ними з ручницъ стреляли, чеканами били и кгда гасло вытрубили, пушкара местского, который от пана своего з двора ишол, о такихъ кгвалтахъ поведаяючи, гасла не ведал, окрутне побили, поранили, яко ж до того часу ище до здоровья не

¹²⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 73, арк. 286–286 зв.

¹²⁷ Там само, арк. 288 зв., 292.

¹²⁸ Там само, спр. 93, арк. 497.

¹²⁹ Там само, спр. 94, арк. 673 зв.

пришоль”¹³⁰. Міщани вдалися за допомогою до власників, а ті своєю чергою до ротмістра Заремби, який з наказу коронного гетьмана йшов на Наддніпрянщину і знаходився неподалік міста. Заремба виділив жовнірів, які зловили ротмістра К. Кінарського з його помічниками та з награваним добром і віддали їх до гроду. Уповноважені від звинувачених, не вдаючись у дебати, заявили, що то убогі шляхтичі, які на заклик гетьмана Станіслава Жолкевського найнялися у Барі і йшли до Берестя де мали отримати по 10 золотих, але там з наказу короля їх розпустили, не заплативши грошей, і вони поверталися додому в Подільське воєводство, а по дорозі вступили до Сокола, щоб придбати продуктів, а міщани безпричинно на них напали і пограбували та посадили до в’язниці. Далі вони заявили, що їх, шляхтичів, не можуть судити за скаргою простолюдинів, а тому апелюють до Трибуналу, чого суд не дозволив. Однак у підсумку лише одного шляхтича, Шмурла, визнано винним, бо він сам визнав вину, але і цю справу суд передав на розгляд короля¹³¹.

У листопаді 1634 р. в Луцькому гроді сокільські лавники Трохим Мордачевич і Ян Дрозкольський від імені міської громади та власників міста скаржилися на жовнірів хоругви Малецького і Виковського, які, повертаючись з Смоленської війни, вступили до Сокола і завдали значних збитків. Побрали не лише харчі для себе і корм для коней, а й позабирали гроші, речі, одягу, взуття, худобу, зброю та порох¹³².

Шкодили місту пожежі, які у той час були звичним явищем. Значна пожежа сталася у Соколі в ніч на 2 квітня 1618 р. коли “з допущення Божого, квалтовный ветръ и буру неведомо от коля знагла взявши се, огон и зараз колкодесят домовъ, што лепъшихъ и мещанъ, што наможнейшихъ, на великой улицы Рожищской и в затылку тых домов аж до реки Стъра прудко спалил иж люде або мещане с тых домовъ своих не только абы што маетности своих от тола ратовати мели, але и сами з жонами и детьками своими, ледве с того квалтовного огню повтекали, а иншие и погорели”¹³³. Возний Даніель Должневич засвідчив, що на вулиці Рожищській згоріло 37 будинків та ще 29 будинків затилкових, а також у вогні загинули два лавники: Іван Шишка та Гапон Антонович. Кілька десятків будинків згоріли у червні 1621 р. Про це у гроді свідчив слуга Криштофа Словицького Андрій Завальський. Погоріли вуличні та ринкові будинки а також ратуша. Возний Стефан Драбович підтвердив погоріння 68 будинків¹³⁴. Про пожежу 1624 р. у гроді вели мову бурмистр Федір Черняк і лавники Ян Ткач та Іван Горкович¹³⁵.

¹³⁰ ЦДАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 117, арк. 420 зв.

¹³¹ Там само, арк. 421–427 зв.

¹³² Там само, спр. 193, арк. 913 зв.–915.

¹³³ Там само, спр. 110, арк. 65 зв.–66. Про згорілі будинки у гроді звітувалися у червні райця Семен Абрамович та лавники Михайло Мамонович і Федір Борисович. Там само, арк. 267 зв.–268.

¹³⁴ Там само, спр. 123, арк., 258 зв.–259 зв.; спр. 128, арк. 101 зв.–103.

¹³⁵ Там само, спр. 137, арк. 614–615 зв.

Часті передачі міста в оренду, татарські напади, жовнірські свавілля та пожежі не сприяли розвитку Сокола і все ж вигідне географічне розташування, сприятлива економічна кон'юнктура, заповзятливість міщан переважали негативні впливи. Незважаючи на те, що Сокіл впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. залишався невеликим поселенням, він утримував статус міста й справно виконував функції локального торгово-ремісничого осередку для своєї волості. Наявні в місті церкви і костели робили його певним духовно-освітнім центром для оточуючої округи.

THE VOLHYNIAN SMALL TOWN OF SOKIL IN THE SECOND HALF OF 16TH – THE FIRST HALF OF 17TH CENTURY

Andriy ZAYATS

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: andrij_zajac@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0001-8744-9852

The origins of Sokil's urban status and its subsequent transfer to the Sokil princes, specifically to the daughters of Prince Stefan Sokolsky and their respective husbands, notably Alexandra Sokolska, Krzysztof Szymkowicz Szklinsky, and Krzysztof Jelowicki, are meticulously traced. The process of town population and delineation of its borders is delineated. The relatively modest population of Sokol warrants its classification as a small town. Sokil boasted a castle, with its fortifications constructed primarily from wood and earth. The town was equipped with two gates, and the majority of structures were constructed of wood. Noteworthy residences were concentrated in the market area, where a town hall was situated.

The cultic structures in Sokil encompassed churches and cathedrals. The urban self-governance of Sokol was safeguarded by the Magdeburg law privilege granted in 1559. The composition of the councilors and aldermen adhered to traditional norms observed in Volhynian towns. The economic vitality of Sokil is illuminated by the significance of trade and fairs. Historical records indicate that the town was frequently subject to leasing arrangements. A nuanced examination of the intricate interactions between the town's burghers and the nobility is presented. Sokil's socio-economic development, coupled with its religious edifices, positioned it as a focal point within the broader district.

Keywords: Sokil, urban status, princes, town population, fortifications, town hall, cult buildings, churches and cathedrals, Magdeburg Law.

REFERENCES

- Aktova knyha. 1568, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Kyievi (dali – TsDIA Ukrainy u m. Kyievi). fond 25, opys 1, sprava 10. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1569, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 11. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1570, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 12. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1572, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 13. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1577, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 17. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1578, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 18. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1579, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 19. (in Ukrainian)

- Aktova knyha. 1580, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 21. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1582, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 26. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1584, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 31. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1584, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 33. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1593, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 43. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1593, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 44. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1594, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 45. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1595, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 48. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1596, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 49. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1598, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 53. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1598, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 54. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1599–1600, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 56. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1600, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 59. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1601, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 62. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1602, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 66. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1603, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 67. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1604, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 70. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1605, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 73. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1605, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 74. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1606, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 76. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1607, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 78. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1607, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 79. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1609, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 83. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1610, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 86. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1610, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 89. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1611, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 90. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1611, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 91. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1611, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 92. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1612, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 93. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1613, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 94. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1613, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 95. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1613, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 96. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1614, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 97. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1614, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 98. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1614, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 99. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1615, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 101. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1616, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 103. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1616, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 104. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1616, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 105. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1617, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 106. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1618, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 110. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1619, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 111. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1619, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 114. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1620, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 117. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1620, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 119. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1621, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 121. (in Ukrainian)

- Aktova knyha. 1621, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 123. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1621, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 125. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1622, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 126. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1622, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 128. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1622, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 131. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1624, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 137. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1624, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 140. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1625, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 141. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1625, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 144. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1625, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 145. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1625, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 146. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1626, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 148. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1626, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 149. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1628, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 160. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1628, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 163. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1629, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 166. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1629, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 170. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1630, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 173. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1631, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 176. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1634, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 193. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1635, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 195. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1636, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 198. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1640, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 222. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1642, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 229. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1571, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 458. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1574, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 25, opys 1, sprava 459. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1596, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 26, opys 1, sprava 10. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1631, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 26, opys 1, sprava 36. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1604, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 28, opys 1, sprava 36. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1617, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 28, opys 1, sprava 49. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1618, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 28, opys 1, sprava 50. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1626, TsDIA Ukrainy u m. Kyievi, fond 28, opys 1, sprava 60. (in Ukrainian)
Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka, viddil rukopysiv, f. 91
(Radziminski), spr. 70.3. (in Polish)
Archiwum Główny Akt Dawnych. Archiwum skarbu koronnego, sygn. 31, k. 40. (in Polish)
Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii. Kiyev: Vremennaya komissiya dlya razbora drevnikh aktov,
1883, ch. 1, t. 6. (in Russian)
Akty izdavaemye Vilenskoj kommissii dlya razbora drevnikh aktov, t. 20, (Vilna: Tipografiya
A. G. Syrkina, 1893), (in Russian)
Hramoty XIV st., upor. M. M. Peshchak, (Kyiv, 1974). (in Ukrainian)
Źródła dziejowe, t. 19, (Warszawa, 1889). (in Polish)
Yakovenko, Natalia. Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII stolittia. Volyn i
Tsentralna Uraina, (Kyiv: Krytyka, 2008), 472 s. (in Ukrainian)
Vinnychenko, Oleksii. "Dva dokumenty pershoi polovyny XVII st. do istorii volynskoho
mistechka Sokol," *Studii i materialy z istorii Volyni*. 2012, red. V. Sobchuk. (Kremenets:
Kremenetsko-Pochajivskiy derzhavnyi istoryko-arkhitekturny i zapovidnyk, 2012), 276–
290 (in Ukrainian)

- Zaiats, Andrii. *Urbanizatsiinyi protses na Volyni v XVI pershoi polovyny XVII st.*, (Lviv: Dobra sprava, 2003), 206. (in Ukrainian)
- Zaiats, Andrii. “Instytut viitivstva v mistakh Volyni XVI – pershoi polovyny XVII st.,” *Tsentralna i Skhidna Yevropa v XV – XVII stolittiakh: pytannia sotsialno-ekonomichnoi istorii. Do 100-richchia vid dnia narodzhennia profesora Dmytra Pokhylevycha.* (Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 1998). 106–112 (in Ukrainian)
- Zaiats, Andrii. *Miske suspilstvo Volyni XVI pershoi polovyny XVII st.* (Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2019), 582. (in Ukrainian)
- Zaiats, Andrii “Viity volynskoho mistechka Sokil u druhii polovyny XVI pershii polovyny XVII st.” *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu.* Lviv, 2022. Vyp. 24. (in Ukrainian)

УДК 94(477.8)''18/19'':[332.2.021.8+630*9]

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4015>

РЕАЛІЗАЦІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ЗУНР НА МАТЕРІАЛАХ РУДКІВСЬКОГО ПОВІТУ (ЛИСТОПАД 1918 – ТРАВЕНЬ 1919 рр.)

Дмитро ПУГАЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка
Катедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: dmpgch@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5044-1005

У дослідженні розглянуто практичну реалізацію земельної та лісової реформ у Рудківському повіті Західно-Української Народної Республіки впродовж листопада 1918–травня 1919 рр. На основі архівних матеріалів продемонстровано, що хоч надання землі і було важливим для селян, вони намагалися втілити свої прагнення у легальний спосіб. Пограбування великих маєтків були поодинокими та малозначними інцидентами, а питання оренди покинутих приватних володінь хоч і викликало конфлікти, все ж вирішувалося заходами повітової влади. Також звернуто увагу на труднощі та кризові явища, що перешкождали реалізації земельних перетворень.

З'ясовано, що для практичного вирішення лісової проблеми повітові адміністрації намагалися віднайти компроміс, наказуючи купувати дерево у великих землевласників чи передаючи за відповідну оплату окремі ділянки приватних лісів під управління громадських комісарів. Водночас непоодинокими були випадки нелегального вирубу приватних лісів, які призводили до нищення лісового господарства.

Ключові слова: Західно-Українська Народна Республіка, Рудківський повіт, земельна реформа, оренда маєтків, насінневий фонд, використання лісів.

У наукових працях, присвячених Західно-Українській Народній Республіці (ЗУНР), здебільшого розглядають її державотворчу, законодавчу чи військову діяльність. Такий звужений політично-юридичний фокус не дає змоги повністю розкрити всі аспекти життя місцевого населення і справжні соціально-економічні та побутові проблеми, з якими воно стикалося. Адже специфіку утворення та функціонування ЗУНР визначав не лише перебіг законодавчої роботи та парламентських дебатів, а й аграрна, продуктова, фінансова, гуманітарна й епідеміологічна кризи, які вплинули на реалізацію задумів очільників Республіки. Крім соціального виміру, уваги потребують регіональні студії, позаяк історія сільських громад і провінційних містечок доби ЗУНР ще комплексно й цілісно не вивчалася.

Аграрні реформи в ЗУНР окремо досліджували О. Павлишин¹, Р. Тимченко², М. Луцький³, Я. Малик⁴, С. Сливка⁵. Змістовні розділи з цієї проблеми містяться

¹ Олег Павлишин, "Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР", *Україна: культурна спадщина, національна свідомість і державність*, (Львів, 2000), 6: 170–183.

² Роман Тимченко, "Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р.", *Український історичний збірник*, 15, (2012): 105–117.

в узагальнюючих працях про ЗУНР М. Литвина та К. Науменка⁶, С. Макарчука⁷, Б. Тищика⁸, І. Васюти⁹, авторського колективу під головуванням О. Карпенка¹⁰ тощо. Науковці зосереджували свою увагу насамперед на підготовці земельного законодавства ЗУНР, детально аналізували його зміст, побіжно торкаючись окремих зловбодених проблем, як от продуктового голоду та стихійного поділу земель. Водночас не досліджено чимало практичних аспектів: заходи регіональної влади у вирішенні земельного та лісового питань, повсякденні взаємини (від конфліктів до співпраці) власників великих маєтків та селян, труднощі у забезпеченні населення насінням, деревиною та дровами, процес оренди панських земель та використання приватних лісів.

Вибір територіальних меж дослідження – Рудківського повіту ЗУНР – не випадковий, адже історія цього повіту добре задокументована. Розвідка ґрунтується на неопублікованих матеріалах фонду Рудківського повітового комісаріату, що зберігаються у Державному архіві Львівської області. Серед них – листування між центральною і місцевою адміністраціями, чернетки розпоряджень влади, звіти і скарги громадських комісарів, простих мешканців та землевласників, фінансова документація тощо, які уможливають різностороннє і детальне дослідження проблеми.

Оскільки більшість населення ЗУНР мешкало в селах, то аграрні справи були для її влади одними з найважливіших. Зважаючи на тривале накопичення суперечностей у земельному та лісовому питаннях, погіршення економічного становища населення через руйнівні наслідки Першої світової війни та поширення радикальних ідей лівого спрямування, влада галицької держави відчувала потребу врегулювати ситуацію в сільському господарстві та провести реформи. Цим мав заопікуватися Державний секретаріат земельних справ, якому по повітах підлягали референти земельних справ при місцевих комісаріатах. Своєю чергою референтам підпорядковувалися громадські рільничі комісії в окремих селах. Передбачалося, що повітові референти співпрацюватимуть з лісовими інспекторами на місцях та управами державних (“камеральних”) маєтків у регіонах¹¹.

³ Мирослав Луцький, “Основи формування і практична реалізація земельного законодавства ЗУНР”, *Право і суспільство*, 5.2, (2014): 167–170.

⁴ Ярослав Малик, “Державна аграрна політика Західноукраїнської Народної Республіки”, *Демократичне врядування. Науковий вісник*, 2, (2008): 84–88.

⁵ Степан Сливка, “Правовий механізм реалізації земельної реформи у Західноукраїнській Народній Республіці”, *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*, 2, (2014): 24–31.

⁶ Микола Литвин і Кім Науменко, *Історія ЗУНР*. (Львів: ОЛІР, 1995), 368.

⁷ Степан Макарчук, *Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР*. (Львів: Світ, 1997), 192.

⁸ Борис Тищик, *Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави та права*. (Львів: Тріада плюс, 2004), 392.

⁹ Іван Васюта, *Галицько-волинське село між світовими війнами*. (Львів: Каменяр, 2010), 507.

¹⁰ Олександр Карпенко, керівник авторського колективу та відповідальний редактор. *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія*. (Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001), 628.

¹¹ Микола Чубатий, “Державний лад на Західній Області Української Народної Республіки”, *Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. 205: У пошуках історичної правди. Збірник на*

Першою проблемою, що постала перед керівництвом ЗУНР, була необхідність стримати погроми великих панських маєтностей та самовільний поділ землі. Як писав учасник Листопадового Чину та депутат УНРади В. Будзиновський: “Ми у Львові вже непотрібні. Там сім українських регіментів. З Київа ще йдуть чотири корпуси, бо Галичина відходить до Соборної України... На добавок ми чули від сицилістів (соціалістів – Д.П.), що будуть ділити панські грунти. Треба ж кожному бути дома. Хто буде сидіти у Львові пильнуючи, щоби Ляхи не зробили повстання, той верне до порожньої і вилізаної миски”¹². Отож, для частини вояків та селян революційні події завершилися успішним встановленням української влади у Львові та в повітах. Після цього потрібно було повертатися до домівок та ділити землю. Відтак великі панські володіння, які залишилися без господаря (переважно через його втечу), могли зазнавати нападів.

Вперше про грабунок поміщицьких володінь на території Рудківського повіту повідомив посланець УНРади В. Добровольський (за іншими відомостями – П. Голинський): “В селі Гошанах в дідича Янка знайдено оружє і амуніцію, яку жандармерія з Чижевич сконфіскувала. Дідич Янко втік до Самбора, полишаючи збіжжя і всіх жінок, яким не заплачено. Вони по його втечі разом з полоненими італійцями кинулись рабувати двір”¹³. Прикметно, що такий ексцес обійшовся без великої матеріальної шкоди, позаяк повітова влада й самі місцеві селяни зупинили злочин та підтримували порядок. На початку листопада 1918 р. також відбувся напад на панський маєток у с. Ятвягах. Місцеві селяни забрали звідти збіжжя (150 кіп вівса, 45 кіп жита, 25 кіп ячменю, 4 копи гречки) і сіно. Частину награвованого перевезли возами, а ті жителі, що не мали відповідного транспорту, несли здобуте на плечах. Утім зловмисники не залишилися без кари: 27 грудня 1918 р. жандармерія провела обшуки у громаді й виявила у селян частину збіжжя, яке ще не було продане, та арештувала учасників нападу¹⁴. Водночас такі події були поодинокі та мало значили, а свідчень про конфлікти між українським населенням й польськими землевласниками, що переросли б у масштабні погроми маєтків, у документальних та мемуарних джерелах не вдалося виявити.

Крім пограбування, були й випадки самовільного стихійного розподілу великих панських маєтків у Богородчанському, Бродівському, Збаразькому, Косівському

пошану Миколи Чубатого 1889–1975, ред. Г. Лужицький та Я. Падох. (Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1987), 46.

¹² Тимченко, “Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р.”, 107.

¹³ Повідомлення кур’єра Української Національної Ради Петра Голинського про становище в Рудківському повіті, *Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали. У 5 т. Том 1*, уклад. О. Карпенко, К. Мицан. (Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001): 411–412; Олег Павлишин, “Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року)”, *Україна модерна*, 2–3, (1999): 163.

¹⁴ Жалоби помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичьего леса и другого имущества, *Державний архів Львівської області* (далі – ДАЛО), ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 11, 19.

й Печеніжинському повітах¹⁵. У Яворівському повіті селянське віче постановило давати по 15 моргів землі українцям, які служили у війську, а іншим селянам-українцям – лише по чотири¹⁶. Така поведінка окремих представників галицького дрібного селянства не була безпідставна: традиційний гострий земельний голод у поєднанні з такими наслідками війни, як зубожіння та продовольча криза, робив популярними гасла радикального вирішення аграрного питання¹⁷. Втім, центральна та місцева влада намагалися стримати ці процеси, задекларувавши дотримання права власності у своєму законодавстві. Водночас окремі ексцеси зупиняли силою жандармерії. У земельному законі, прийнятому УНРадою 8 квітня 1919 р., окремих параграфів застерігав, що “за самовільний захват, ділення вивласнених на основі цього закону земель та нищення лісів, будинків, інвентарю і земних плодів, оскільки не становить вчинків, підлягаючих під карний закон, мають карати адміністративні власті карою арешту до 6 місяців, з котрою може бути получена грошева кара до 10000 корон. Крім того має бути оречена утрата права на наділ землі”¹⁸.

Матеріали Рудківського повіту демонструють, що хоч надання землі і було важливим питанням для селян, все ж вони намагалися реалізувати свої домагання у легальний спосіб. Про інтерес та хвилювання селянства може свідчити публікація у березні 1919 р. у місцевій повітовій газеті колонки “Письмо Івана Причепи”, де автор, найімовірніше селянин, розповідає про поширення серед простолюду чуток про поділ ґрунтів¹⁹. Місяцем раніше, 4 лютого 1919 р., громадські урядники с. Хлопчиці звернулися до Рудківського повітового комісаріату із проханням повернути громаді пасовище розміром 390 моргів, яке в 1875 р. начебто силою приєднав місцевий “двірський обшар”. Прикметно, що самі жителі не чинили жодного насильства, натомість були готові представити повітовій владі 23 свідків для легального вирішення цього конфлікту²⁰. Дещо незвичну ситуацію розкриває розпорядження повітового комісара О. Марітчака, написане 23 квітня 1919 р. Із нього дізнаємося, що, остерігаючись наслідків земельного закону (який не публікувався до 8 травня 1919 р., відтак не був достеменно відомий), дирекція маєтностей родини Лянцкоронських почала парцеляцію маєтку та його продаж сусіднім селянам із Андріанова. Дізнавшись про це, Рудківський повітовий комісаріат за згодою Державного секретаріату земельних справ зобов’язав управителів землеволодіння припинити продаж землі, а громадського комісара вказаного села – застерігти жителів від її купівлі²¹.

¹⁵ Малик, “Державна аграрна політика Західноукраїнської Народної Республіки”, 85.

¹⁶ Тищик, *Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923)*, 246.

¹⁷ Карпенко, *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія*, 207.

¹⁸ Земельний закон Української Національної Ради, *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. У 5 т. Том 2*, 353.

¹⁹ Письмо Івана Причепи, *Громадська думка*, 4 березня 1919.

²⁰ Заявление крестьян с. Хлопчицы о возврате им громадского пастбища, захваченного помещиками в 1875 году, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 64, арк. 1.

²¹ Переписка с частными лицами и другими по хозяйственным, финансовым и др. вопросам, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 12, арк. 72.

Окрему увагу в земельній політиці ЗУНР було приділено питанню оренди необроблених панських земель. У січні 1919 р. опублікували урядовий реферат у справі весняної посівної кампанії. У ньому стверджувалося, що у повітах є багато великих маєтностей, які через нестачу тяглової худоби, робітників, фінансів чи насіння, не зможуть засіяти значні ділянки землі. Обов'язок держави – подбати, щоб ці ґрунти не стояли пустою. Примусом це зробити не можна, оскільки ЗУНР гарантувала дотримання прав власності. Тому, найкращий вихід урядовці вбачали у тім, щоб повітові комісаріати у порозумінні з власниками та місцевими рільничими комісіями винаймали для селян землю, яку дідич не може самостійно засіяти. Також передбачалося, що за кожен необсіяний до кінця квітня 1919 р. морг землі власник мав заплатити 100 корон штрафу²².

Постанова Державних секретаріатів земельних й внутрішніх справ про примусове використання землі була ухвалена 21 лютого 1919 р. У ній зазначалося: “Всі ґрунти, пригожі для рільничої культури мають бути управлені і нікому не вільно лишати придатного до культури ґрунту облогом”²³. Залишені власниками (панами чи селянами) землі мали бути розподілені між населенням через виборні повітові та громадські комісії. Оренда повинна була відбуватися за палату, сума якої, втім, не означувалася. Для тих, хто приховував придатні для використання землі, насіння чи інвентар передбачалося покарання у вигляді арешту до шести місяців і штрафу до 50 тисяч корон. У розпорядженні також регламентувався склад і зобов'язання повітових і громадських рільничих комісій та повітових комісарів²⁴.

Практика Рудківського повіту показує, що оренда панських маєтків відбувалася неоднозначно. Зокрема, 22 квітня 1919 р. громада Конюшок Тулигловських (в сучасній українській транскрипції – Тулиголівських) звернулася до повітової рільничої комісії з проханням вирішити конфлікт при укладанні орендної угоди з паном П. Кратохвілем. Власник землі за винайм своїх ґрунтів хотів отримати 90 корон за морг долини та 55 корон за зоране під овес поле, проте громада зазначила, що не могла заплатити таких для них високих цін й не мала достатньо насіння, щоб засіяти відповідну кількість землі. Голова повітової рільничої комісії, о. Косаноцький повідомив, що ціну за морг мав визначити місцевий земельний комітет і наказав, не чекаючи його рішення, віддати ґрунти громаді для обробітку. Інформативною також у документі є таблиця, де

²² Урядовий реферат в справі весняних обсівів у Східній Галичині, *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. У 5 т. Том 3. Кн. 1*, 61–63. До державних повітових комісаріатів, *Західноукраїнська Народна Республіка в документах і матеріалах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка: альбом-каталог*, упоряд. Ю. Лисий, М. Ільків–Свидницький, (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018), 93.

²³ *Вістник державних законів і розпорядків Західної Області Української Народної Республіки*, 3, (1919): 18.

²⁴ Там само, 18–20.

перелічені види землі, їх розміри та ціна, яку бажав отримати за них пан-власник. Так, для “видержавлення” у його розпорядженні перебував 381 морг землі (у т. ч. 86 моргів під овес, 50 під картоплю, 70 під овес для худоби та 140 під пасовище). За морг луки власник бажав отримати від 40 до 90 корон в залежності від класу: за морг поля картоплі – 40, жита – 35, пасовища – 40, а за зорану на зиму ділянку – 55 корон²⁵. Водночас без особливих труднощів була укладена угода між громадами Новосілок Опарських та Підвисокого з власником локального “двірського обшару” Густавом Райхертом, за яким перші орендували у поміщика від 75 до 85 моргів сіножатей за ціною 120 корон за один морг. Селяни також звернулися до повітового комісаріату, щоб затвердив договір. Привертає увагу достатньо висока сума чиншу. Це можна пояснити, тим, що селяни не мали власної косовиці, тому залежали від землевласника²⁶.

Почасти розподіл отриманих у великих землевласників угідь міг викликати конфлікти у самій громаді. На початку травня 1919 р. земельний комітет с. Бенькова Вишня інформував Рудківський повітовий комісаріат, що призначив одну частину толоки з “двірського обшару” для певної частини села (що звалася, власне, Бенькова Вишня). Натомість сільський комісар О. Пастух, стверджуючи, що пасовисько мало належати всій громаді, бунтував інших поселян (що жили у тій частині села, яка звалася Вишня) проти такої постанови, через що у селі панував розбрат. Оскільки комітет у такій ситуації не міг управляти землею, то просив повітовий комісаріат призначити вибори до установи²⁷.

Одним із факторів, що ускладнював ефективну реалізацію земельної політики ЗУНР була нестача в деяких місцевостях насіння для посіву. Через це влада намагалася отримати конкретні відомості про потреби регіонів та закупити необхідну кількість зерна з Наддніпрянщини. 2 лютого 1919 р. на засіданні Ради державних секретарів було вирішено провести закупівлю насіння для засівання для Бродівського повіту з запасів УНР. Уряд 5 квітня, після звернення представників дев’яти сіл Тернопільського повіту про допомогу, постановив виділити 10 млн. гривень, щоб придбати збіжжя на насіння та розподілити його між найбільш бідніми селянами знищених війною повітів²⁸. Гостро стояла проблема нестачі зерна та організації весняної посівної кампанії також на Покутті²⁹.

²⁵ Переписка с сельско-хозяйственной комиссией об аренде помещичих земельных участков, ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 39, арк. 1.

²⁶ Переписка с сельско-хозяйственной комиссией об аренде помещичих земельных участков, ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 39, арк. 2–3.

²⁷ Жалобы населения на сельских комиссаров и служащих Рудковского поветового Комиссариата за злоупотребления их служебными обязанностями, ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 14, арк. 28, 36, 37.

²⁸ Протоколи засідань Ради державних секретарів, *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. У 5 т. Том 2*, 64, 98.

²⁹ Андрій Королько, “Українські повітові ради Покуття періоду ЗУНР: структура і практична діяльність,” *Галичина*, 25–26, (2014): 103.

Проблеми з пошуком насіння були також і в Рудківському повіті. Про це йдеться у листі о. Степана Онишкевича (одного з провідних локальних організаторів, очільника Листопадового Чину) до повітового комісаріату, написаному 12 березня 1919 р. Священник повідомив, що не мав насіння, оскільки його забрало військо, тому просив зарезервувати йому з урядової допомоги 500 кг зерна вики, 10 кг тимотки і 40 кг конюшини для садження. Цікаво, що автор листа наказував (!) урядовцям щоденно зв'язуватися із Державним секретаріатом внутрішніх справ, оскільки допомога мала прийти невідкладно. В с. Новосілки Гостинні наприкінці квітня 1919 р. 19 селян потребували по 50 кг насіння ячменю, а ще трос – від 100 до 50 кг бобів для садження, що може вказувати на масштабність проблеми в окремих місцевостях. Врешті, бажаючи зберегти якнайбільше зерна для посівів, Рудківський повітовий комісаріат 24 березня 1919 р. заборонив власниками млинів молотити ячмінь, пшеницю, овес, біб, вику і гречку під загрозою штрафу у розмірі 100–500 корон і 3–30 днів арешту³⁰.

Не менше важливу роль у побутовому й економічному житті населення ЗУНР відігравали ліси, які були основним джерелом для опалення та будівельного матеріалу для відбудови споруд, що було особливо актуально у зруйнованому війною краї. Лісові масиви з часів імперії Габсбургів були розподілені нерівномірно: більша їх частина належала приватним великим землевласникам, менша – перебувала під опікою держави.

Управлінням лісами республіки займався спеціальний відділ лісового господарства Державного секретаріату земельних справ. У повітах діяли лісові інспектори та управи державних (“камеральних”) лісів, які ЗУНР перебрала у спадок від імперської влади. Останні мали широкий спектр зобов'язань: забезпечувати деревом для опалення державні залізниці та міста, в зимову пору контролювати вирубування будівельного матеріалу для відбудови краю³¹. Про функціонування цих державних структур у Рудківському повіті можна знайти обмаль інформації. 23 січня 1919 р. Державний секретаріат земельних справ повідомив комісаріат, що Рудківський повіт належить до Самбірської окружної лісової інспекції. Усі накази про лісове господарство, відтак, належало узгоджувати з її керівником інженером Мар'яном Филиповичем. Така зміна обґрунтовувалася тим, що попередні накази повітової адміністрації були некваліфіковані та шкодили лісовому господарству³².

Натомість політика влади ЗУНР щодо лісів, що перебували у приватній власності поміщиків, викристалізувалася не одразу. Вперше з юридичного боку

³⁰ Списки крест'ян нуждаючихся в семенах для посевов, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 76, арк. 1–4.

³¹ Чубатий, “Державний лад на Західній області Української Народної Республіки,” 46.

³² Циркуляри, указання и распоряжения Станиславского секретариата военных, внутренних, земельных, финансовых дел, секретариата судопроизводства, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 1, арк. 20.

долю цих маєтностей окреслено в ухвалі земельної комісії УНРади “Основи земельної реформи”, що оголошувала усі ліси власністю республіки, однак обумовлювала, що малі ліси могли залишитися у попередніх власників. Подібні норми було прописано й в земельному законі 14 квітня 1919 р. Декларувалося, що ліси не повинні підлягати розподілу між селянами, а мали перейти у “власність і безпосередній заряд ЗОУНР”. Лише ті ліси, що “не творять комплексу, який надається до раціональної або охоронної лісової господарки”, могли залишитися в руках приватних власників. Населення окремо застерігали, що “за самовільне захоплення, ділення вивласнених на основі цього закону земель та нищення лісів, тиків, інвентаря і земних плодів, оскільки це не становить вчинків, які підлягають карному законі, мають карати адміністративні власті карою арешту до 6 місяців, з якою може бути получена грошова кара до 10000 корон”³³. Водночас варто пам’ятати, що згадані документи з’явилися вже наприкінці існування ЗУНР та практично не реалізовувалися.

Відтак, яким чином місцева влада вибудовувала політику урядування лісами великих власників та задовольняла потреби населення, насамперед у дровах? А. Чайковський, повітовий комісар Самбора, у своїх спогадах писав: “Всі ліси були в панських руках, а пани казали собі за дерево солено платити. Тоді комісаріят доручив лісовому інженерові поділити повіт на райони і в кожному районі виділити менше вартні частини ліса на вируб та означити сталу ціну на дерево, котру консументи мали платити до двора власникові. Це зарядження подав я до відомости громад і при тім доручив, щоби вирубуючі не переступали межі, назначеної інженером, слухали вказівок побережників і не девастували ліса та вирубували дерево після лісового закону. Таким розпорядком влада з’єднала собі симпатію сільського населення, бо за Австрії такого не було”³⁴. Анонімний інформатор видання “Gazeta Lwowska”, обізнаний із ситуацією у Стрию, Золочеві та Дрогобичі, описував схожий механізм. Українська влада реквізувала у приватних землевласників певну частку лісу для найважливіших щоденних потреб і продавала його населенню за максимальними цінами, а власники могли отримати оплату не безпосередньо від селян, а через повітовий комісаріят³⁵.

Подібно діяла й адміністрація Рудківського повіту. Упродовж 30 листопада – 14 грудня 1918 р. урядовці приписали окремі села регіону до 18 приватних лісових комплексів, звідки населення відтепер мало брати деревину, та сформували для адміністративних потреб 13 “лісових районів”³⁶. На час проведення розслідування

³³ Земельний закон Української Національної Ради, *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. У 5 т. Том 2*, 350, 352.

³⁴ Андрій Чайковський, “Чорні рядки,” *Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. Том 1*, упорядкування Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра, (Львів, 2002), 238.

³⁵ Wiadomości z tamtej strony frontu, *Gazeta Lwowska*, 3 stycznia 1919.

³⁶ Сведения помещиков и других лиц о наличии и состоянии их лесов, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 47, арк. 15–30.

стану лісів та їх поділу поміж громадами, що здійснювалися спеціальними комісіями повітового Харчового уряду, вирубування дерев було тимчасово заборонене³⁷.

У документах можемо віднайти відомості, за якими механізмами мало б відбуватися використання лісів селянами. На початку березня 1919 р. повітовий комісаріат проінструктував селян Нігович, що рубання і збирання дров мало проводитися лише під контролем власника чи управителя лісу. Ті ж, хто потребували матеріалів, мали звертатися до свого сільського комісара, який представив би їхні потреби власникові так, щоб кожен селянин міг отримати один віз дров. Рудківські урядовці дозволили самостійно збирати дрібне дерево й те, що не надавалося на покриття чи будівництво. Дерево, яке дозволено рубати як матеріал для спорудження, визначав власник³⁸.

На початку весни природній термін для заготівлі деревини підійшов до кінця. 21 березня Окружна лісова інспекція у Самборі наказала зупинити вирубку лісів у повіті через настання весни та необхідність зберегти молодий ліс. Дозволялося лише валити дерева на потреби державної залізниці та відбудови зруйнованих осель мешканців³⁹. Однак практичне користування лісами, хоч і в обмеженій формі, не припинилося. Це можемо побачити з травневого наказу референта лісових справ Петра Голинського до управителя маєтку у с. Ляшки. На прохання сільського комісара сусідніх Кнігинич, повітовий урядовець доручива управителю “двірського обшару” видати селянам по одному возу дрібних дров. Вони мали бути не великі й збиратися із тих, що не надавалися для будівництва або з перерубування, чищення чи попереднього вирубу. Також у листі підкреслено, що самовільне збирання дров селянами суворо заборонене⁴⁰.

Основним посередником у розподілі лісових ресурсів був повітовий комісаріат. Місцеві урядовці збирали відомості про стан лісів, проводили інспекції місць заготівлі, дозволяли чи забороняли початок вирубування, рекомендували власникам видавати селянам певну кількість деревини, вивчали прохання мешканців сіл та скарги власників чи управителів “двірських обшарів”. Окрему роль відігравав повітовий Харчовий уряд, який видавав спеціальні дозволи (“квіти”, “картки”, “посвідки”⁴¹), які містили відомості про кількість, дату та місце легітимної заготівлі деревини і дров або їх перевезення. У відносинах із власниками лісів державні посадовці дотримувалися підкресленої поваги до

³⁷ Заявления жителей сел Рудковского повета о выдаче им разрешения на получение топлива и строительного леса, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 21, арк. 4–5.

³⁸ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичьего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 20.

³⁹ Сведения помещиков и других лиц о наличии и состоянии их лесов, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 47, арк. 11.

⁴⁰ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичьего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 34.

⁴¹ Сведения сельских комиссаров о наличии у крестьян топлива и строительного леса, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 46, арк. 7, 13, 21, 22.

приватної власності та принципів законності. Прикметно, що П. Голинський, референт для лісових справ при Рудківському повітовому комісаріаті, звертаючись у листі до управителя “двірського обшару” у Беньковій Вишні спершу вживав слово “поручається”, а згодом закреслив його, замінивши на “позволяється”⁴².

Водночас громадські комісари та мешканці сусідніх сіл могли подекуди брати діяльнішу участь в управлінні та розподілі відведених ділянок приватних лісів. Зокрема, про ліс пана Броніцького у Дубаневичах повідомлялося, що: “Згаданий ліс єсть під зарядом тамошнього сільського комісара а взядно Держ. пов. Комісаряту в Рудках”⁴³. Оскільки приватний ліс у Гошанах залишився без законного управителя, повітовий комісаріат сформував громадський комітет із селян, який повинен був “пильнувати порядку, збирати гроші за дрова” та передавати відповідну інформацію державним посадовцям⁴⁴. Крім організаційної та наглядової функції, сільські урядовці також накладали штрафи на окремих селян за не дозволений вируб (наприклад, у с. Ваньковичах пеня складалася із десяти корон на користь держави та 50 для “фондації для вбогих”⁴⁵). Громадським комісарам повітовий уряд також наказував зупиняти селян від несанкціонованого масового збирання дров і дерев, врешті, саме їм, навіть, погрожували розправою окремі злісні порушники лісових приписів⁴⁶. Про активне залучення сільських старшин до справ панських лісів може свідчити лист жителів Ванькович до повітового комісаріату від 14 березня 1919 р. Голова громади повідомив, що в приватному лісі біля цього села не було ні лісового сторожа, ні власника, який би його призначив, а місцеві діти розбирали “перебіж”. Він просив призначити лісовим сторожем Петра Шаравага, який тоді ж охороняв маєток⁴⁷.

Водночас використання приватних лісів селянами не завжди було законним, адже і окремі особи, і цілі громади вдавалися до нелегального вирубу чи викрадання дерева. Менше загрозливим для стану лісів і суспільного порядку були випадки індивідуального таємного зрубання дерев. Такі правопорушення зазвичай були викликані безпосередніми потребами певного селянина, і не мали значних масштабів. Так, 5 грудня 1918 р. Іван Шевчик без дозволу зрубав у лісі Ванькович одного граба на свої потреби, за що був оштрафований на 60 корон. 22 лютого інший селянин із Ванькович – Ілько Гірльовський, незважаючи на

⁴² Заявления жителей сел Рудковского повета о выдаче им разрешения на получение топлива и стороительного леса, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 21, арк. 9.

⁴³ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 16.

⁴⁴ Сведения помещиков и других лиц о наличии и состоянии их лесов, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 47, арк. 15.

⁴⁵ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 1, 8, 9.

⁴⁶ Там само, арк. 14, 20, 23.

⁴⁷ Переписка с частными лицами и другими по хозяйственным, финансовым и др. вопросам, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 12, арк. 34.

застереження лісового сторожа, нарубував в'язку березини на дрова, через що отримав догану повітового комісаріату⁴⁸.

Однак траплялися і не рядові випадки. Михайло та Стефан Ткачишини з села Дубаневич (батько та син із кримінальним минулим та звинуваченнями у вбивстві) протягом січня та лютого 1919 р. забрали із панського лісу різне дерево для опалювання та матеріалів (у т. ч. 6 дубів, 5 сосен, декілька грабів інших дерев загальною вартістю 1010 корон). Крадіжки побачив громадський комісар і конфіскував дерево, та, через погрози на свою адресу, видав порушників жандармерії⁴⁹.

Відчутніші наслідки мали колективні вирубування лісу, в яких брала участь частина або ж ціла громада. Зокрема, такі випадки були зафіксовані за участі селян з Бенькової Вишні, Колбаєвич, Чайкович, Новосілок Гостинних, Дубаневич, Нігович, Ляшок, Костельник, Завидович, Хишевич, Коропужа та Годвишні. Жителі групами по кількадесят чоловік уночі приїжджали у приватний ліс поблизу, стріляли з рушниць, щоб налякати сторожів, які не могли чинити їм опору, і забирали дерева. Найчастіше у таких випадках селяни рубали цінне дерево під матеріал для будівництва, а також молодий ліс. Зокрема, 16 грудня 1918 р. у “двірський обшар” в Угерцях приїхало 250 возів із селянами сусідніх громад, які без дозволу та оплати знищили 20 моргів лісу⁵⁰. З маєтку Броніцького були вирубані 2 морги десятилітнього “молодняку”, з землеволодіння Володимира Павельського – дві тисячі тридцятилітніх саджанців, із лісу Й. Грюнвальда – два морги території. Через такий значний масштаб власники лісів небезпідставно повідомляли Рудківський повітовий комісаріат про загрозу зникнення лісів⁵¹. Плачевний стан приватного лісу в Новосілках Гостинних через несанкціоноване використання встановив під час інспекції референт лісових справ місцевого уряду П. Голинський⁵².

Схожа ситуація була і в сусідньому Самбірському повіті, де “люди не хотіли держатися витиченого плану, а рубали там, де їм хотілося. Рубали дороге матеріалове дерево на топливо. Побережників проганяли погрозами, а дерево рубали не при землі, а на який метер від землі, оставляючи стовбури ні до чого на місці. При такім рабівницькім вирубі грозило знищення лісового господарства”⁵³.

⁴⁸ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 1, 17.

⁴⁹ Там само, арк. 16.

⁵⁰ Сведения помещиков и других лиц о наличии и состоянии их лесов, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 47, арк. 3.

⁵¹ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 10, 13, 15, 20, 21, 23.

⁵² Сведения помещиков и других лиц о наличии и состоянии их лесов, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 47, арк. 13.

⁵³ Чайковський, “Чорні рядки”, 238.

Селяни могли вдаватися до легальних та нелегальних методів в залежності від обставин. Так, жандармерія повідомляла Рудківський повітовий комісаріат, що з початком листопада 1918 р. селяни із Бенькової Вишні почали красти дрова у лісі у Михайлевичах, але із запровадженням продажу вони стали їх купувати. Проте бідні жителі, переважно жінки і діти, котрі не можуть платити, далі збирають галуззя у лісі для обігріву зимою⁵⁴. Не зумівши домовитись про купівлю 27 возів дров із Георгом Гінтером, співвласником лісу у Ляшках, селяни Нігович самі заїхали у ліс та почали рубати найкращі сосни для будівельних матеріалів і, заплативши 20 корон (іронічно малу суму), поїхали додому⁵⁵. Частково населення вважало свої дії обґрунтованими: селяни із Костельник, відкрито рубаючи ліс В. Павельського, заявили, що ліс “не панський тільки український”⁵⁶.

Вирішити питання забезпечення населення деревиною місцевим урядовцям вдалося лише частково. Нестача дров навесні 1919, пов’язана з сезонною заборонаю рубання лісів, відчувалася у двох містечках повіту: 22 березня громадський комісар Комарна повідомляв, що 600 домовласників не встигли заготувати опалювальний матеріал; через два дні повітовий комісар наказав провести інспекцію приватного лісу в Хлопчицях з метою виявити запаси дров придатні для забезпечення потреб Рудок⁵⁷. Скаржилися на недостатнє забезпечення деревиною і окремі сільські громади: потребували додаткових дров жителі Купнович, Конюшок Королівський, Лівчиць, Бучал, Татринова та Грімно, а будівельних матеріалів – селяни Колбаєвич, Мостів, Монастирця, Ричагова і того ж Татарінова⁵⁸. Крім цього, за повідомленнями сільських комісарів у 9 громадах жоден господар не мав більше ніж три вози дров, що свідчить про мінімальне задоволення потреб селян та використання зрівняльних принципів⁵⁹.

Отже, зважаючи на тяглі соціальні конфлікти та руйнівні наслідки Першої світової війни, аграрне питання було однією з проблем, які потребували швидкого вирішення. Втім, законодавці вчасно не запропонували розв’язання. Відтак, ключову роль у спробі вирішити земельне і лісове питання на місці відігравали повітові адміністрації. Вони діяли насамперед в інтересах більшості населення, дбаючи про забезпечення мешканців насінням та деревиною, сприяючи оренді покинутих земель, розподіляючи приватні лісові масиви, модеруючи конфлікти

⁵⁴ Жалобы помещиков и их управляющих на кражу крестьянами помещичего леса и другого имущества, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 15, арк. 10 зв.

⁵⁵ Там само, арк. 20.

⁵⁶ Там само, арк. 21.

⁵⁷ Сведения сельских комиссаров о наличии у крестьян топлива и строительного леса, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 46, арк.19, 20.

⁵⁸ Заявления жителей сел Рудковского повета о выдаче им разрешения на получение топлива и строительного леса, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 21, арк. 1; Сведения сельских комиссаров о наличии у крестьян топлива и строительного леса, *ДАЛО*, ф. 1259, оп. 1, спр. 46, арк. 5, 7–9, 11–13, 17, 21.

⁵⁹ Там само, арк. 1, 4, 5, 7, 8, 11, 12, 13, 21.

між селянами та власниками маєтків. Водночас така політика не перейшла у форму конфіскації чи стихійного розподілу земель, хоча і спричинилася до деградації автономії “двірських обшарів”. Матеріали Рудківського повіту демонструють, що хоча надання землі і лісів було важливим для селян, все ж вони намагалися реалізувати свої домагання переважно законними методами. Загрозливого характеру набули лише несанкціоновані вирубування лісів, які влада фіксувала і забороняла, але не мала остатніх інструментів для стримування.

THE IMPLEMENTATION OF THE AGRARIAN POLICY BY WESTERN UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC BASED ON THE MATERIALS OF THE RUDKIVSKY DISTRICT (NOVEMBER 1918 – MAY 1919)

Dmytro PUHACH

Ivan Franko National University of Lviv
Mykhaylo Hrushevskiyi Department of Contemporary History of Ukraine
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: dmpgch@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5044-1005

The primary purpose of this article is to analyze the practical implementation of land and forestry reforms in the Rudkivsky district of the Western Ukrainian People’s Republic between November 1918 and May 1919. Given the long-term social conflicts and the devastating effects of the First World War, the agrarian issue was one of the problems that needed quick resolution. However, the political leaders of the WUPR did not propose a timely solution. Therefore, the key role in attempting to resolve the land and forestry question in practice at the local level was played by district state administrations. They acted in the interests of the majority of the Ukrainian rural population, taking care of providing residents with seeds and timber, facilitating the renting of abandoned land, distributing private forests for peasant use, and mediating conflicts between villagers and estate owners. At the same time, the local administration respected the property rights of major landowners and refrained from confiscations.

Archival materials demonstrate that although the provision of land was crucial to the peasants, they endeavored to fulfill their aspirations in a legal manner. Robberies of large estates were sporadic and minor incidents. The issue of leasing abandoned private property, despite causing some conflicts, was resolved through the efforts of the district authorities. The effective implementation of the WUPR’s land policy was complicated by the lack of seeds for sowing in some areas, which the central and local administrations attempted to alleviate by limiting grain consumption and providing assistance to the residents.

Forests played an equally important role in the daily and social life of the WUPR’s population, serving as the primary source of firewood for heating and building materials for reconstruction. However, they were mostly under the control of large owners. To address the forest problem, district administrations attempted to find a compromise by ordering the purchase of wood from large landowners or transferring certain areas of private forests for use by local rural communities for a fee. At the same time, cases of illegal logging of private forests were not uncommon. Individual instances were less threatening to the state of forests and public order, while collective ones led to the destruction of forestry. Local authorities documented and prohibited such cases but lacked the necessary means to deter them. Despite the government’s active measures, the population faced a shortage of firewood and timber for rebuilding their destroyed homes.

Despite the fact that the agrarian issue was never fully resolved during the existence of the “ZUNR”, some of the changes that occurred during this era were positively received by the population.

Keywords: Western Ukrainian People’s Republic, Rudkivsky district, land reform, renting estates, seed fund, forest management.

REFERENCES

- Chaikovskiy, Andrii. “Chorni riadky”, *Spohady. Lysty. Doslidzhennia*: U 3 t. Tom 1, uporiadkuvannya B. Z. Yakymovycha za uchastiu Z. T. Hren, O. V. Sedliara, Lviv, 2002, 207–274. (in Ukrainian)
- Chubaty, Mykola. “Derzhavnyi lad na Zakhidnii Oblasty Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky,” *Zapysky naukovohto tovarystva im. Shevchenka. T. 205: U poshukakh istorychnoi pravdy. Zbirnyk na poshanu Mykoly Chubatoho 1889-1975*, red. H. Luzhyskyi ta Ya. Padokh. Niu-York, Paryzh, Sidney, Toronto, 1987, 1–50. (in Ukrainian)
- Gazeta Lwowska*, 3 stycznia 1919. (in Polish)
- Hromadska dumka*, 4 bereznia 1919. (in Ukrainian)
- Korolko, Andrii. “Ukrainski povitovi rady Pokuttia periodu ZUNR: struktura i praktychna diialnist”, *Halychyna*, 25–26, (2014): 91–113. (in Ukrainian)
- Lutskiy, Myroslav. “Osnovy formuvannya i praktychna realizatsiia zemelnoho zakonodavstva ZUNR”, *Pravo i suspilstvo*, 5.2, (2014): 167–170. (in Ukrainian)
- Lytvyn, Mykola, Naumenko, Kim. *Istoriia ZUNR*. Lviv: OLIR, 1995. (in Ukrainian)
- Makarchuk, Stepan. *Ukrainska respublika halychan. Narysy pro ZUNR*. Lviv: Svit, 1997. (in Ukrainian)
- Malyk, Yaroslav. “Derzhavna ahrarna polityka Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliky”, *Demokratychnе vriaduvannya. Naukovyi visnyk*, 2, (2008): 84–88. (in Ukrainian)
- Pavlyshyn, Oleh. “Orhanizatsiia tsyvilnoi vlady ZUNR u povitakh Halychyny (lystopad-hruden 1918 roku)”, *Ukraina moderna*, 2–3, (1999): 132–193. (in Ukrainian)
- Pavlyshyn, Oleh. “Pidhotovka ahrarnoi reformy v ZOUNR”, *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist i derzhavnist*, (Lviv, 2000), 6: 170–183. (in Ukrainian)
- Perepiska s chastnyimi litsami i drugimi po hozaystvennyim, finansovym i dr. voprosam, Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (dali – DALO), f. 1259, op. 1, spr. 12, 74 ark. (in Ukrainian)
- Perepiska s selsko-hozaystvennoy komissiey ob arende pomeschichih zemelnyih uchastkov, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 39, 3 ark. (in Ukrainian)
- Slyvka, Stepan. “Pravovyi mekhanizm realizatsii zemelnoi reformy u Zakhidnoukrainskii Narodnii Respublitsi”, *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya yurydychna*, 2, (2014): 24–31. (in Ukrainian)
- Spiski krestyan nuzhdayuschihysya v semenah dlya posevov, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 76, ark. 4 (in Ukrainian)
- Svideniya pomeschikov i drugih lits o nalichii i sostoyanii ih lesov, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 47, ark. 30 (in Ukrainian)
- Svideniya selskih komissarov o nalichii u krestyan topliva i stroitel'nogo lesa, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 46, ark. 22 (in Ukrainian)
- Tsirkulyari, ukazaniya i rasporyadzhenniya Stanislavskogo sekretariata voennyih, vnutrennyih, zemelnyih, finansovyih del, sekretariata sudoproizvodstva, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 1, ark. 133 (in Ukrainian)
- Tymchenko, Roman. “Zemelna reforma ZUNR (ZOUNR) 1919 r.”, *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 15, (2012): 105–117. (in Ukrainian)

- Tyshchuk, Borys. *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika (1918-1923). Istoriiia derzhavy ta prava*. Lviv: Triada plus, 2004. (in Ukrainian)
- Vasiuta, Ivan. *Halytsko-volynske selo mizh svitovymy viinamy*. Lviv: Kameniar, 2010. (in Ukrainian)
- Vistnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasti Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky*, 2 bereznia 1919. (in Ukrainian)
- Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy*. U 5 t., T. 1. “*Lystopadova 1918 r. natsionalno-demokratychna revoliutsiia. Proholoshennia ZUNR*”, uklad. O. Karpenko, K. Mytsan, Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2001. (in Ukrainian)
- Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy*. U 5 t., T. 2. “*Derzhavotvorchi ta administratyvno - orhanizatsiini protsesy*”, uklad. O. Karpenko, K. Mytsan, Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2001. (in Ukrainian)
- Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy*. U 5 t., T. 3, Kn. 1. “*Sotsialno-ekonomichni ta vyzvolni zmahannia*”, uklad. O. Karpenko, K. Mytsan, Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2001. (in Ukrainian)
- Zakhidnoukrainska Narodna Respublika v dokumentakh i materialakh Naukovoï biblioteky Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka : albom-kataloh*, uporiad. Yu. Lysyi, M. Ilkiv-Svydnytskyi, Lviv : Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2018. (in Ukrainian)
- Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriiia*, kerivnyk avtorskoho kolektyvu ta vidpovidalnyi redactor Oleksandr Karpenko, Ivano-Frankivsk: Siversiia, 2001. (in Ukrainian)
- Zayavlenie krestyan s. Hlopchitsi o vozvrate im gromadskogo pastbischa, zahvachenogo pomeschikami v 1875 godu, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 64, 1 ark. (in russian)
- Zayavleniya zhiteley sel Rudkovskogo poveta o vyidache im razresheniya na poluchenie topliva i storoitelnogo lesa, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 21, 205 ark. (in russian)
- Zhaloby pomeschikov i ih upravlyayuschih na krazhu krestyanami pomeschichego lesa i drugogo imuschestva, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 15, 34 ark. (in russian)
- Zhalobyi naseleniya na selskih komissarov i sluzhaschih Rudkovskogo povetovogo Komissariata za zloupotrebniya ih sluzhebnyimi obyazannostyami, DALO, f. 1259, op. 1, spr. 14, 37 ark. (in russian)

УДК: 930.2:314.117(477.83)“1921/1939”

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4016>

ДИНАМІКА НАЦІОНАЛЬНОГО І РЕЛІГІЙНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ЖИДАЧІВСЬКОГО ПОВІТУ (1921–1939 рр.)

Ігор МРАКА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: igor.mraka@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-9681-5225

Тема національно-релігійної структури населення Східної Галичини у міжвоєнний період віддавна й надалі привертає увагу дослідників. Перші студії з'явилися буквально одразу ж після проведення польською владою першого перепису населення. Тому очікувано, що їх автори *доводили/заперечували/сумнівалися* у правдивості його результатів. З огляду на це, у статті зроблено спробу проаналізувати національний і релігійний склад населення Жидачівського повіту, його динаміку у міжвоєнний період. Джерельну базу дослідження становлять офіційно опубліковані дані переписів Австро-Угорщини, польські переписи 1921 і 1931 років, а також статистичні матеріали, що зберігаються в Державному архіві Івано-Франківської області і Центральному військовому архіві в Рембертові (Польща). Особливу увагу привертають матеріали військового архіву, оскільки військові були зацікавлені зафіксувати реальний стан національної і релігійної структури населення на так званих “східних кресах”, як важливий складовий забезпечення обороноздатності Речі Посполитої. Аналіз цих джерел дав змогу простежити динаміку населення Жидачівського повіту за національною та конфесійною ознакою.

Ключові слова: Жидачівський повіт, національна і релігійна структура населення, Річ Посполита, переписи населення, українці, поляки, євреї.

Тема національної і релігійної структури населення українських земель, що між обома світовими війнами перебували у складі Польської держави, доволі добре досліджена як у польській, так і у вітчизняній історіографії. Збереженню інтересу до неї сприяє зростання можливості доступу до маловідомих пластів архівних документів. Мета статті – на підставі опублікованих матеріалів переписів населення та нових архівних документів проаналізувати національну і релігійну структуру населення Жидачівського повіту, його динаміку у міжвоєнний період.

Жидачівський повіт створено у 1867 р., коли, згідно з реформою адміністративно-територіального устрою монархії Габсбургів, поділ на округи було замінено поділом на повіти. Галичина тоді налічувала 74 повіти. Розпорядження про це містилось в “Декреті державного міністерства від 23 січня 1867 року про реформу політичного управління в Королівстві Галичини і Лодомерії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським”, опублікованому у “Віснику імперських законів для Австрійської імперії”¹. Оскільки

¹ “Verordnung des Staatsministeriums vom 23 Jänner 1867 über die Reform der politischen Verwaltung in den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Großherzogthume Krakau und den Herzogthümen Auschwits und Zator”, *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*, IX (1867), 35–61.

до Першої світової війни кордони Жидачівського повіту майже не змінилися², використання статистичних даних австро-угорських переписів для відстеження динаміки населення Жидачівського повіту є цілком виправданим.

У 1869 р. в Австро-Угорщині був проведений перепис населення, який уперше зафіксував кількість жителів Жидачівського повіту. Згідно з опублікованими даними, станом на 31 грудня 1869 р. у повіті проживало 57 678 осіб, з яких 7 317 – римо-католики, 43 051 – греко-католики, 237 – євангелісти, 7 070 – юдеї, 1 – вірний вірменського обряду, 2 – невідомо³. До Першої світової війни австрійці щодесять років проводили переписи, в яких завжди фіксували віровизнання населення. Це дає змогу встановити релігійну, а відтак, і національну структуру населення регіону, у тому числі Жидачівського повіту, його динаміку. На думку відомого українського дослідника Володимира Кубійовича, “конфесійна статистика населення за австрійськими переписами майже цілком вірна, але цього не можна сказати про мовну статистику, по-перше, тому, що вона не брала до уваги жидівської мовної групи і залічувала їх, як знаємо, до поляків (бл. 600 000), по-друге, тому, що тоді, вже в добу гострої національної боротьби, польські чиновники, в руках яких була адміністрація краю, не провадили перепису об’єктивно, зменшуючи число українців і збільшуючи їх коштом (і коштом жидів) число поляків”⁴.

Використання інших критеріїв (мови, національності) при аналізі структури і динаміки населення доволі утруднене з цілого ряду причин. По-перше, рубрику національності австрійці використовували лише двічі – в 1857 і 1869 рр., до того ж, у випадку Габсбурзької монархії її було дуже важко застосувати об’єктивно через надзвичайно строкату національну палітру імперії. У 1880 р. рубрику “національність” замінено рубрикою “поточна мова” (“*mowa potoczna*”), тобто мова повсякденного спілкування. По-друге, у мовній статистиці відсутні мови, якими послуговувалися євреї (їдиш і гебрійська), а їх у Галичині налічувалось 10–11 %. Через це євреї вимушені були декларувати рідною німецьку або польську, що також спотворювало національну структуру населення⁵.

² Krzysztof Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*. Kraków–Warszawa: Wykonano w Zakładzie Wydawnictw Statystycznych, 1989), 33.

³ Die Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Kņnigreiche und Ländern. Nach der Zählung vom 31. December 1869. I. Heft. Bevölkerung nach Geschlecht, Religion, Stand und Aufenthalt. (Wien: Druck der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1871), 242. Згідно з результатами перепису 43 291 (75%) осіб проживали в селах, 4 687 (8%) – в містах, 7 986 (14%) – в містечках, 1 714 (3%) – в поміщицьких фільварках (*Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, R. IV: Statystyka gminna, Z. 1, (Lwów: z I. związkowej drukarni, 1878), 87).

⁴ Володимир Кубійович, *Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939 (етнографічні відношення)*, (Чікаго–Нью Йорк, 1963), 14.

⁵ Krzysztof Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, 11–14.

Аналіз результатів переписів дає підстави констатувати, що більшість населення повіту становили греко-католики (74,64% в 1869 р., 73,37% – 1880, 79,93% – 1890, 75,07% – 1900, 75,65% – 1910), кількість яких постійно зростала, особливо на початку ХХ ст. Населення римо-католицького віровизнання значно поступалося греко-католикам, а в 1880–1890 рр. навіть демонструвало від’ємну динаміку – зменшилося на 18,1%. Третьою за чисельністю групою були юдеї, динаміка яких мала змінний характер: у 1880–1890 рр. кількість юдеїв скоротилася на 23%, в 1890–1900 рр. – зросла на 22,6%, а в 1910 р. знову зменшилася, порівняно з 1900 р., на 2,7% (див. табл. 1).

Таблиця 1

Релігійний склад населення Жидачівського повіту в 1869–1910 рр.
(за даними переписів Австро-Угорщини)

Роки	Всього жителів	Римо-католики	Греко-католики	Юдеї	Євангелісти	Інші
1869 ⁶	57 678	7 317	43 051	7 070	295	55
1880 ⁷	61 829	8 682	45 365	7 477	304	1
1890 ⁸	65 113	7 116	52 046	5 760	189	-
1900 ⁹	74 158	11 138	55 674	7 062	266	18
1910 ¹⁰	83 339	13 242	63 052	6 871	160	14

⁶ *Die Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern. Nach der Zählung vom 31. December 1869. I. Heft. Bevölkerung nach Geschlecht, Religion, Stand und Aufenthalt.* (Wien: Druck der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1871), 242.

⁷ *Die Ergebnisse der Volkszählung und der mit derselben verbundene Zählung der häuslichen Nutzthiere vom 31. December 1880, I. Band, 2 Heft: "Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern nach Religion, Bildungsgrad, Umgangssprache",* (Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1882), 100–101.

⁸ Krzysztof Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, 81. В офіційно опублікованих результатах перепису вказано, що на тисячу осіб римо-католики становили 109,3, греко-католики – 799,3, євангелісти – 2,9, юдеї – 88,5. Водночас, згідно з переписом, у повіті на тисячу осіб проживало 77,6 осіб, які задекларували рідною німецьку мову, 0,2 – богемську, моравську або словацьку, 112,1 – польську, 810,1 – руську (*Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern, XXXII Band, 1 Heft: "Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung",* (Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1892), LIV–LXIV).

⁹ *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. LXIII Band, 1 Heft: "Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung",* (Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902), 124–125.

¹⁰ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, T. XXIV, Z. 1, (Lwów: z I. związkowej drukarni, 1911), 22.

Порівняння даних про віровизнання з даними про мову свідчить про суттєву різницю майже в усіх переписах, починаючи з 1880 р. Так, згідно з переписом 1880 р., в Жидачівському повіті 47 675 осіб задекларували рідною мовою руську, що на 2 310 більше, ніж греко-католиків, до яких себе віднесло 45 365 осіб. Водночас тих, хто визнав “поточною мовою” польську (6 882 осіб), було на 1800 осіб менше за римо-католиків (8 682 осіб). Тобто, для значної частини римо-католиків руська мова стала рідною. Йдеться здебільшого про так званих “латинників” – селян-римо-католиків, які в щоденному житті послуговувались українською мовою, а їхній побут нічим не відрізнявся від побуту українців¹¹. Перепис зафіксував також 7 086 осіб, які задекларували рідною мовою німецьку. Для юдеїв рубрики їхньої рідної мови у формулярах австро-угорських переписів не передбачалося взагалі, тому вони часто декларували рідною польську або ж німецьку мови¹², що лише спотворювало реальну мовну/національну картину регіону. Наступні переписи також свідчили про розбіжності, інколи суттєві, між мовною і релігійною статистикою¹³.

Окремо варто приділити увагу динаміці населення повіту, порівняти її з динамікою населення східної частини Галичини. У 1857–1910 рр. її населення збільшувалося доволі стрімко. Найбільший відсоток зростання припадав на населення римо-католицького віровизнання. Так, з 1857 по 1910 рр. кількість римо-католиків зросла на 107,8%, греко-католиків – на 63,5%, юдеїв – на 93,2% (див. табл. 2).

Динаміка населення Жидачівського повіту була дещо іншою. До 1890 р. зростання населення було значно меншим порівняно зі Східною Галичиною. Проте у 1890–1910 рр. ситуація кардинально змінилася: темпи зростання стали вищими, аніж у середньому по Східній Галичині. У повіті стрімко зростало населення римо-католицької конфесії. Деякі дослідники пояснюють це використанням поляками адміністративного ресурсу і фальшуваннями під час

¹¹ Дет. див. Олег Павлишин, “Дилема ідентичності, або історія про те, як “латинники” (не) стали українцями/поляками (Галичина, середина XIX–перша половина XX ст.)”, *Україна Модерна*, № 21, (2014): 179–218.

¹² *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, R. VI, Z. 1, (Lwów: z I. związkowej drukarni, 1880), 175. При проведенні перепису комісари фіксували також рівень освіти респондентів, який у населення Жидачівського повіту був доволі низьким. Так, 7 531 (12,18%) особа задекларувала вміння читати і писати, 1 483 (2,39%) особи вміли тільки читати, а 52 815 (85,42%) – були безграмотними.

¹³ У 1910 р. відбувся черговий перепис населення, який засвідчив суттєве зростання чисельності усіх спільнот: у Жидачівському повіті проживало 83 339 осіб (збільшилось на 34,7% порівняно з 1880 р.), з яких 18 850 поляки, 65 238 русини, 2 433 німці. Порівняння цих даних з конфесійною приналежністю свідчить про помітну різницю в динаміці: 13 242 становили римо-католики, 63 052 – греко-католики, 6 871 – юдеї, 160 – євангелісти. З огляду на це, можемо констатувати, що особи юдейського віровизнання були записані поляками або ж німцями, також частина греко-католиків віднесена до поляків (*Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, T. XXIV, Z. 1, (Lwów: z I. związkowej drukarni, 1911), 12, 22.

Таблиця 2

Динаміка населення Східної Галичини в 1857–1910 рр.

Рік	Римо-католики		Греко-католики		Юдеї		Євангелісти	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1857	649 231	100,00	2 014 931	100,00	340 819	100,00	23 126	100,00
1869	753 652	116,08	2 239 650	111,15	428 077	125,60	28 041	118,96
1880	859 545	132,39	2 433 080	120,75	516 912	151,67	32 672	133,72
1890	973 866	150,00	2 710 120	134,50	587 561	172,40	34 580	148,06
1900	1 136 060	174,98	3 019 610	149,86	618 924	181,61	37 137	159,22
1910	1 349 630	207,88	3 294 420	163,50	658 722	193,28	29 863	127,51

Джерело: Krzysztof Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, (Kraków–Warszawa: Wykonano w Zakładzie Wydawnictw Statystycznych, 1989), 72–89.

Таблиця 3

Динаміка населення Жидачівського повіту в 1869–1910 рр.

Роки	Східна Галичина		Жидачівський повіт	
	Кількість	% зростання	Кількість	% зростання
1869	3 449 959	100,00%	57 676	100,00%
1880	3 884 730	+12,60%	61 829	+7,20%
1890	4 308 099	+10,89%	65 113	+5,30%
1900	4 814 155	+11,70%	74 159	+13,89%
1910	5 335 823	+10,83%	83 339	+12,37%

Джерело: Krzysztof Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, (Kraków–Warszawa: Wykonano w Zakładzie Wydawnictw Statystycznych, 1989), 72–89.

проведення переписів з метою збільшити частку поляків у краї¹⁴. Хоча греко-католики становили незрівнянно більшу частину населення повіту, темпи їх зростання були помітно меншими (див. табл. 3).

Напередодні Першої світової війни у Жидачівському повіті греко-католики становили 75,66% населення, римо-католики – 15,89%, юдеї – 8,24%, євангелісти – 0,19%, інші – 0,01%. Особливо інтенсивно населення повіту зростало у 90-х роках XIX–1910 р.

Перша світова, польсько-українська і польсько-більшовицька війни призвели до істотних геополітичних і демографічних змін у Східній Європі, у тому числі і на західноукраїнських землях. У листопаді 1918 р. проголошено відновлення Польської держави, яке супроводжувалося збройною боротьбою за її територіальні межі. На сході поляки ставили собі за мету приєднати якнайбільше територій, заселених переважно українцями, білорусами, литовцями. Розбудова польської адміністрації на так званих “східних кресах” відбувалася в міру окупації й утвердження влади. Урядовою постановою від 3 грудня 1920 р. на теренах колишньої австрійської провінції “Королівство Галиції і Лодомерії з великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським” утворено чотири воєводства¹⁵. Таким чином польська влада, заявляв Президент і Уповноважений Диктатор Євген Петрушевич, “доконує поступово інкорпорацію сего краю в склад польської Республіки”¹⁶. Жидачівський повіт входив до складу Станіславівського воєводства.

Зміни чисельності населення, його національної і релігійної структури, які сталися в результаті війни, зафіксував перепис населення, проведений урядом Речі Посполитої у 1921 р. в надзвичайно складних політичних умовах. Представники українського політикуму – як у Східній Галичині, так і в еміграції – негативно ставилися до перепису, тому розгорнули проти нього активну політичну кампанію. Позиція уряду ЗУНР була однозначною: Польща не має жодного права проводити перепис на українських землях, про що було заявлено в одній із публікацій на сторінках “Українського Прапора”:

“Таким чином Польща як тимчасовий військовий окупант галицької території не має найменшого права і не сміє переводити у нас ніяких організаційно-державних улаштувань, отже тим менше адміністраційної статистики і спису населення. Нема

¹⁴ Володимир Барвінський, *Досліди з поля статистики*, (Львів: з друкарні Наукового тов. ім. Шевченка, 1901), 49.

¹⁵ Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerii z W. Ks. Krakowskim oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (далі – Dz.U.R.P), Nr 21(1920), poz. 117.

¹⁶ “Нота Уряду Західної України до Найвищої Ради і Союзу Народів у справі порушення Польщею інтегральності території Східної Галичини”, *Український Прапор*, 31 грудня (1920), 1; “Нота уряду З.УНР. до ради Амбасадорів в справі впровадження польських воєводств у Східній Галичині”, *Український Прапор*, 16 квітня (1921), 2.

ніякого акту, з якого можнаби заключати про приналежність Східної Галичини до Польщі. Зате цілий ряд документів і актів найвишого Ареопагу Антанти доказує, що Східна Галичина це для Польщі чужа територія¹⁷.

Намагаючись не допустити участі українців у переписі, українські активісти поширювали у селах Східної Галичини листівки із закликом бойкотувати його¹⁸. Однак, попри всі їхні зусилля, перепис таки відбувся. Подекуди він проходив з численними порушеннями, оскільки переписні комісари самі заповнювали формуляри, вносячи в них цілком або частково неправдиві відомості, наприклад українців записували поляками. Інколи доходило до відкритих погроз¹⁹. При цьому поліція насильно змушувала людей до участі в переписі, чинила тиск на тих, хто опирався брати в ньому участь²⁰.

Результати “конскрипції” були опубліковані лише у 1927 р., хоча перші офіційні відомості про національний склад населення Станіславівського воєводства з’явилися у 1923 р. у довідковому виданні “Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej”²¹. Отже, станом на 1921 р., у Жидачівському повіті проживало 77 024 особи (14 799 в містах, 62 913 в селах, 1 404 в поміщицьких фільварках), з яких 20 405 ідентифікували себе як поляки, 52 096 – русини, 1 791 – німці, 2 720 – євреї. Порівняно з переписом 1910 р., чисельність населення повіту зменшилась, що стало наслідком війни, міграції населення, частково епідемій. При тому спостерігалось зростання кількості осіб польської національності, що пояснюється збільшенням держслужбовців, політикою осадництва, зрештою,

¹⁷ “Конскрипція у Східній Галичині”, *Український Прапор*, 6 серпня 1921.

¹⁸ З рук до рук! З хати до хати!, Державний архів Львівської області, ф. 1 (Львівське воєводське управління, 1918–1939), оп. 11, спр. 122, арк. 14, 18.

¹⁹ “Польська конскрипція”, *Український Прапор*, 22 жовтня 1921; “Польська конскрипція”, *Український Прапор*, 5 листопада 1921; “Польська конскрипція”, *Український Прапор*, 26 листопада 1921.

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 462 (Український горожанський комітет, м. Львів), оп. 1, спр. 95, арк. 74 а, 92–93.

²¹ До Жидачівського повіту належало 4 міста, 71 село і 24 поміщицькі фільварки. Під час укладання “Skorowidza miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej” виникли певні труднощі з розмежуванням сіл і поміщицьких фільварків, назви яких інколи співпадали. Це пояснювалося тим, що у Східній Галичині з часів Австро-Угорщини існували одиничні гміни, назви яких, по суті, ототожнювалися з назвами сіл. Окремою проблемою стало визначення кількості мешканців поміщицьких фільварків, оскільки переписні комісари у більшості випадків під час “конскрипції” не фіксували окремо мешканців сіл і фільварків. Тому Головне статистичне управління у Варшаві у переписі зі староствами встановило наявні на день перепису поміщицькі фільварки і в підсумку подала їх у розділі III таблиць по кожному повіту. При цьому з’ясувалося, що кількість поміщицьких фільварків, порівняно з переписом 1910 р., зменшилася на 39 – через парцеляцію, знищення під час війни, занепад і обезлюднення, об’єднання з однойменними селами. В останньому випадку це стало можливим після прийняття 26 липня 1919 р. закону про об’єднання поміщицьких фільварків з однойменними селами. Незважаючи на резолюцію Сейму про призупинення реалізації цього закону на теренах Східної Галичини, охоплених війною, до настання миру, об’єднання все ж відбувалися (*Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski, T. XIV: Województwo Stanisławowskie*), (Warszawa, 1923), V–VI, 24–25.

маніпуляціями, здійснюваними при проведенні перепису і підрахунку його результатів. Особливо помітні маніпуляції, при порівнянні даних про національність з даними про віровизнання. Так, перепис зафіксував у повіті 14 799 римо-католики (на 5 606 осіб менше, ніж поляків), 56 724 греко-католики (на 4 628 більше, ніж русинів), 5 352 юдеїв (на 2632 менше, ніж євреїв), 122 євангелісти. З огляду на суттєву відмінність між показниками про національність і віровизнання, варто погодитися з думкою, що дані перепису 1921 р. лише наближено відтворюють національні й релігійні відносини у південно-східних воєводствах, втім, і в Жидачівському повіті²². Сумніви щодо достовірності результатів перепису висловлювали деякі дослідники ще у міжвоєнний період²³.

Зміни чисельності населення, його релігійної і національної структури, що відбулися в наступне десятиліття, мав показати другий перепис, призначений урядом Речі Посполитої на 9 грудня 1931 р. Цього разу, на відміну від перепису 1921 р., було введено графу про рідну мову та релігію. Щоб створити поле для маніпуляцій, у формулярах для східних воєводств запроваджено рубрики “українська” і “руська” мови, що, без сумніву, вплинуло на результати перепису²⁴.

Напередодні перепису українські політики й громадські діячі розгорнули активну агітаційну та просвітницьку роботу серед населення, закликаючи його до найактивнішої участі в цьому заході. До них долучилося й греко-католицьке духовенство, яке роз’яснювало зміст основних запитань у формулярах, навчало, як відповідати на питання переписних комісарів²⁵. Велику роботу проводили також провідні галицькі часописи, зокрема “Діло”. Так, у номері за 29 листопада 1931 р. було проаналізовано питання формуляра і роз’яснено, як на них відповідати. Автор наголошував, що з двох запропонованих владою мов – “українська” і “руська”, “українці повинні вписувати лише українську мову як свою рідну”²⁶. Аби мінімізувати фальсифікації, українська сторона делегувала в комісії своїх представників, які брали участь у підготовці й проведенні перепису. Так, із 365 переписних комісарів, задіяних у Жидачівському повіті, 231 задекларували рідною польську мову, 124 – українську, 5 – гебрайську, 4 –

²² Володимир Кубійович, *Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939 (етнографічні відношення)*, (Чикаго–Нью Йорк, 1963), 15.

²³ Stefan Szulc, “O przyroście ludności w Polsce w okresie od r. 1921 do 1931”, *Kwartalnik Statystyczny*, T. IX (1932): 32; Alfons Krysiński, “Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich”, *Sprawy Narodowościowe*, R. III. № 3–4 (1929): 426.

²⁴ Степан Макарчук, “Населення Західної України за переписом 1931 року”, *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 32 (1997): 55.

²⁵ Sytuacja ogólna dla wszystkich mniejszości narodowych, Stanisławów, dnia 9 grudnia 1931, Nr. V. B. Taj. 20/We, Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 779, арк. 189–190 зв.

²⁶ “Перепис населення дня 9-го грудня ц.р. Як треба записуватись при переписі? (Про переписні аркуші і спосіб їх виповнювання)”, *Діло*, 29 листопада 1931.

німецьку²⁷. Відсоток українців у переписних комісіях пропорційно був значно меншим, ніж кількість українців, що проживали у Жидачівському повіті. Подібна ситуація спостерігалась і в інших повітах. Наприклад, у Тлумацькому повіті до проведення перепису задіяно 485 осіб, з яких 334 задекларувало рідною польську мову, 133 – українську/руську, 15 – гебрайську, 3 – німецьку²⁸. Урядові кола Польщі розуміли, що результати перепису мають неабиякий політичний ефект, тому намагалися призначити на переписних комісарів якнайбільше осіб польської національності. Це була не нова практика – вона застосовувалася владою ще з кінця XIX ст., відколи загострилися польсько-українські політичні суперечки і посилювалося намагання українців збільшити свій політичний вплив у краї. Уже тоді офіційні власті намагалися не допустити українців до переписних комісій, “мотивуючи відмову браком кваліфікації у кандидатів”²⁹.

Другий перепис населення в Речі Посполитій відбувся 9 грудня 1931 р., подекуди в доволі напруженій атмосфері. Особливі суперечки викликала рубрика мови, оскільки переписні комісари часто відмовлялися фіксувати рідною українську, а вписували “руська”³⁰. Одразу ж після перепису українські громадсько-політичні діячі вказували на численні порушення, що, на їхню думку, спричинило спотворення правдивих результатів.

Попри обіцянки офіційних властей оприлюднити дані перепису якнайшвидше, вони через брак коштів були опубліковані аж у 1938 р.³¹ Згідно з офіційними результатами, в Станіславівському воєводстві проживало 1 480 285 осіб, з яких 83 817 – у Жидачівському повіті. За мовною ознакою структура населення повіту

²⁷ Zestawienie liczbowe komisarzy spisowych wg narodowości, Żydaczów, dnia 31 grudnia 1931, Nr. IV. 18/23/31, ДАІФО, ф. 2, оп. 6, спр. 467, арк. 324 зв.

²⁸ ДАІФО, ф. 2, оп. 6, спр. 467, арк. 323. Цікавим є факт, що в деяких повітах від українців було зареєстровано комісарами осіб, які не були одноставними у питанні рідної мови і декларували рідною руську або ж українську. Наприклад, у Городенківському повіті 204 переписні комісари вважали рідною польську (з них лише 183 були римо-католицького віровизнання), 28 – руську, 17 – українську (але греко-католиками вважали себе 49 осіб), 7 – гебрайську (але було 20 осіб юдейського віровизнання). Така ж ситуація була і в Долинському повіті. До перепису було залучено 399 осіб, з яких 313 задекларували рідною польську мову, 77 – українську/руську, 6 – гебрайську, 3 – німецьку. Однак, якщо подивитися з боку конфесійної приналежності, то ситуація була наступною: 283 були римо-католиками, 84 – греко-католиками, 3 – євангелістами, 29 – юдеями (ДАІФО, ф. 2, оп. 6, спр. 467, арк. 325 зв.).

²⁹ Krzysztof Zamorski, *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji...*, 34.

³⁰ С. Баран, “Конскрипція і конскрипційні засоби”, *Діло*, 18 грудня 1931.

³¹ Однією з причин повільного опрацювання, систематизації і підготовки до друку результатів перепису був брак фінансування, про що 15 січня 1935 р. заявив керівник Головного статистичного управління Польщі Едвард Штурм де Штрем під час зустрічі з представниками Міністерства військових справ (Protokoł konferencji odbytej dnia 15 stycznia 1935 r. w lokalu Głównego Urzędu Statystycznego w sprawie skoordynowania współpracy między Głównym Urzędem Statystycznym a wojskiem w zakresie niezbędnych dla wojska informacyj o ruchu ludności Państwa (Pismo Dyrektora G.U.S. Nr.I.Tjn./11/2 z dnia 7.1.1935 r.), Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego (далі – CAW), zesp. I.303.3, sygn. 441, k. 110).

виглядала наступним чином: 46 292 задекларували рідною українську, 14 806 – руську, 16 464 – польську, 4 349 – ідиш, 17 – гебрайську, 1 438 – німецьку, 7 – російську, 3 – чеську, 2 – білоруську, 3 – іншу, 61 – не подали³². Порівняння цих даних з даними про віровизнання свідчить про суттєву різницю між ними. У повіті проживало 15 094 римо-католики, 63 118 греко-католиків, 5 289 юдеїв, 89 євангелістів³³. Тобто, кількість осіб з рідною польською мовою перевищувала римо-католиків на 1 370 осіб. Натомість, греко-католиків було більше, ніж осіб, що задекларували рідною “українську”/“руську”, на 2 020 осіб. Без сумніву, що переписні комісари частині греко-католиків вписали рідною польську мову. Подібна ситуація була і з євреями: різниця між тими, що задекларували юдаїзм (5 289), і тими, хто вважав рідною ідиш чи гебрайську мови (4 366), становила 923 особи. Подібні розбіжності і зловживання/порушення при проведенні перепису спровокували критику на адресу польських властей у сеймі і в українській пресі Східної Галичини.

Дискусії щодо правдивості результатів перепису привернули увагу військових, для яких також важливим було питання національно-релігійної структури населення східних воєводств, особливо в контексті призову новобранців чи у випадку мобілізації. Через це Командування округу “Львів”, відповідно до наказу Міністерства військових справ, у жовтні 1932 р. зобов’язало повітові команди поповнення (далі – ПКП) надати інформацію про повіти, на які поширювалася їхня адміністрація, у тому числі і про національну й релігійну структуру населення³⁴. На підставі службових даних та інформації з повітової адміністрації очільник ПКП в Стрию надав Командуванню округу корпусу № VI у Львові опис очолюваних ним Жидачівського і Стрийського повітів, датований 24 листопада 1932 р. Варто зазначити, що для військових національність корелювалася з віровизнанням. Це підтверджують численні інструкції, які видавалися перед проведенням щорічного призову. Як приклад – роз’яснення до інструкції про проведення призову, яку 19 травня 1934 р. видав департамент поповнення Міністерства військових справ і яка містить перелік критеріїв визначення національності призовників:

“а/ Поляки. Усіх призовників (добровольців), які подають себе за поляків треба вносити у рубрику “Поляки”, за винятком призовників (добровольців) юдейського віросповідання, яких вказувати в рубриці “євреї”;

б/ Русини. В рубриці “Русини” вказувати усіх призовників (добровольців) греко-католицької або православної віри, які подають себе за русинів, українців, гуцулів, лемків і бойків, дописуючи посилання при відповідній кількості, а в рубриці

³² *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Stanisławowskie.* (Warszawa, 1938), 29.

³³ *Ibid.*, 27.

³⁴ *Opis powiatu żydaczowskiego pod względem narodowościowym, Stryj, dnia 5 listopada 1932, L.: 474/Tajne/32, CAW, zesp. I.300.37, sygn. 7, k. 2*

“Примітки” наступні пояснення: “в тім Українців”, “в тім Гуцулів”, “в тім Лемків”, “в тім Бойків”;

c/ Білоруси. В рубриці “Білоруси” вказувати усіх призовників (добровольців) римо-католицької чи православної, а також і іншої віри (секти) (...)

d/ Євреї. В рубриці “Євреї” слід вказувати усіх призовників (добровольців) юдеїв без різниці національності, яку вони декларують”³⁵.

Отже, згідно з інформацією військової адміністрації, у Жидачівському повіті проживало 87 014 осіб, з яких 16 723 становили поляки, 64 669 – русини, 3 725 – євреї, 1 897 – німці³⁶. Водночас представлений ПКП документ містить інформацію про кількість мешканців кожного населеного пункту (гміни), його національну структуру. На території повіту було чотири міста: Жидачів, Розділ, Журавне, Миколаїв, в трьох з яких жодна національна спільнота не мала абсолютної більшості. Українців найбільше проживало в Миколаєві і Жидачеві, поляків – у Журавно, євреїв – у Роздолі (див. табл. 4).

Таблиця 4

**Національна і релігійна структура населення міст
 Жидачівського повіту (станом на 24 листопада 1932 р.)**

Гміна	Всього	Поляки	%	Русини	%	Євреї	%	Німці	%
Жидачів	4 577	1 825	39,87	2 227	48,66	525	11,47	-	-
Розділ	4 318	1 725	39,95	971	22,49	1 622	37,56	-	-
Журавно	3 968	1 661	41,86	1 547	38,99	760	19,15	-	-
Миколаїв	3 667	942	25,69	2 258	61,58	467	12,74	-	-

Джерело: Alfabetyczny spis gmin powiatu żydaczowskiego z uwzględnieniem ilości i procentu narodowości, Stryj, dnia 24-go listopada 1932 r., L.dz.474/Tajne/32, CAW, zesp. I.300.37, sygn. 7, k. 13–14.

Аналіз структури населення по гмінах, дає підстави констатувати, що з сімдесяти чотирьох гмін поляки становили більше половини лише в сімох: Антонівці (89,17%), Цуцилівцях (59,19%), Сидорівці (50,11%), Млиниськах (81,46%), Протесах (51,3%), Розвадові (86,11%), Волі Любомирській* (96,83%). Українці переважали в шістдесят одній гміні. Німецьке населення проживало лише в п’яти гмінах: Сидорівці – 434 (49,89%), Махлинці – 403 (79,33%), Любші – 130 (11,13%), Новому Селі – 420 (38,15%), Облажниці – 510 (49,04%).

³⁵ Ministerstwo Spraw Wojskowych Departament uzupełnień (“Wzory wykazów poborowych”), Warszawa, dnia 19.V.1934 r., L.dz. 562/Tjn.II.A.R., CAW, zesp. I.300.3, sygn. 451, k. 168–169.

³⁶ Opisy powiatów, wchodzących w skład P.K.U. Stryj pod względem narodowościowym, Stryj, dnia 5 listopada 1932, L.: 474/Tajne/32., CAW, zesp. I.300.37, sygn. 7, k. 11–11 verte. При цьому, як стверджував автор документу, староста повіту повідомив, що у повіті проживала 87 451 особа (17 298 поляків, 64 351 русинів, 3 725 євреїв, 1897 німців). Головне ж статистичне управління у Варшаві, звіривши підсумкові протоколи, стверджувало, що реальна кількість мешканців Жидачівського повіту становила 87 014 осіб, з яких 16 530 – мешканці міст. В результаті перерахунку кількість поляків зменшилася на 575 осіб, а русинів – зросла на 318.

* Воля Любомирська (Wola Lubomirska) – село, яке в 1927–1934 рр. існувало як окрема адміністративна одиниця в межах Жидачівського повіту (Rozporządzenie Ministra Spraw

Цікавою виявилася ситуація з євреями. Керівник ПКП інформував, що на території Жидачівського повіту євреї проживали лише в п'ятьох населених пунктах – Миколаєві, Роздолі, Жидачеві, Журавному, Розвадові, залишаючи села під тиском місцевого населення, яке чинило їм численні шкоди, передусім господарського характеру³⁷. З огляду на низку фактів, це твердження керівника ПКП викликає певні сумніви. Так, порівняння національної структури населення гмін сусідніх повітів, дає підстави для висновку, що в більшості сіл євреї мирно проживали з українцями і поляками. Якби тенденція до “витискання” євреїв мала місце в Жидачівському повіті, то вона проявилася б і в селах сусідніх повітів, а цього не зафіксовано. Наприклад, у Стрийському повіті зі 103 гмін євреї проживали у 87³⁸, у Калушському з 66 гмін євреї проживали в 57³⁹. Водночас, згідно зі статистичними даними, представленими очільником ПКП, 3 374 євреїв проживали в чотирьох містах, а 351 – у Розвадові, що неподалік Миколаєва. Це також викликає певні сумніви оскільки станом на 4 січня 1924 р. у Розвадові налічувалося лише 24 особи єврейської національності. Разом з тим, у 1924 р. євреї населяли 70 з 73 гмін Жидачівського повіту⁴⁰. Нарешті, варто звернути увагу на численні статистичні матеріали після 1932 р., що зберігаються в архівах. Так, у документі під назвою “Опис жидачівського повіту” від 22 січня 1935 р. повітовий староста наводив такі дані: в повіті було 4 907 євреїв, з яких 3 936 проживало в містах, 922 – в селах⁴¹. Наведені факти дають підстави констатувати, що за браком статистичних даних чи через недбалість керівник ПКП в Стрию подав неправдиву інформацію стосовно розселення євреїв у селах Жидачівського повіту.

На підставі порівняння офіційних результатів перепису з даними, представленими керівником ПКП, можна стверджувати, що різниця між поляками й українцями незначна: 1 629 між поляками (1932 р.) і римо-католиками

Wewnętrznych z dnia 15 listopada 1926 r. O utworzeniu gminy wiejskiej Wola Lubomirska w powiecie żydaczowskim województwie stanisławowskim, Dz.U.R.P, Nr 4(1927), poz. 23).

³⁷ Alfabetyczny spis gmin powiatu żydaczowskiego z uwzględnieniem ilości i procentu narodowości, Stryj, dnia 24-go listopada 1932 r., L.dz.474/Tajne/32, CAW, zesp. I.300.37, sygn. 7, k. 13–14.

³⁸ Alfabetyczny spis gmin powiatu stryjskiego z uwzględnieniem ilości i procentu narodowości, Stryj, dnia 24-go listopada 1932 r., L.dz.474/Tajne/32, CAW, zesp. I.300.37, sygn. 7, k. 3–4 verte.

³⁹ Arkusz powiatowy sumaryczny wyniku spisu ludności w r. 1931, według poszczególnych narodowości, Kalusz, dnia 5.XI.1932, L: 303/tj., CAW, zesp. I.300.37, sygn. 8, k. 101–102. Такою ж була ситуація в Станіславівському повіті, де євреї проживали в шістдесяти п'яти з дев'яноста гмін (Charakterystyka powiatu Stanisławowskiego, Stanisławów, dnia 13 grudnia 1932 r., L.dz. 347.Tjn.32, CAW, zesp. I.300.37, sygn. 8, k. 4–17).

⁴⁰ Wykaz liczbowy ludności należącej do urzędów metrykalnych wyznania izraelskiego, Żydaczów, dnia 4 stycznia 1924., L:49/21.2, ДАІФО, ф.2, оп.11, арк.20–25. При цьому в деяких гмінах кількість євреїв була чималою: Рудники – 66, Руда – 63, Любша – 55, Нове Село – 50, Держів – 44, Гніздичів – 42, Дроговиж – 36, Демня – 33, Черниця – 31.

⁴¹ W sprawie danych statystycznych z terenu powiatów /do nr. SP.P.10/1/35/. Opis powiatu żydaczowskiego, Żydaczów, dnia 22 stycznia 1935. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр. 1819, арк.72–72 зв.

(1931 р.), 1 551 між “русинами” (1932 р.) і греко-католиками (1931 р.). Інша є ситуація з євреями і німцями. Так, керівник ПКП у своєму документі вказав 3 725 євреїв, тоді як перепис зафіксував проживання в повіті 5 289 юдеїв, а це означає, що значна частина юдеїв була зарахована поляками. Така ж ситуація і з німцями, яких, згідно з інформацією очільника ПКП, у повіті проживало 1 897 осіб, що суттєво різнилося від даних перепису 1931 р. – 1 438 осіб з рідною німецькою мовою. Віровизнання у випадку німецькомовного населення не варто брати до уваги, оскільки ще за австрійських часів більшість німців ідентифікувала себе римо-католиками, а не євангелістами. До кінця 30-х років динаміка населення в повіті була позитивною. Згідно з даними, зібраними В.Кубійовичем, на 1 вересня 1939 р. в Жидачівському повіті проживало 90 330 осіб, з яких 69 030 українці, 7 030 поляки (включно з колоністами), 6 595 “латинники”, 5 635 євреї, 2 040 німці на інші⁴².

Здійснений аналіз дає підстави для кількох висновків. Перший перепис населення зафіксував зменшення загальної кількості населення повіту, порівняно з 1910 р., що стало наслідком війн, міграції, епідемій. Водночас зросла чисельність польського населення, спричинена збільшенням польських чиновників у повіті, політикою осадництва, фальсифікаціями під час перепису. Другий перепис населення відбувся в умовах напружених польсько-українських відносин, спричинених пацифікацією, діяльністю політичних партій і підпільних організацій. Достовірність його результатів теж є сумнівною. Відсутність в офіційно публікованих результатах перепису даних про національно-релігійний склад населення по гмінах свідчить про намагання влади приховати суттєве переважання українців в південно-східних воєводствах країни. Це підтверджують архівні документи. Так, на підставі аналізу звіту ПКП можна стверджувати, що з 74 гмін повіту українці переважали в 61, поляки – в семи. Натомість, у містах жодна спільнота абсолютної більшості не мала. Спотворені результати переписів повинні були демонструвати “польськість” так званих “східних кресів”.

* * *

Додатком до статті є документ, створений повітовою командою поповнення в Стрию під назвою “Детальний опис повіту: Жидачівського” (Szczegółowy opis powiatu: ŻYDACZOWSKIEGO), датований 24 листопада 1932 р. Він містить інформацію про суспільно-політичну ситуацію у Жидачівському повіті, національний склад населення кожної гміни. Документ зберігається в Центральному військовому архіві в Рембертові неподалік Варшави. У публікації збережені усі орфографічні та синтаксичні особливості документа, лише велику літеру вжито згідно з сучасним польським правописом.

⁴² Володимир Кубійович, *Етнічні групи південнозахідньої України (Галичини) на 1.1.1939*, (Wiesbaden, 1983), 108.

Powiatowa Komenda Uzupelnień
w S t r y j u.
L.: 474/Tajne/32
Stryj, dnia 5-go listopada 1932.

Dowódca Okręgu Korpusu Nr VI
Referat Uzupelnień we Lwowie

Na rozkaz L.:4288/Tjn.Uzup. z dnia 27-go października b.r. melduje, że po osobistym porozumieniu się z p. Starostą w Żydaczowie i w Stryju opis powiatu żydaczowskiego i stryjskiego pod względem narodowościowym przedstawia się następująco:

1/ Powiat STRYJ

P o l a c y.....24 693

R u s i n i.....98 749

Ż y d z i.....17 000

N i e m c y.....3 169

Ogółem: 143 611

2/ Powiat ŻYDACZÓW

P o l a c y.....16 723

R u s i n i.....64 669

Ż y d z i.....3 725

N i e m c y.....1 897

Ogółem: 87 014

Powiatowy Komendant Uzupelnień
na urlopie
w zastępstwie

/Podpis/

Pollak Kapitan
Kier. I-go Ref. I Z-ca Kmdta

Powiatowa Komenda Uzupelnień
w S t r y j u.

TAJNE

Do L.dz.: 474/Tajne/32

Szczegółowy opis
powiatu: ŻYDACZOWSKIEGO

1/ Opis powiatu pod względem narodowościowym

Stan zaludnienia w powiecie żydaczowskim pod względem
narodowościowym przedstawia się następująco:

P o l a c y.....17 298

R u s i n i.....64 531

Ż y d z i.....3 725

N i e m c y.....1 897

Ogółem: 87 451

Według oświadczenia p. Starosty stan ludności według spisu z dnia 9-go grudnia 1931 r., na podstawie końcowych sum list spisowych poszczególnych rejonów wynosił 87 451, jednak Urząd Statystyczny po skontrolowaniu tych list stwierdził, że stan ludności wynosi 87 014, nie zaznaczając, w których gminach zaszła pomyłka. Wobec powyższego zestawienie w poszczególnych gminach uskuteczniłem na podstawie sporządzonego przez Starostwo.

2/. Wyszczególnienie spisu powiatu.

a/ Procentowe występowanie mniejszości narodowościowych w powiecie /ogólnie/
i w poszczególnych gminach.

Mniejszości narodowe w powiecie występują w następujących procentach:

R u s i n i.....73,80%

Ż y d z i.....4,25%

N i e m c y.....2,17%

Wyszczególnienie procentowe i ilościowe w poszczególnych gminach uskutecznione w załączonych spisie, szkicu sytuacyjnym /narodowościowym/ i w wykresie.

b/. Skład ludności według wyznań religijnych z uwzględnieniem sekt religijnych.

Ludność powiatu żydaczowskiego jest wyznania rzymsko-katolickiego, grecko-katolickiego i mojżeszowego. Niemcy wszyscy są wyznania rzymsko-katolickiego. W Mikołajowie istnieje sekta babtystów z kaznodzieją BILIŃSKIM na czele w liczbie około 60 osób, pozatem ma swoich zwolenników w gminie Kijowiec około 20 osób i w kilku innych gminach około 20 osób – razem około 100 osób. Sekta ta jednak urzędowego potwierdzenia istnienia niema, gdyż sprawa metryk t.j. przejście na bezwyznaniowych jest w toku.

c/. Stosunek duchowieństwa narodowości obcych do Państwowości polskiej i zjawisko t.zw. “Kradzież dusz polskich” przez duchowieństwo obce.

Stosunek duchowieństwa gr.-kat. jest w dużym stopniu wrogi do Państwowości polskiej, bo aż w 60%, zachowuje pozory lojalności 30%, a tylko 10% jest lojalnych.

Zjawisko t.zw. “Kradzież dusz polskich” zasadniczo nie istnieje, natomiast istnieje niedopełnianie obowiązku ze strony księży gr.-kat., aby tych, krórczy z jakichkolwiek powodów zostali ochrzczeni w cerkwi /brak kościoła rzym.-kat., choroba dziecka i t.p./ przenieść ich metryki do urzędu parafialnego rzymsko-katolickiego. Wypadków takich jest wiele, jednak procentowo tego określić nie można, ponieważ dużo wypadków jest zatajonych przez księży gr.-kat., i nie dochodzą do wiadomości księży rzym.-kat., a to w tym celu, aby uzyskać większą ilość Rusinów⁴³ w powiecie.

d/. Ustosunkowanie się wzajemne mniejszości narodowościowych ukraińców /ukrainizacja/, oraz stosunek żydów do mniejszości innych.

Ukrainizacja jest w powiecie bardzo rozwinięta i postępuje naprzód a powodyrami są przeważnie księży gr.-kat. i inteligencja /adwokaci, nauczyciele i lekarze/. Zdarza się bardzo dużo wypadków, że ks. gr.-kat. starają się w podstępny sposób rdzennych polaków przeciągnąć w zapatrzowaniach do obozu ukraińskiego, a ci, którzy temu ulegną są bardziej zagorzałymi Ukraińcami i szkodliwymi dla Państwa aniżeli właściwi Ukraińcy. W powiecie istnieje obóz starorusinów grupujący się jedynie w okolicy Żurawna a w małej ilości w gminie Lachowicze podrózne w liczbie ogólnej około 1000 osób, którzy w stosunku do Państwowości polskiej są bardzo lojalni, lecz są zwalczani przez Konsystorz grecko-katolicki, księży działaczy ruskich i przez obóz “Undo”.

Stosunek Żydów do Rusinów prawie że nie istnieje, ponieważ żydzi są stale zwalczani a zwłaszcza przez obóz “Undo” – nietylko zwalczani – ale wprost teroryzowani pod względem gospodarczym /podpalanie, nalewanie nafty do studni, wybijanie szyb i t.p./, tak dalece, że zmuszani są opuszczać wsie a koncentrować się w miastach. Z Niemcami nie istnieje żaden stosunek, ponieważ w miejscowościach gdzie są Niemcy, niema Żydów.

e/. Wpływ obcych narodowości na ludność polską.

Wpływ narodowości obcych /Rusini/ na ludność polską uwydatnia się przeważnie pod względem moralnym, t.j. utrudnianie gospodarcze szczególnie w gminach, gdzie Polacy stanowią znikomą ilość /kołoniści/. Niemcy i Żydzi nie mają żadnego wpływu na ludność polską. Pozatem istnieje wpływ Rusinów na ludność polską pod względem ukrainizacji /omówionym w ustępie d/.

f/. Rozwój szkolnictwa obcych narodowości i wpływ jego na ludność narodowości polskiej i obcych.

W powiecie istnieje 11 publicznych szkół powszechnych z ruskim językiem nauczania, 2 szkoły publiczne z niemieckim językiem nauczania i 2 prywatne szkoły powszechne z niemieckim językiem nauczania. Kierownicy szkół ruskich są przeważnie lojalni i wychowują dzieci w duchu Państwowości polskiej. Kierownik szkoły w Baliczach zarzecznych jest aktywnym ukraińcem i wrogo usposobionym do Państwa polskiego, a tem samem wywiera ujemny wpływ na dzieci. Również lojalność

⁴³ Тут і в наступних випадках назви національностей написані з великої літери, згідно з сучасним польським правописом.

kierownika szkoły w Weryniu jest wątpliwa. Najbardziej rozpolitykowane gminy są Nadjatycze i Włodzimierce. Ludność niemiecka jest tak zorganizowana i uświadomiona narodowościowo, że tylko w nieznacznym stopniu ulega wpływom szkoły. Ilość szkół z ruskim językiem nauczania może wzrosnąć z dniem 1-go września 1933 roku, z powodu prawdopodobnego wniesienia znacznej ilości deklaracji za ruskim językiem nauczania.

Dokładniejszych danych p. Inspektor szkolny nie mógł udzielić, ponieważ w powiecie pracuje dopiero od czerwca 1932 r.

f/. Ośrodki pracujące w kierunku polonizacji, jak i w kierunku wynarodowiania ludności rdzennie polskiej pod wpływem duchowieństwa, szkoły, ruchu spółdzielczego i t.p. czynników.

Głównymi ośrodkami zmierzającymi do polonizacji są w rzeważnej mierze Związki Strzeleckie zakładane po wsiach, Towarzystwo Szkoły Ludowej, zaś w miastach również Zw. Strz., T.S.L.⁴⁴, Sokół i inne polskie organizacje oraz księża przy sposobności wygłaszania kazań. Związki strzeleckie zostały założone w gminach Czernica, Derżów, Ostrów k. Derżowa, Cucułowce, Młyniska, Wola obłażnicka, Obłażnica, Nowe Sioło. Praca tych ośrodków jest dzisiaj bardzo trudna, ponieważ dotychczasowi rdzenni Polacy pod wpływem Ukraińców zostali zrutynizowani i stanowią element bierny, bojaźliwy t.j. około 20% w tych wsiach, które możnaby zjednać dla Państwa i to dopiero w dalszej przyszłości.

Ośrodków zmierzających do wynarodowienia rdzennych Polaków w takim rozmiarze jak akcja ośrodków ze strony polskiej niema, są tylko wypadki sporadyczne zakonspirowanego działania duchowieństwa ruskiego. W dużej mierze do wynarodowienia ludności polskiej zmierza „Undo” i ruch spółdzielczy. Ruch spółdzielczy o tyle jest czynnikiem zmierzającym do wynarodowienia, lecz wpływa to jednak tylko z konieczności, ponieważ w danej gminie, gdzie jedyną organizacją gospodarczą jest kooperatywa i chłop jest zmuszony tam należeć, a tem samem powoli ulega rutynizacji a co za tem idzie wynarodowieniu. Odnośnie szkół wspominałem⁴⁵ w ustępie f/. W miastach wynarodowienie niema miejsca, ponieważ organizacje polskie silnie przeciwdziałają.

Stryj, dnia 24-go listopada 1932 r.
Powiatowy Komendant Uzupelnień:

podpis /

⁴⁴ Towarzystwo Szkoły Ludowej.

⁴⁵ В оригіналі wspomiałем

Powiatowa Komenda Uzupelnien		TAJNE							
<u>w Strvju</u>									
Do L. dz.: 474/Tajne/32									
<u>Alfabetyczny spis</u>									
gmin powiatu zydaczowskiego z uwzględnieniem ilości i procentu narodowości									
Gmina	Ogółem	Polacy		Rusini		Żydzi		Niemcy	
		Ilość	%	Ilość	%	Ilość	%	Ilość	%
1. Antoniówka	591	527	89,17	64	10,83	0	0,00	0	0,00
2. Balicze Podrózne	1443	163	11,30	1280	88,70	0	0,00	0	0,00
3. Balicze zarzeczne	939	30	3,19	909	96,81	0	0,00	0	0,00
4. Bereznica król.	896	61	6,81	835	93,19	0	0,00	0	0,00
5. Brzezina	1811	420	23,19	1391	76,81	0	0,00	0	0,00
6. Bujanów	914	30	3,28	884	96,72	0	0,00	0	0,00
7. Cucułowce	669	396	59,19	273	40,81	0	0,00	0	0,00
8. Czernica	1061	226	21,30	835	78,70	0	0,00	0	0,00
9. Czerteż	1587	34	2,14	1553	97,86	0	0,00	0	0,00
10. Demenka podnistrz	390	100	25,64	290	74,36	0	0,00	0	0,00
11. Demenka leśna	548	130	23,72	418	76,28	0	0,00	0	0,00
12. Demnia	2377	500	21,03	1877	78,97	0	0,00	0	0,00
13. Derzów	1492	690	46,25	802	53,75	0	0,00	0	0,00
14. Drohowyże	1536	126	8,20	1410	91,80	0	0,00	0	0,00
15. Dubrawka	816	8	0,98	808	99,02	0	0,00	0	0,00
16. Hanowce	442	45	10,18	397	89,82	0	0,00	0	0,00
17. Hnizdyczów	1968	143	7,27	1825	92,73	0	0,00	0	0,00
18. Holeszów	1166	154	13,22	1011	86,78	0	0,00	0	0,00
19. Hów	684	7	1,02	677	98,98	0	0,00	0	0,00
20. Iwanowce	445	76	17,08	369	82,92	0	0,00	0	0,00
21. Izdorówka	870	436	50,11	0	0,00	0	0,00	434	49,89
22. Jajkowce	609	67	11,00	542	89,00	0	0,00	0	0,00
23. Juseptycze	996	26	2,61	970	97,39	0	0,00	0	0,00
24. Kijowiec	912	90	9,87	822	90,13	0	0,00	0	0,00
25. Korczówka	570	28	4,91	542	95,09	0	0,00	0	0,00
26. Kotoryny	701	164	23,40	537	76,60	0	0,00	0	0,00
27. Krechów	542	17	3,14	525	96,86	0	0,00	0	0,00
28. Krupsko	1112	237	21,31	875	78,69	0	0,00	0	0,00
29. Lachowice podr.	1456	75	5,15	1381	94,85	0	0,00	0	0,00
30. Lachowice zarz.	1407	64	4,55	1343	95,45	0	0,00	0	0,00
31. Lubsza	1168	130	11,13	908	77,74	0	0,00	130	11,13
32. Lutynka	443	17	3,84	426	96,16	0	0,00	0	0,00
33. Łówczyce	1440	191	13,26	1249	86,74	0	0,00	0	0,00
34. Łysków	1293	15	1,16	1278	98,84	0	0,00	0	0,00
35. Machliniec	508	105	20,67	0	0,00	0	0,00	403	79,33
36. Malechów	860	199	23,14	661	76,86	0	0,00	0	0,00
37. Manasterzec	2487	147	5,91	2340	94,09	0	0,00	0	0,00
38. Mazurówka	455	116	25,49	339	74,51	0	0,00	0	0,00

39.Mielnicz	832	33	3,97	799	96,03	0	0,00	0	0,00
40.Międzyrzecze	839	5	0,60	834	99,40	0	0,00	0	0,00
41.Mikołajów n/D.	3667	942	25,69	2258	61,58	467	12,74	0	0,00
42.Młyniska	1003	817	81,46	186	18,54	0	0,00	0	0,00
43.Nadjańcze	537	1	0,19	536	99,81	0	0,00	0	0,00
44.Nowosioło	1101	531	48,23	150	13,62	0	0,00	420	38,15
45.Nowoszyce	863	198	22,94	665	77,06	0	0,00	0	0,00
46.Oblaźnica	1040	472	45,38	58	5,58	0	0,00	510	49,04
47.Pczany	832	118	14,18	714	85,82	0	0,00	0	0,00
48.Piasczna	1407	102	7,25	1305	92,75	0	0,00	0	0,00
49.Pokrowce	748	55	7,35	693	92,65	0	0,00	0	0,00
50.Potesy	998	512	51,30	486	48,70	0	0,00	0	0,00
51.Rogóżno	785	21	2,68	764	97,32	0	0,00	0	0,00
52.Rozdół	4318	1725	39,95	971	22,49	1622	37,56	0	0,00
53.Rozwadów	2260	88	3,89	1821	80,58	351	15,53	0	0,00
54.Ruda	1145	986	86,11	159	13,89	0	0,00	0	0,00
55.Rudniki	2166	31	1,43	2135	98,57	0	0,00	0	0,00
56.Smuchów	509	81	15,91	428	84,09	0	0,00	0	0,00
57.Stulsko	2097	82	3,91	2015	96,09	0	0,00	0	0,00
58.Sulatyce	1734	35	2,02	1699	97,98	0	0,00	0	0,00
59.Tarnawka	449	5	1,11	444	98,89	0	0,00	0	0,00
60.Tejsarów	1265	40	3,16	1225	96,84	0	0,00	0	0,00
61.Trościaniec	439	11	2,51	428	97,49	0	0,00	0	0,00
62.Turady	581	42	7,23	539	92,77	0	0,00	0	0,00
63.Uście	884	19	2,15	865	97,85	0	0,00	0	0,00
64.Weryn	993	1	0,10	992	99,90	0	0,00	0	0,00
65.Włodzimierce	1159	135	11,65	1024	88,35	0	0,00	0	0,00
66.Wola Lubom.	189	183	96,83	6	3,17	0	0,00	0	0,00
67.Wola wielka	635	6	0,94	629	99,06	0	0,00	0	0,00
68.Wolica hnicz.	997	28	2,81	569	57,07	0	0,00	0	0,00
69.Wołniw	814	91	11,18	723	88,82	0	0,00	0	0,00
70.Zabłotowe	1219	132	10,83	1087	89,17	0	0,00	0	0,00
71.Żurawków	330	112	33,94	218	66,06	0	0,00	0	0,00
72.Żurawno	3968	1661	41,86	1547	38,99	760	19,15	0	0,00
73.Żydaczów	4577	1825	39,87	2227	48,66	525	11,47	0	0,00
74.Żyrawa	868	182	20,97	686	79,03	0	0,00	0	0,00

Stryj, dnia 24-go listopada 1932 r.
 Powiatowy Komendant Uzupełnień

Stelmachów, Major

П Е Р Е К Л А Д

Повітова команда поповнення
в Стрию.

L.: 474/Таємно/32

Стрий, дня 5 листопада 1932.

Командувач округу корпусу № VI
Реферат поповнення у Львові

Згідно з наказом L.:4288/Tjn.Uzur. від 27-го жовтня ц.р. доповідаю, що після особистого порозуміння з п. Старостою в Жидачеві і в Стрию опис Жидачівського і Стрийського повітів під кутом зору національної структури виглядає наступним чином:

1/ Стрийський повіт

П о л я к и.....24 693

Р у с и н и.....98 749

Є в р е ї.....17 000

Н і м ц і.....3 169

Разом: 143 611

2/ Жидачівський повіт

П о л я к и.....16 723

Р у с и н и.....64 669

Є в р е ї.....3 725

Н і м ц і.....1 897

Разом: 87 014

Повітовий комендант поповнення
в відпустці
на заміні

/Підпис/

Капітан Поллак
Кер. I-го реф. і заст-к коменданта

Повітова команда поповнення
в С т р и ю
Do L.dz.: 474/Tajne/32

Т А Є М Н О

Детальний опис
повіту: Жидачівського
1/ Опис повіту з погляду національної структури

Стан заселення Жидачівського повіту з огляду на національну структуру
виглядає наступним чином:

П о л я к и.....	17 298
Р у с и н и.....	64 531
Є в р е ї.....	3 725
Н і м ц і.....	1 897
Р а з о м:	87 451

Згідно з заявою п. Старости, чисельність населення за переписом від 9 грудня 1931 р., на підставі підсумкових даних переписних аркушів окремих районів становила 87 451 осіб, однак Статистичний відділ після перевірки тих аркушів констатував, що чисельність населення становить 87 014, не вказуючи, в яких гмінах допущено помилку. З огляду на це, зведення по окремих гмінах я зробив на підставі інформації, представленій староством.

2/. Деталізація перепису населення повіту

а/ Відсоток представників національних меншин в повіті (загальне) в окремих гмінах

Національні меншини в повіті представлені в відсотковому співвідношенні наступним чином:

Р у с и н и.....	73,80%
Є в р е ї.....	4,25%
Н і м ц і.....	2,17%

Відсоткова та кількісна статистика в кожній окремо взятій гміні наведена в доданому переліку населених пунктів, ситуаційному звіті (національні справи) і в діаграмі.

б/. Склад населення відповідно до віровизнання з урахуванням релігійних сект.

Населення Жидачівського повіту є римо-католицького, греко-католицького і юдейського віровизнання. Усі німці є римо-католицького віросповідання. В Миколаєві є секта баптистів чисельністю близько 60 осіб на чолі зі священником Білінським. Поза тим, має своїх симпатиків в гміні Київець, близько 20 осіб, і в кількох інших гмінах чисельністю близько 20 осіб – разом майже 100 осіб. Однак

та секта не має офіційного підтвердження свого існування, оскільки питання метрик, тобто переходу в позаконфесійний статус, ще не вирішене .

c/. Ставлення духовенства національних меншин до польської державності та явище т.зв. “крадіжки польських душ” з боку цього духовенства

Ставлення греко-католицького духовенства значною мірою, а це близько 60%, є ворожим до польської державності, 30% зберігають видимість лояльності і лише 10% є лояльними.

Явище т.зв. “крадіжки польських душ”, в принципі, не існує, але з боку греко-католицьких священників спостерігається відмова передавати метрики тих, хто з якихось причин був охрещений в церкві (відсутність римо-католицького костелу, хвороба дитини тощо) до римо-католицької парафіяльної канцелярії для реєстрації. Таких випадків багато, але визначити відсоток неможливо, оскільки багато випадків приховується греко-католицькими священниками і не доходить до відома римо-католицьких ксьондзів, і то з метою отримати більшу кількість русинів у повіті.

d/. Взаємини українців з іншими національними меншинами /українізація/, взаємини євреїв з іншими національними меншинами

Українізація в повіті доволі розвинена і набирає обертів, а її провідниками є переважно греко-католицьке духовенство й інтелігенція (адвокати, учителі і лікарі). Трапляється дуже багато випадків, коли греко-католицькі священники підступно намагаються ідейно перетягнути корінних поляків до українського табору, а ті, хто піддається цьому, стають більш затятими українцями і шкідливими для держави, аніж справжні українці. У повіті є група москвофілів, які гуртуються в околицях Журавна, а також в незначній кількості в гміні Ляховичі Подорожні чисельність біля 1000 осіб, які є лояльними до польської державності, але з ними бореться греко-католицька консисторія, священники, руські діячі і УНДО.

Відносини між євреями та русинами майже не існують, позаяк євреї є постійно поборювані, зокрема УНДО, не лише поборювані, а буквально тероризовані з господарської точки зору (підпали, вливання нафти до колодязя, вибивання вікон тощо) настільки сильно, що змушені залишати села і селитися в містах. З німцями немає жодних стосунків, оскільки в місцевостях, де є німці, немає євреїв.

e/. Вплив національних меншин на польську людність

Вплив національних меншин (русини) на польську людність проявляється переважно з моральної точки зору, зокрема створення господарських труднощів у гмінах, де поляки становлять невелику кількість (колоністи). Німці і євреї не мають жодного впливу на поляків. Крім того, існує вплив русинів на польське населення в напрямі українізації /описаним в пункті d/.

f/. Розвиток шкільництва національних меншин і його вплив на польське населення й інші народності

В повіті функціонує 11 державних загальноосвітніх шкіл з руською мовою навчання, дві державні школи з німецькою мовою навчання та дві приватні

загальноосвітні школи з німецькою мовою навчання. Керівники руських шкіл переважно політично лояльні і виховують дітей в дусі польської державності. Керівник школи в Баличах Зарічних є активним українцем, вороже налаштованим до польської держави, а відтак, здійснює негативний вплив на дітей. Сумнівною є також лояльність керівника школи у Верині. Найбільш політично активні громади в Надітичах і Володимирцях. Німецьке населення настільки організоване і національно свідоме, що лише незначною мірою піддається впливам школи. Кількість шкіл з руською мовою навчання може зрости з першого вересня 1933 року через ймовірне подання значної кількості заяв на користь руської мови навчання.

Шкільний інспектор не зміг надати точніших даних, оскільки працює в повіті лише з червня 1932 р.

f/. Осередки, що працюють в напрямку полонізації, а також заради денационалізації корінного польського населення під впливом духовенства, школи, кооперативного руху й інших чинників.

Головними осередками, що здійснюють полонізацію, є переважно стрілецькі товариства, створювані в селах, “Товариство школи людвої”, а в містах також стрілецькі організації, “Товариство школи людвої”, “Сокул” і інші польські організації та ксьондзи в часі виголошення проповідей. Стрілецькі товариства створені в гмінах Черниця, Держів, Острів біля Держова, Цуцилівці, Млиниська, Воля Облажницька, Облажниця, Нове Село. Робота тих осередків сьогодні є дуже важкою, оскільки донедавна під впливом українців корінні поляки були зрутенізовані і становлять пасивний елемент, боязливий, тобто близько двадцяти відсотків у тих селах, яких можна буде повернути для держави і то лише в далекому майбутньому.

Осередків, що працюють заради асиміляції корінних поляків у таких масштабах, як акція з польського боку, нема, є лише спорадичні випадки законспірованої діяльності руського духовенства. До денационалізації польської людності значною мірою прагне УНДО і кооперативний рух. Кооперативний рух є чинником, що прагне здійснювати асиміляцію, але відбувається це з необхідності, оскільки в гміні, де єдиною господарською організацією є кооператив, до якого селянин змушений належати, він таким чином повільно піддається українізації, що зумовлює його асиміляцію. Щодо шкіл, я згадав у параграфі f/. В містах денационалізація відсутня, позаяк польські організації сильно їй протидіють.

Стрий, дня 24 листопада 1932 р.

Повітовий комендант поповнень:

/ підпис

Повітова команда поповнення в С т р и ю <u>Do L. dz.: 474/Taine/32</u>		Т А Є М Н О							
Алфавітний перелік гмін Жидачівського повіту з зазначенням кількості і відсотка національностей									
Гміни	Разом	Поляки		Русини		Євреї		Німці	
		К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-ть	%
1. Антонівка	591	527	89,17	64	10,83	0	0,00	0	0,00
2. Баличі Подорожні	1443	163	11,30	1280	88,70	0	0,00	0	0,00
3. Баличі Зарічні	939	30	3,19	909	96,81	0	0,00	0	0,00
4. Бережниця королівська	896	61	6,81	835	93,19	0	0,00	0	0,00
5. Березина	1811	420	23,19	1391	76,81	0	0,00	0	0,00
6. Буянів	914	30	3,28	884	96,72	0	0,00	0	0,00
7. Цуцилівц ⁴⁶	669	396	59,19	273	40,81	0	0,00	0	0,00
8. Черниця	1061	226	21,30	835	78,70	0	0,00	0	0,00
9. Чертіж	1587	34	2,14	1553	97,86	0	0,00	0	0,00
10. Дем'янка Підністрянська	390	100	25,64	290	74,36	0	0,00	0	0,00
11. Дем'янка Лісна	548	130	23,72	418	76,28	0	0,00	0	0,00
12. Демня	2377	500	21,03	1877	78,97	0	0,00	0	0,00
13. Держів	1492	690	46,25	802	53,75	0	0,00	0	0,00
14. Дроговиж	1536	126	8,20	1410	91,80	0	0,00	0	0,00
15. Дубровка	816	8	0,98	808	99,02	0	0,00	0	0,00
16. Ганнівці	442	45	10,18	397	89,82	0	0,00	0	0,00
17. Гніздичів	1968	143	7,27	1825	92,73	0	0,00	0	0,00
18. Голешів	1165	154	13,22	1011	86,78	0	0,00	0	0,00
19. Ілів	684	7	1,02	677	98,98	0	0,00	0	0,00
20. Іванівці	445	76	17,08	369	82,92	0	0,00	0	0,00
21. Ізидорівка ⁴⁷	870	436	50,11	0	0,00	0	0,00	434	49,89
22. Яйківці	609	67	11,00	542	89,00	0	0,00	0	0,00
23. Юсиптичі ⁴⁸	996	26	2,61	970	97,39	0	0,00	0	0,00
24. Київець	912	90	9,87	822	90,13	0	0,00	0	0,00
25. Корківка	570	28	4,91	542	95,09	0	0,00	0	0,00
26. Которини	701	164	23,40	537	76,60	0	0,00	0	0,00
27. Крехів	542	17	3,14	525	96,86	0	0,00	0	0,00

⁴⁶ Сучасне село Вільхівці (з 1946 р.).

⁴⁷ Сучасне село Сидорівка (з 1946 р.).

⁴⁸ Сучасне село Йосиповичі (з 1946 р.).

28. Крупське	1112	237	21,31	875	78,69	0	0,00	0	0,00
29. Ляховичі Подорожні ⁴⁹	1456	75	5,15	1381	94,85	0	0,00	0	0,00
30. Ляховичі Зарічні ⁵⁰	1407	64	4,55	1343	95,45	0	0,00	0	0,00
31. Любша	1168	130	11,13	908	77,74	0	0,00	130	11,13
32. Лютинка	443	17	3,84	426	96,16	0	0,00	0	0,00
33. Лівчиці	1440	191	13,26	1249	86,74	0	0,00	0	0,00
34. Лисків	1293	15	1,16	1278	98,84	0	0,00	0	0,00
35. Махлинець	508	105	20,67	0	0,00	0	0,00	403	79,33
36. Малехів	860	199	23,14	661	76,86	0	0,00	0	0,00
37. Монастирець	2487	147	5,91	2340	94,09	0	0,00	0	0,00
38. Мазурівка	455	116	25,49	339	74,51	0	0,00	0	0,00
39. Мельнич	832	33	3,97	799	96,03	0	0,00	0	0,00
40. Межиріччя	839	5	0,60	834	99,40	0	0,00	0	0,00
41. Миколаїв н/Дністром	3667	942	25,69	2258	61,58	467	12,74	0	0,00
42. Млиниська	1003	817	81,46	186	18,54	0	0,00	0	0,00
43. Надітичі	537	1	0,19	536	99,81	0	0,00	0	0,00
44. Нове Село	1101	531	48,23	150	13,62	0	0,00	420	38,15
45. Новошиці	863	198	22,94	665	77,06	0	0,00	0	0,00
46. Облавниця	1040	472	45,38	58	5,58	0	0,00	510	49,04
47. Пчани	832	118	14,18	714	85,82	0	0,00	0	0,00
48. Пісочна	1407	102	7,25	1305	92,75	0	0,00	0	0,00
49. Покрівці	748	55	7,35	693	92,65	0	0,00	0	0,00
50. Прогеси	998	512	51,30	486	48,70	0	0,00	0	0,00
51. Рогізно	785	21	2,68	764	97,32	0	0,00	0	0,00
52. Розділ	4318	1725	39,95	971	22,49	1622	37,56	0	0,00
53. Розвадів	2260	88	3,89	1821	80,58	351	15,53	0	0,00
54. Руда	1145	986	86,11	159	13,89	0	0,00	0	0,00
55. Рудники	2166	31	1,43	2135	98,57	0	0,00	0	0,00
56. Смогів	509	81	15,91	428	84,09	0	0,00	0	0,00
57. Стільсько	2097	82	3,91	2015	96,09	0	0,00	0	0,00

⁴⁹ Сучасне село Подорожне (з 1946 р.).

⁵⁰ Сучасне село Зарічне (з 1946 р.).

58. Сулятичі	1734	35	2,02	1699	97,98	0	0,00	0	0,00
59. Тернавка	449	5	1,11	444	98,89	0	0,00	0	0,00
60. Тейсарів	1265	40	3,16	1225	96,84	0	0,00	0	0,00
61. Тростянець	439	11	2,51	428	97,49	0	0,00	0	0,00
62. Туради	581	42	7,23	539	92,77	0	0,00	0	0,00
63. Усть	884	19	2,15	865	97,85	0	0,00	0	0,00
64. Верин	993	1	0,10	992	99,90	0	0,00	0	0,00
65. Володимирці	1159	135	11,65	1024	88,35	0	0,00	0	0,00
66. Воля Любомирська ⁵¹	189	183	96,83	6	3,17	0	0,00	0	0,00
67. Воля Велика	635	6	0,94	629	99,06	0	0,00	0	0,00
68. Волиця-Гніздицьська	997	28	2,81	569	57,07	0	0,00	0	0,00
69. Волцнів ⁵²	814	91	11,18	723	88,82	0	0,00	0	0,00
70. Заболотівці	1219	132	10,83	1087	89,17	0	0,00	0	0,00
71. Журавків	330	112	33,94	218	66,06	0	0,00	0	0,00
72. Журавно	3968	1661	41,86	1547	38,99	760	19,15	0	0,00
73. Жидачів	4577	1825	39,87	2227	48,66	525	11,47	0	0,00
74. Жирава	868	182	20,97	686	79,03	0	0,00	0	0,00
Стрий, дня 24-го листопада 1932 р. Повітовий комендант поповнень Майор Стельмахув									
* Перейменування сіл Жидачівського повіту відбулося на підставі “Указу Президії Верховної Ради УРСР про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв сільських рад і населених пунктів Дрогобицької області” від 7 травня 1946 р. (Відомості Верховної Ради УРСР, 1947, № 7–8, с. 8–18.)									

⁵¹ Гміна Воля Любомирська (Wola Lubomirska) створена на підставі розпорядження Міністра внутрішніх справ від 15 листопада 1926 р., щоправда, вступило в силу з 1 квітня 1927 р. (Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 15 listopada 1926 r. o utworzeniu gminy wiejskiej Wola-Lubomirska w powiecie żydaczowskim województwie stanisławowskim. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Nr 4 (1927), poz. 23.

⁵² Сучасне село Заріччя (з 1946 р.).

DYNAMICS OF THE NATIONAL AND RELIGIOUS COMPOSITION OF THE POPULATION OF ZHYDACHIV DISTRICT (1921–1939)

Ihor MRAKA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
e-mail: ihor.mraka@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-9681-5225

The study of the national and religious structure of the population of Eastern Galicia and separate administrative units (voivodeships/counties) during the interwar period began immediately after the censuses. It was expected that the authors of the first studies proved/denied/doubted the veracity of their results. In the article we have tried to analyze the national and religious composition of the population of Zhydachiv County and its dynamics during the interwar period. The source base of the study was the officially published census data of Austria-Hungary, the Polish censuses of 1921 and 1931, and also statistical materials found in the Central Military Archive in Rembertów (Poland). Military structures were merely the only ones that tried to realistically assess the demographic situation in the so-called “Eastern Borderlands”, as it was an important component of ensuring the defense capability of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The analysis of these sources made it possible to trace the dynamics of the population of the Zhydachiv district according to national and religious characteristics.

The first population census showed a decrease in the total population of the county compared to 1910, which resulted in wars, migration, and epidemics. At the same time, the number of the Polish population raised, caused by the increase of Polish officials in the county, by the policy of siege, and finally by falsifications during the census. The second population census took place against the background of tense Polish-Ukrainian relations caused by pacification and by the activities of political parties and secret organizations. The reliability of its results also raised some doubts. The lack of data on the ethnic and religious composition of the population in communes in the officially published results of the census indicates the authorities’ efforts to hide the significant advantage of Ukrainians in the country’s south-eastern voivodeships. This is confirmed by archival documents. Thus, based on the analysis of the district replenishment teams report, it can be referred that taking into account seventy-four counties, Ukrainians prevailed in sixty-one and Poles in seven. On the other hand, no community had an absolute majority in the cities. The distortion of the census results was supposed to demonstrate the “Polishness” of the so-called “Eastern Borderlands”.

Keywords: Zhydachiv County, national and religious structure of the population, Rzeczpospolita, population censuses, Ukrainians, Poles, Jews.

REFERENCES

- Baran, S. “Konskryptsia i konskryptsii ni zasoby”, *Dilo*, 18 hrudnia 1931. (in Ukrainian)
Barvinskyi, Volodymyr. *Doslidy z polia statystyky*, (Lviv: z drukarni Naukovoho tov. im. Shevchenka, 1901). (in Ukrainian)
Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.300.37 (Departament Uzupełnień Ministerstwa Spraw Wojskowych), sygn. 7. (in Polish)
Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.300.37 (Departament Uzupełnień Ministerstwa Spraw Wojskowych), sygn. 8. (in Polish)

- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.300.3, (Oddział I Sztabu Głównego (Generalnego) 1921–1939), sygn. 441. (in Polish)
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.300.3, (Oddział I Sztabu Głównego (Generalnego) 1921–1939), sygn. 451. (in Polish)
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti, fond 2 (Stanislavske voievodske upravlinnia, m. Stanislav Stanislavskoho povitu Stanislavskoho voievodstva), op. 1, spr. 779. (in Polish, Ukrainian)
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti, fond 2 (Stanislavske voievodske upravlinnia, m. Stanislav Stanislavskoho povitu Stanislavskoho voievodstva), op. 6, spr. 467. (in Polish, Ukrainian)
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti, fond 2 (Stanislavske voievodske upravlinnia, m. Stanislav Stanislavskoho povitu Stanislavskoho voievodstva), op. 11, spr. 25. (in Polish, Ukrainian)
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti, fond 2 (Stanislavske voievodske upravlinnia, m. Stanislav Stanislavskoho povitu Stanislavskoho voievodstva), op. 1, spr. 1819. (in Polish, Ukrainian)
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, fond 1 (Lvivske voievodske upravlinnia, 1918–1939), opys 11, spr. 122. (in Ukrainian)
- Die Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe Vertretenen Königreiche und Länder. Nach der Zählung vom 31. December 1869. I. Heft: "Bevölkerung nach Geschlecht, Religion, Stand und Aufenthalt"*, (Wien: Druck der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1871). (in German)
- Die Ergebnisse der Volkszählung und der mit Derselben Verbundene Zählung der häuslichen Nutzthiere vom 31. December 1880, I. Band, 2 Heft: "Die Bevölkerung der im Reichsrathe Vertretenen Königreiche und Länder. Nach Religion, Bildungsgrad, Umgangssprache"*, (Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1882). (in German)
- Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern, XXXII Band, 1 Heft: "Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung"*, (Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1892). (in German)
- Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. LXIII Band, 1 Heft: "Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung"*, (Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1902). (in German)
- Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Stanisławowskie.* (Warszawa, 1938), (in Polish)
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Nr 21 (1920), poz. 117. (in Polish)
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Nr 4 (1927), poz. 23. (in Polish)
- "Konskryptsiiia u Skhidnii Halychyni", *Ukrainskyi Prapor*, 6 sierpnia 1921. (in Ukrainian)
- Krysiński, Alfons. "Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich", *Sprawy Narodowościowe*, R. III. № 3–4 (1929): 413–450. (in Polish)
- Kubiiovych, Volodymyr. *Etnichni hrupy pivdennozakhidnoi Ukrainy (Halychyny) na 1.1.1939*, (Wiesbaden, 1983), 108. (in Ukrainian)

- Kubiiovych, Volodymyr. *Zakhidni ukrainski zemli v mezhakh Polshchi 1920–1939 (etnohrafichni vidnoshennia)*, Chikago–Niu York, 1963. (in Ukrainian).
- Makarchuk, Stepan. “Naseleattia Zakhidnoi Ukrainy za perepysom 1931 roku”, *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria istorychna*. Vyp. 32 (1997): 51–61. (in Ukrainian).
- “Nota uriadu Z.UNR. do rady Ambasadoriv v spravi vprovadzhuвання polskykh voievodstv u Skhidnii Halychyni”, *Ukrainskyi Prapor*. 16 kvitnia 1921. (in Ukrainian).
- “Nota Uriadu Zakhidnoi Ukrainy do Naivysshchoi Rady i Soiuzu Narodiv u spravi porushennia Polshcheiu integralnosti terytorii Skhidnoi Halychyny”, *Ukrainskyi Prapor*, 31 hrudnia 1920. (in Ukrainian)
- Pavlyshyn, Oleh. “Dylema identychnosti, abo istoriia pro te, yak “latynnyky” (ne) staly ukrainsiamy/poliakamy (Halychyna, seredyna XIX–persha polovyna XX st.)”, *Ukraina Moderna*, 21 (2014): 179–218. (in Ukrainian)
- “Perepys naseleattia dnia 9-ho hrudnia ts.r. Yak treba zapysuvatys pry perepysi? (Pro perepysni arkushi i sposib yikh vypovniuvannia)”, *Dilo*, 29 lystopada 1931. (in Ukrainian)
- “Polska konskryptsiia”, *Ukrainskyi Prapor*, 5 lystopada 1921. (in Ukrainian)
- “Polska konskryptsiia”, *Ukrainskyi Prapor*, 22 zhovtnia 1921. (in Ukrainian)
- “Polska konskryptsiia”, *Ukrainskyi Prapor*, 26 lystopada 1921. (in Ukrainian)
- Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich, IX (1867): 35–61. (in German)
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski*, T. XIV: Województwo Stanisławowskie, (Warszawa, 1923). (in Polish)
- Szulc, Stefan. “O przyroście ludności w Polsce w okresie od r. 1921 do 1931”, *Kwartalnik Statystyczny*, T. IX (1932): 31–40. (in Polish)
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, fond 462 (Ukrainskyi horozhanskyi komitet, m. Lviv), op. 1, spr. 95. (in Ukrainian)
- Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR, № 7–8 (1947). (in Ukrainian)
- Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, R. IV. Statystyka gminna, Z. 1, (Lwów: z I. związkowej drukarni, 1878). (in Polish)
- Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, R. VI, Z. 1, (Lwów: z I. związkowej drukarni, 1880). (in Polish)
- Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, T. XXIV, Z. 1, (Lwów: z I. związkowej drukarni, 1911). (in Polish)
- Zamorski, Krzysztof. *Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910*, (Kraków–Warszawa: Wykonano w Zakładzie Wydawnictw Statystycznych, 1989). (in Polish)

УДК [94:[622.323:347.23]](477.83/.86)''1919/1923''

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4017>

ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА ВОЛОДІННЯ МАЙНОМ НАФТОВИХ ПІДПРИЄМСТВ В ГАЛИЧИНІ (1919–1923)

Роман МАСИК

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: roman.masyk@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-4969-7702

Після Першої світової війни нафтова промисловість Польщі зіткнулася з низкою проблем. Перед владою постало питання власності на нафтові підприємства Галичини. Це можна було вирішити двома шляхами. Перший передбачав націоналізацію австрійських і німецьких підприємств й залишення їх в польських руках. Інший – передачу цих фірм іноземним капіталам з країн-союзників Польщі. Оскільки в Польщі тоді бракувало потрібних коштів для відбудови й розвитку нафтових підприємств, то уряд вирішив передати нафтову промисловість іноземцям, залишивши лише контроль за ними. В результаті повоєнного врегулювання справ в нафтовій промисловості більшістю нафтових підприємств Галичини заволодів французький капітал.

Ключові слова: Галичина, нафтова промисловість, міжвоєнна Польща, іноземний капітал, нафтовий договір.

Вже в перші повоєнні роки нафтова промисловість Польщі зіткнулася з багатьма викликами, розв'язання яких визначало майбутнє цієї галузі. Після того як у відродженій польській державі опинилася Східна Галичина, то перед її владою постало питання власності на нафтові підприємства краю. В останні місяці Першої світової війни, як згадував відомий польський нафтовик Владислав Шайнок, НПЗ перебували в руках великих груп іноземного капіталу. Вони диктували ціни на сировину нафтовидобування, яким переважно займалися поляки. Все більше нафтовидобувних підприємств перестали бути рентабельними й їх власники почали продавати нафтові шахти іноземцям. У результаті наприкінці 1918 р. в нафтовій промисловості Галичини було дуже мало польських капіталовкладень. Тоді статутний капітал всіх нафтових фірм краю сягнув 1,5 млрд. корон. 30% цієї суми вклали німці й австрійці, 25% – євреї (здебільшого володіли нафтоносними землями), 20% – французи, 15% – англійці, по 5% – підприємці інших національностей і поляки. При цьому, поляки здебільшого володіли невеликим числом нафтовидобувних фірм, які до того ж працювали з дефіцитом. Натомість, іноземці, які захопили і видобування, й переробку нафти-сирцю, отримували надприбутки. Йшло до того, що іноземні фірми, скуплять решту нафтовидобувних підприємств, якими володіли поляки. Іноземці почали диктувати Польщі її нафтову політику. Це здійснювали через

диктат цін на нафту-сирець і з причини відсутності організації внутрішньої торгівлі нафтопродуктами¹.

Серед польських нафтовиків в перші повоєнні роки побутувала думка, що їхній уряд мало уваги приділяв конфліктів провідних держав за перерозподіл впливів на світову нафтову промисловість. Безумовно, ці процеси загрожували відродженій польській державі втратою “нафтової” незалежності. Цього можна було не допустити, збільшивши контроль польського уряду за нафтовою промисловістю². Наприклад, Клаудіш Ангерман вважав, що запровадження такого контролю могло забезпечити “молоду” державу від “приватної іноземної монополії” в нафтовій справі. Ця загроза насправді існувала, враховуючи домінування іноземних капіталів в галузі. По друге, контроль держави посприяв би розвитку нафтовидобуванню, оскільки виробники сировини отримали б гарантії безперервної реалізації своєї продукції. По третє, держава могла б завжди регулювати ціни на нафтопродукти, внаслідок чого НПЗ перестали б встановлювати нічим не мотивовані високі ціни на свої вироби. Одночасно уряд опосередковано міг би регулювати ціни й на інші промислові товари. По четверте, зросло б значення нафтової промисловості як джерела доходу для держави. Влада могла б регулювати експорт нафтопродуктів, щоб покращити торговельний баланс, й водночас постійно знала скільки могла б максимально стягувати податків з нафтових фірм. По п’яте, за таких умов НПЗ в Польщі мусили б розвиватися, щоб забезпечити свою рентабельність, а це своєю чергою створило б сприятливіші умови для розвитку хімічної промисловості. К. Ангерман вважав, що такі заходи зі збільшення державного контролю за нафтовою промисловістю мали стати містком до повного удержавлення НПЗ, нафтопроводів, складських резервуарів. Він розумів, що підприємці, особливо іноземці, будуть рішуче противитися таким крокам влади, але лише в них бачив можливість розвивати нафтову галузь на благо відродженої польської держави³.

Інший спосіб обмежити роль в галицькій нафтовій промисловості іноземців пропонував В. Шайнок. Ще в грудні 1918 р. він закликав організувати тимчасову монополію держави на торгівлю нафтопродуктами й таким чином усунути з неї іноземців⁴. Ці ідеї тоді не підтримала більшість нафтової промисловості. Дня 28–29 квітня 1919 р. їх обговорювали в КНТ. Тоді виступили проти будь яких намірів, щоб держава монополізувала галузь. На думку більшості нафтовиків, це не принесло б урядові сподіваної економічної й фінансової користі, а погіршило

¹ Władysław Szaynok, “Projekt utworzenia polskiego monopolu handlu produktami naftowymi”, *Nafta*, No.1, (1929): 23–24.

² N., “W sprawie polityki naftowej”, *Przegląd Naftowy*, No.1, (1921): 4.

³ Klaudjusz Angerman, “Monopol handlowy dla ropy i produktów destylacji”, *Nafta*, No.1, (1929): 25–27.

⁴ Władysław Szaynok, “Monopol handlu produktami naftowymi”, *Nafta*, No.6, (1925): 85–88, Władysław Szaynok, “Projekt utworzenia polskiego monopolu handlu produktami naftowymi”, *Nafta*, No.1, (1929): 22–25.

б інвестиційний клімат в Польщі. Натомість, пропонували об'єднати усі нафтові фірми у спільну організацію під наглядом влади й так забезпечити державний контроль⁵.

Разом з тим, до половини 1920 р. ідеї впровадження державної монополії на торгівлю нафтопродуктами ще обговорювали в урядових коридорах й в середовищі нафтовиків. Пізніше від них відмовилися, оскільки польська держава мала потужні інструменти, за допомогою яких могла регулювати стан справ в нафтовій промисловості – державний НПЗ в Дрогобичі та величезні нафтоносні площі землі, якими володів уряд⁶.

При цьому, не заперечуючи необхідність залучати іноземний капітал, польські нафтовики зауважували необхідність державної підтримки їх власності. Аргументували це тим, що галицьку нафту відкрили поляки за свої гроші й своєю працею, а іноземні підприємці прийшли сюди фактично на готове. Саме тому поляки мали виключне “історичне” право на ці нафтоносні землі⁷.

За відсутності чіткої державної нафтової політики серед польських нафтовиків подекуди продовжували зароджуватися ідеї радикального вирішення проблем галузі. Наприклад, в грудні 1920 р. декілька відомих польських нафтопромисловців домогалися польської “національної” нафтової політики. Вона передбачала націоналізацію іноземних підприємств; підтримку польської власності у нафтовій промисловості, кооперацію державного НПЗ в Дрогобичі з польськими нафтовими фірмами й створення за допомоги уряду підприємства для експлуатації нових нафтових родовищ, експортного управління для нафтових справ тощо⁸.

Обійтися без іноземних інвестицій в нафтову промисловість Польща не могла, оскільки внутрішніх капіталів не вистачало для її відновлення і розбудови. Водночас бракувало консолідації серед польських нафтовиків⁹. В перші повоєнні роки заснували кілька невеликих польських нафтових акціонерних товариств. Добрі умови для їх розвитку, як зрештою й для всієї промисловості, виникли через девальвацію польської марки наприкінці 1910-х – на початку 1920-х рр. Проте, керівники нафтових фірм не використали такої сприятливої кон'юнктури. Замість того, щоб належно розвивати свої підприємства, вони витрачалися на “палаці”, збільшували (переважно бездумно) адміністрацію, купували банки. Часто такі польські підприємства переміщували свої центри до Варшави, ближче до органів державної влади й кредитів. Від таких дій заборгованість польських нафтових фірм зростала, подекуди вона в кілька разів перевищувала вартість об'єктів, під які ці підприємства брали кредити. Крах такого адміністрування

⁵ “Przegląd przemysłu. Chwilowa sytuacja w przemyśle naftowym”, *Czasopismo górniczo-hutnicze*, No.4, (1919): 92.

⁶ N., “Kilka uwag w sprawie zasad państwowej polityki naftowej”, *Przegląd naftowy*, No.7, (1921): 138.

⁷ Ibid; M. Szydłowski, Jan Nowak, “Nafta Galicji Wschodniej postulatem żywotności Polski”, *Przegląd naftowy*, No.6, (1921): 113.

⁸ Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАЛ, ф. 207, оп. 1, спр 73, арк. 108.

⁹ Stefan Bartoszewicz, “Nasz przemysł naftowy”, *Przemysł i handel*, No.1, (1920): 3.

настав зі стабілізацією злого й істотного погіршення кон'юнктури на ринках нафти в половині 1920-х рр. Не маючи змоги погасити борги, багато польських спілок занепали, деякі з них продали іноземцям, інші попросту збанкрутували. Після цього польський приватний капітал переважно займався видобуванням нафти. Щоб врятуватися від повного занепаду, польські фірми почали об'єднуватися, змінювати керівництво, організовувати менше витратну й простішу адміністрацію. Їх спілки все більше зосереджувалися на дешевшому неглибокому бурінні переважно в Західній Галичині. Це поступово ставало нішею польського капіталу у нафтовій промисловості, оскільки таке нафтовидобування не оплачувалося великим світовим концерном¹⁰.

Після війни найважливішим завданням нафтової політики відродженої польської держави було розв'язати майбутнє фірм, власниками яких були німці й австрійці. Залишати третину галузі в руках капіталістів з центральних держав Польща не могла з політичних міркувань. Після того, як Борислав опинився в польських руках, спочатку тут урядувала військова влада. Вона прагнула забезпечити і польські, й іноземні інтереси в галузі, зберігати громадський порядок й належно організувати забезпечення товарами першої необхідності населення нафтового району. Нафтова комендатура намагалася співпрацювати з промисловцями, проте не завжди підприємці розуміли дій військових. Від травня 1919 р. військова влада займала в Бориславі австрійські, німецькі й угорські підприємства й встановила там тимчасове керівництво. Їх власників зобов'язали до 30 травня повідомити про свою діяльність й заборонили будь що вивозити закордон. У відповідь німці й австрійці перестали повертати капітали польським акціонерам свої фірм, що на той час знаходилися в австрійських банках. Власність союзних з Польщею держав (французів, англійців, італійців, бельгійців й американців) охоронялася так само як і польська. Примусове керівництво їхніх фірм, встановлене австрійською владою мало до 30 травня 1919 р. подати інформацію про рахунки й управління¹¹. Дня 7 серпня 1919 р. Нафтова комендатура Дрогобицького округу остаточно зайняла для нагляду нерухомість в нафтовому родовищі, яка належали австрійцям німцям й угорцям¹².

Одним із шляхів вирішення справи володінь громадян центральних держав в нафтовій промисловості могла бути націоналізація таких підприємств й пізніше їх приватизація полякам. Ідеї такого розв'язання побутували передусім в середовищі польських нафтовиків¹³. Тим більше, за Версальським договором підприємства громадян центральних держав мав перейняти польський уряд¹⁴.

¹⁰ Wit T. Sulimirski, "Ku rozwadze", *Nafta*, No.11, (1926): 161–163.

¹¹ "Sprawy organizacyjne. Z Krajowego Towarzystwa naftowego", *Czasopismo górniczo-hutnicze*, No. 7, (1919): 166; Генеральний делегат уряду для Галичини, ЦДІАЛ, ф. 214, оп. 1, спр. 169, арк. 16–16 зв.

¹² Станіславське окружне гірниче управління, ДАІФО, ф. 47, оп. 1, спр. 42, арк. 45.

¹³ Wit. T. Sulimirski, "Ku rozwadze", *Nafta*, No.11, (1926): 161.

¹⁴ b. w., "Państwo a nafta", *Nafta*, No.1, (1924): 4; Andrzej Chabrzyk, "Organizacja kopalnictwa naftowego", w książce *Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 2, red. Ryszard Wolwicz, (Brzozów, Kraków: Muzeum regionalne PTTK im. Adama Fastnachta w Brzozowie, 1995), 134.

Польська влада пішла іншим шляхом й фактично передала нафтову промисловість від одних іноземців іншим. Місцеві нафтовики про це неодноразово дорікали владі. Такі кроки вони вважали найбільшою помилкою в нафтовій політиці Польщі в перші повоєнні роки. Тим паче, тоді більші іноземні фірми (наприклад, “Прем’єр”, “Домброва”, “Фанто”, “Нафта”) переживали кризу, постійно змінювалися їхні власники. Проте, як зауважували польські нафтовики, уряд під тиском іноземних посередників добровільно зрікся від ідеї перейняти у свою власність більшість підприємств галузі¹⁵.

Ще однією причиною передачі нафтових фірм іноземцям називали відсутність зрозумілої нафтової політики в перших урядах відродженої Польщі. У владних колах недооцінювали майбутнє польської нафтової промисловості, бо справами цієї галузі здебільшого займалися особи, які мало знали як вона працювала¹⁶.

Обійтися без іноземних інвестицій в нафтову промисловість Польща не могла. Найбільше бориславське нафтове родовище вичерпувалося й потрібні були кошти для відкриття нових покладів сирової ропи. Польська держава переживала істотні фінансові проблеми, тому віднайти вільні кошти для самостійних інвестицій в дороге пошукове буріння їй було складно¹⁷. З іншого боку, польські виробники сирової нафти в перші повоєнні роки майже не мали обігових коштів й тому були змушені зупинити пошукові роботи. Восени 1919 р. вони неодноразово зверталися до уряду про фінансову допомогу. Вже тоді польські виробники нафти-сирцю передбачали небезпеку посилення іноземців у галицькому нафтовидобутку, де раніше завжди домінували місцеві підприємці. До цього, на їхню думку, мусли призвести лояльність польського уряду до іноземних капіталовкладень в нафтову промисловість і відсутність державної підтримки місцевих виробників. Натомість, великі іноземні концерни могли інвестувати кошти в цю справу й таким способом поступово витіснити польських підприємців ще й з нафтовидобутку¹⁸. Так, зрештою, і сталося. Коли уряд Ігнація Падеревського у перемовинах з зацікавленими в нафтовій промисловості Галичини іноземними підприємцями акцентував на необхідності враховувати потреби польських промисловості і робітників, то його наступники винесли такі вимоги “за душки”¹⁹.

¹⁵ b. w., “Państwo a nafta”, *Nafta*, No.1, (1924): 4; Marjan Rosenberg, “Upadek polskiego kopalnictwa naftowego”, *Nafta*, No.2, (1930): 65–66; S. K., “Sprawy bieżące”, *Czasopismo naftowe*, No.1, (1920): 6–8; “Z obrad Polskich Przemysłowców Naftowych”, *Nafta*, No.7, (1930): 192–193.

¹⁶ N., “W sprawie polityki naftowej”, *Przegląd Naftowy*, No. 1, (1921): 4.

¹⁷ Zygmunt Lewakowski, “Ankieta w sprawie przemysłu naftowego. Dodatek ekonomiczny do “Czasu” z dnia 25 kwietnia 1921 r.”, *Przegląd naftowy*, No.7, (1921): 139; N., “W sprawie polityki naftowej”, *Przegląd Naftowy*, No. 1, (1921): 4; Józef Szlemiński, “Problem niezależności gospodarczej”, *Nafta*, No.3, (1936): 77–79; Bronisław Wojciechowski, “Problem niezależności gospodarczej (Wyciąg z przemówienia na Komisji budżetowej Sejmu dn. 29. I. 1936)”, *Nafta*, No.3, (1936): 80–82; “Z Krajowego Towarzystwa Naftowego”, *Przegląd naftowy*, No.4, (1921): 66.

¹⁸ “Z przemysłu naftowego”, *Czasopismo górniczo-hutnicze*, No. 11, (1919): 259.

¹⁹ Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 968, k. 62.

Вони не захистили власність своїх громадян в нафтовій справі, більшість їхніх фірм збанкрутували чи були продані іноземному капіталу²⁰.

Після розпаду Австро-Угорщини країни Антанти зацікавилися можливостями збільшити свій вплив на галицьку нафтову промисловість. Найвідомішим репрезентантом їхніх інтересів був Міжнародний комітет для охорони англійських, французьких і бельгійських інтересів в нафтовій промисловості Галичини (International Committee Appointed to protect British, French, Belgian and Allies' oil interests in Galicia, далі – Міжнародний комітет). Його створили ще 22 жовтня 1914 р. з ініціативи кількох громадян Англії в Лондоні²¹. Очолював цю інституцію син відомого нафтовика Якоба Перкінса – Чарльз, який від 1884 р. брав участь в нафтовій промисловості Галичини, був директором компанії “Прем’єр” (“Premier Oil Pipe Line Company”)²².

Після листопадового чину, Міжнародний комітет одразу виступив за те, щоб всіма покладами нафти в Галичині володіли поляки. 8 листопада 1918 р. для практичної роботи при ньому сформували підкомітет, який очолив Ч. Перкінс. До його складу увійшли Д. М. Ватеркейн, А. Е. Ходжсон і Д. А. Чаун²³. Делегатом підкомітету для контактів з польським урядом був Леон Літвінський, генеральний секретар польського інформаційного комітету, а від 1918 р. – голова Польсько-Британської Торгової Палати (Polono-British Chamber of Commerce)²⁴. Польська ліквідаційна комісія (Polska Komisja Likwidacyjna) намагалася використати контакти з Міжнародним комітетом, щоб впливати на союзників аби вони допомагали в конфлікті з українцями²⁵. Найактивніше в Комітеті працювали британські власники галицьких нафтових підприємств.

На мирній конференції у Версалі (січень–червень 1919 р.) Ч. Перкінс нав’язав контакти з польською делегацією. До її складу входили представник з нафтових справ Стефан Бартошевич і головний економічний радник Анджей Вежбіцький. Ч. Перкінс в половині квітня запропонував їм план англо-польської нафтової співпраці. За ним майно центральних країн мали включити до репараційних розрахунків, з яких Міжнародний комітет сподівався покрити втрати своїх членів

²⁰ Marjan Szydłowski, “Pogląd na sytuację w przemyśle naftowym”, *Nafta*, No.2, (1930): 73.

²¹ Archiwum I. J. Paderewskiego, Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), f. 100, nr. 968, k. 92; nr. 1486, k. 4–5; Norman Davies, “Brytyjski kapitalizm a nafta galicyjska w latach 1917–1920”, *Studia Historyczne*, No.2, (1970): 284; “Wiadomości bieżące”, *Czasopismo górniczo-hutnicze*, No. 4, (1919): 97; Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschódniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 39.

²² Norman Davies, “Brytyjski kapitalizm a nafta galicyjska w latach 1917–1920”, *Studia Historyczne*, No.2, (1970): 283–284.

²³ Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 968, k. 92; Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschódniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 40.

²⁴ Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 1486, k. 5, 18

²⁵ Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschódniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 40.

від війни. Після цього польський уряд мав перейняти за відшкодування решту власності австрійців, німців й угорців в галицькій нафтовій промисловості. Для експлуатації нафтових підприємств мали заснувати нове акціонерне товариство “Польська Національна Нафтова Промисловість” (“Polish National Petroleum Industry”). 40% акцій цієї спілки належало б польській державі, решта 60% – підприємствам з Англії, Бельгії і Франції. За оборотний капітал відповідали б іноземні підприємства. Австрійцям, німцям і угорцям протягом 30–40 років мали би відшкодувати втрату їхніх підприємств. Для цього визначали б 5–10% прибутків з діяльності акціонерного товариства. Це, на думку Ч. Перкінса, мало захистити Польщу від австрійських і німецьких зазіхань на нафтову промисловість²⁶.

Після цього Ч. Перкінс активно просував ідею створення такої організації. Через Л. Літвінського він контактував з польськими депутатами й міністрами²⁷. Дня 22 травня Владислав Грабський і А. Вежбіцький запевнили Л. Літвінського, що польський уряд укладе угоду на підставі пропозицій Міжнародного комітету, а 16 червня проект договору надіслали польській делегації в Парижі²⁸. Активне просування британських інтересів сприяло кар’єрі самого Л. Літвінського – в липні 1919 р. він став членом керівництва “Прем’єру”²⁹.

Видавалося, що проект Ч. Перкінса вдасться реалізувати. В липні 1919 р. до Галичини прибула чергова делегація британських нафтовиків – Ф. В. Робертсон Батлер з “Нафтового управління” (“Petroleum Executive”) і Р. Р. Томсон з “Англо-Перської нафтової компанії” (“Anglo-Persian Oil Company”). Відтоді поїздки британських нафтовиків до Галичини відбувалися регулярно. Подібні місії до галицьких нафтових родовищ організували бельгійці і французи. Представники нафтових фірм вивчали руйнування, які зазнали їхні промислові об’єкти в результаті війни. Компенсувати ці втрати планували за рахунок власності громадян центральних держав. Водночас були проти, щоб до відшкодування австрійські чи німецькі промислові об’єкти в нафтовому родовищі передавали громадянам третіх країн³⁰.

²⁶ Ambasadra RP w Londynie, AAN, f. 503, nr. 568, k. 27–31, 43–49, 61–62; Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100 nr. 968, k. 79–80, 93; nr. 1486, k. 9, 31–36; Norman Davies, “Brytyjski kapitalizm a nafta galicyjska w latach 1917–1920”, *Studia Historyczne*, No.2, (1970): 285; Barbara Ratyńska, Rola nafty w kształtowaniu stosunku państw zachodnich do spraw Galicji wschodniej (1918–1919). (Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych), 94–100; Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 48.

²⁷ Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 1486, k. 18–27.

²⁸ Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 1486, k. 9–10.

²⁹ Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 968, k. 63, 66; Norman Davies, “Brytyjski kapitalizm a nafta galicyjska w latach 1917–1920”, *Studia Historyczne*, No.2, (1970): 286.

³⁰ Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 968, k. 70, 86–87; Norman Davies, “Brytyjski kapitalizm a nafta galicyjska w latach 1917–1920”, *Studia Historyczne*, No.2, (1970): 286. “Oil Finance of the week”, *Oil News*, (1919): 562; Barbara Ratyńska, Rola nafty w kształtowaniu stosunku państw

Проте, коли 9 серпня 1919 р. делегація Міжнародного комітету вчергове прибула до Варшави, то з'ясувалося, що польський уряд зовсім не знав про проект, який запропонували у Версалі. Відповідно влада не вчинила нічого, щоб унеможливити перехід підприємств центральних держав до рук капіталістів нейтральних держав³¹. Ще 20 травня 1919 р. польський уряд заборонив австрійським і німецьким підданам відчужувати свою власність в нафтовій промисловості, але вони продовжували передавати свої промислові об'єкти швейцарським, голландським і чеським громадянам, що дуже обурювало британців³². Австрійці й німці так чинили, бо очікували, що польський уряд почне націоналізацію їхніх підприємств. Зрештою, 28 червня 1919 р. польська влада домовилася з німецькою, що могла на власний розсуд відчужувати шахти й інші нафтові об'єкти громадян Німеччини в Галичині. Пізніше Польща такі ж норми прописала в домовленостях з країнами-союзниками³³.

Найцікавіше німці вчинили зі своєю власністю в одному з тоді найпотужніших нафтових підприємств Галичини – “Прем'єрі”. Фірма “Німецька нафта” (“Deutsche Erdoel A. G.”), яку підтримували великі німецьких банки, ще в 1916 р. судилася за акції “Прем'єру”. Скориставшись судовими рішеннями часів війни і байдужістю польської влади в червні 1919 р. вона зайняла частину галицьких володінь фірми “Прем'єр”. Німці почали насаджувати своїх людей в керівництво цієї компанії й усували британців. Попри те, що “Прем'єр” був зареєстрований в Лондоні, німці фактично перейняли керівництво. Ч. Перкінс боровся, щоб не дозволили “Німецькій нафті” розпоряджатися власністю цієї фірми. На 4 липня 1919 р. британці-акціонери “Прем'єру” зібралися в Лондоні й висловилися, щоб не допустити німецьких махінацій. Але ще напередодні зібрання отримали телеграму від Міжнародного комерційного банку (Internationale Commerciale Bank) в Гаазі. Швейцарці, начебто, також хотіли придбати частину власності “Прем'єра”. Мета цього маневру очевидна. Німці хотіли передати свою власність банкам нейтральних країн і через них продати свої акції громадянам Франції. Таким чином прагнули отримати кошти за свою власність у Галичині і “посварити” Англію і Францію. Це їм вдалося й нерухомість “Прем'єру” спричинила перший конфлікт у галицькій нафтовій промисловості між британцями і французами³⁴. Польська влада втрутилися у справи англо-німецького “Прем'єру”. В порозумінні з Міністерством закордонних справ Міністерство

zachodnich do spraw Galicji wschodniej (1918–1919). (Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych), 131; Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschódniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 48–49.

³¹ Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 968, k. 93; nr. 1486, k. 10, 20.

³² Ibid, k. 68–69; Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschódniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 46.

³³ Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 1486, k. 42.

³⁴ Ambasadra RP w Londynie, AAN, f. 503, nr. 568, k. 15–26; Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 1486, k. 20; Norman Davies, “Brytyjski kapitalizm a nafta galicyjska w latach 1917–1920”, *Studia Historyczne*, No.2, (1970): 286.

промисловості і торгівлі встановило своє примусове керівництво на шахтах Товариства в Тустановичах й на НПЗ в Дрогобичі й Гжебіні. Таким чином польський уряд намагався забезпечити цього важливого для нафтової промисловості підприємства³⁵.

В червні 1919 р. колишньою власністю центральних держав в галицькій нафтовій промисловості активніше зацікавилися підприємці Чехословаччини. Тоді богемські банки вже, навіть, придбали акції важливих австрійських і німецьких компаній в Галичині. За посередництвом свого посольства в Лондоні чехословацькі нафтовики почали цікавитися можливостями участі в Міжнародному комітеті. На це не погоджувалися британці, бачили у чеському капіталі загрозу нафтовій промисловості Галичини. Це пояснювали передвоєнними “авантюрами” Празького банку з акціями нафтових фірм, що істотно зашкодили галузі. Водночас чеських підприємців цікавило постійне, як до війни, постачання сирової нафти. В Чехословаччині в австрійський час збудували сім НПЗ, які повністю залежали від постачання галицької нафти-сирцю. Саме тому їм було не вигідно розбудовувати переробну промисловість відродженої Польщі. Зрештою, британці не хотіли “ділити” з новими гравцями можливості заволодіти колишньою австрійською і німецькою власністю. Також і поляки не погоджувалися збільшувати вплив на галицьку нафтову промисловість. Зважаючи на загострення кризи у нафтопереробній промисловості (через відсутність сировини) Чехословаччина намагалася шукати посередників, але це не мало успіхів. Коли в половині червня французький посол звернувся, щоб Чехословаччині віддали сировину, про яку вони домовилися з ЗУНР, то поляки відмовили. Аргументували це тим, що за гроші, отримані від Чехословаччини, ЗУНР купувала зброю для війни з поляками. Погодилися лише продати чехословакам взамін за цукор готові нафтопродукти, потрібні для армії³⁶. Польсько-чехословацькі відносини з цієї причини загострювалися. У вересні 1919 р. Міністерство закордонних справ вислало до посольства в Парижі повідомлення, начебто чехи мали намір здійснити офензиву на Борислав. Чехословаччина вважала, що там не зустрінє суттєвого військового опору від поляків. Це були чутки, однак вони свідчили про необхідність врегулювати польсько-чехословацькі нафтові відносини. Зрештою, за посередництвом США вирішили справу постачання до Чехословаччини галицької сирової ропи. Уклали угоду, яка передбачала продаж польських сирової нафти й нафтопродуктів до Чехословаччини взамін за машини, бурильне обладнання тощо³⁷.

³⁵ Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 49.

³⁶ Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 968, k. 64–65; nr. 1486, k. 20; Barbara Ratyńska, Rola nafty w kształtowaniu stosunku państw zachodnich do spraw Galicji wschodniej (1918–1919). (Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych), 93; Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 51–52.

³⁷ Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 52–53.

В серпні 1919 р. володіннями австрійців й німців зацікавилися американські промисловці. До Галичини приїжджала місія за участі Артура Б. Кунца і Л. Б. Райддла. Їх передусім цікавили нафтові землі, які належали громадянам центральних держав й мали змінити власників³⁸.

Спроби німців за допомогою спекуляцій щось отримати зі своїх володінь в нафтовій промисловості Галичини все більше непокоїли Міжнародний комітет. Його представники виїхали до Варшави. Там цю справу обговорювали з Міністерством фінансів. Зрештою, 27 серпня 1919 р. погодили проект угоди, яку ще пропонували у Версалі. Однак, у вересні 1919 р. голова Ч. Перкінс отримував з Міністерства фінансів Польщі кілька його нових редакцій, що істотно відрізнялися від домовленостей кінця серпня. В останньому з листів Комітету дали 45 днів на відповідь. Польський уряд визначив статутний капітал спілки “Польська Національна Нафтова Промисловість” в 2 млн. польських марок й вимагав 51% акцій компанії для себе. Водночас влада хотіла мати 3/5 місць в управлінні цієї акціонерної спілки. Делегати Міжнародного комітету були вражені такою позицією польського уряду. Польща не дотримала зобов’язань щодо проекту, які в Парижі давали В. Грабський і А. Вежбіцький. Цим проектом, як зауважував Міжнародний комітет, дуже зацікавилися закордоном й таке ставлення до нього польського уряду мусіло підірвати репутацію польської влади³⁹.

З іншого боку, пропозиції Ч. Перкінса були дуже ризиковані для польської держави, бо передбачали амортизацію австрійської і німецької власності й пізніший поступовий їх викуп⁴⁰. В результаті проект Ч. Перкінса не вдалося реалізувати. Л. Літвінський в цьому звинувачував передусім міністра фінансів Леона Білінського, називаючи його однією з “опор” австрійських урядів в Галичині, для якого були неприйнятні ініціативи Міжнародного комітету⁴¹. Та й сам Л. Білінський згадував, що навмисне затягував перемовини з Міжнародним комітетом, щоб не допустити затвердження проекту, який пропонував Ч. Перкінс. В пропозиціях британця він бачив загрозу для польської нафтової промисловості й одночасно зауважував, що за Сен Жерменським договором не мали ліквідувати австрійське майно, а англійці хотіли забрати також і їхні шахти. У зволіканні Л. Білінського з відповіддю на пропозиції Міжнародного комітету Л. Літвінський бачив намір дати можливість австрійцям і німцям продати свою нафтову власність в Галичині. Завдяки Л. Білінському та його впливам до

³⁸ Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 968, k. 76–77.

³⁹ Ibid, k. 93–94; nr. 1486, k. 10–11, 21–24, 37–45; Norman Davies, “Brytyjski kapitalizm a nafta galicyjska w latach 1917–1920”, *Studia Historyczne*, No.2, (1970): 287; Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschódniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 49–51.

⁴⁰ Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschódniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 47.

⁴¹ Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 1486, k. 11.

націоналізації володінь громадян центральних держав не дійшло. Натомість, в Англії переконалися, що не можна сподіватися на заміну віденських і берлінських впливів в галицькій нафтовій промисловості на англійські. Це зрештою змусило англійців відмовитися від своїх ініціатив⁴².

Відставка уряду І. Падеревського в листопаді 1919 р. ще більше ослабила Ч. Перкінса. Л. Білінського замінив профранцузький націонал-демократ В. Грабський. Наступного 1920 р. Ч. Перкінс вирішив продати свою власність в галицькій нафтовій промисловості⁴³.

Водночас від листопада 1918 р. у Міжнародному комітеті на відчувалася нещирість у співпраці британців і французів. Вирушаючи в серпні 1919 р. до Варшави, намагалися долучити до перемовин з польським урядом і французів. Проте, вони відправили до Польщі свою окрему делегацію, яка захищала лише інтереси французьких нафтовиків⁴⁴. Ч. Перкінс потребував підтримки французького капіталу і через це тримав у своєму комітеті його представників. До половини 1919 р. Міжнародний комітет ще всіяко намагався їх долучити до своїх проєктів, але реальних результатів з цього не отримав⁴⁵.

Після того як Борислав опинився у поляків, французи почали діяти на власну руку. Вже під час світової війни Франція відчувала недостатність пального. Наприкінці війни французька дипломатія активно діяла, щоб отримати доступ до експлуатації все більше нафтових територій, здебільшого коштом Німеччини, в Румунії й Малій Азії. З часом вони зосередилися на збільшенні своїх володінь в нафтовій промисловості Галичини. Французькі банки в спілці з швейцарськими скуповували німецькі банки, які мали багато акцій галицьких нафтових фірм. Французька влада підтримувала намір цих фінансових груп монополізувати всю нафтову промисловість в Галичині. Водночас французи самостійно зблизилися з австрійцями й німцями, що мали власність у нафтовій промисловості краю. Німці оголошували про ліквідацію своїх підприємств й продавали їх здебільшого французам⁴⁶. Так, Галицько-Карпатське Нафтове Товариство, яке мало багато нафтових шахт в різних місцевостях Галичини й великий НПЗ в Глініку

⁴² Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 1486, k. 12–13; Stefan Bartoszewicz, “Rozwój przemysłu naftowego w Polsce i jego przyszłość”, *Przemysł naftowy*, No. 19, (1928): 532; Leon Biliński, *Wspomnienia i dokumenty*, t. 2, (Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka, 1925), 254–255.

⁴³ Norman Davies, “Brytyjski kapitalizm a nafta galicyjska w latach 1917–1920”, *Studia Historyczne*, No.2, (1970): 287.

⁴⁴ Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 51.

⁴⁵ Ambasadra RP w Londynie, AAN, f. 503, nr. 568, k. 57; Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 968, k. 89–91; Norman Davies, “Brytyjski kapitalizm a nafta galicyjska w latach 1917–1920”, *Studia Historyczne*, No.2, (1970): 285–286.

⁴⁶ Ambasadra RP w Londynie, AAN, f. 503, nr. 568, k. 58–59; Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 968, k. 91; nr. 1486, k. 13; Stefan Bartoszewicz, “Nasz przemysł naftowy”, *Przemysł i handel*, No.1, (1920): 3; Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 41.

Мар'ямпольському, мало продати свої акції великому французькому консорціуму, на чолі якого були фірми: Бернард Фререс і компанія (Bernard Freres et Co) в Парижі й Банк Парижу і Нідерландів (Banque de Paris et des Pays-Bas). Колись воно було створене переважно віденським й англійським капіталом⁴⁷. Половину акцій нафтового товариства "Гаркльова" ("Harkolowa") купив французький консорціум⁴⁸.

Інакше діяли австрійці, майно яких за Сен Жерменським договором поляки не мали права ліквідувати. Вони створювали у Відні свої нафтові товариства, наприклад, в 1921 р. "Мразниця" ("Mraznica") і "Сарматія" ("Sarmacja"). В Польщі австрійці засновували інституції з такими ж назвами й через них переводили майно підприємств, намагаючись уникнути тиску польської влади⁴⁹. Після укладення австрійсько-польського торгового договору таку практику вдалося припинити. Австрія зобов'язалася не чинити фінансових проблем під час ліквідації польською владою спілок, центр яких розміщувався у Відні. Тоді ж деякі нафтові спілки почали переносити свої осередки на територію Польщі – "Перша Галицька Нафтова Спілка для нафтової промисловості, колись С. Щепановський і спілка" ("Pierwsza Galicyjska Spółka Naftowa dla przemysłu naftowego, dawniej S. Szczepanowski i Spółka"), акціонерне товариство "Петролея" ("Petrolea" Spółka Akcyjna), "Галицька акціонерна спілка для транспортування і зберігання сирої нафти" ("Galicyjska Spółka Akcyjna dla transportu i magazynowania ropy"). На базі колишньої віденської фірми "Східниця" ("Schodnica") організували спілку "Дзедзіце" ("Dziedzice")⁵⁰.

Усі махінації власників нафтових підприємств Галичини відбулися не в останню чергу через те, що польський уряд дуже повільно збирав відомості про нафтові фірми, що належали громадянам Німеччини й Австрії. Лише 15 липня 1920 р. вийшов закон, на підставі якого Головне ліквідаційне управління (Główny Urząd Likwidacyjny) розпорядилося реєструвати всі підприємства, які належали громадянам Німеччини. До цього Міністерство промисловості і торгівлі приступило аж в грудні 1920 р.⁵¹

Водночас доступ громадян країн Антанти, що мали нафтовий бізнес в Галичині, до їхніх підприємств, ускладнював державний контроль за ними. Польська влада довго не скасовувала австрійське право, що запроваджувало урядовий нагляд за підприємствами країн Антанти. Це викликало невдоволення англійських, бельгійських і французьких нафтовиків⁵².

На відміну, від британців, французи зуміли отримати підтримку польської влади. Це сталося, попри те, що французи дивилися на галицьку нафту крізь

⁴⁷ "Kronika naftowa", *Przemysł i handel*, No.1, (1920): 9.

⁴⁸ Ibid, No.14, (1920): 242.

⁴⁹ Ibid, No.43, (1921): 568–569.

⁵⁰ Ibid, No.48–49, (1922): 682.

⁵¹ Станіславське окружне гірниче управління, ДАІФО, ф. 47, оп. 1, спр. 42, арк. 179.

⁵² Тимчасовий правлячий комітет у Львові, ЦДАЛ, ф. 213, оп. 1, спр. 48, арк. 8–9, 13–14.

призму своїх колонізаторських ідей. Одразу після того, як в травні 1919 р. польська адміністрація захопила австрійську й німецьку власність, до Варшави приїхав сенатор Л. Мужо. Як згадував Генрик Страсбургер, у Міністерстві промисловості і торгівлі він поводив себе так наче перебував не у вільній державі, а в країні, яку мали колонізувати⁵³. Тоді польсько-французькі перемовини не дали жодних результатів, але під кінець 1919 р. впливи французів в Польщі були такі істотні, що вже не могло бути й мови про реалізацію планів Ч. Перкінса. Французький капітал заволодів німецькими фірмами, що працювали в Польщі⁵⁴. З політичних причин поляки, особливо Національно-демократична партія, все більше ставили на французів. Опозиція британського уряду щодо польських дій на південному сході тривала надалі. Він засуджував “київську операцію”, що почалася у квітні 1920 р.; стримав допомогу для “білих” генералів південної Росії і розпочав торгівельні перемовини з більшовиками. Протилежну позицію зайняли французи⁵⁵.

Врешті, 24 квітня 1920 р. Англія і Франція уклали між собою формальний союз у Сан Ремо, поділивши сфери впливу на нафтові поля цілого світу. Вони встановили рівний поділ прав нафтових концесій, якими колись володіли неприятельські держави – в Румунії, Малій Азії, колишній Російській імперії, Галичині, в англійських і французьких колоніях. Цей договір започаткував поступове зменшення участі британців в галицькій нафтовій промисловості. Французам розчистили шлях до домінування в Галичині. Частка їх капіталів тут зросла від 55% перед 1920 р. до 75% в 1923 р.⁵⁶

Пізніше, щоправда, польський уряд залучав британців до нафтової промисловості Галичини. Так в квітні 1921 р. торговий радник польського посольства в Лондоні про це розмовляв з представниками концерну “Ройял Датч Шелл” (“Royal Dutch Shell”). Підприємці зацікавилися нерозвіданими нафтовими полями, де могли б запустити свердловини, й можливістю участі в державному НПЗ в Дрогобичі. Таким чином концерн планував створити в Галичині свій нафтовий комплекс⁵⁷. Також інтерес до нафтової промисловості краю виявляв конкурент “Ройял Датч Шелл” – американський “Стандард Ойл”. Польський

⁵³ Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschódniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 47.

⁵⁴ Archiwum I. J. Paderewskiego, AAN, f. 100, nr. 1486, k. 13; Norman Davies, “Brytyjski kapitalizm a nafta galicyjska w latach 1917–1920”, *Studia Historyczne*, No.2, (1970): 287; Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschódniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 47.

⁵⁵ Norman Davies, “Brytyjski kapitalizm a nafta galicyjska w latach 1917–1920”, *Studia Historyczne*, No.2, (1970): 288.

⁵⁶ Alison Fleig Frank, *Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia*. (London: First Harvard University Press, 2007), 235; Marjan Rosenberg, “Upadek polskiego kopalnictwa naftowego”, *Nafta*, No.2, (1930): 69; Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschódniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 56.

⁵⁷ Ambasadra RP w Londynie, AAN, f. 503, nr. 568, k. 73, 97–97v.

уряд не зайняв у протистоянні двох найбільших світових концернів чіткої позиції й зрештою їх ініціативи не були реалізовані⁵⁸.

В половині 1921 р. зродилися ідеї залучати іноземні інвестиції в експлуатацію державних нафтових теренів. Польське Міністерство фінансів для цього планувало створити спілку з англійськими, бельгійськими, французькими і голландських нафтових промисловцями й фінансистами. Уряд планував поділити свої великі нафтові терени: 20% віддати експлуатувати французам, 20% – залишити у державній власності, решту – передати іншим іноземцям⁵⁹.

Проте, всі ці ініціативи зайшли в глухий кут. Інвестувати в пошукове нафтове буріння в Польщі було дуже дорого й ризиковано, не було певності в результаті. Ще залишався невизначеним міжнародний статус Галичини. Більшість підприємців, які цікавилися можливостями інвестувати в нафтову справу, хотіли мати частку в державному НПЗ в Дрогобичі, але поляки хотіли його зберегти у своїй власності. Польський уряд вже готував договір з Францією, в якому мали обумовити участь її підприємців в галицькій нафтовій промисловості. До укладення такого договору про залучення третіх країн до нафтової справи Польщі⁶⁰.

Польські уряди ще наприкінці 1919 р. почали фаворизувати французьким підприємцям у їхніх прагненнях інвестувати в галицьку нафтову промисловість, однак до укладення взаємних домовленостей пройшов довгий шлях перемовин. Співпраці сприяло те, що французькі військові й політичні кола вірили в перемогу поляків у війні проти більшовицької Росії. Ґрунт для нафтового договору заклав польсько-французький договір про взаємну підтримку і військову співпрацю, укладений 19 лютого 1921 р.⁶¹ А вже в березні 1921 р. проект договору, який би регулював участь французів в галицькій нафтовій справі, привіз з Парижу міністр закордонних справ Євстахій Сапеґа. Цей проект викликав спротив в польських нафтових колах, бо надавав французам надто великі привілеї. В ньому зовсім не врахували державні інтереси Польщі. Відхиливши пропозиції французів, польська делегація знову виїхала до Парижу домовлятися⁶². Вже на той час завдяки участі в німецьких махінаціях французи володіли 60% польської нафтовидобувної і 80% нафтопереробної промисловості⁶³.

Дня 19 травня 1921 р. змінений проект угоди представив міністр фінансів Ян Канти Стечковський, а 2 червня його розглядали на засіданні фінансово-

⁵⁸ Ambasadra RP w Londynie, AAN, f. 503, nr. 568, k. 100–101; “Z ostatniej chwili. (Kronika warszawska)”, *Przegląd naftowy*, No.4, (1921): 81; Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 58.

⁵⁹ Ambasadra RP w Londynie, AAN, f. 503, nr. 568, k. 77, 81–82; “Z ostatniej chwili. (Kronika warszawska)”, *Przegląd naftowy*, No.4, (1921): 81.

⁶⁰ Ambasadra RP w Londynie, AAN, f. 503, nr. 568, k. 77, 81–82, 85–89, 123.

⁶¹ Alison Fleig Frank, *Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia*. (London: First Harvard University Press, 2007), 234.

⁶² “Z ostatniej chwili. (Kronika warszawska)”, *Przegląd naftowy*, No.4, (1921): 81.

⁶³ “Wiadomości bieżące”, *Przegląd naftowy*, No.5, (1921): 103.

бюджетної комісії Сейму. Попри те, що вдалося врахувати деякі пропозиції польської нафтової промисловості, проект угоди надалі передбачав істотні поступки польської держави французам. З іншого боку, угода була політична, тому в ній було складно врахувати всі інтереси польських підприємців⁶⁴.

Французи мали на меті впливати на державний НПЗ в Дрогобичі. Вони пропонували передати його у власність акціонерного товариства, в якому 49% акцій належало б французькому урядові, а 51% – залишилося б у польського. Уряд Польщі мав би включити в угоду державний НПЗ, газопроводи, збірники нафти в Гданську, натомість, французький – передати парк цистерн і паротягів. Пізніше уряди мали залишити собі 20% акцій товариства, а решту продати приватним підприємцям⁶⁵.

Найбільше укладення нафтового договору гальмувало те, що французи прагнули впливати на державний НПЗ в Дрогобичі. Це означало, що польський уряд мав передати майже половину підприємства, важливого для регулювання справ в цілій нафтовій промисловості, іноземцям⁶⁶. Одночасно французи хотіли створити велике транспортне підприємство, яке обслуговувало б лише їхні промислові групи; отримати право експлуатувати нафтові терени, що перебували в державній власності⁶⁷. Це мусіло б призвести до практичного захоплення французами нафтової промисловості Галичини. За таких домовленостей, польська влада фактично втрачала будь які важелі впливу на цю галузь.

Хоч недосвідчений в нафтовій справі польський уряд був схильний погодитися на прагнення французів⁶⁸, проти такої угоди виступили галицькі нафтовики. Вони домагалися однакових привілеїв у веденні нафтового бізнесу для французів і поляків, вилучити з тексту договору державний НПЗ в Дрогобичі. Через вимоги польських промисловців не вдалося домовитися про створення спільного польсько-французького товариства⁶⁹. А восени 1921 р. французи врешті-решт відмовилися від зазіхань на державний НПЗ. В той самий час уряд запропонував ретельний проект залучення французьких нафтовиків до розвідувальних робіт на частині державних нафтоносних земель⁷⁰, що було для Польщі важливо з огляду на необхідність роздобути іноземні капітали для пошукового буріння.

⁶⁴ *Komunikat Izby Pracodawców w przemyśle naftowym w Boryslawie*, No. 9, (1921): 6–7; “Wiadomości bieżące”, *Przegląd naftowy*, No. 9–10, (1921): 197.

⁶⁵ “Wiadomości bieżące”, *Przegląd naftowy*, No.7, (1921): 147; “Z ostatniej chwili. (Kronika warszawska)”, *Przegląd naftowy*, No. 4, (1921): 81.

⁶⁶ *Ibid*, 81.

⁶⁷ “Z ostatniej chwili. (Kronika warszawska)”, *Przegląd naftowy*, No.4, (1921): 81.

⁶⁸ “Sprawy gospodarcze”, *Przegląd naftowy*, No.6, (1921): 115; “Wiadomości bieżące”, *Przegląd naftowy*, No. 5, (1921): 104.

⁶⁹ Stefan Bartoszewicz, “Rezultaty pierwszego posiedzenia Państwowej Rady Naftowej”, *Przemysł i handel*, No.31, (1921): 410; *Komunikat Izby Pracodawców w przemyśle naftowym w Boryslawie*, No. 21, (1921): 2; “Państwowa Rada Naftowa”, *Przegląd naftowy*, No.13, (1921): 246, 249; “Przed Radą Naftową”, *Przegląd naftowy*, No.11–12, (1921): 219; “Ze świata”, *Przegląd naftowy*, No. 11–12, (1921): 231.

⁷⁰ *Komunikat Izby Pracodawców w przemyśle naftowym w Boryslawie*, No. 29, (1921): 1.

Дня 6 лютого 1922 р. в Парижі уклали польсько-французьку угоду про нафтовий устрій, за якою Франція отримала привілейоване становище в галицькій нафтовій промисловості. Польський і французький уряди мали погодити перелік французьких підприємств, яким дозволялося вільно експортувати сиру ропу і нафтопродукти. Польський уряд лише резервував обсяги цих товарів, потрібні для внутрішнього споживання, які не можна було вивозити. Одночасно французьким фірмам дозволяли вільний оборот валютою й користування нафтовими цистернами, необхідними для перевезення нафтопродуктів. Дія нафтової угоди передбачалася мінімум на десять років. 12 травня 1922 р. нафтовий договір ратифікував польський Сейм⁷¹. Його довго узгоджувала французька сторона й лише 27 лютого 1923 р. за документ проголосували в Палаті депутатів. Через півроку договір затвердив французький Сенат. Дня 2 серпня 1923 р. Польща і Франція обмінялися ратифікаційними документами. Повною мірою угода запрацювала лише восени 1923 р.⁷² Угода була прописана не докладно. Різні господарські організації, наприклад Промислово-торгова палата (далі – ПТП) у Львові й КНТ, неодноразово просили роз'яснити окремі її норми⁷³.

Польсько-французька нафтова угода обурила інших іноземців, що “поклали око” на галицьку промисловість. Попри домовленості в Сан-Ремо, найбільше її критикували британці. Англійці вважали, що Франція захопила польську нафтову промисловість, обманувши своїх союзників. Вони порівнювали польсько-французьку угоду з укладеним в 1918 р. на 50 років бухарестським договором, за яким німці диктували нафтову політику Румунії, Австрія і Німеччина отримали виключне право вивозити до себе сиру ропу і нафтопродукти. Насправді Англію обурювало те, що Франція почала вести самостійну нафтову політику, шукати сировину незалежно від неї. Врешті, 26 листопада 1923 р. Польща уклала торгівельний договір з Англією, в якому надала англійським нафтовим спілкам такі ж привілеї, як і французам⁷⁴. Однак, цей крок польський уряд зробив тоді,

⁷¹ Alison Fleig Frank, *Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia*. (London: First Harvard University Press, 2007), 234; “Umowa Polsko-Francuska, dotycząca ustroju przemysłu naftowego, podpisana w Paryżu dnia 6 lutego 1922 roku”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No.106, poz. 832, (1923): 1261–1264, Wł. Łaguna. “Anglja a umowa naftowa polsko-francuska”, *Przemysł i handel*, No.2, (1924): 30; Zofia Zaks, “Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 55–56; Ганна-Меланія Тичка, *Східна Галичина у політиці Франції (1918–1923): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018), 126–127, 129–130.

⁷² Крайове нафтове товариство, м. Львів ЦДІАЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 135, арк. 6–7; Ганна-Меланія Тичка, *Східна Галичина у політиці Франції (1918–1923): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018), 130.

⁷³ Крайове нафтове товариство, м. Львів ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 135, арк. 2–5, 8–9.

⁷⁴ Ambasadra RP w Londynie, AAN, f. 503, nr. 568, k. 136; Wł. Łaguna. “Anglja a umowa naftowa polsko-francuska”, *Przemysł i handel*, No.2, (1924): 31; Marjan Rosenberg, “Upadek polskiego kopalnictwa naftowego”, *Nafta*, No.2, (1930): 69.

коли французьке домінування в галицькій нафтовій промисловості вже було очевидне. Коли наприкінці війни французькі капітали тут, за підрахунками львівської історикині Ганни-Меланії Тички, оцінювали у 44 800 000 франків, то вже в 1921 р. – в 1 млрд.⁷⁵ Для англійців було вже мало можливостей збільшити свої впливи в галицькій нафтовій промисловості.

Повоєнне врегулювання права власності на нафтову промисловість doprowadило до того, що вже на початок 1920 р. іноземці володіли абсолютною більшістю нафтових фірм Галичини. Польська влада в час світової боротьби за нафтові ринки без будь якої компенсації *de facto* віддала галузь іноземцям. Це обурювало місцевих підприємців. Вони вважали, що за таке важливе “національне майно” вартувало вимагати якоїсь компенсації. Так, Ян Новак та промисловець з Биткова Александр Ткач пропонували наслідувати політику США й зобов’язати аби іноземці в нафтових фірмах Галичини мали акцій такої ж вартості як поляки⁷⁶. Натомість, Зигмунт Леваковський вважав, що польська держава мусіла повністю визначати експортну політику іноземних нафтових фірм⁷⁷.

Водночас, законодавство про акціонерні спілки створювало проблеми з реєстрацією нових польських фірм. Формальні вимоги до розмірів статутного капіталу були надто високі для поляків, які хотіли почати нафтовий бізнес. Уряд відмовлявся їх знизити⁷⁸. Це збільшувало загрозу захоплення нафтової промисловості іноземним капіталом. Більшість польських нафтовиків не були проти іноземних інвестицій, але вимагали для себе умов, які б дозволили працювати в нафтовій промисловості⁷⁹.

Зрештою, польський уряд під тиском місцевих підприємців десь в середині 1921 р. почав більше зважати на їхню думку, укладаючи міжнародні домовленості. Усі привілеї, які відтоді надавали іноземцям зобов’язався поширювати на підприємства, що були у власності громадян Польщі; забезпечив вплив поляків в керівництві іноземних фірм. Тоді ж уряд відмовився від приватизації державного НПЗ в Дрогобичі, за допомогою якого почав впливати на нафтовий ринок⁸⁰. Всі

⁷⁵ Ганна-Меланія Тичка, *Східна Галичина у політиці Франції (1918–1923): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018), 121.

⁷⁶ Jan Nowak, “O potrzebie idei”, *Czasopismo naftowe*, No.1, (1920): 3; Станіславське окружне гірниче управління, ДАІФО, ф. 47, оп. 1, спр. 42, арк. 113–115.

⁷⁷ Zygmunt Lewakowski, “Ankieta w sprawie przemysłu naftowego. Dodatek ekonomiczny do “Czasu” z dnia 25 kwietnia 1921 r.”, *Przegląd naftowy*, No.7, (1921): 140.

⁷⁸ Спілка польських нафтопромисловців, кооператив з обмеженою відповідальністю, м. Львів, ЦДІАЛ, ф. 219, оп. 1, спр. 234 (Листування з Міністерством промисловості торгівлі про картелювання нафтової промисловості, оренду нафтоносних земель, експорт та інше), арк. 87–89, 108–108 зв.

⁷⁹ Bronisław Wojciechowski, “Problem niezależności gospodarczej (Wyciąg z przemówienia na Komisji budżetowej Sejmu dn. 29. I. 1936)”, *Nafta*, No.3, (1936): 80–82.

⁸⁰ “Z Krajowego Towarzystwa Naftowego”, *Przegląd naftowy*, No.4, (1921): 67; N., “Z życia organizacji”, *Przegląd naftowy*, No.9–10, (1921): 188–189; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 114, арк. 56 зв–57.

ці кроки робилися, щоб унеможливити іноземцям вливати через нафтову промисловість на політику польської влади. Польський уряд зрозумів, що можна залучати в цю важливу галузь лише ті іноземні капітали, які мали в ній лише економічні інтереси⁸¹.

Від 1921 р. галицькі нафтовики ініціювали законодавчо зобов'язати іноземні акціонерні товариства закладати свої філії в Польщі з капіталом в польській валюті⁸². Це було важливо, оскільки часто спекулянти з закордону використовували свої польські фірми для спекуляцій⁸³.

Польський уряд повністю не міг відмовитися від залучення іноземних капіталів в галицьку нафтову промисловість. На це вплинули й фінансові, і політичні причини. Самостійно фінансувати цю галузь ні держава, ні польські підприємці не могли. Водночас нафтова справа була інструментом польської дипломатії кінця 1910 – початку 1920-х рр. Добрим прикладом цього може бути укладення польсько-італійської нафтової угоди, яка надала італійцям привілеї на їхню участь в галицькій нафтовій промисловості. Взамін Італія пообіцяла підтримати Польщу у її прагненнях на Східну Галичину. Домовленості підписали 31 січня 1923 р., однак ратифікували за кілька днів після рішення Ради Амбасадорів від 15 березня 1923 р. про включення Східної Галичини до Польщі⁸⁴.

THE REGULATION OF THE OWNING RIGHT OF THE OIL FACTORIES' PROPERTY IN GALICIA (1919–1923)

Roman MASYK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
1 Universitytska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: roman.masyk@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-4969-7702

The central theme of this scholarly article pertains to the transformation of ownership structures within the oil industry in Galicia, with a particular focus on the post-World War I years. The Polish oil sector encountered formidable challenges during this period, and these challenges profoundly impacted the sector's future trajectory. Notably, Eastern Galicia became part of the re-established Polish state,

⁸¹ Bronisław Wojciechowski, "Problem niezależności gospodarczej (Wyciąg z przemówienia na Komisji budżetowej Sejmu dn. 29. I. 1936)", *Nafta*, No.3, (1936): 80–82.

⁸² Stefan Bartoszewicz, "Rezultaty pierwszego posiedzenia Państwowej Rady Naftowej", *Przemysł i handel*, No.31, (1921): 410; "Państwowa Rada Naftowa", *Przegląd naftowy*, No. 13, (1921): 249; Спілка польських нафтопромисловців, кооператив з обмеженою відповідальністю, м. Львів, ЦДІАЛ, ф. 219, оп. 1, спр. 234, арк. 10.

⁸³ Спілка польських нафтопромисловців, кооператив з обмеженою відповідальністю, м. Львів, ЦДІАЛ, ф. 219, оп. 1, спр. 234, арк. 11–12; 88.

⁸⁴ Zofia Zaks, "Walka dyplomatyczna o naftę wschódniogalicyską", *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 59.

which necessitated crucial decisions regarding the ownership of oil facilities. At the time, a majority of these facilities were under the control of foreign entities, chiefly Austrians and Germans, while Polish ownership was primarily represented by a few modest enterprises. The foreign entities held a dominant position in the extraction and processing of crude oil, thereby accruing substantial profits. There were intentions among foreign companies to acquire the remaining Polish-owned oil-mining facilities, effectively entailing foreign domination of Polish oil policy.

During the immediate post-war years, Polish stakeholders harbored concerns that the authorities showed limited concern regarding the global conflicts among leading nations over the redistribution of influence within the world's oil industry. This raised the specter of Poland potentially losing its oil independence. Consequently, it became imperative for the Polish state to assert greater control over its oil industry.

Foreign investment was deemed essential since Poland lacked the internal resources required for the reconstruction and development of the oil sector. Moreover, a lack of cohesion among Polish oil industry stakeholders exacerbated these challenges. In the post-war era, the primary objective of the Polish state's oil policy was to deliberate upon the future of facilities previously owned by Austrians and Germans. Political considerations rendered it unfeasible for Poland to allow a significant portion of its oil industry to remain in the hands of capitalists from central states.

The proposed solution to this conundrum was the nationalization of oil facilities, followed by their subsequent privatization under Polish ownership. This initiative was championed by Polish oil industry stakeholders, although in practice, the Polish authorities facilitated a transition of the industry from one set of foreign entities to another. This was, in part, due to Poland's acute need for foreign investment in the oil industry, particularly considering the depletion of the extensive Boryslav oil deposit. The costs associated with prospecting for new oil reserves were substantial, and Poland's financial constraints made it exceedingly challenging to allocate resources for expensive drilling endeavors.

Following the dissolution of the Austro-Hungarian Empire, the Entente powers sought to augment their influence over the Galician oil industry. The principal proponent of their interests was the International Committee Appointed to safeguard the oil interests of British, French, Belgian, and Allied entities in Galicia. During the peaceful negotiations at the Versailles Conference (January–June 1919), this International Committee engaged with the Polish delegation, proposing the establishment of a joint-stock entity, "Polish National Petroleum Industry," to manage oil facilities. It was envisioned that 40% of the ownership would belong to Poland, with the remaining 60% being held by England, Belgium, and France. This proposed arrangement was designed to shield Poland from potential Austrian and German encroachments into the oil industry.

However, the establishment of this joint-stock entity ultimately failed, with Polish authorities effectively transferring control of the oil industry to French capital interests. The French, who had distanced themselves from the International Committee, proceeded to acquire Austrian and German assets within the Galician oil industry, thereby expanding their influence over the Polish oil sector.

Finally, on April 24, 1920, a formal agreement was reached between England and France in San Remo, which entailed a division of their influence over oil reserves globally. This agreement instigated a gradual reduction in British involvement in the Galician oil industry. French capital's share increased from 55% prior to 1920 to 75% by 1923. On February 6, 1922, a Polish-French agreement concerning the oil industry was concluded in Paris, further cementing France's privileged position in the Galician oil industry.

Key words: Galicia, oil industry, interwar Poland, foreign capital, oil agreement.

REFERENCES

- Ambasadra RP w Londynie, Archiwum Akt Nowych, f. 503, nr. 568. (in Polish)
Angerman, Klaudjusz. "Monopol handlowy dla ropy i produktów destylacji", *Nafta*, No.1, (1929): 25–27. (in Polish)
Archiwum I. J. Paderewskiego, Archiwum Akt Nowych (AAN), f. 100, nr. 968, 1486. (in Polish).

- b. w. “Państwo a nafta”, *Nafta*, No.1, (1924): 1–5. (in Polish)
- Bartoszewicz, Stefan. “Rezultaty pierwszego posiedzenia Państwowej Rady Naftowej”, *Przemysł i handel*, No.31, (1921): 409–411. (in Polish)
- Bartoszewicz, Stefan. “Rozwój przemysłu naftowego w Polsce i jego przyszłość”, *Przemysł naftowy*, No. 19, (1928): 529–535. (in Polish)
- Bartoszewicz, Stefan. “Nasz przemysł naftowy”, *Przemysł i handel*, No.1, (1920): 2–3. (in Polish).
- Biliński, Leon. *Wspomnienia i dokumenty*, t. 2, (Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka, 1925). (in Polish)
- Chabrzyk, Andrzej. “Organizacja kopalnictwa naftowego”, w książce *Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 2, red. Ryszard Wolwicz, (Brzozów, Kraków: Muzeum regionalne PTTK im. Adama Fastnachta w Brzozowie, 1995), 129–147. (in Polish)
- Davies, Norman. “Brytyjski kapitalizm a nafta galicyjska w latach 1917–1920”, *Studia Historyczne*, No.2, (1970): 383–389. (in Polish)
- Frank, Alison Fleig. *Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia*. (London: First Harvard University Press, 2007). (in English)
- Generalnyi delehat uriadu dlia Halychyny, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv, m. Lviv, f. 214, op. 1, spr. 169. (in Polish)
- Komunikat Izby Pracodawców w przemyśle naftowym w Boryslawie*, No. 9, 21, 29, (1921). (in Polish)
- Kraiove naftove tovarystvo, m. Lviv, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv, m. Lviv, f. 207, op. 1, spr 73, 114, 135. (in Polish)
- “Kronika naftowa”, *Przemysł i handel*, No.1, (1920): 9; No.14; (1920): 242; No.43, (1921): 568–569; No.48–49, (1922): 682. (in Polish)
- Łaguna, Wł. “Anglja a umowa naftowa polsko-francuska”, *Przemysł i handel*, No.2, (1924): 30–31. (in Polish)
- Lewakowski, Zygmunt. “Ankieta w sprawie przemysłu naftowego. Dodatek ekonomiczny do “Czasu” z dnia 25 kwietnia 1921 r.”, *Przegląd naftowy*, No.7, (1921): 138–141. (in Polish)
- N. “Kilka uwag w sprawie zasad państwowej polityki naftowej”, *Przegląd naftowy*, No.7, (1921): 136–138. (in Polish)
- N. “W sprawie polityki naftowej”, *Przegląd naftowy*, No. 1, (1921): 136–138. (in Polish)
- N. “Z życia organizacji”, *Przegląd naftowy*, No. 9–10, (1921): 186–192. (in Polish)
- Nowak, Jan. “O potrzebie idei”, *Czasopismo naftowe*, No.1, (1920): 2–4. (in Polish)
- “Państwowa Rada Naftowa”, *Przegląd naftowy*, No. 13, (1921): 243–249. (in Polish)
- “Przed Radą Naftową”, *Przegląd naftowy*, No. 11–12, (1921): 217–219. (in Polish)
- “Przegląd przemysłu. Chwilowa sytuacja w przemyśle naftowym”, *Czasopismo górniczo-hutnicze*, No. 4, (1919): 92. (in Polish)
- Ratyńska, Barbara. Rola nafty w kształtowaniu stosunku państw zachodnich do spraw Galicji wschodniej (1918–1919). (Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych). (in Polish)
- Rosenberg, Marjan. “Upadek polskiego kopalnictwa naftowego”, *Nafta*, No. 2, (1930): 65–72. (in Polish)
- S. K. “Sprawy bieżące”, *Czasopismo naftowe*, No.1, (1920): 6–8. (in Polish)
- Spilka polskykh naftopromyslovtsiv, kooperatyv z obmezhenoiu vidpovidalnistiu, m. Lviv, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv, m. Lviv, f. 219, op. 1, spr. 234. (in Polish)
- “Sprawy gospodarcze”, *Przegląd naftowy*, No. 6, (1921): 114–116. (in Polish)

- “Sprawy organizacyjne. Z Krajowego Towarzystwa naftowego”, *Czasopismo górniczo-hutnicze*, No. 7, (1919): 165–167. (in Polish)
- Stanisławske okružhne hirnyche upravlinnia, Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti, f. 47, op. 1, spr. 42, 48. (in Polish)
- Sulimirski, Wit T. “Ku rozwadze”, *Nafta*, No. 11, (1926): 161–164. (in Polish)
- Szaynok, Władysław. “Monopol handlu produktami naftowymi”, *Nafta*, No. 6, (1925): 85–88. (in Polish)
- Szaynok, Władysław. “Projekt utworzenia polskiego monopolu handlu produktami naftowymi”, *Nafta*, No. 1, (1929): 22–25. (in Polish)
- Szlemiński, Józef. “Problem niezależności gospodarczej”, *Nafta*, No. 3, (1936): 77–80. (in Polish)
- Szydłowski, M., Nowak, Jan. “Nafta Galicji Wschodniej postulatem żywotności Polski”, *Przegląd naftowy*, No. 6, (1921): 113–114. (in Polish)
- Szydłowski, Marjan. “Pogląd na sytuację w przemyśle naftowym”, *Nafta*, No. 2, (1930): 73–85. (in Polish)
- Tychka, Hanna-Melaniia. *Skhidna Halychyna u politytsi Frantsii (1918–1923): dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk.* (Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2018). (in Ukrainian)
- “Umowa Polsko-Francuska, dotycząca ustroju przemysłu naftowego, podpisana w Paryżu dnia 6 lutego 1922 roku”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 106, poz. 832, (1923): 1261–1264. (in Polish)
- “Wiadomości bieżące”, *Czasopismo górniczo-hutnicze*, No. 4, (1919): 95–98. (in Polish)
- “Wiadomości bieżące”, *Przegląd naftowy*, No. 5, (1921): 102–105; No. 7, (1921): 146–147; No. 9–10, (1921): 196–198. (in Polish)
- Wojciechowski, Bronisław. “Problem niezależności gospodarczej (Wyciąg z przemówienia na Komisji budżetowej Sejmu dn. 29. I. 1936)”, *Nafta*, No. 3, (1936): 80–82. (in Polish)
- “Z Krajowego Towarzystwa Naftowego”, *Przegląd naftowy*, No. 4, (1921): 66–67. (in Polish)
- “Z obrad Polskich Przemysłowców Naftowych”, *Nafta*, No. 7, (1930): 189–195. (in Polish)
- “Z ostatniej chwili. (Kronika warszawska)”, *Przegląd naftowy*, No. 4, (1921): 80–81. (in Polish)
- “Z przemysłu naftowego”, *Czasopismo górniczo-hutnicze*, No. 11, (1919): 258–259. (in Polish)
- Zaks, Zofia. “Walka dyplomatyczna o naftę wschodniogalicyską”, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, No. 4. (1969): 37–60. (in Polish)
- “Ze świata”, *Przegląd naftowy*, No. 11–12, (1921): 231–234. (in Polish)

УДК [378.4.016:930.2](477)“191/193”

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4024>

СПЕЦІАЛЬНІ (ДОПОМІЖНІ) ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ В УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ МІЖВОЄННОГО ЛЬВОВА

Олександр ЦЕЛУЙКО

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра давньої історії України та архівознавства
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна
e-mail: oleksandr.tseluyko@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-8973-6927

Львів є одним із традиційних центрів розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в Україні. Значною мірою це пов'язано з діяльністю у місті класичного університету, що зараз носить ім'я Івана Франка. Однак викладання зазначених дисциплін провадилося в інших вищих навчальних закладах міста, у тому числі у двох українських університетах (Українському таємному університеті та Греко-католицькій богословській Академії), що діяли у міжвоєнний період.

У статті наголошено, що активізація зусиль української громади міста та краю по організації цих навчальних закладів була наслідком включення західноукраїнських земель до складу Польщі. Почалася колонізація Львівського університету, що супроводжувалася ліквідацією українських кафедр та звільненням професорів-українців. За цих умов альтернативою стало творення власної вищої школи. Так повстав Український таємний університет. З'ясовано, що попри відсутність в ньому окремої кафедри спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, їхнє викладання провадилося істориком Богданом Барвінським, філологом Іларіоном Свенціцьким. Їхні палеографічні курси носили практично-орієнтований характер і готували студентів до роботи з джерелами. Базою для їх проведення були українські національні інституції, зокрема Національний музей у Львові.

У статті зроблено припущення, що елементи окремих спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін викладалися у Греко-католицькій богословській академії у межах мистецтвознавчих та історичних курсів, що їх провадили в академії І. Свенціцький та І. Крип'якевич. Певне місце їм було відведено і у роботі наукових семінарів, котрими керував останній, у відкритому у жовтні 1932 р. при академії Музею.

У підсумку наголошено, що діяльність вітчизняних вчених у згаданих українських вищих школах Львова міжвоєнного періоду мала важливе значення для розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у місті, дозволила продовжити безперервність їхнього викладу українськими професорами після колонізації Львівського університету.

Ключові слова: спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни, Український таємний університет, Греко-католицька богословська Академія, Іван Крип'якевич, Іларіон Свенціцький.

Викладання спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у вітчизняних університетах почалося, як і в інших європейських країнах, приблизно два з половиною століття тому. Вихідною точкою вважаємо відкриття у 1784 р. кафедри допоміжних історичних наук у Львівському університеті. Попри те, що існувала ця кафедра недовго – усього два десятки років, вона започаткувала традицію навчати студентів цих дисциплін¹. Схожою була ситуація в інших

¹ Докладніше про згадану кафедру та історію викладання спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львівському університеті у той час див.: Ярослав Кісь, “До історії розвитку

університетах, що діяли на українських землях від ХІХ ст., зокрема у Харкові та Києві. Наголошуємо на цьому, оскільки вважаємо, що, ведучи мову про становлення та розвиток спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в Україні, варто говорити не лише про ті чи інші підготовані студії і дослідження, але й звертати увагу на інші, у тому числі прикладні аспекти проблеми, зокрема викладання зазначених дисциплін в освітніх інституціях. Та й самі університети були і залишаються до наших днів не лише навчальними закладами, де молодь опановує знання та навички, але й дослідницькими центрами, у яких працювали та працюють провідні у своїй галузі фахівці, зберігаються наукові колекції та збірки тощо.

Через це інтерес до “університетської” історії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін не випадковий. Особливо це стосується Львова та його освітніх установ, де така традиція найдавніша в Україні. Певні напрацювання на цій ниві уже є, однак стосуються вони переважно “класичного” Львівського університету, що впродовж ХVІІІ – ХХ ст. неодноразово змінював назву: Йосифінський (1784–1805), Францисканський (1817–1918), Яна Казимира (1919–1939), Івана Франка (від 1939 р.). Завдяки низці праць українських та польських істориків ми краще уявляємо, як та за яких обставин розпочалося та провадилося викладання спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у ньому, які професори чи структурні одиниці (кафедри, інститути) за це відповідали, яким було місце зазначених дисциплін у процесі підготовки студентів тощо². А от

допоміжних історичних дисциплін у Львівському університеті”, *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління* (1963), 37–40; Микола Ільків-Свидницький, “Готфрід Уліх і його студії з допоміжних історичних наук у Львівському університеті (1784–1794)”, *Записки НТШ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*, т. 268. (Львів, 2015), 443–456; Stefan Ciara, “Nauki pomocnicze historii na Uniwersytecie Lwowskim do 1918 r.”, *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w ХІХ і ХХ w.*, pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka, t. III (Rzeszów, 2005), 199–211 та ін.

² Докладніше історіографію проблеми див. у: Роман Шуст і Олександр Целуйко, “Допоміжні / спеціальні історичні дисципліни у Львівському університеті: історіографія питання та перспективи подальшого дослідження”, *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (До 75-ліття створення історичного факультету)*. (Львів, 2015), 141–153. Див. також новіші роботи: Mykoła Ilkiv-Swydnycki i Wołodumyr Kaczmar, “Pierwszy katedry (1784–1805)”, *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)*, red. J. Maternicki, J. Pisulińska i L. Zaskilniak. (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016), 51–64; Mykoła Ilkiv-Swydnycki, “W Liceum Lwowskim (1805–1817)”, *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)*, 65–73; Mykoła Ilkiv-Swydnycki i Wołodumyr Kaczmar, “Po ponownym erygowaniu Uniwersytetu (1817–1848)”, *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)*, 75–86; Stefan Ciara, “Nauki pomocnicze historii 1869–1918”, *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)*, 373–382; Roman Ławrecki i Roman Szust, “Nauki pomocnicze historii 1918–1939”, *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)*, 383–396; Олександр Целуйко, “Чи була кафедра допоміжних історичних дисциплін (наук) у Львівському університеті у 1939–1941 роках”, *Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*, т. 271. (Львів, 2018): 792–805; Олександр Целуйко, “Викладання палеографії у Львівському університеті у радянський період: причини до розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в Україні у другій половині 1940-х – першій половині 1980-х рр.”, *ЕМІНАК. Науковий щоквартальник* 3 (39) (липень–вересень) (2022): 157–175 та ін.

діяльність інших вищих шкіл міста, де викладалися ці дисципліни, залишалася поза увагою дослідників. Помилково видавалося, що поза межами Львівського університету навчання спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам у місті не провадилося. Це не так. До прикладу, у 1930-х рр. курс з геральдики та палеографії (*“Heraldyka i historja pisma”*) прочитав на загальнотехнічному факультеті Львівської Політехніки відомий музейник Рудольф Менкицький³. І це у технічному виші! Подібно було і у двох українських університетах, що діяли у міжвоєнний період у Львові – Українському таємному університеті та Українській Греко-католицькій богословській академії. У них викладали українські історики, відомі нам із напрацювань на ниві спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін – Мирон Кордуба (історична географія), Іван Крип’якевич (сфрагістика), Іларіон Свенціцький (палеографія). Це змусило нас уважніше придивитися до освітньої та наукової діяльності названих інституцій, опрацювати відповідну історіографію та джерельну базу.

Історія цих навчальних закладів уже була об’єктом наукових студій⁴. Дослідників, щоправда, цікавили переважно обставини, що супроводжували виникнення та діяльність освітніх установ, персональний склад викладачів та студентів, їхній вплив на український національний рух та українсько-польські стосунки, а от розвиток історичної науки та освіти залишався переважно на маргінесі цих праць. Винятком є нещодавня стаття проф. Леоніда Зашкільняка, який зацікавився історичною наукою в Українському таємному університеті⁵, та невелика розвідка Романа Федорищак про педагогічну діяльність М. Кордуби⁶. Доводиться констатувати й відсутність цілісної студії, яка б підсумувала відомості про викладання і вивчення спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у згаданих освітніх закладах. Принагідно про це йдеться

³ *Program Politechniki Lwowskiej na rok akademicki 1930/31.* (Lwów, 1930), 205; *Program Politechniki Lwowskiej na rok akademicki 1931/32.* (Lwów, 1931), 202; *Program Politechniki Lwowskiej na rok akademicki 1933/34.* (Lwów, 1933), 201.

⁴ Див., до прикладу, про історію Українського таємного університету у Львові: Василь Мудрий, *Боротьба за огнище української культури на західноукраїнських землях.* (Львів, 1923); Василь Мудрий, *Український університет у Львові (1921–1925).* (Нюрнберг, 1948); Петро Лазечко, “З історії створення та діяльності Українського таємного університету у Львові (1921–1925 рр.)”, *Український історичний журнал* no. 6 (1994): 64–71; Лілія Шологон, “Український таємний університет у Львові (1921–1925 рр.)”, *Галичина*, ч. 25–26. (Івано-Франківськ, 2014), 368–372; Marian Mudryj, “Spór o ukraiński uniwersytet we Lwowie na przełomie XIX i XX stulecia i Ukraiński [Tajny] Uniwersytet lat 1921–1925”, *Academia militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, całość zredagował, wstępem i zakończeniem opatrzył Adam Redzik. (Kraków, wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015), 887–911.

⁵ Леонід Зашкільняк, “Історія в Українському таємному університеті (1921–1925 рр.)”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* no. 23 (2022): 178–198. Попередньо про це згадано в: Леонід Зашкільняк, “Історія України у Львівському університеті в 1921–1939 рр.”, *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*, т. 169 (2015): 42–46.

⁶ Роман Федорищак, “Науково-педагогічна діяльність Мирона Кордуби в Українському таємному університеті”, *Теорія та методика навчання і виховання* no. 34 (2013): 178–189.

у публікації Л. Зашкільняка та розвідках Миколи Ковальського та Уляни Великопольської, які аналізували доробок І. Крип'якевича та М. Кордуби на ниві української історіографії та джерелознавства – курси з цих дисциплін було прочитано в Українському таємному університеті⁷. Заповнити згадану лакуну покликана наша стаття. Джерельною базою для її написання слугують щодо Українського таємного університету матеріали, які зберігаються у відповідному фонді (№ 310) Центрального державного історичного архіву України, м. Львів⁸, спогади сучасників, окремі навчальні видання тощо; щодо Греко-католицької богословської академії – матеріали (документи, газетні та журнальні статті, програми навчання, мемуарна література), що їх в еміграції зібрав й у 1970-х – 1980-х рр. опублікував др. Павло Сениця у кількох збірниках під загальною назвою “Світильник істини”⁹.

Відомо, що боротьба за створення окремого українського університету у Львові почалася ще на зламі XIX – XX ст.¹⁰, однак особливо актуалізувалася в міжвоєнну добу. Поразка українців у війні 1918–1919 рр. призвела до негайної полонізації Львівського університету, звільнення від праці більшості українських професорів та доцентів. На деякий час було унеможливлено навчання у ньому й української молоді. За цих умов альтернативою для українців стало творення власної вищої школи. Одним із кроків на цьому шляху була організація у Львові вищих (чи, як зазначалося в опублікованій програмі, *університетських*) курсів, навчання на яких відбувалося на трьох виділах (факультетах) – філософському, правничому та теологічному. До викладання прагнули залучити кращі українські наукові та фахові сили. Були серед них й історики: М. Кордуба, І. Крип'якевич, Василь Гарасимчук та Богдан Барвінський. Останній, до слова, вже встиг

⁷ Микола Ковальський, “Іван Крип'якевич про українську історіографію з давніх часів до останньої третини XIX ст. (Спостереження над першими лекційним університетським курсом з української історіографії)”, *На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. (Київ – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Львів, 2000), 303–336; Микола Ковальський, “Лекційний курс Івана Крип'якевича з української історіографії. Спроба попереднього аналізу”, *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві, (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць)*, no. 28 (2016): 842–862; Уляна Великопольська, “Теоретичні аспекти джерелознавства у науковій спадщині Мирона Кордуби”, *Архіви України* 3–4 (2008): 84–99; Тетяна Кульчицька, “Лекції Мирона Кордуби в Українському таємному університеті у Львові (1921–1925) в контексті тогочасних циклографічних видань вищої школи”, *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка*. no. 1 (2008), 172.

⁸ Цей фонд оцифровано та уступлено на сайті архіву. Див.: <https://tsdial.archives.gov.ua/index17.html>.

⁹ *Світильник істини. Джерела до історії Української католицької Богословської Академії у Львові. 1928–1929–1944*, зібрав Павло Сениця. (Торонто, 1973); *Світильник істини. Джерела до історії Української католицької Богословської Академії у Львові. 1928 / 1929–1944*, частина друга, матеріали зібрав і опрацював д-р Павло Сениця. (Торонто, 1976).

¹⁰ Див. про це: Володимир Качмар, *За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.)*. (Львів: ЛДУ імені Івана Франка, 1999).

здобути у професійному середовищі реноме фахівця зі спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, насамперед зі сфрагістики та геральдики. З огляду на це зрозуміло, чому Б. Барвінський брався провадити для слухачів заняття з латинської палеографії (теоретичний курс та вправи, 2 год. на тиждень). Крім цього передбачалося, що він викладатиме “Основи бібліотекарства” (1 год. на тиждень) та ще один предмет, означений як “Вступ до історичних наук: історична метода” (1 год.)¹¹. Складно судити, чому присвячувався останній курс та як він позиціонувався. Припускаємо, що йшлося про методологію історії – предмет, який через два роки викладав в Українському таємному університеті М. Кордуба. На це, зокрема, вказує запис у щоденнику останнього з 20 вересня 1919 р.¹² Не виключено, що певне місце було б відведено й спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам. Коли українські вчені розпочали працю над підготовкою згаданих університетських курсів (серпень 1919 р.), попередній перелік викладачів та предметів, які ті пропонували, числив за Б. Барвінським дві дисципліни: світову історію давніх віків (2 год. на тиждень) та [увага! – О. Ц.] “помічні науки в обсягу історії” (2 год. на тиждень)¹³. Надалі остання дисципліна до програми навчання не потрапила¹⁴, однак її елементи могли увійти до іншого предмету – вступу до історичних дисциплін.

Втім, окремі спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни у програмі вищих курсів фігурували й окремо. Йдеться про палеографію. Курс латинської палеографії, як уже зазначено, брався забезпечити Б. Барвінський; курс української палеографії (“Палеографічні прикмети українських літературних пам'яток до XV в.”) за напрямком “україністика” повинен був вести філолог Іван Брик (1879–1947), а “славянську палеографію” за напрямком “славістика” – І. Свенціцький¹⁵. Згадані університетські курси тоді не розпочали працю – їх заборонила польська влада, а тому і викладання спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін не відбулося.

Успішнішими були кроки, які на шляху творення у Львові власної вищої школи здійснило наступного року українське студентство. Після відновлення роботи

¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУ, м. Львів), ф. 310 (Український університет у Львові), оп. 1, спр. 2 (Довідка про українські університетські курси, організовані Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові, 1920), арк. 7.

¹² М. Кордуба, котрий тоді перебував поза межами Львова, записав у щоденнику: “Мені призначили [на згаданих курсах – О. Ц.] середньовічну історію п'ять год[ин] тиж[нево] і дві год[ини] семінару. Я волів би читати про методологію історичну, але се забрав Богдан Барвінський”. Див.: Мирон Кордуба, *Щоденник 1918–1925*. (Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2021), 266.

¹³ ЦДІАУ, м. Львів, ф. 310, оп. 1, спр. 2 (Довідка про українські університетські курси...), арк. 1зв.

¹⁴ Унормування програми викладів на згаданих курсах відбувалося впродовж серпня – вересня 1919 р.

¹⁵ ЦДІАУ, м. Львів, ф. 310, оп. 1, спр. 2 (Довідка про українські університетські курси...), арк. 1зв.

своїх об'єднань (таких як “Студентський Союз”, “Академічна Громада” чи “Кружок правників”), ними за допомогою українських вчених було організовано так звані *вищі наукові курси*. Як вказують дослідники, поступово робота згаданих курсів набувала більш планованого та систематичного характеру, а до участі у них зголошувалися все нові і нові бажуючі. Наприкінці 1920 р. – на початку 1921 р. на трьох факультетах (виділах) цих курсів (філософському, правничому, медичному) діяло 25 кафедр, навчання на яких відбуло понад сто слухачів. У квітні 1921 р. обрали керівництво університетських курсів: головою Сенату став філолог Василь Щурат, деканами (*господарями*)¹⁶ виділів – Володимир Вергановський (правничого), Мар'ян Панчишин (медичного) та В. Щурат (філософського). До керівництва курсів входили і заступники декана та секретарі. На філософському виділі обов'язки останнього доручили виконувати історик І. Крип'якевичу¹⁷.

Навчання на цих університетських курсах завершили 30 червня 1921 р., а вже у липні було ухвалено рішення про повстання у місті *приватного українського університету* та обрано його керівництво – Сенат. До нього переважно увійшли викладачі, які стояли на чолі університетських курсів. Так, ректором став В. Щурат, секретарем – І. Крип'якевич. Водночас філософський факультет очолив М. Кордуба¹⁸. У складі цих факультетів Український університет діяв у наступні роки. За своєю структурою він повинен був нагадувати старий, австрійський університет Франца І з тією відмінністю, що у ньому не було теологічного (богословського) факультету¹⁹. Зберегли і характерний для тогочасних університетів чотирирічний навчальний процес із начитуванням лекцій та відбуванням практичних вправ, поділ навчального року на півріччя²⁰, хоча у Польщі на початку 1920-х рр. відбувся перехід на триместри.

¹⁶ В. Мудрий називав їх директорами (Мудрий, *Боротьба за огнище української культури на західноукраїнських землях*, 86).

¹⁷ Максим Дудка і Юрій Головач, *Таємний університет у Львові. Препринт ІСМР-18-02U*. (Львів, 2018), 7–8; Лазечко, “З історії створення та діяльності Українського таємного університету у Львові (1921–1925 рр.)”, 67.

¹⁸ Дудка і Головач, *Таємний університет у Львові*, 9–10.

¹⁹ Юліан Редько, котрий навчався у згаданій вищій школі у 1924–1925 рр., серед факультетів називав і теологічний, базою якого була місцева греко-католицька семінарія, та навіть подавав список професорів та доцентів, котрі на ньому викладали (Юліан Редько, “Українські Високі Школи у Львові (1920–1925). Із споминів колишнього студента”, Юліан Крук-Мазепинець, *Дурні діти (Хроніка наших днів)*. (Львів: Видавництво “Друкарські куншти”, 2012), 167, 169). Однак про цей факультет не згадано у працях інших сучасників, того ж В. Мудрого. Впродовж 1921/1922 навч. року при Українському таємному університеті перебували і декілька технічних кафедр, котрі у подальшому були переорганізовані в окрему Українську Високу Політехнічну Школу (з 1923 р. – Українська Вища технічна школа). Василь Мудрий, *Український університет у Львові (1921–1925)*, 31; Mudryj, “Spór o ukraiński uniwersytet we Lwowie na przełomie XIX i XX stulecia i ukraiński [Tajny] Uniwersytet lat 1921–1925”, 896.

²⁰ Як згадував Ю. Редько, перший з них, зимовий, починався з 1 жовтня та завершувався 1 березня, літній семестр починався з квітня. Редько, “Українські Високі Школи у Львові (1920–1925). Із споминів колишнього студента”, 171.

Зрештою, всі ті, хто приступив до викладання в Українському таємному університеті, були, хтось – давніше, а хтось – нещодавно, студентами та викладачами тих, старих університетів, порядки у яких вони відтворювали і тут.

На факультетах діяло понад півсотні кафедр, у тому числі дві історичні – історії України (керівник – І. Крип'якевич) та всесвітньої історії (М. Кордуба). Окремої кафедри спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, як і в другому австрійському (Францисканському) університеті, відкрито не було. Втім, це ніяк не могло завадити їх викладанню. У тому ж Львівському університеті курси з палеографії та дипломатики провадили очільники кафедри всесвітньої історії Францішек Ксаверій Ліске та історії Польщі Тадеуш Войцеховський, а у міжвоєнний період – професори кафедри загальної історії середніх віків Ян Пtasьнік та Теофіль Модельський. Оскільки створювалися такі кафедри за класичним взірцем, коли кафедра, насамперед, асоціювалася з професором, що її очолював, фахових істориків серед викладачів Українського таємного університету було небагато – згадані М. Кордуба, І. Крип'якевич і Б. Барвінський. Ймовірно, деякий час викладав Омелян Терлецький: його ім'я згадується у спогадах студента Українського таємного університету Ю. Редька²¹. Однак, впевнено говорити про цей факт не доводиться.

Мусимо констатувати, що спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни в Українському таємному університеті як самостійний курс із такою назвою не викладалися, втім читання окремих дисциплін провадилося. Вже згадували, що програма університетських курсів з 1919/1920 навч. року намічала серед пропонованих викладів “*Вступ до історичних дисциплін: історичну методу*” та “*Латинську палеографію з вправами*”. Провадити їх повинен був Б. Барвінський. Наскільки б згадувалися спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни у першому з курсів – не знаємо, а от палеографія була одним із традиційних для істориків предметів: у тому ж Францисканському університеті палеографію та дипломатику запровадив до навчальних програм в останній третині ХІХ ст. Ф. К. Ліске, і їх безперервне викладання велося у подальшому в Університеті Яна Казимира до 1939 р. Невідомо, чи згадані палеографічні дисципліни Б. Барвінського та І. Брика читалися на університетських курсах, що діяли впродовж 1920/1921 навч. року. Програма наукових викладів, які легально хотіло провадити навесні 1921 р. Товариство імені Петра Могили, їх не означувала²², що не виключає того, що вони були прочитані раніше, у першому семестрі²³.

²¹ Редько, “Українські Високі Школи у Львові (1920–1925). Із споминів колишнього студента”, 168.

²² Мудрий, *Боротьба за огнище української культури на західноукраїнських землях*, 89.

²³ У ЦДІАУ у м. Львові відклався машинопис програми курсів Товариства українських викладів ім. Петра Могили у Львові на 1921 р. Він, зокрема, містить вказівку на згадані предмети Б. Барвінського та І. Брика з палеографії (ЦДІАУ, м. Львів, ф. 310, оп. 1, спр. 88 (Програма курсів вищої освіти, організованих Товариством українських наукових викладів ім. Петра Могили у Львові, 1921–1922 рр.), арк. 1–3). Однак у переліку курсів, поданому В. Мудрим, вони не фігурують. Причини такої розбіжності з'ясувати важко.

Що стосується Українського таємного університету, відомо, що Б. Барвінський провадив у ньому бібліотекознавство²⁴. У 1921/1922 навч. році в Українському таємному університеті він ще не працював²⁵, а курс “Бібліотекарство з практичними вправами” обсягом 4 год. на тиждень значився у проспекті занять зимового семестру на 1922/1923 навч. рік за напрямком “Бібліотекарство”. Тоді ж за напрямком “Славістика” запланували курс І. Свенціцького зі східно-слов’янської палеографії (2 год. в тиждень) та відповідні семінарійні вправи у такому ж обсязі. За напрямком “Історія” пропонувалися курси І. Крип’якевича “Українська історіографія XIX і XX в.” (2 год. в тиждень) та Б. Барвінського “Латинська палеографія та дипломатика” (2 год. в тиждень)²⁶. Про те, що згадані курси провадилися, свідчать записи у збережених “Виказах викладів” (тогочасних відповідниках залікових книжок) та відомості про отриману викладачами оплату за вказане у програмі число годин праці²⁷.

На допомогу приходять і спогади учасників подій, і навчальні матеріали, що були опубліковані на склографі. Так до нас дійшла “Українська історіографія” І. Крип’якевича (курс прочитаний у 1922/1923 навч. р.) та “Методологія історії” М. Кордуби (1921/1922 навч. р.). Обидві праці, попри свою бібліографічну рідкість, уже були об’єктом вивчення вітчизняних дослідників, що звільняє нас від обов’язку докладного переказу їхнього змісту²⁸. Дозволимо звернутися до

²⁴ Мудрий, *Український університет у Львові (1921–1925)*, 32.

²⁵ Звістки про відчитувані Б. Барвінським курси не значаться в програмі викладів на той навчальний рік, та й прізвище вченого не знаходимо у списку викладачів, які отримували платню (ЦДІАУ, м. Львів, ф. 310, оп. 1, спр. 56 (Програми навчання на філософському факультеті, 1921–1924 рр.), арк. 1–2; спр. 154 (Відомості про виплату заробітної плати викладачам за 1921–1922 рр., 1923 р.), арк. 1–18). М. Кордуба записав у щоденнику під 7 листопадом 1921 р., що Б. Барвінський побоювався викладати через переслідування влади (Кордуба, *Щоденник 1918–1925*, 444.). Виглядає так, що Б. Барвінський повинен був провадити якісь курси у тому навчальному році, однак відмовився.

²⁶ Мудрий, *Боротьба за огнище української культури на західноукраїнських землях*, 112–113.

²⁷ ЦДІАУ, м. Львів, ф. 310, оп. 1, спр. 154 (Відомості про виплату заробітної плати...), арк. 19 (відомість на оплату праці за зимове півріччя 1922/1923 навч. р. із прізвищем Б. Барвінського); спр. 64 (Книга запису студентів із зазначенням їх анкетних даних, прізвищ викладачів та програми навчання за зимовий семестр, б. р.), арк. 8–8зв. (запис про курси Б. Барвінського з латинської палеографії та дипломатики у вписовій карті студента Іллі Барана); спр. 356 (Залікова книжка студента філософського факультету Смішка Маркіяна, 1921), арк. 8 (запис у “Виказах викладів” Маркіяна Смішка про відвідування курсу з української історіографії проф. І. Крип’якевича).

²⁸ Див. згадані праці М. Ковальського і У. Великопольської, а також: Кульчицька, “Лекції Мирона Кордуби в Українському таємному університеті у Львові (1921–1925) в контексті тогочасних циклографічних видань вищої школи”, 167–177. Курс І. Крип’якевича передруковано в: Іван Крип’якевич, “Українська історіографія XIX–XX ст.”, *Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві*, (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць), no. 28 (2016): 63–144. Як неодноразово відзначали дослідники, курси носили і для їх авторів, і для вітчизняної науки новаторський характер та були безпосередньо створені на початку 1920-х рр. Відомо, що М. Кордуба “Методологію історії” вперше прочитав

праці М. Кордуби з огляду на ту обставину, що у ній не лише було приділено увагу питанням теоретичного джерелознавства, визначенню відповідних понять, класифікації джерел, їх характеру та аналізу, але й наголошено на значенні окремих спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у критиці письмових джерел. Як вказував вчений, палеографія, дипломатика, сфрагістика поряд із філологією приходять на допомогу при визначенні автентичності пам'ятки, допомагають при прочитанні джерела, дозволяють “*на підставі роду і характеру письма*” датувати рукописи²⁹. Таке трактування завдань палеографії носило доволі вузький та утилітарний характер і не виходило поза межі тогочасного розуміння її (та й більшості інших дисциплін цього комплексу) місця у процесі історичного пізнання. Втім, уже сама згадка про спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни у курсі, покликаному настановити майбутніх істориків, була важливою та націлювала на вивчення їх у подальшому.

Курс з латинської палеографії та дипломатики викладав Б. Барвінський. А от що стосується теоретичних та практичних занять із кириличної палеографії для студентів, що вивчали історію, філологію та славистику, то вони провадилися І. Свенціцьким. За відсутності спеціально прилаштованих приміщень та відповідного навчального обладнання (документів, їх копій, палеографічних альбомів) заняття відбувалися у стінах керованого вченим Національного музею, чи, якщо точніше, у його канцелярії. Кімната, відведена для палеографічних вправ, була невеличкою та не могла прийняти всіх бажаючих, а тому на заняття приходили групами, по двоє-троє осіб. Це, як згадували студенти, створювало неповторну атмосферу у їх спілкуванні з викладачем, а щотижневе заняття, яке мало тривати дві години, продовжувалося на невизначений час, переростаючи у бесіди на різні, інколи не завжди наукові теми³⁰. Додамо, що за спогадами студентів, чи то окремо від палеографії, чи то у поєднанні з нею І. Свенціцький провадив курс із давнього українського письменства та кириличного книгодрукування³¹. Дійсно, програма викладів на літній семестр 1922/1923 навч. року містила курси “Східнослов'янське друкарство XVI–XVIII в.” та “Палеографічно-типографічні вправи” (обидва – 2 год. на тиждень)³².

у зимовому семестрі 1921/1922 навч. р., а готувати курс почав у серпні 1921 р. Див.: Кульчицька, “Лекції Мирона Кордуби в Українському таємному університеті у Львові (1921–1925) в контексті тогочасних циклографічних видань вищої школи”, 172.

²⁹ Великопольська, “Теоретичні аспекти джерелознавства у науковій спадщині Мирона Кордуби”, 94.

³⁰ Одарка Брикович, “Національний музей в моєму житті (1923–24)”, *Двадцять п'ять ліття Національного музею у Львові*. Збірник під ред. Іларіона Свенціцького. (Львів, 1930), 45.

³¹ Богдан Кравців, “Спомини співробітника Національного музею (1924–1927 рр.)”, *Двадцять п'ять ліття Національного музею у Львові*, 47; Степан Охримович, “Моє співробітництво в Національному музею”, *Двадцять п'ять ліття Національного музею у Львові*, 51; Василь Волицький, “Заняття стипендіста Національного музею”, *Двадцять п'ять ліття Національного музею у Львові*, 58.

³² ЦДДАУ, м. Львів, ф. 310, оп. 1, спр. 56 (Програми навчання на філософському факультеті), арк. 31–31зв. Впродовж двох останніх років діяльності Українського таємного університету

Припускаємо, що палеографічні курси Б. Барвінського та І. Свенціцького носили практично-орієнтований характер і готували студентів до роботи з джерелами, а от визначити обсяг та зміст теоретичного матеріалу у викладах до поки не можливо.

Певне місце спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни займали в науковій роботі викладачів та студентів Українського таємного університету. За редакцією М. Кордуби у 1923 р. побачили світ два номери журналу “Історичний вісник”, що був друкованим органом студентів-істориків цієї вищої школи. Перший з них датований травнем, наступний (подвійний) – червнем-липнем. Журнали публікували короткі повідомлення (реферати), підготовані студентами та викладачами. У другому випуску знаходимо декілька розвідок зі спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Автором однієї з них (“Нові жерела до всевітньої та рідної історії”) був проф. М. Кордуба, а в самій публікації зверталася увага на потребу дослідів над географічними назвами та кадастровими картами як важливими джерелами до історії рідного краю, зокрема щодо уточнення українських етнографічних кордонів. Розвідка Ірени Парилле “Про відчитання гієрогліфів” була витягом з реферату, підготованого нею для історичного семінару на підставі промови німецького єгиптолога Адольфа Ермана (1854–1937). Цікавішим є інший матеріал – “Українські національно-державні відзнаки” Тадея Скотинського: автор наголошував на необхідності правильного використання геральдичних барв та знаків на прапорах, кокардах та стрічках³³.

Як відомо, протривала робота Українського таємного університету недовго: 1924/1925 навч. рік став у його діяльності останнім. Українській громадськості так і не вдалося ввести його роботу у легальне поле. Не стихали переслідування, яким піддавалися викладачі і студенти. Як наслідок, роботу в університеті покинула низка професорів, зокрема М. Кордуба (відбулося це ще у 1924 р.). Поступово, але невпинно зменшувалося число бажаючих навчатися у ньому, натомість щораз більшим ставав притік української молоді на студії до державних університетів Речі Посполитої та закордоном. За цих умов керівництво українських вищих шкіл у Львові ухвалило рішення про припинення на І. Свенціцький читав курси “Читання й розбір старослав’янських пам’яток XI в.” та “Питання з історії письменства та іконописи” в обсязі 2 та 3 год. на тиждень відповідно. (ЦДІАУ, м. Львів, ф. 310, оп. 1, спр. 65 (Книга запису студентів на філософський факультет українського університету за літній семестр 1923 / 24 академічного року з зазначенням їх анкетних даних, прізвищ викладачів та програми навчання, 1923–1924 рр.), арк. 3–3 зв.; спр. 66 (Книга запису студентів на філософський факультет українського університету за літній семестр 1924/ 25 академічного року з зазначенням їх анкетних даних, прізвищ викладачів та програми навчання, 1924–1925 рр.), арк. 1). Цілком імовірно, що у цих курсах вчений звертався й до палеографічних практик.

³³ М. К. [Мирон Кордуба], “Нові жерела до всевітньої та рідної історії”, *Історичний вісник* по. 2–3. (1923), 1–7; Ірена Парилле, “Про відчитання гієрогліфів”, *Історичний вісник* по. 2–3, 18–20; Тадей Скотинський, “Українські національно-державні відзнаки”, *Історичний вісник* по. 2–3, 20–22.

необмежений час діяльності Українського таємного університету з кінця липня 1925 р.³⁴.

Але ідея відкриття окремого українського університету у Львові не зникла. За справу взялася Українська греко-католицька церква та її очільник митрополит Андрей (Шептицький). За його ініціативою наприкінці 1920-х рр. у місті повстала Греко-католицька богословська академія³⁵. Її відкриттю передувала кропітка робота, проваджена як митрополитом, так і його співробітниками та українською громадськістю. Справа видавалася вкрай важливою, оскільки таким чином не лише заповнювалася лакуна у студіях для української молоді, що виникла після полонізації Львівського університету та закриття у ньому українознавчих кафедр, але й створювався легальний український вищий навчальний заклад у центрі галицьких земель. У лютому 1928 р. митрополит Андрей видав креаційну грамоту, що відкривала шлях для творення Академії. У ній вказувалося, що до завдань цієї “*вищої школи католицької науки нашого восточного обряду*” поряд з пильним дослідженням богослов’я, права та богослуження східної Церкви до розриву із католицькою, пізнанням глибин людської мудрості віднесено відкривання та виучування минулого Церкви Українського Народу³⁶. Таке формулювання заклало підвалини для роботи у згаданій Академії низки факультетів, характерних для класичних університетів – філософського, теологічного (богословського) та правничого. Щоправда, відкрити їх одночасно не видавалося можливим. Спочатку запрацював богословський факультет; у 1932 р. ухвалили рішення про відкриття філософського. У такому складі Академія діяла впродовж наступних років. Створити третій – правничий – запланували на осінь 1939 р.

Це поступово перетворювало Академію на справжній університет, католицький за формою та національний за характером. Сприяли цьому і ті педагогічні та наукові сили, які залучили до роботи. Ректором призначили професора догматики та дотогочасового очільника греко-католицької семінарії у Львові о. Йосипа Сліпого, а до викладання запросили таких відомих українських вчених як Миколу Чубатого, Володимира Залозецького, І. Крип’якевича,

³⁴ Мудрий, *Український університет у Львові (1921–1925)*, 48.

³⁵ Коротка довідка про неї: Ірина Коломиєць, “Львівська Греко-католицька Богословська академія”, *Енциклопедія Львова*, т. 4. (Львів: Літопис, 2012), 269–271. Див. про цю Академію та діяльність у ній І. Крип’якевича також: Ігор Марчук, “Греко-католицька Богословська Академія у Львові”, *Енциклопедія історії України*, т. 2. (Львів, 2004), 191; Ігор Коваль і Роман Пахолок, “Студентська науково-дослідницька робота в системі чоловічої богословської освіти Галичини (1929–1939 роки)”, *Обрії*. по. 1 (36). (Івано-Франківськ, 2013), 21–24; Василь Ленчик, “Д-р Іван Крип’якевич як професор Богословської Академії у Львові”, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, відп. ред. М. Литвин, упоряд. Ф. Стеблій, по. 8 (Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві), 569–571.

³⁶ *Світильник істини. Джерела до історії Української католицької Богословської Академії у Львові*, 42–43 (Креаційна грамота митрополита Андрея на заснування Богословської Академії, 22 лютого 1928).

Ярослава Пастернака, Юрія Полянського та ін. Для поживлення наукової та навчальної роботи студентів старших курсів діяли, за прикладом тогочасних університетів, десять семінарів³⁷, зокрема з історії України, історії Унії і української церкви, мистецтвознавства та соціології³⁸. Завданням згаданих семінарів було формування навичок наукової роботи, ознайомлення із відповідною джерельною та історіографічною базою, вироблення вміння дискутувати тощо. Участь у роботі семінарів не носила обов'язкового характеру, втім бажаючих було не мало. Як і в класичних університетах Заходу, в Академії творилися професорські колегії, що склалися з надзвичайних та звичайних професорів та доцентів, які габілітувалися на основі друкованих праць. Виявом академічної свободи була діяльність Сенату Академії та право професорських колегій обирати деканів терміном на один рік, укладати програму викладів, керувати навчальним процесом, провадити габілітаційні справи тощо³⁹. Студентом (звичайним слухачем) філософського відділу міг стати випускник середньої школи, що склав іспит зрілості, на достатньому рівні знав латину та подав підтвержене церковною владою свідоцтво моральності. Планувалося, що навчання у Богословській Академії триватиме чотири роки на філософському та п'ять на теологічному факультетах; академічний рік тривав від 1 жовтня до 1 липня та був поділений на два семестри – зимовий (від 1 жовтня до 1 березня) та літній. Статут передбачав право Академії надавати два академічні ступені: ліценціат та докторат, втім отримати офіційний дозвіл на це від польської влади не вдалося⁴⁰. Натомість активно розвивалася наукова діяльність Академії, свідченням чого були численні видання⁴¹.

Значним було і число тих молодих українців, хто навчався та завершив цей заклад. Лише за перше десятиліття існування Академії освіти у ній здобули 2718 звичайних і 33 надзвичайних слухачів, а число тих, хто перебував у ньому, коливалося від півтора сотні у перший рік роботи до трьох з половиною сотень у середині 1930-х рр. Лише напередодні Другої світової війни кількість студентів у Богословській академії дещо скоротилася, але й тоді їх було понад 280 осіб⁴².

Попри те, що окремих курсів зі спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у програмі Академії не було, їх елементи могли потрапити до тих, що викладалися. Так, у першому триріччі (1928/1929–1930/1931 акад. роках)

³⁷ Йшлося про науково-дидактичні семінари, що їх у європейських університетах почали впроваджувати з середини XIX ст. Їхнім завданням було глибше освоєння студентами основ окремих дисциплін, формування навичок провадження наукових студій, підготовки самостійних досліджень тощо.

³⁸ *Світильник істини. Джерела до історії Української католицької Богословської Академії у Львові*, 161.

³⁹ Там само, 53, 61–63 (Статут Академії).

⁴⁰ Там само, 80.

⁴¹ Див. їх перелік: Там само, 358–378.

⁴² Там само, 323, 468–469.

існування Академії І. Свенціцький провадив на другому році богослов'я “Церковну археологію” і “Вступ до історії церковного мистецтва”, на п'ятому – “Історію церковного мистецтва”. Припускаємо, що у рамках цих предметів знаходилося місце і таким дисциплінам як палеографія (потреба читати давні тексти чи написи на іконах) та хронологія. У третьому та четвертому триріччі (1934/1935–1938/1939 акад. роках) роботи Богословської Академії низку курсів для студентів філософського факультету провадив І. Крип'якевич, якому рішенням від 24 грудня 1935 р. Академія надала титул *покликаного надзвичайного професора*⁴³. Серед них були “Історія і культура українців”, “З історії й культури України XV–XVII в.” та “З історії і культури України XVIII в.”, “Галицько-Володимирська Держава”, “Головні питання історії княжої доби”.

Під орудою І. Крип'якевича у Академії проходили три наукові семінари, один з яких носив назву “Історія близького Сходу”, інші – “Джерела до історії галицького духовенства XV–XVIII в.” та “Досліди над історією галицького духовенства XV–XVIII в.”. Що стосується першого, то він працював з 1935 р. Попри встановлену назву, учасники семінару (близько 20 осіб) займалися головню обговоренням джерел до історії греко-католицьких парафій та окремих населених пунктів (осель) в Галичині (археографічні видання, літописи, акти, грамоти), видань до місцевої історії, локальних збірок історичних матеріалів у парохіальних і громадських урядах, церквах, приходах, у приватних осіб, обговоренням джерел до вивчення локальної історії тощо. Виглядає так, що робота у семінарі повинна була спонукати учасників до пошуків у парафіях цікавих документів, рукописних книг та стародруків, метричних записів⁴⁴, що надавало їй не лише джерелознавчого характеру, але й певним чином підштовхувало до вивчення тієї ж палеографії чи генеалогії. Одним із результатів діяльності цього семінару стала підготовка його “Студій” під редакцією І. Крип'якевича, у яких опубліковано розвідку “Спис галицьких парафій XII–XVI ст.”⁴⁵.

У жовтні 1932 р. при Академії було відкрито Музей, покликаний збирати пам'ятки українського церковного мистецтва та всі інші предмети, пов'язані з історією української Церкви. Розміщувався цей Музей (його кустошем був Михайло Драган) у декількох кімнатах, коридорах та на сходових клітках будинку

⁴³ *Світильник істини. Джерела до історії Української католицької Богословської Академії у Львові*, 153.

⁴⁴ Там само, 348–349. Про це згадував один із тогочасних студентів І. Крип'якевича, відомий у майбутньому історика Василь Ленчик (Ленчик, “Д-р Іван Крип'якевич як професор Богословської Академії у Львові”, 571). Про особливості організації студентської наукової роботи у згаданому навчальному закладі див.: Коваль і Пахолок, “Студентська науково-дослідницька робота в системі чоловічої богословської освіти Галичини (1929–1939 роки)”, 21–24.

⁴⁵ Йдеться про: *Спис галицьких парафій XII–XVI ст.*, Львів, 1939, 56 с., що вийшов як перший том серії “Студії Семінара для історії Сходу Гр.-кат. Богословської Академії у Львові”. Інформацію про видання взято з: “Бібліографія друкованих праць І. Крип'якевича”, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, no. 8 (Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві), 57.

Академії. Мислився він його творцям як своєрідна навчальна інституція, фонди якої використовуватимуть у часі освоєння окремих предметів, насамперед церковного мистецтва. Зі зрозумілих причин йшлося про ікони, портрети церковних діячів, дерев'яну скульптуру, однак у Музеї можна було знайти і предмети з археологічних експедицій та розкопок, що провадилися під егідою Академії, рукописи, мінералогічну збірку тощо. До Музею прибували й окремі печатки, монети та медалі, число яких, щоправда, не перевищувало декількох десятків⁴⁶. Втім, окремі монети експонувалися з перших днів роботи Музею. Ймовірно, зібрані вони були завдяки старанням ректора о. Йосипа Сліпого⁴⁷. Поповненню фондів Музею сприяла пошукова робота, яку провадили учасники створеного в Академії у 1930-х рр. краєзнавчого гуртка. Завдяки їм Музей отримав окремі предмети церковної старовини та 19 монет⁴⁸. Усе це дозволяє стверджувати про появу у місті ще однієї збірки, яка слугувала б, серед іншого, для подальших дослідів на полі спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

Підсумуємо вищенаведене. Упродовж міжвоєнного періоду у Львові діяло декілька українських вищих шкіл, у тому числі – Український таємний університет та Греко-католицька богословська академія. Їх правовий статус та становище були різними. Перший був світською установою і працював нелегально, другий – релігійним навчальним закладом, діяльність якого влада дозволила. Це визначало особливості їхньої роботи, впливало на можливості підшукувати та наймати викладацькі кадри, легально проводити заняття і наукову діяльність. Певне місце у їх роботі займали й виклади з історії, які провадилися відомими львівськими вченими. Не оминали вони своєю увагою й спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. Передусім йшлося про палеографію, яка, поряд із дипломатикою, традиційно відігравала важливу роль у підготовці істориків. Йшлося як про теоретичні курси, так і практичні заняття-вправи з вироблення навичок читання давнього письма. Наукове реноме викладачів, що вели заняття зі спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у досліджуваних

⁴⁶ “Другий з’їзд українських музеологів: відкриття З’їзду і дискусія над проектом організації українських музеїв”, *Діло*. 1933. 9 липня. (чис. 176) (підписано: за комітет: Д-р І. Свенціцький, д-р Я. Пастернак, д-р В. Кобільник, д-р М. Драган); *Світильник істини. Джерела до історії Української католицької Богословської Академії у Львові*, 411–419. У 1936–1937 рр. до згадано Музею прибуло 5 предметів нумізматики. (*Світильник істини. Джерела до історії Української католицької Богословської Академії у Львові*, 315).

⁴⁷ Д. р. В. С., “Музей церковного мистецтва при Богословській академії у Львові”, *Діло*. 1932. 26 жовтня. (чис. 238). Відомості про цей Музей, у тому числі газетні публікації, зібрано також у: *Світильник істини. Джерела до історії Української католицької Богословської Академії у Львові. 1928/1929–1944*, частина друга, матеріяли зібрав і опрацював д-р Павло Сениця. (Торонто, 1976), 243–259

⁴⁸ Ірина Хоркава, “Місце та роль краєзнавчої роботи студентів греко-католицької академії у Львові в її навчально-виховному процесі (1930-ті рр.)”, *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* по. 19, т. 1. (Дрогобич, 2018), 24.

вищих школах Львова, їхній попередній освітній досвід дозволяє стверджувати про належний рівень проведення занять, негірший, чим, до прикладу, в Університеті Яна Казимира.

На жаль, цього не можемо сказати про інші обставини, що супроводжували виклади, зокрема матеріальну базу. У класичному Львівському університеті ще за австрійських часів було сформовано потужну бібліотеку, отримано та закуплено нумізматичну та сфрагістичну колекції, а у 1920 р. відкрито спеціальну інституцію – Заклад допоміжних історичних наук, покликаний сприяти оволодінню їх основами⁴⁹. Зі зрозумілих причин, чогось співрозмірного з цим українські вищі школи слухачам запропонувати не могли, хоча на допомогу приходили такі інституції як Національний музей, бібліотека та музей Наукового товариства ім. Шевченка. Неспівмірним було й число студентів, які освоювали спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни у цих університетах. Однак, це не підважує того, що було зроблено вітчизняними вченими у згаданих українських вищих школах Львова міжвоєнного періоду для розвитку зазначених дисциплін, що дозволило продовжити безперервність їх викладання українськими професорами і після полонізації Львівського університету.

SPECIAL (AUXILIARY) HISTORICAL DISCIPLINES AT UKRAINIAN UNIVERSITIES OF LVIV IN THE INTERWAR PERIOD (1919–1939)

Oleksandr TSELUIKO

Ivan Franko National University of Lviv
Department of the Ancient Ukrainian History and Archival Studies
1 University str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: oleksandr.tseluyko@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-8973-6927

Lviv stands out as a prominent hub for the cultivation of special (auxiliary) historical disciplines in Ukraine. This distinction is largely attributable to the endeavors of the institution now known as The Ivan Franko National University of Lviv. The inaugural Department of auxiliary historical sciences in Ukraine was established within this university. Eminent scholars such as Franciszek Ksawery Liske, Teofil Modelski, Ivan-Yulian Shpytkovskyi, and Volodymyr Zvarych were associated with this institution.

Beyond this university, the teaching of these disciplines extended to other higher educational establishments in the city, including two Ukrainian institutions, namely The Ukrainian Undercover University and The Greek-Catholic Theological Academy, both operational during the interwar period.

The article underscores that the heightened efforts of the Ukrainian community in the city and region to establish these higher educational institutions were a direct response to their defeat in the Polish-Ukrainian war of 1918–1919 and the subsequent annexation of these territories by Poland. Following the Polonization of Lviv University, Ukrainian departments were dismantled, and Ukrainian

⁴⁹ Збережений інвентар бібліотеки Закладу допоміжних історичних наук Львівського університету містить 1379 найменувань відповідної літератури. Окрім того, у Закладі було окреме палеографічно-дипломатичне зібрання (194 позиції), збірка карт та атласів (30 од.), підбірка літератури до історичної географії (227 поз.).

professors were dismissed, making it temporarily unfeasible for Ukrainian students to pursue studies at Lviv University. Faced with these circumstances, Ukrainians opted to create their own educational institutions, leading to the formation of the Ukrainian Undercover University in 1921–1925.

Despite the absence of a dedicated department for special (auxiliary) historical disciplines, it was discovered that the Ukrainian Undercover University offered courses in these disciplines. Notably, historian Bohdan Barvinskyj taught a course on Latin paleography, while philologist Ilarion Svientsytskyj instructed on Cyrillic paleography. These courses were pragmatically oriented, preparing students for the analysis of historical sources. Ukrainian national institutions, including the National Museum in Lviv, served as educational foundations for these courses.

The research revealed that special (auxiliary) historical disciplines held a significant position in the scholarly pursuits of professors and students at the Ukrainian Undercover University. The magazine “Istorycznyj Visnyk” (1923) featured Myron Korduba’s exploration of the importance of further studies on geographical names and cadastral maps as vital sources for historical geography and toponymy. Additionally, Tadey Skotytskyj contributed an article on Ukrainian national and state insignias.

Another noteworthy institution founded in the 1920s was the Greek Catholic Theological Academy, conceptualized by Metropolitan Andrey (Sheptytskyj) as a Ukrainian Catholic University. The article suggests that elements of special (auxiliary) historical disciplines were integrated into courses on art history and Ukrainian history, taught by I. Svientsytskyj and I. Krypyakevych. The academy also established a museum dedicated to collecting artifacts related to Ukrainian church art and history, including seals, coins, and medals.

In the article’s conclusion, it is underscored that the contributions of Ukrainian scholars in these higher educational institutions during the interwar period played a pivotal role in advancing special (auxiliary) historical disciplines in Lviv. This legacy facilitated the continuity of their scholarly pursuits under the guidance of Ukrainian professors, even after the Polonization of Lviv University.

Keywords: special (auxiliary) historical disciplines, The Ukrainian Undercover University, The Greek-Catholic Theological Academy, Ivan Krypyakevych, Ilarion Svientsytskyj.

REFERENCES

- Ciara, Stefan. “Nauki pomocnicze historii 1869–1918”. *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)* / red. J. Maternicki, J. Pisulińska i L. Zaszkiłniak. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016, 373–382. (in Polish)
- Ciara, Stefan. “Nauki pomocnicze historii na Uniwersytecie Lwowskim do 1918 r.”. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka, t. III. Rzeszów, 2005, 199–211. (in Polish)
- Dudka, Maksym i Holovach, Yurii. *Tajemnyj universytet u Lvovi*. Preprynt ICMP-18-02U. Lviv, 2018. (in Ukrainian)
- Fedoryshchak, Roman. “Naukovo-pedahohichna diialnist Myrona Korduby v Ukrainському таємному universyteti”. *Teoriia ta metodyka navchannia i vykhovannia* no. 34 (2013): 178–189. (in Ukrainian)
- Ilkiv-Svydnytskyi, Mykola. “Gotfrid Ulikh i yoho studii z dopomizhnykh istorychnykh nauk u Lvivському universyteti (1784–1794)”. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka CCLXVIII (Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin)* (2015): 443–456. (in Ukrainian)
- Ilkiv-Svydnycki, Mykola, i Kaczmar, Wołodymyr. “Pierwszy katedry (1784–1805)”. *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)* / red. J. Maternicki, J. Pisulińska i L. Zaszkiłniak. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016, 51–64. (in Polish)

- Ilkiv-Swydnycki, Mykoła, i Kaczmar, Wołodymyr. “Po ponownym erylgowaniu Uniwersytetu (1817–1848)”. *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)* / red. J. Maternicki, J. Pisulińska i L. Zaskilniak. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016, 75–86. (in Polish)
- Ilkiv-Swydnycki, Mykoła. “W Liceum Lwowskim (1805–1817)”. *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)* / red. J. Maternicki, J. Pisulińska i L. Zaskilniak. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016, 65–73. (in Polish)
- Kachmar, Volodymyr. *Za ukraiński universytet u Lvovi. Ideia natsionalnoi vyshchoi shkoly u suspilno-politychnomu zhytti halytskykh ukrainsiv (kinets XIX – pochatok XX st.)*. Lviv: LDU imeni Ivana Franka, 1999. [in Ukrainian].
- Khorkava, Iryna. “Mistse ta rol kraieznavchoi roboty studentiv hreko-katolytskoi akademii u Lvovi v yii navchalno-vykhovnomu protsesi (1930-ti rr)”. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: Mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka* no. 19, t. 1. Drohobych, 2018, 21–27. (in Ukrainian)
- Kis, Yaroslav. “Do istorii rozvytku dopomizhnykh istorychnykh dystsyplin u Lvivskomu universyteti”. *Naukovo-informatsiinyi biuleten Arkhivnoho upravlinnia* (1963), 37–40. (in Ukrainian)
- Kolomyiets, Iryna. “Lvivska Hreko-katolytska Bohoslovska akademiia”. *Entsyklopediia Lvova*, t. 4. Lviv: Litopys, 2012, 269–271. (in Ukrainian)
- Koval, Ihor i Pakholok, Roman. “Studentska naukovo-doslidnytska robota v systemi cholovichoï bohoslovskoï osvity Halychyny (1929–1939 roky)”. *Obrii*. no. 1 (36). Ivano-Frankivsk, 2013, 21–24. (in Ukrainian)
- Kovalskyi, Mykoła. “Ivan Krypiakievych pro ukraińsku istoriohrafiiu z davnikh chasiv do ostannoï tretyny XIX st. (Sposterezhennia nad pershymy lektsiinyim universytetskyim kursom z ukraińskoï istoriohrafii)”. *Na sluzhbi Klio: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Liubomyra Romana Vynara z nahody 50-littia yoho naukovoi diialnosti*. Kyiv – Niu-York – Toronto – Paryzh – Lviv, 2000, 303–336. (in Ukrainian)
- Kovalskyi, Mykoła. “Lektsiinyi kurs Ivana Krypiakievycha z ukraińskoï istoriohrafii. Sproba poperednoho analizu”. *Ivan Krypiakievych u rodynnii tradytsii, nautsi, suspilstvi (Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Zb. nauk. prats)* no. 28 (2016): 842–862. (in Ukrainian)
- Kulchytska, Tetiana. “Lektsii Myrona Korduby v Ukrainському таємному universyteti u Lvovi (1921–1925) v konteksti tohochasnykh tsyklohrafichnykh vydan vyshchoi shkoly”. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoi biblioteki Ukrainy imeni V. Stefanyka*. no. 1 (2008), 167–177. (in Ukrainian)
- Lazechko, Petro. “Z istorii stvorennia ta diialnosti Ukrainського таємного universytetu u Lvovi (1921–1925 rr.)”. *Ukraiński istorychnyi zhurnal* no. 6 (1994): 64–71. (in Ukrainian)
- Ławrecki, Roman, i Szust, Roman. “Nauki pomocnicze historii 1918–1939”. *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)* / red. J. Maternicki, J. Pisulińska i L. Zaskilniak. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016, 383–396. (in Polish)
- Marchuk, Ihor. “Hreko-katolytska Bohoslovska Akademiia u Lvovi”. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, t. 2. Lviv, 2004, 191. (in Ukrainian)

- Mudryi, Vasyl. *Borotba za ohnyshche ukrainskoi kultury na zakhidnoukrainskykh zemliakh*. Lviv, 1923. (in Ukrainian)
- Mudryi, Vasyl. *Ukrainskyi universytet u Lvovi (1921–1925)*. Niurnberh, 1948. (in Ukrainian)
- Mudryj, Marian. “Spór o ukraiński uniwersytet we Lwowie na przełomie XIX i XX stulecia i Ukraiński [Tajny] Uniwersytet lat 1921–1925”. *Academia militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, całość zredagował, wstępem i zakończeniem opatrzył Adam Redzik. Kraków, wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015, 887–911. (in Polish)
- Sholohon, Liliia. “Ukrainskyi taiemnyi universytet u Lvovi (1921–1925 rr.)”. *Halychyna*, ch. 25–26. Ivano-Frankivsk, 2014, 368–372. (in Ukrainian)
- Shust, Roman i Tseluiko, Oleksandr. “Dopomizhni / spetsialni istorychni dystsypliny u Lvivskomu universyteti: istoriohrafiiia pytannia ta perspektyvy podalshoho doslidzhennia”. *Istoriia ta istoriky u Lvivskomu universyteti: tradytsii ta suchasnist (Do 75-littia stvorennia istorychnoho fakultetu)*: kolektyvna monohrafiiia, redaktor Leonid Zashkilniak ta Pavlo Sierzhengy. Lviv: PAIS, 2015, 141–153. (in Ukrainian)
- Tseluiko, Oleksandr. “Chy bula kafedra dopomizhnykh istorychnykh dystsyplin (nauk) u Lvivskomu universyteti u 1939–1941 rokakh?”. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka CCLXXI (Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin)* (2018): 792–805. (in Ukrainian)
- Tseluiko, Oleksandr. “Vykladannia paleohrafii u Lvivskomu universyteti u radianskyi period: prychnok do rozvytku spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin v Ukraini u druhii polovyni 1940-kh – pershii polovyni 1980-kh rr.”. *EMINAK. Naukovyi shchokvartalnyk* 3 (39) (lypen–veresen) (2022): 157–175. (in Ukrainian)
- Velykopolska, Uliana. “Teoretychni aspekty dzhereloznavstva u naukovi spadshchyni Myrona Korduby”. *Arkhivy Ukrainy* 3–4 (2008): 84–99. (in Ukrainian)
- Zashkilniak, Leonid. “Istoriia Ukrainy u Lvivskomu universyteti v 1921–1939 rr.”. *Naukovi zapysky NAUKMA. Istorychni nauky*, t. 169 (2015): 42–46. (in Ukrainian)
- Zashkilniak, Leonid. “Istoriia v Ukrainському taiemnomu universyteti (1921–1925 rr.)”. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu* no. 23 (2022): 178–198. (in Ukrainian)

УДК: 94(438+477)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4045>

POLISH POLICE IN AUTHORITIES' ATTITUDE TOWARDS JEWISH LEFTIST ORGANIZATIONS IN GALICIA BETWEEN THE WARS

Ivan FEDYK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: vanofedyk@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0002-7289-0124

The article covers various aspects of the Jewish community and its leftist organizations in Galicia during the interwar period (1918–1939). It concerns the political and social climate in Galicia, including the attitudes of the Polish government and local authorities towards Jewish leftist organizations. The author also examines the activities of these organizations and their support for the Soviet Union, as well as the arrests of Jewish leftists by the Polish police.

The interwar period (1918–1939) in Galicia was a tumultuous time for the Jewish community, as they faced a pressure from various political and social actors. This article draws upon a range of sources, including books, articles, and historical accounts, to provide a comprehensive overview of the attitude of Polish police to Jewish community and its leftist organizations in Galicia during this time period.

The article covers the political and social climate in Galicia, including the attitudes of the Polish government and local authorities towards Jewish leftist organizations. It is revealed that the Polish police viewed Jewish leftist organizations as a minor threat to national security and often engaged in strict measures to suppress their activities.

The article then delves into the activities of Jewish leftist organizations and their support for the Soviet Union. It is highlighted that these organizations were often driven by a desire to combat local powers and promote socialist ideals. They engaged in a range of activities, including political organizing, labor strikes, and cultural events. Furthermore, the article explores the relationship between these organizations and the Soviet Union, which provided funding and support for their activities. All these made them the assets of Soviets in the eyes of Polish authorities.

The work also sheds light on the arrests of Jewish leftists by the Polish police, which were often carried out on political charges and led to lengthy prison sentences. The article highlights several specific examples of such arrests and their consequences, including the imprisonment of several prominent Jewish leftists in the early 1930s.

Overall, this article provides a nuanced and detailed analysis of using the police in the attitude to the Jewish community and its leftist organizations in Galicia during the interwar period.

Keywords: Poland, Polish, Galicia, Lviv, Soviet Union, Jews, Jewish, police, authorities, attitude, leftists, communists, organizations, parties, arrests

During the interwar period (1918–1939), Galicia was a region in Central Europe that was home to a significant Jewish population. In this period, there were various leftist and communist organizations that emerged within the Jewish community.

The Bund: The Bund was a Jewish socialist political party that was active in Galicia during the interwar period. The party was committed to promoting workers'

rights and social justice, and it had a significant following among Jewish workers in Galicia. The Bund organized labor unions, cooperatives, and cultural events that were aimed at promoting socialist ideals and advancing the interests of Jewish workers.

The Jewish Communist Party of Galicia: The Jewish Communist Party of Galicia was another leftist organization that was active in the region during the interwar period. The party was affiliated with the Communist International and advocated for the establishment of a socialist state in Galicia. The party organized strikes, demonstrations, and other forms of direct action to advance its agenda.

The Poale Zion: The Poale Zion was a Jewish socialist party that was active in Galicia during the interwar period. The party was committed to promoting Jewish national liberation and building a socialist society in Palestine. The party organized cultural events, youth groups, and agricultural cooperatives to advance its agenda.

The Yiddish literary movement: The interwar period saw a flourishing of Yiddish literature in Galicia, much of which was associated with the leftist movement. Yiddish writers such as Isaac Bashevis Singer and Bruno Schulz produced works that reflected the concerns and aspirations of Jewish leftist organizations in Galicia.¹

Here are some examples of actions organized by Jewish leftist organizations in Galicia during the interwar period. These actions formed one of the factors, which provided reasons for Polish authorities to consider Jewish leftist organizations as anti-state ones.

In 1920, the Jewish Communist Party organized a strike of Jewish workers in the town of Stanislawow (now Ivano-Frankivsk). The strike was in protest against the Polish authorities' decision to close down Yiddish-language schools in the region.²

In 1927, the Jewish Socialist Labor Party organized a demonstration in Lviv to protest against the government's decision to close down Jewish cooperatives. The demonstration was attended by thousands of people and was one of the largest Jewish protests in interwar Poland.³

In 1931, the Jewish Communist Party organized a series of strikes and demonstrations in the city of Lviv to protest against unemployment and poverty among Jewish workers. The strikes and demonstrations were met with repression by the authorities. In 1936, the Jewish Communist Party organized a demonstration in Lviv to protest against the government's decision to ban Yiddish-language newspapers. The demonstration was broken up by the police, and several participants were arrested.⁴

¹ Rachel Manekin, *Galicia. YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Galicia>, 2010. (accessed April 25, 2023).

² Robert S. Wistrich, "The Jews of Poland and the Soviet Union". In *A History of the Jews in the Modern World*, 451–71. Palgrave Macmillan, 2018.

³ Emma Zohar, *Between Hope and Struggle: The Gender Struggle and the Jewish Socialist Parties in Interwar Poland*, *East European Jewish Affairs*, 2022, 52:1, 48–66, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13501674.2022.2083960> (accessed April 25, 2023).

⁴ Polonsky, Antony. "The Jews in Poland and the Soviet Union, 1918–1939". In *The Jews of Eastern Europe, 1918–1945*, edited by Isaiah Trunk, 39–68. Bloomington: Indiana University Press, 1985.

These examples illustrate the various ways in which Jewish leftist organizations in Galicia mobilized to protest against government policies and to defend the rights and interests of Jewish workers and communities. They organized strikes, demonstrations, and other forms of protest to raise awareness of issues affecting Jewish communities and to demand change from the authorities.

The Soviet Union supported Jewish leftist organizations in Galicia during the interwar period (1918-1939) in a variety of ways. Soviet government provided financial and logistical support to the Jewish Communist Party in Galicia. This support included funding for propaganda and organizing activities, as well as the provision of safe havens for party leaders who were forced to flee Poland.

The Soviet Union also provided military training and arms to Jewish leftist organizations in Galicia. It was intended to help these groups resist pressure from the Polish authorities and to prepare them for armed struggle. The USSR gave ideological support to Jewish leftist organizations too. This support included the dissemination of Marxist-Leninist ideology, as well as “anti-fascist” and “anti-imperialist” propaganda. Soviet publications and broadcasts were a major source of information and inspiration for Jewish leftists in Galicia.⁵ Also Soviet representatives lobbied international organizations such as the League of Nations and the Comintern to condemn Polish internal policies and to support the rights of Jewish communities in Poland.⁶

These facts demonstrate the depth and variety of Soviet support for Jewish leftist organizations in Galicia during the interwar period. While this support was not without its limitations and contradictions, it played an important role in the development of Jewish leftism in the region. Polish government and state defending agencies considered this support as interference in Poland’s internal affairs and saw it as a danger to still young Polish Second Republic. Taking into account the aggressive Stalinist rule, the Polish defensive structures could not help but understand that the presence of organizations that have a permanent connection with the Soviet totalitarian system could be fatal in the event of a repetition of the communist attack on Poland. To a large extent, this determined the attitude of the Polish authorities towards the aforementioned organizations and the level of use of the police in relation to them.

In their turn, Jewish leftist organizations actively supported the Soviet Union in various ways. Jewish Communist Party members in Galicia often spread Soviet propaganda and helped to organize pro-Soviet demonstrations and rallies. They also distributed literature and other materials promoting the Soviet Union and its policies. Other Jewish leftist organizations in Galicia sent volunteers to fight in the Spanish Civil War on the side of the Soviet-backed Republicans. These volunteers included members of the Jewish Communist Party and other leftist groups.⁷ Jewish leftists

⁵ Wistrich, Robert S. “The Jews of Poland and the Soviet Union”. In *A History of the Jews in the Modern World*, 451–71. Palgrave Macmillan, 2018.

⁶ Polonsky, Antony. “The Jews in Poland and the Soviet Union, 1918–1939”. In *The Jews of Eastern Europe, 1918–1945*, edited by Isaiah Trunk, 39–68. Bloomington: Indiana University Press, 1985.

⁷ David Engel, “The Galician Roots of Jewish Communism in Poland, 1918–1939”. *Jewish Social Studies* 7, no. 2 (2001): 26–56.

were also active in promoting Soviet-style socialism and advocating for closer ties with the Soviet Union. They saw the Soviet Union as a model for a more just and egalitarian society, and sought to emulate its policies and practices.

These facts illustrate the strong links between Jewish leftist organizations in Galicia and the Soviet Union during the interwar period. While these ties were not without controversy and debate, they helped to shape the political and ideological landscape of Jewish leftist movements in the region. However, they put organizations mentioned above in danger of being considered as the enemies of state and democracy.

That is why, the attitude of Polish political circles and public in general towards Jewish leftists was generally negative. Many of the mainstream Polish political parties were openly hostile to Jewish leftist organizations. They viewed these organizations as being subversive and a threat to the Polish state. The Polish government, which was controlled by these mainstream political parties, took a similar stance and sought to suppress the activities of Jewish leftist organizations through a range of repressive measures.

The Polish Socialist Party (PPS) was one of the few political parties that had a more positive attitude towards Jewish leftist organizations. The PPS was a socialist party that advocated for workers' rights and social justice, and had a significant Jewish membership. The party saw Jewish leftist organizations as allies in the struggle for social justice and equality, and worked closely with these organizations to achieve common goals.

The Bund, a Jewish socialist political party that was active in Galicia during the interwar period, also had a positive attitude towards the PPS. The two parties had a shared commitment to socialist ideals and worked together on a range of issues, including labor rights and the establishment of a Jewish homeland in Palestine.⁸

Overall, the attitude of Polish political parties towards Jewish leftist organizations during the interwar period was generally negative. While some socialist parties, such as the PPS, were more open to working with Jewish leftist organizations, the mainstream political parties were largely opposed to their activities and sought to suppress their influence due to the fact that they considered the cooperation with Stalinist Soviet Union a threat to the state and freedom.

The Polish government's attitude towards Jewish communist and leftist organizations in Galicia during the interwar period was generally hostile. The government was opposed to the spread of communism and socialism, and viewed Jewish leftist organizations as a threat to its authority.

In the early years of the interwar period, the Polish government attempted to suppress Jewish leftist and communist organizations through a series of arrests, raids, and censorship measures. As early as in 1924, the Jewish parties Bund and Paole Zion found themselves under increased police surveillance, which was reported to

⁸ "Polska Partia Socjalistyczna". *Jewish Virtual Library*. Accessed April 26, 2023. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/pps-polska-partia-socjalistyczna>.

the Lviv District government and Lviv Provincial Directorate.⁹ The government saw these organizations as a potential source of revolutionary activity and sought to curtail their influence.

The authorities also sought to limit the political rights of the Jewish population in Galicia, which made it difficult for Jewish leftist and communist organizations to operate freely. In 1925, for example, the Polish government passed a law that restricted the participation of minorities in local government, which effectively limited the ability of Jews to hold political office.¹⁰

Despite these challenges, Jewish leftist and communist organizations in Galicia continued to operate and advocate for their political ideals. The organizations were able to find support among the Jewish population in Galicia, which had been marginalized by Polish society.

In general, the Polish government's attitude towards Jewish communist and leftist organizations in Galicia during the interwar period was characterized by hostility, which, in turn, was determined by the ties with the USSR and constant attacks against the Polish government and state.

What concerns the local Galician authorities, they reacted to the activity of Jewish leftist organizations in Galicia in the same manner. Local power was often controlled by Polish political parties, which viewed Jewish leftist organizations as a threat to the stability and prosperity of the state. Often, the very suspicion of communist views could be the cause of the opening of an investigation¹¹. There were even executions, as in the case of Naphthal Bottwin on August 6, 1926¹², or deportations, as in the case of Leisor-Mendel¹³.

Local authorities employed a range of tactics to disrupt the activities of Jewish leftist organizations in Galicia and their cooperation with Soviets. One common tactic was the use of police for intimidation. On the other hand, Jewish leftists were often the target of physical attacks by right-wing groups, which to some extent were supported or encouraged by local authorities.¹⁴ The police and other law enforcement agencies also used violence to break up meetings and events organized by Jewish leftist organizations.¹⁵ In addition to these tactics, local authorities also employed censorship measures to limit the dissemination of leftist propaganda.

⁹ Державний архів Львівської області, фонд 108, опис 1, справа 577. арк. 1–4.

¹⁰ Peter D., Stachura, ed. *Poland Between the Wars, 1918–1939*. London: MacMillan Press Ltd., 1998. 73–87.

¹¹ Державний архів Львівської області, фонд 271, опис 1, справа 66. арк. 1–11.

¹² Ivan Fedyk, "Law Enforcement Structures as a part of national Policy concerning Jewish Population in Galicia in Interwar Poland." *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 19–20 (2018–2019): 239.

¹³ Державний архів Львівської області, фонд 123, опис 1, справа 434. арк. 1–7.

¹⁴ Kazimierz Redzinsky, "Studenci żydowscy we Lwowie w latach 1918–1939". *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie* 25 (2016): 585.

¹⁵ Vladimir Levin, "Jews in the Interwar Period". *Jewish Galicia and Bukovina*. Accessed April 25, 2023. <https://jgaliciabukovina.net/134265/article/bohorodzany-brotchin-jews-interwar-period>.

Local power also targeted individual members of Jewish leftist organizations, particularly those who were seen as leaders or agitators. These individuals were subject to arrest, imprisonment, and harassment by the police and other law enforcement agencies, which was meant to deter others from joining or supporting the organization.¹⁶ Thus, tried to disrupt and suppress these organizations, which were seen as a threat to the stability and security of Polish society.

The Polish police acted towards Jewish leftist organizations in Galicia during the interwar period (1918-1939) generally in a repressive manner. The police were directed by the Polish government to suppress the activities of these organizations, which were seen as a threat to the stability of the state.

The police employed a range of actions to disrupt the activities of Jewish leftist organizations in Galicia. One of the most common tactics was the use of raids and arrests to stop meetings and events. Police would often raid leftist organizations' offices, confiscate materials, and arrest members. The police also monitored and surveilled these organizations, keeping a watchful eye on their activities and members.

The police also followed individual members of Jewish left-wing organizations, particularly those who were seen as the ones who could start some violence as well as those who were suspected in the connections with Soviet agencies. These individuals were subject to arrest, imprisonment, and harassment by the police, which was meant to deter others from joining or supporting the organization as well as from having contacts with the USSR.

Here are some examples of the authorities' actions against Jewish leftist organizations in Galicia during the interwar period:

In 1923, the Polish government passed a law prohibiting the use of Yiddish in political meetings, which made it difficult for Jewish leftist organizations to hold rallies and disseminate their ideas.¹⁷

In 1930, the authorities in Lviv raided the offices of the Jewish Socialist Labor Party and arrested several of its leaders, including the editor of its newspaper. The raid was part of a broader crackdown on leftist organizations in Poland, which were seen as a threat to the stability of the state. In 1934, the Polish government passed a law banning communist parties and organizations, including the Jewish Communist Party of Galicia. The authorities arrested several of the party's leaders and charged them with conspiracy against the state.¹⁸

In 1936, the police arrested several members of the Jewish Communist Party of Galicia and charged them with conspiring against the state. The arrests were part of

¹⁶ Vladimir Levin, "Jews in the Interwar Period". *Jewish Galicia and Bukovina*. Accessed April 25, 2023. <https://jgaliciabukovina.net/134265/article/bohorodczany-brotchin-jews-interwar-period>.

¹⁷ Bogusław Lesnodorski, "Jewish Political Parties in Poland between the Two World Wars". *Jewish Political Studies Review* 15, no. 1/2 (2003): 97-131.

¹⁸ Mariusz Mohyluk, *Z Dziejow policji Panstwowej w II Rzeczypospolitej*. https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/14107/1/M_Mohyluk_Z_dziejow_policji_panstwowej_w_II_Rzeczypospolitej.pdf

a broader campaign to suppress leftist organizations in Poland, and they were meant to deter others from joining or supporting the party.¹⁹

These examples illustrate the various ways in which the authorities in Galicia and Poland more broadly sought to suppress Jewish leftist organizations during the interwar period. They employed a range of tactics, including censorship, arrests, and raids, in order to disrupt and limit the activities of these groups.

Here are some examples of police actions against Jewish leftist organizations in Lviv during the interwar period:

In 1925, the police in Lviv raided the headquarters of the Jewish Communist Party and arrested several of its leaders. The authorities accused the party of engaging in anti-state activities and sought to disrupt its operations. In 1930, the police in Lviv arrested several members of the Jewish Socialist Labor Party and charged them with conspiracy against the state.²⁰ The authorities accused the party of collaborating with communist groups and sought to disrupt its activities.

In 1925 the authorities gave new instructions to the police for political arrests, which allowed policemen raid politically suspicious persons and organizations. In 1933, the police in Lviv arrested several members of the Jewish Communist Party and charged them with distributing anti-state propaganda. The authorities accused the party of seeking to overthrow the government and sought to disrupt its operations.²¹

In 1936, the police in Lviv arrested several members of the Jewish Communist Party and charged them with conspiring against the state. The authorities accused the party of collaborating with foreign powers and sought to disrupt its operations.²²

In 1930, the Polish authorities arrested several members of the Jewish Communist Party in Lviv, including its secretary, Salomon Morel. They were charged with anti-state activities and distributing Communist propaganda. Morel was eventually released, but many other party members were sentenced to prison terms.²³

In 1931, the Polish police arrested several Jewish leftists in connection with a series of bombings in Lviv. The bombings were attributed to a group called “The Revolutionary Youth”, which was linked to the Communist Party. The suspects were interrogated and tortured, and several were eventually sentenced to prison terms or forced labor. In 1934, the Polish authorities arrested several members of the Jewish

¹⁹ Antony Polonsky, “The Jews in Poland and the Soviet Union, 1918–1939”. In *The Jews of Eastern Europe, 1918–1945*, edited by Isaiah Trunk, 39–68. Bloomington: Indiana University Press, 1985.

²⁰ Robert, S. Wistrich, “The Jews of Poland and the Soviet Union”. In *A History of the Jews in the Modern World*, 451–71. Palgrave Macmillan, 2018.

²¹ Krzysztof Halicki. *Policja polityczna w Polsce w okresie międzywojennym, [w:] Wywiad i kontrwywiad wojskowy w II RP*, Tom I pod red. T. Dubickiego, Łomianki 2010, 295–313. (301).

²² Antony Polonsky, “The Jews in Poland and the Soviet Union, 1918–1939”. In *The Jews of Eastern Europe, 1918–1945*, edited by Isaiah Trunk, 39–68. Bloomington: Indiana University Press, 1985.

²³ David Engel, “The Galician Roots of Jewish Communism in Poland, 1918–1939”. *Jewish Social Studies* 7, no. 2 (2001): 26–56.

Socialist Party in Lwow, including its leader, Nachman Syrkin. They were charged with anti-state activities and promoting leftist ideas. Syrkin was eventually released, but the party was banned and many of its members were forced into exile or went underground.²⁴

In 1937, the Polish police arrested several Jewish Communists in Lviv and other cities in Galicia, including many members of the local Communist Youth organization. They were charged with anti-state activities and distributing Communist propaganda. Many were sentenced to prison terms or forced labor, while others were executed or died in prison.²⁵

These examples illustrate the various ways in which the police in Lviv and the surrounding region sought to suppress Jewish leftist organizations during the interwar period. They employed a range of tactics, including arrests and charges of anti-state activities, in order to disrupt and limit the activities of these groups.

Overall, the Polish police acted in a repressive and hostile manner towards Jewish leftist organizations in Galicia during the interwar period. The police employed a range of tactics to disrupt and suppress these organizations, which were seen as a threat to the stability and security of the state.

ПОЛЬСЬКА ПОЛІЦІЯ У СТАВЛЕННІ ВЛАДИ ДО ЄВРЕЙСЬКИХ ЛІВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У МІЖВОЄННІЙ ГАЛИЧИНІ

Іван ФЕДИК

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: vanofedyk@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0002-7289-0124

Стаття висвітлює різні аспекти діяльності єврейської громади та її лівих організацій у Галичині міжвоєнного періоду (1918–1939). Йдеться про політичний та суспільний клімат у Галичині, зокрема про ставлення польського уряду та місцевої влади до єврейських лівих організацій. Автор також досліджує діяльність цих організацій та їхню підтримку Радянського Союзу, а також арешти польською поліцією єврейських лівих.

Міжвоєнний період (1918–1939) у Галичині був неспокійним для єврейської громади, оскільки вона стикалася з тиском різних політичних і соціальних чинників. Ця стаття, що базується на низці джерел, включаючи книги, статті та історичні документи, є оглядом ставлення польської поліції до єврейської громади та її лівих організацій у Галичині в цей період.

²⁴ Shmuel Spector, “The Jewish Socialist Party in Poland and Galicia: 1897–1939”. *Jewish Social Studies* 8, no. 2 (2002): 31–68.

²⁵ Andrzej Dworzaczek. *Policja Państwowa w woj. lwowskim w latach 1919–1939*. <https://kuriergalicyjski.com/policja-panstwowa-w-woj-lwowskim-w-latach-1919-1939/#:~:text=Na%20terenie%20miasta%20Lwowa%20istnia%C5%82o,nad%20policj%C4%85%20w%20ca%C5%82ym%20wojew%C3%B3dztwie>.

Стаття висвітлює політичний та суспільний клімат у Галичині, зокрема ставлення польського уряду та місцевої влади до єврейських лівих організацій. Виявлено, що польська поліція розглядала єврейські ліві організації як незначну загрозу національній безпеці та часто вживала суворих заходів для придушення їх діяльності.

Далі в статті йдеться про діяльність єврейських лівих організацій та їхню підтримку Радянського Союзу. Підкреслюється, що ці організації часто керувалися бажанням боротися з місцевою владою та просувати соціалістичні ідеали. Вони брали участь у різноманітній діяльності, включаючи політичні організації, робітничі страйки та культурні заходи. Крім того, у статті досліджуються відносини між цими організаціями та Радянським Союзом, який фінансував і підтримував їх діяльність. Усе це робило їх агентурою Радянського Союзу в очах польської влади.

Стаття також проливає світло на арешти польською поліцією єврейських лівих, які часто проводилися за політичними звинуваченнями та призводили до тривалих тюремних термінів. У статті є конкретні приклади таких арештів та їхніх наслідків, зокрема ув'язнення кількох відомих єврейських лівих на початку 1930-х років.

Загалом праця містить детальний аналіз використання поліції у ставленні до єврейської громади та її лівих організацій у Галичині у міжвоєнний період.

Ключові слова: Польща, поляки, Галичина, Львів, Радянський Союз, євреї, поліція, влада, ставлення, ліві, комуністи, організації, партії, арешти

REFERENCES

- Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koyi oblasti, fond 108, opys 1, sprava 577. ark. 1–4. (in Ukrainian)
- Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koyi oblasti, fond 123, opys 1, sprava 434. ark. 1–7. (in Ukrainian)
- Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koyi oblasti, ôñä 271, opys 1, sprava 66. ark. 1–11. (in Ukrainian)
- Dworzaczek, Andrzej. *Policja Państwowa w woj. lwowskim w latach 1919–1939*. <https://kuriergalicyjski.com/policja-panstwowa-w-woj-lwowskim-w-latach-1919-1939/#:~:text=Na%20tereniu%20omiasta%20Lwowa%20istnia%C5%82o,nad%20policj%C4%85%20w%20ca%C5%82ym%20wojew%C3%B3dztwie>. (in Polish)
- Engel, David. “The Galician Roots of Jewish Communism in Poland, 1918–1939”, *Jewish Social Studies* 7, 2 (2001). (in English)
- Fedyk, Ivan. “Law Enforcement Structures as a part of national Policy concerning Jewish Population in Galicia in Interwar Poland.” *Naukovi Zoshyty Istorychnoho Fakultetu Lvivskoho Universytetu*, 19–20 (2018–2019). (in English)
- Halicki, Krzysztof. *Policja polityczna w Polsce w okresie międzywojennym, Wywiad i kontrwywiad wojskowy w II RP*, Tom I pod red. T. Dubickiego, Łomianki, 2010. (in Polish)
- Lesnodorski, Bogusław. “Jewish Political Parties in Poland between the Two World Wars”, *Jewish Political Studies Review* 15, 1/2 (2003). (in English)
- Levin, Vladimir. “Jews in the Interwar Period”. *Jewish Galicia and Bukovina*. Accessed April 25, 2023. <https://jgaliciabukovina.net/134265/article/bohorodczany-brotchin-jews-interwar-period>. (in English)
- Manekin, Rachel. *Galicia. YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. 2010. <https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Galicia> (accessed April 25, 2023) (in English)
- Mohyluk, Mariusz. *Z Dziejow policji Panstwowej w II Rzeczypospolitej*. https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/14107/1/M_Mohyluk_Z_dziejow_policji_panstwowej_w_II_Rzeczypospolitej.pdf (in Polish)
- Polonsky, Antony. “The Jews in Poland and the Soviet Union, 1918–1939”. In *The Jews of Eastern Europe, 1918–1945*, edited by Isaiah Trunk, Bloomington: Indiana University Press, 1985. (in English)

- “Polska Partia Socjalistyczna”. *Jewish Virtual Library*. Accessed April 26, 2023. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/pps-polska-partia-socjalistyczna>. (in Polish)
- Redzinsky, Kazimierz. “Studenci żydowscy we Lwowie w latach 1918–1939”. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*, 25 (2016). (in Polish)
- Spector, Shmuel. “The Jewish Socialist Party in Poland and Galicia: 1897–1939”. *Jewish Social Studies* 8, 2 (2002): 31–68. (in English)
- Stachura, Peter D. *Poland Between the Wars, 1918–1939*. London: MacMillan Press Ltd., 1998. (in English)
- Wistrich, Robert S. “The Jews of Poland and the Soviet Union”. *In A History of the Jews in the Modern World*, Palgrave Macmillan, 2018. (in English)
- Zohar, Emma (2022) *Between Hope and Struggle: The Gender Struggle and the Jewish Socialist Parties in Interwar Poland*, *East European Jewish Affairs*, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13501674.2022.2083960> (accessed April 25, 2023). (in English)

УДК: 94:323.22/.28(477)''1985/1987'':37-051(477.83-25)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4026>

ОСВІТЯНИ ЛЬВОВА НА ЕТАПІ ПРОГОЛОШЕННЯ ПОЛІТИКИ “ПЕРЕБУДОВИ” У 1985–1987 рр.

Соломія ЯКИМОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
e-mail: yakymovychsolomiia@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5355-5718

На основі опрацювання неопублікованих архівних матеріалів, у статті з'ясовано динаміку сприйняття львівськими освітянами політики “перебудови” на першому етапі її впровадження у 1985–1987 р. Зокрема, висвітлюється первинна рецепція освітнього середовища Львова партійних ініціатив ширшого залучення педагогічних колективів до розгортання “перебудовних” новацій та реформи системи освіти. У статті йдеться й про участь та ставлення учительських, викладацьких, шкільних та студентських колективів до виникнення і діяльності перших “неформальних” товариств й самодіяльних організацій, де чільними були представники освітніх професій.

Ключові слова: освітяни, Львів, “перебудова”, комуністична влада, “неформальні” товариства, національно-демократичний рух.

На зламі 80-х рр. ХХ ст. економічний механізм Радянського Союзу вичерпує свій потенціал і ставить країну на межу стрімко наростаючої кризи. Відтак, низький стан добробуту громадян СРСР почав загрожувати владній монополії комуністичної партії і міг призвести до розпаду країни. Тому новий генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов у 1985 р. проголосив курс на реформи, які згодом отримали назву “перебудова”. У контексті її здійснення він постійно підкреслював необхідність реформування освітньої системи країни, вказуючи на її винятковість у процесі навчання та виховання радянської молоді – майбутніх сподвижників “перебудовних” починів. Наприклад, із трибуни квітневого пленуму 1985 р. лунали гучні гасла прискорити науково-технічний прогрес, пришвидшивши розвиток радянської науки та розгорнувши реформу народної освіти¹. У 1986 р. на XVII з'їзді КПРС освітян закликали відходити від стереотипів періоду “застою” і сміливо запроваджувати інноваційні методи навчання та виховання радянської молоді, яка буде продовжувати будувати комуністичне суспільство². На нараді завідувачів кафедр суспільних наук М. Горбачов підкреслював, що марксистсько-ленінське світобачення молоді повинно бути результатом їх внутрішніх переконань³. У 1987 р. на жовтневому пленумі ЦК він говорив про

¹ *Правда*, 25 апреля, (1985): 1–3.

² *Правда*, 28 февраля, (1986): 1–4.

³ Львівський обком Компартії України, ДАЛО, ф. 3, оп. 59, спр. 84, арк. 19–20.

перші успіхи освітянських новацій, які підтверджували правильність компартійного вибору у відновленні ленінської концепції виховання та навчання підростаючого покоління⁴.

Незважаючи на цю компартійну риторику, така прискіплива увага лідера країни до освітян мала під собою раціональне підґрунтя. Він виразно усвідомлював, що система освіти і її безпосередні учасники відіграють важливу роль у формуванні комуністичного, а відтак російського світогляду громадян багатонаціональної держави. Це – “армія” вчителів, викладачів, науковців, вихователів, тренерів, а головне – довірених їм молодіжних колективів. Їй була відведена роль ключового інструменту продукування світоглядних конотацій концепції вирощування “радянської людини”. У свою чергу така “радянська” слугувала надійним камуфляжем російської імперської традиції, захованої в оболонку комуністичної інтернаціональної доктрини. Все це перетворювало освітян Радянського Союзу на важливий об’єкт, диктованого Москвою, політичного процесу⁵.

Однак, Михайло Горбачов не врахував, що справжні функції освітян завжди були, є і будуть набагато глибшими за виконання сьогочасних політичних завдань домінування одного етносу над іншим. Вони беззаперечно є продуктом національного історичного процесу та несуть відповідальність за формування особистості, її світогляду, духовних і моральних цінностей, за процес передачі знань від покоління до покоління, перетворення народу в повноцінну націю та збереження її історичної пам’яті й етнічного “генетичного коду”.

Тому освітянам притаманний особливий спосіб мислення і тип духовності. І хоча у радянські часи їх справжня педагогічна парадигма нівелювалась й українським освітянам відводилася невласлива роль вихователів чужорідного типу проросійської особистості, педагогічні працівники все ж намагалися бути латентними ретрансляторами тягlosti вітчизняних національних ознак. Особливо гуманітарії, що працювали у такому здавна патріотично налаштованому місті як Львів. Відтак, “перебудовні” процеси у Львові, завдяки його політичним, релігійним та соціокультурним особливостям, відбувався за унікальним і дуже стрімким сценарієм.

Історіографічна оцінка проблеми участі освітян у політичних процесах неодноразово була предметом наукового розгляду. Серед останніх здобутків слід виокремити наукову конференцію “Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI ст.)”, проведена науковцями Інституту українознавства імені Івана Крип’якевича НАН

⁴ *Матеріали XIX Всесоюзної конференції Коммунистической партии Советского Союза 28 июня – 1 июля 1988 года*, (Москва: Политиздат, 1988), 160.

⁵ Н. Шліхта, “Деїдеологізація” освіти в роки перебудови: причини, напрями, реформи, суперечності”, *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, Т. 130. (2012), 37–42, отримано доступ 1 вересня 2022: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1805/Shlikhta_Deideolohizatsiia_osvity.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

України. Її друквані матеріали об'єднали близько тридцять статей, що досліджували роль педагогічних працівників та їх вихованців у державотворчих процесах ХХ ст.⁶ “Перебудовного” періоду стосувалась публікація Олександри Чури, на сторінках якої вона висвітлила алгоритми декомунізації шкільної освіти Львова на зламі 80–90-х рр. ХХ ст.⁷ Участь львівського студентства у антирадянському русі 50–60-х рр. ХХ ст. вивчав науковець Львівського університету Роман Генега у монографії “Студентство міста Львова в українському національному русі 1944–1953 років: історіографія проблеми”⁸. Розгорнутий аналіз русифікації освітнього процесу подав науковець Іван Коляска в праці “Освіта в радянській Україні”. Автор дослідив дискримінаційні накази радянської влади від початку встановлення окупаційного режиму до середини 1960-х рр.⁹ Становище шкільної освіти в період нацистської та радянської окупації України студійовано в статті Степана Сворака “Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період”¹⁰.

Однак, українські та закордонні науковці обходять увагою проблему місця та ролі освітнього середовища у розгортанні національно-демократичного руху у Львові другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. Ця прогалина й спричинила наш науковий інтерес. Тому авторка ставить перед собою завдання висвітлити участь львівських освітян у процесах, що передували поваленню російської комуністичної влади у місті, а відтак – відновленню державної самостійності України. Джерельну базу студії складає неопублікований архівний матеріал й тогочасні періодичні видання.

У 1985 р. у невиробничій сфері Львова працювало 18 % осіб від загальної кількості зайнятих в народному господарстві Львівщини. Освітню мережу міста представляли усі ті, хто професійно навчали та виховували підростаюче покоління. Це 10 вищих навчальних закладів, в яких навчалось 56 тис. студентів, 26 технікумів та 32 тис. учнів, 31 училище, яке об'єднувало 50 тис. учнів, 116 шкіл, де працювало 6 тис. вчителів і навчалось 103 тис. учнів та 172 дитячих садки і 32 тис. дітей¹¹. До них додавалися науковці та аспіранти дослідних

⁶ *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (ХХ – початок ХХІ ст.)*. відп. ред. Ігор Соляр, (Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2018): кн. 1, 436.

⁷ Олександра Чура, “Демократизація шкільної освіти Львова на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. кризь призму компартійного ставлення”, *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (ХХ - початок ХХІ століть)*. (Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2018): 354–358.

⁸ Роман Генега, “Студентство міста Львова в українському національному русі 1944–1953 років: історіографія проблеми”, *Український історичний збірник*. No. 9, (2006): 421–436.

⁹ Іван Коляска, *Освіта в Радянській Україні*. (Toronto: Peter Martin Associates, 1970), 246.

¹⁰ Степан Сворака, “Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період”, *Український історичний журнал*. No.2, (1997): 28–42.

¹¹ Олександра Чура, “Демократизація шкільної освіти Львова на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. кризь призму компартійного ставлення”, *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (ХХ – початок ХХІ століть)*. (Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2018): 355.

інститутів, тренери юнацьких спортивних шкіл, вихователі дошкільних закладів, екскурсіводи, музейні працівники, співробітники картинних галерей та виставкових залів, місцеві краєзнавці, письменники й поети, літературознавці, релігієзнавці, мистецтвознавці, що працювали у радянських громадських фондах та організаціях.

Сприйняття ними “перебудовних” початків зразка 1985 р. було неоднозначним. Частина освітян Львова реагувала на них досить інертно, не вбачаючи поштовху до кардинальних змін. Це пояснювалося тим, що п’ятдесят років радянська влада намагалася перетворити освітян на слухняну виконавчу масу, яка звикла покладатися на партійні ініціативи, керуватися офіційною комуністичною ідеологією та з послухом виконувати вказівки московського центру. Окрім того давалася взначки велика кількість радянського кадрового освітнього потенціалу переміщеного до Львова після закінчення Другої світової війни й узурпації росіянами західноукраїнських земель. Відтак, зберігалась засторога неминучого покарання за відступи від диктованих ними антиукраїнських норм навчання та виховання. Негативним явищем було й те, що фінансування праці освітян здійснювалося не найкраще. Їх низькі зарплати, особливо у розрізі найчисельнішого шкільного й передшкільного рівня, узалежнювали педагогічних працівників та сковували їх соціальну активність.

Проте, для освітян не було таємницею, що компартійна влада постійно наголошувала на вдосконаленні вивчення російської мови як засобу інтернаціонального спілкування. Вони щодня відчували дію негласної вказівки витіснити українську мову з освіти, робити все для того, щоб вільне володіння російською мовою стало громадянським обов’язком, а тому – нормою. Тобто, освітнє середовище як ніяке інше виразно бачило спроби утвердити двомовність, що насправді було продуманим кроком до повного зросійщення українства.

У іншій частини львівських освітян не втрачався самодостатній рівень національної пам’яті, був збереженим дух непокори та негативне ставлення до проросійського партійного керівництва міста. Тому чисельність львівських освітян в лавах комуністичної партії була значно нижчою, ніж загалом в УРСР¹². Більше того, починаючи з 1985 р. у Львові з’явилася тенденція до зменшення партійного прошарку серед вчителів: їх чисельність зростала, а прийом в партію не збільшувався¹³. Наприклад, у вказаному році доктор філософських наук, професор Львівського політехнічного інституту звітував, що в навчальному закладі було багато безпартійних викладачів, 21 з яких працював на кафедрі суспільних наук¹⁴.

У 1985 р. почастишали випадки, коли випускники львівських навчальних закладів подавали документи у духовні семінарії. Йшлося про студентів політехнічного, медичного, зооветеринарного та поліграфічного інститутів¹⁵.

¹² Львівський обком Компартії України, ДАЛО, ф. 3, оп. 59, спр. 89, арк. 51–52.

¹³ Там само, арк. 52.

¹⁴ Там само, арк. 51–59.

¹⁵ Львівський обком Компартії України, ДАЛО, ф. 3, оп. 59, спр. 84, арк. 19–20.

Партійним організаціям цих навчальних закладів було дано вказівку вести боротьбу з усім тим, що суперечить природі радянського способу життя¹⁶. Упродовж року у Львові було затримано 28 осіб за продаж релігійної атрибутики – календарів, ікон, хрестиків і статуєток¹⁷.

Незважаючи на це, з трибуни XXIV партконференції міськкому 7 грудня 1985 р. керівник Львівського відділення Інституту теоретичної фізики Ігор Юхновський заявляв про те, що впершу чергу слід реформувати радянську систему освіти, назвавши її патріархальною. Його підтримував директор СШ № 85 Я. Скоропад, який відзначав винятковий формалізм у веденні шкільної документації¹⁸. У 1985 р. почастішали скарги на недостойну поведінку партійних керівників львівських шкіл в анонімних листах. Приміром, невідомі автори жалілися на секретарів парткомів СШ № 46, 51, 61, які вели недостойний спосіб життя¹⁹. Однак, найбільш резонансними були персональні справи студентки політехнічного інституту В. Осадчої – за втаємничення партійності та вчителів СШ № 46 В. Іванова й СШ № 50 Віктора Мосейчонка – за наклепи на радянський устрій²⁰.

У таких умовах партапарат був змушений посилювати ідеологічний тиск на педагогічний персонал Львова. Так 30 жовтня 1985 р. відділ агітації і пропаганди Залізничного райкому розпочав вивчати стан ідеологічної роботи у львівських школах. За результатами перевірки, інформація була засекречена, а у висновках добре читалася стурбованість влади морально-психологічним кліматом у навчальних трудових колективах міста. Найбільш небезпечними були: схильність безпартійних до об'єднання у невідконтрольні організації, апатія до пропаганди досягнень соціалізму, захоплення капіталістичними цінностями, неприйняття атеїзму та уніатські переконання, ігнорування втілення партійних постанов, імітація зацікавленості у комуністичному вченні, незнання марксистської доктрини та втрата авторитету парткомів²¹.

Секретна інформація міськкому від 2 січня 1985 р. фіксувала активізацію невідконтрольних партії суспільних об'єднань. Виявилось, що на львівських вулицях: Вірменській, Коперника, Ставропігійській, Підвальной, Лисенка, проспекті Ленінського комсомолу, площах Ринок, Рози Люксембург та Адама Міцкевича несанкціоновано збиралась молодь шкільного віку – носії тогочасних субкультур. У цьому середовищі були поширеними аполітичні погляди, що межували із антирадянщиною²². У липні 1985 р. завідувач відділом пропаганди Залізничного райкому А. Покровський сигналізував, що викладач історії ПТУ № 26 О. Романко висловлював прихильне ставлення до Степана Бандери

¹⁶ Львівський міськком Компартії України, ДАЛО, ф. 4, оп. 41, спр. 1, арк. 48–51.

¹⁷ Львівський обком Компартії України, ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 185, арк. 19–20.

¹⁸ Львівський міськком Компартії України, ДАЛО, ф. 4, оп. 41, спр. 1, арк. 117–121.

¹⁹ Львівський обком Компартії України, ДАЛО, ф. 3, оп. 56, спр. 92, арк. 24–25.

²⁰ Там само, арк. 35–53.

²¹ Залізничний райком Компартії України, ДАЛО, ф. 8, оп. 43, спр. 9, арк. 1–38.

²² Львівський міськком Компартії України, ДАЛО, ф. 4, оп. 41, спр. 41, арк. 1–2.

і польського руху “Солідарність”. Його було звільнено з посади та передано справу в КДБ²³. Утисків зазнавали й педагогічні працівники, що були таємними прихильниками греко-католицької конфесії. Наприклад, за релігійні переконання було звільнено з посади завідувачку львівського дитячого садка № 7 М. Черник²⁴.

Офіційно розпочинаючи “перебудову” у 1986 р. на XXVII з’їзді КПРС, Михайло Горбачов проголосив курс на демократизацію всіх сторін життя народу із її головним засобом – політикою дозованої “гласності”. Він пафосно наголошував, що у радянському суспільстві не повинно бути закритих для критики “зон” й акцентував на потребі переосмислення історії, в якій не має бути “білих плям”. Але насправді компартійна верхівка розуміла, що таке “переосмислення” аж ніяк не повинно було руйнувати базові принципи радянської ідейності. Відтак, одночасно звучали заклики про повернення до ленінських норм, відповідно до яких освітянські реформи мали відбуватися виключно на марксистських принципах.

Однак, навіть контрольована “гласність” в освітньому середовищі Львова мала неочікувані, для місцевого партапарату, наслідки. Серед львівського студентства посилювалося захоплення українським музичним фольклором, українською авторською піснею, західною музикою, модою та відеозаписами “сумнівного змісту особливо під час дискотек”²⁵. Про це секретно сигналізували в міському перший секретар Червоноармійського райкому Володимир Волков та секретар парткому ВО “Електрон” І. Курза. Наприклад, 30 травня 1986 р. вони зафіксували утворення самодіяльних молодіжних організацій. Так у студентських кафе Львівського зооветеринарного інституту “Данко”, Лісотехнічного інституту – “Лісова пісня”, гуртожитках Державного університету імені Івана Франка, Медичного інституту, Будівельного технікуму, Автодорожнього технікуму та Житлово-комунального технікуму було помічено гуртування молоді під егідою суспільно-політичного клубу “Діалог”.

Для контролю над цими самодіяльними організаціями у Міському клубі творчої молоді, відомому як КТМ, під комсомольським патронатом 16 жовтня 1986 р. створено Львівське об’єднання молодіжних клубів, у складі якого знаходилося 27 студентських об’єднань дискусійно-політичного, історично-пошукового, мистецького та спортивного гатунків²⁶. У керівному комсомольському середовищі організовували курси ведучих і організаторів молодіжних заходів, навчання в яких тривало три місяці. У цей час при міському ЛКСМУ було сформовано музичний патруль, а при міському КПРС-КПУ –

²³ Львівський міський Компартії України, ДАЛО, ф. 4, оп. 45, спр. 13, арк. 29–36.

²⁴ Там само, оп. 41, спр. 41, арк. 68–71.

²⁵ Львівський обком Компартії України, ДАЛО, ф. 3, оп. 59, спр. 89, с. 51–59.

²⁶ Василь Чура, “Зародження “неформальних” спілок Львівської області у другій половині 80-х рр. XX ст.”, *Всеукраїнський науковий журнал “Мандрівець”*, № 2,(2009): 60–63.

відділ боротьби з ідеологічними диверсіями та спеціальний загін “Мода” щодо протидії західній відеопродукції²⁷.

З ініціативи ЦК КПРС у березні 1987 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову “Про основні напрями перебудови вищої та середньої освіти”. Вона дала поштовх до розвитку освітнього самоврядування. Тому громадянська позиція львівських освітян зазнала певної патріотичної активізації²⁸. У Львові продовжували виникати невідконтрольні владі об’єднання та молодіжні групи. Вони дали поштовх до розвитку “неформального” руху, який став своєрідним “полігоном” для формування національного громадянського суспільства²⁹. Восени 1987 р. було створено “Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції” і “Товариство Лева”, які об’єднали патріотично налаштовану інтелігенцію, де чільне місце посідали освітяни, студентство і шкільна молодь. Їхньою основною діяльністю було вирішення проблем національно-демократичного спрямування.

Якщо детальніше, то у 1987 р. львівська патріотична громадськість заснувала літературний альманах “Євшан-зілля”, що отримав назву за однойменним твором Миколи Вороного. На сторінках цього “самвидаву” порушувалися питання російських комуністичних злочинів, охорони вітчизняних пам’яток історії та культури й розширення діапазону використання української мови. До нього входили науковець Ярослав Дашкевич, поет і прозаїк Ігор Калинець, вчителька української мови і літератури Ірина Калинець, вчитель української мови і літератури Богдан Горинь, мистецтвознавець Іван Гречко, науковий співробітник Політехнічного інституту Микола Гнатів, письменник Роман Фіголь, науковець Юліан Редько, письменник та викладач Михайло Осадчий, мистецтвознавець Микола Жарких, журналіст Орест Друль, літературознавець Ігор Клек, художниця Ірина Шабатура, скульптор Любомир Яремчук. Пошукова група альманаху, яка проводила упорядкування історичних пам’яток, називалась “Євшан”.

Розростання літературно-мистецької діяльності альманахівців призвело до створення політичної організації. Так восени 1987 р. виникає “Українська організація незалежної творчої інтелігенції”. Її керівником став критик, поет та есеїст, керівник київського “Українського культурологічного клубу” Євген Сверстюк. Друкований орган організації називався “Кафедра”, редактором якого був Михайло Осадчий. Вже 5 жовтня 1987 р. біля пам’ятника Степана Тудора у присутності кількох сотень глядачів Ростислав Братунь та Ігор й Ірина Калинці провели вечір пам’яті письменника Богдана-Ігоря Антонича. Згодом такі публічні

²⁷ Львівський міськком Компартії України, ДАЛО, ф. 4, оп. 45, спр. 13, арк. 37–42.

²⁸ Віктор Даниленко, Мирослава Смольницька, “Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр.” *Український історичний журнал*, № 4, (2011): 4–23.

²⁹ Ігор Рафальський, “Роль неформальних громадських об’єднань у національно-державному самовизначенні України періоду перебудови в СРСР”, *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. №4 (78), (2015): С. 73–86.

акції стали чи не щоденними. Серед них – конференції, гаївки, вертепи, вручення різдвяних премій імені Василя Стуса тощо.

Першим очільником “Товариства Лева” став завідувач міськкомівського відділу комсомолу Орест Шейка – співавтор резонансної статті про необхідність впорядкувати львівські пам’ятки архітектури, опублікованої у газеті “Ленінська молодь”. Установчі збори Товариства відбулися у клубі Лісотехнічного інституту при вулиці Залізняка. Згодом керівниками стали науковий працівник ЛДУ Ігор Гринів та аспірант Інституту ботаніки НАН УРСР Лев Захарчишин. До керівного осередку Товариства у різні роки входили студент фізичного факультету ЛДУ Ігор Коліушко, працівник Державного історичного архіву Мирослав Решетило, вчитель фізики Іван Макар, викладач Медичного училища Тарас Стецьків, вчитель української мови і літератури, письменник Юрій Винничук, науковий співробітник філологічного факультету ЛДУ Олександр Кривенко, аспірант історичного факультету ЛДУ Ярослав Грицак, науковий співробітник Археографічної комісії АН УРСР Андрій Гречило, аспірант МФІ НАН УРСР Зиновій Сірик, аспірантка Інституту екології Карпат НАН УРСР Дзвенислава Калинець, а також студенти львівських вишів – Ігор Чернопол, Лілія Яремчишин, Марія Запужляк, Роман Підкорчевний, Тарас Жирко, Богдан Фітель, Сергій Бадік, Роман Ваврин, Святослав Пахолків, Василь Чинч, Ігор Бадяк, Юрій Волощак, Леся Масловська, Марія Шпунь, Григорій Козій, Юрій Лукомський, Василь Качмар, Ігор Копчик, Олена Гижа, Мар’яна Гиба, Олена й Оріся Тимчишин, Святослав Гірний, Тарас і Петро Дідула, Богдана Колпак, Анатолій Юрковський та багато інших.

Діяльність “неформалів” відразу ж отримала оцінку партійних і комсомольських організацій міста. Вона була двоякою: офіційно сприятливою, але насправді – ні. На грудневому пленумі новий перший секретар обкому Яків Погребняк, який змінив “застійного” Віктора Добрика, констатував, що в області за рік виникло 30 нових молодіжних клубів за інтересами, з них 19 у Львові³⁰. Звертаючись до обласного партійного ідеолога Дмитра Яремчука, він радив підтримувати “неформалів”, позаяк вони були “прожекторами перебудови” і демонстрували високий рівень політики “гласності”³¹.

Цю ініціативу начебто вігав новий перший секретар Львівського міськкому Володимир Волков, який прийшов на зміну ортодоксальному В’ячеславу Секретарюку. Він говорив, що молодіжні дискусійні клуби втягують львів’ян у “перебудову” й примушують їх мислити по-новому³². Вже 31 липня 1987 р. на пленумі міськкому він констатував, що у Львові діяло 198 молодіжних об’єднань, тоді як у 1985 р. їх було 50. Для координації дій “неформалів” створено Об’єднання молодіжних клубів, куди увійшло 28 самодіяльних спілок, підконтрольних ЛКСМУ. Йшлося про Народознавче товариство імені Івана

³⁰ Львівський обком Компартії України, ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 7, арк. 13.

³¹ Там само, арк. 41–48.

³² Там само, арк. 53–58.

Франка, Студентське товариство, театральну студію “Синтез”, літературне товариство “Гроно”, концертну групу “Не журись!”, літературний театр “Слово”, “Джаз-рок клуб”, “Брейк-данс клуб” та “Клуб самодіяльної пісні”. На думку Віктора Волкова, серед них помітно виокремлювалося “Товариство Лева”, засноване при підтримці Львівського відділення фонду культури та міськкому ЛКСМУ. Близько сімдесяти членів спілки збирались у студентському кафе Лісотехнічного інституту – “Лісова пісня”³³.

Але насправді львівські компартійні органи негативно ставились як до “неформальних” організацій, так і до участі в них освітян міста. Таємні документи фіксували неспокій відділу пропаганди і агітації міськкому через те, що частина соціально активної молоді відмовлялася від офіційних заходів і гуртувалася довкола політично незрілих осіб³⁴. Тому партапарат консолідував ідеологічні кадри Львова на “круглому столі” названому “Організація контрпропаганди – досвід партійного керівництва”. Кураторами були відповідальні працівники ЦК КПРС та КПУ Л. Доброхотов і П. Куляс. Вони говорили, що стан патріотичного та атеїстичного виховання у Львові викликає занепокоєння. Кількість учасників добровільних народних дружин та студентських оперативних загонів зменшилася на 4 тис. осіб. Особливу тривогу викликало те, що, раніше засуджені за антирадянську діяльність, громадяни намагалися використовувати “перебудову” у вузькополітичних цілях стараючись трансформувати “неформальні” організації у антикомуністичні зборища.

У відповідь на це партійна номенклатура Львова скерувала на антибуржуазну пропаганду 350 досвідчених лекторів на чолі з університетом марксизму-ленінізму, що діяв при обкомі партії. Серед них були досвідчені комуністи Павло Омельченко, Степан Павлів, В. Апрінцева. У свою чергу ідеологічний актив Львова запевняв, що не допустить проявів націоналізму, який заподіяв багато лиха українському народу³⁵. Так, після чисельних перевірок та рейдів груп ідеологічної боротьби було виявлено і покарано 107 юнаків і дівчат, котрі носили на одязі прапори країн НАТО і 37 комсомольців, через релігійну атрибутику³⁶.

Утім, комуністичне керівництво Львова не очікувало, що на хвилі розгортання політики “гласності”, “неформали” будуть пробувати уникнути партійної опіки. А засоби впливу на них значно звужувались під дією тієї самої “гласності”. Не було враховано й те, що ці самодіяльні організації наповнювали ерудовані представники львівського соціуму – у значній мірі вихідці із освітянського середовища. Наприклад, коли літом 1987 р. комсомольський міськком опублікував у газеті “Ленінська молодь” заклик до організації молодіжної спілки, що отримала назву Міський дискусійний клуб³⁷, 8 жовтня у будинку культури “Будівельник” відбулося засідання його ініціативної групи. Її склали викладачі

³³ В. Терещук, “Як гриби після дощу...”, *Ленінська молодь*, 17 листопада, (1987): 4.

³⁴ Львівський міськком Компартії України, ДАЛО, ф. 4, оп. 45, спр. 3, арк. 66.

³⁵ Львівський обком Компартії України, ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 164, арк. 1–14.

³⁶ Там само, спр. 185, арк. 19–20.

Медичного училища Тарас Стецьків, Музичного училища І. Ягнишак, студенти ЛПШ Є. Патрікеєв, Р. Слуцкер, студенти ЛДУ С. Бурлуцька, М. Готман, О. Поваляєв, учитель історії СШ № 36 Я. Богач та працівники Львівської міської лікарні № 4 Р. Качур та С. Федоров. Зазначені особи не захотіли вказувати в статутних документах свою приналежність до ЛКСМУ. Все ж наставниками було призначено членів міськкому В. Мисюру та Ленінського райкому О. Порєва³⁸.

На грудневому пленумі міськкому Віктор Волков відзначав, що в клубі Лісотехнічного інституту помічено спроби утворити філію київського “Українського культурологічного клубу” під назвою “Товариство друзів Лева”. У спілкуванні організаторів та членів товариства простежувались антирадянські настрої. Віктор Волков зазначав, що в будинку культури “Залізничник” збиралась студентська молодь – члени клубу за інтересами “Естетика, общение, литература”, або – “ЭОЛ”. Його керівник В. Єленевський виходив за рамки радянських освітніх програм й намагався розширити їх обговорюючи літературні та філософські твори nereкомендованих авторів³⁹.

У відповідь на такі дії, упродовж 1987 р., за вказівкою партійного апарату Львова, правоохоронні органи міста здійснили понад сімдесят вуличних перевірок і затримали сто молодих осіб, які мали на одязі натівську атрибутику. Сорок львів'ян поплачували за те, що використовували релігійну символіку. Ще сорок членів “неформальних” товариств були змушені вислухати профілактичні бесіди за місцем навчання, праці, або проживання. Тридцять осіб було затримано й оштрафовано на суму 1 300 крб.⁴⁰

Отже, на початковому етапі впровадження політики “перебудови” у 1985–1987 рр. львівські освітяни поділялись на, переважно старших за віком, немісцевих прихильників комуністичної педагогічної ідеології, і на тих, хто не втратив патріотичного налаштування і не змирився з роллю виховника безнаціональної, а відтак проросійської “радянської” людини. Ця частина освітян молодшого віку й, здебільшого, місцевого походження вітала новації, вбачаючи у них засіб дерадянізації, а тому дерусифікації навчального процесу у навчальних закладах Львова. До них приєднувались численні шкільні й студентські колективи, що ставали активними учасниками непідконтрольних правлячій партії самодіяльних формувань.

Стрімке відродження національної свідомості освітян Львова проявлялось у наростанні критики партапарату, кількісному зменшенні їх партійної приналежності та широкій участі у несанкціонованих зібраннях й “неформальних” молодіжних організаціях. Сума таких атрибутів дозволяє виокремити львівське освітнє

³⁷ *Ленінська молодь*, 23 червня, (1987): 3.

³⁸ Львівський обком Компартії України, ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 164, арк. 29–32.

³⁹ Львівський міськком Компартії України, ДАЛО, ф. 4, оп. 45, спр. 4, арк. 32–33.

⁴⁰ Там само, спр. 13, арк. 45–51.

середовище як суспільний прошарок, що, завдяки своєму місцевому походженню й власній ерудованості, зберігав патріотичний стрижень, що спонукав його виходити за рамки комуністичної педагогічної доктрини.

EDUCATORS OF LVIV AT THE STAGE OF PROCLAMATION OF THE POLICY OF “PERESTROIKA” IN 1985–1987

Solomiya YAKYMOVYCH

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: yakymovychsolomiia@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5355-5718

Based on the processing of unpublished archival materials, the proposed research finds out the frontal dynamics and segmental algorithms of Lviv educators' perception of the policy of “perestroika” at the first stage of its implementation in 1985–1987. In particular, it highlights the primary reception of Lviv educational environment of party initiatives of wider pedagogical involvement collectives to the deployment of “perestroika” innovations and the reform of the education system. The article also talks about the participation and attitude of teachers, lecturers, school and student groups to the emergence and activity of the first “informal” societies and amateur organizations, where representatives of educational professions were prominent.

Keywords: educators, Lviv, “perestroika”, communist government, “informal” societies, national-democratic movement.

REFERENCES

- Chura, Vasyl. “Zarozhennia “neformalnykh” spilok Lvivskoi oblasti u druii polovyni 80-kh rr. XX st.”, *Vseukrainskyi naukovyi zhurnal “Mandrivets”*, № 2, (2009): 60–63. (in Ukrainian)
- Chura, Oleksandra. “Demokratyzatsiia shkilnoi osvity Lvova na zlami 80–90-kh rr. XX st. kriz pryzmu kompartiinoho stavlennia”, *Osvita natsionalnykh menshyn v Ukraini: istorychni tradytsii, pravovi zasady. suchasni vyklyky (XX–XXI stolit)*. Lviv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, 2018: 354–358. (in Ukrainian)
- Danylenko, Viktor. Smolnitska, Myroslava. “Shliakh do nezalezhnosti: hromadski rukhy y suspilni nastroi v URSR druii polovyny 1980-kh rr.”, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 4, (2011): 4–23. (in Ukrainian)
- Heneha, Roman. “*Studentstvo mista Lvova v ukrainskomu natsionalnomu rusi 1944–1953 rokiv: istoriohrafita problemy*”, *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. No. 9, (2006): 421–436. (in Ukrainian)
- Koliaska, Ivan. *Osvita v Radianskii Ukraini*. Toronto : Peter Martin Associates, 1970.
- Leninska molod, 23 chervnia, (1987): 3. (in Ukrainian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy, State Àrchive of Lviv region, f. 3, op. 56, spr. 92, ark. 24–25. (in russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy, State Àrchive of Lviv region, f. 3, op. 59, spr. 84, ark. 19–20. (in russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy, State Àrchive of Lviv region, f.3, op. 59, spr. 89, ark. 51–52. (in russian)

- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy, State Àrchive of Lviv region, f. 3, op. 62, spr. 164, ark. 1–14. (in russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy, State Àrchive of Lviv region, f. 3, op. 62, spr. 185, ark. 19–20. (in russian)
- Lvivskiy obkom Kompartii Ukrainy, State Àrchive of Lviv region, f.3, op. 62, spr. 7, ark. 13. (in russian)
- Lvivskiy miskkom Kompartii Ukrainy, State Àrchive of Lviv region, f. 4, op. 41, spr. 1, ark. 48–51. (in russian)
- Lvivskiy miskkom Kompartii Ukrainy, State Àrchive of Lviv region, f. 4, op. 41, spr. 41, ark. 1–2. (in russian)
- Lvivskiy miskkom Kompartii Ukrainy, State Àrchive of Lviv region, f. 4, op. 45, spr. 13, ark. 29–36. (in russian)
- Lvivskiy miskkom Kompartii Ukrainy, State Àrchive of Lviv region, f. 4, op. 45, spr. 3, ark. 66. (in russian)
- Materyaly XIX Vsesoiuznoi konferentsyy Kommunystycheskoi partyy Sovetskoho Soiuzha 28 yiunia – 1 yiulia 1988 hoda.* Moskva: Polytyzdat, 1988. (in Ukrainian)
- Osvita natsionalnykh menshyn v Ukraini: istorychni tradytsii, pravovi zasady, suchasni vyklyky (XX – pochatok XXI st.).* Edited by Ihor Soliar, Lviv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, 2018. (in Ukrainian)
- Pravda, 25 apreliia, (1985):1–3. (in russian)
- Pravda, 28 fevralia, (1986):1–4. (in russian)
- Rafalskyi, Ihor. “Rol neformalnykh hromadskykh obiednan u natsionalno-derzhavnomu samovyznachenni Ukrainy periodu perebudovy v SRSR”, *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy.* №4 (78), (2015): S. 73–86. (in Ukrainian)
- Svorak, Stepan. “Osvita na zakhidnoukrainskykh zemliakh u povoiennyi period”, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* No. 2, (1997): 28–42. (in Ukrainian)
- Tereshchuk, V. “Yak hryby pislia doshchu...”, *Leninska molod,* 17 lystopada, (1987): 4. (in Ukrainian)
- Shlikhta, N. “Demokratyzatsiia shkilnoi osvity Lvova na zlami 80–90-kh rr. XX st. kriz pryzmu kompartiinoho stavlennia”, *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky,* T. 130. (2012), 37–42, ostrymano dostup 1 veresnia 2022, http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1805/Shlikhta_Deideolohizatsiia_osvity.pdfsequence=1&isAllowed=y. (in Ukrainian)
- Zaliznychnyi raikom Kompartii Ukrainy, State Àrchive of Lviv region, f. 8, op. 43, spr. 9, ark. 1–38. (in russian)

УДК 82-94(=411.16)(477.83/.86)929 Б. Гаврилишин
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4028>

БАЧЕННЯ ЄВРЕЇВ ГАЛИЧИНИ У СПОГАДАХ ТА ІНТЕРВ'Ю БОГДАНА ГАВРИЛИШИНА

Петро ГАВРИЛИШИН

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
кафедра історії міжнародних відносин
вул. Чорновола, 1, Івано-Франківськ, 76000, Україна
e-mail: gavryshp@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1187-9028

Запропонована наукова розвідка розкриває бачення євреїв Галичини українським вченим Богданом Гаврилишином. Для цього аналізуються мемуари та різні інтерв'ю, де відображено період його життя в час перебування під владою Польщі, Радянського Союзу та нацистської Німеччини. Показано існуючі тоді стереотипи щодо євреїв, що впливало на ставлення до них українців та поляків. Наведено приклад спільного навчання учнів різних національностей в одному класі, а також успішної бізнесової співпраці між українцем та євреєм. Коротко описано значно пізнішу комунікацію Богдана Гаврилишина з євреєм Джорджем Соросом, яку він зумів використати на користь молодій українській державі та її суспільства.

Ключові слова: Богдан Гаврилишин, євреї, Коропець, Галичина, Польща, СРСР, нацистська окупація.

Друга світова війна належить до найбільш трагічних подій в історії людства. Значною мірою саме вона визначила устрій післявоєнного світу та накреслила кордони, намалювавши політичну карту сучасного нам світу. Особливо сильно вона вплинула на етнодемографічну структуру населення країн Центральної і Східної Європи, спричинивши майже повне зникнення єврейської групи. Утім, її представники довгий час залишалися і залишаються в пам'яті корінних народів, що дає цінний джерельний матеріал для подальшого вивчення минулого.

У контексті цього цікаво дослідити бачення євреїв Галичини у спогадах та інтерв'ю Богдана Дмитровича Гаврилишина (1926–2016) – українського та швейцарського економіста, громадського діяча, мецената, члена Римського клубу, іноземного члена НАН України, радника кількох президентів та прем'єр-міністрів України, президента Фонду Богдана Гаврилишина, почесного консула України в Швейцарії¹.

Професор Богдан Гаврилишин народився 19 жовтня 1926 р. у с. Коропець, що входив до Бучацького повіту Тернопільського воєводства у складі Польщі (тепер смт., донедавна Монастириський, тепер Чортківський район

¹ Степан Віднянський, “Гаврилишин Богдан Дмитрович”, *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 5. Біографічна частина: А–М.* (Київ : Інститут історії України НАН України, 2014), 88–89.

Тернопільщини)². На час народження Богдана у його батьків було вже троє дітей: Михайло тринадцяти років, Катерина десяти років та Мирослав трьох років³.

Щоб уявити історичне тло рідної місцевості вченого, варто згадати, що Коропець міжвоєнного періоду являв собою поліетнічну общину. У зв'язку з неточністю польських офіційних переписів 1921 р. та 1931 р. ми, щоб з'ясувати скільки і якого населення тоді проживало в селі, використовуємо релігійну статистику – шематизм.

Підсумувавши ці дані із шематизмів, бачимо, що християнське населення самого Коропця складало станом на 1925–1926 рр. близько 5 372 осіб (4 160 – греко-католики, 1 212 – римо-католики), а через десятиліття, в 1935–1936 рр. – 6 799 (5 496 – греко-католики, 1 303 – римо-католики). Втім, це без врахування єврейської громади, яка була тут в явній меншості. Так, у 1925 р., за рік до народження Богдана Гаврилишина, у греко-католицькій парафії Коропець, в яку також входили села Новосілка Коропецька та Порохова, нараховувалось 187 євреїв. У 1936 р. в римо-католицькій парафії Коропець, в яку також входили села Горигляди, Новосілка Коропецька та Вістря, нараховувалось 311 осіб юдейського віровизнання⁴.

Дана статистика відображає традиційну історичну демографію регіону. У Галичині в сільській місцевості впевнено переважало українське населення, на відміну від міст і містечок, що в основному складалося з єврейського і польського населення. Тоді єдиним містом в Східній Галичині де поляків було більше ніж євреїв був Львів. Богдан Гаврилишин в інтерв'ю для Івана Дзюби розповідав, зокрема, і про Коропець: “Село знаходилося ближче до Івано-Франківська, ніж до Тернополя, на березі річки Коропець, яка впадає в Дністер. Село було велике, близько семи тисяч мешканців у той час, і зберегло свій фольклорно-етнографічний колорит. До того часу, доки не прийшла радянська влада, а потім німці, люди вбиралися в національні убрання. Навіть у будній день ходили у вишиваних сорочках, а не тільки на свята”⁵. Стосовно євреїв, то вчений зазначає, що до них було деяке упередження, частково через те, що вони займалися торгівлею. “Але це були місцеві євреї, і якоїсь ненависті до них не відчувалося. З євреїв сміялися, як вони справляли свої єврейські свята, тому вони з тим трохи ховалися. Контакт із ними був, вони говорили по-українському, і в тому не було проблеми”⁶.

² Тетяна Гаврилишин і Володимир Гаврилишин, *Коропець. Історія і спогади*. (Тернопіль : Воля, 2004), 208.

³ Віржині Пуаеттон, *Невтомний мандрівник Богдан Гаврилишин*. (Київ: Славутич-Дельфін, 2015), 19.

⁴ Міхал Собкув, *Коропець над Дністром*. (Брустурів: Дискурсус, 2020), 7–8.

⁵ Богдан Гаврилишин та Іван Дзюба, *Діалог*. (Київ: Вид. Укр. Всесвіт. Координац. Ради та Респ. асоц. українознавців, 1995), 3.

⁶ *Ibidem*, 14.

Дмитро Гаврилишин, в минулому унтер-офіцер австро-угорської армії⁷, поєднував сільськогосподарську роботу та бізнесову діяльність: вирощував хміль для броварні у Львові, а також розгортав спільний бізнес з євреєм-партнером. Так, у своїх мемуарах вчений згадує як у нього виробилося ставлення до грошей: “Батько був підприємливою людиною, тому в партнерстві з єврейським торговцем і власником м’ясарні купував свиней та експортував їх до Данії. Саме з цим партнером пов’язані мої перші чіткі спогади. Якось батьків партнер, великий і життєрадісний чоловік, прийшов до нашої хати, сказав гучне “Добрий день!”, поплескав мене по плечах, двома пальцями щипнув за щоку та дав десять грошей (польська монета). Пізніше я з’ясував, що на ці гроші можна купити содову з малиновим сиропом і морозиво. Та щипок був дуже болючий, тому моя перша асоціація з грошима також була болючою. Можливо, тому гроші для мене ніколи не були чимось привабливим, хоча в подальшому житті вони виявились необхідними й корисними та навіть дозволили мені робити деякі добрі діла”⁸.

В поліетнічному галицькому суспільстві займатись бізнесом і не мати справи з євреями було практично неможливо: “Мій батько, наприклад, торгував з деякими євреями і говорив з ними на їдиш. Вони приходили інколи до нашої хати. В Коропці також було трохи євреїв, які тримали корчму і магазин, куди ми заходили. Там відносини з ними були досить приятельські”⁹.

Коли Богдану було чотири роки, його сім’я переїхала на хутір Глибока Долина поряд з с. Жизномир неподалік Бучача, де батько, продавши своє незначне майно в Коропці, у 1930 р. купив близько 10–15 гектарів землі та побудував чотирикімнатний будинок. Три роки молодий Богдан навчався у початковій школі в с. Жизномирі. Після неї батько записав його до школи у м. Бучач, в якій містилась як початкова школа, так і гімназія. Вчений пригадує: “Мені було радісно та водночас сумно. Радісно, тому що потім я навчатимусь у гімназії, а сумно, бо, зважаючи на мій вік, я мав повторно піти до третього класу. Викладання знову здалось мені нудним. Під час уроків я часто був непосидючий і неслухняний. Зі всіх предметів я мав найвищі оцінки, а за поведінку – “незадовільно”. Час від часу директор школи відправляв мене додому, де мене сильно карав мій брат Михайло (старший за мене на тринадцять років), який потім ішов до директора і молив прийняти мене назад до школи. Єдиним спасінням для мене в цій школі був учитель математики, який знав як мотивувати школярів, принаймні найрозумніших із них. Він писав на дошці завдання й казав, що той, хто знає розв’язання, може підбігти до дошки і написати його. У більшості випадків змагання відбувалося між мною та єврейським

⁷ Віржині Пуаеттон, *Невтомний мандрівник Богдан Гаврилишин*. (Київ: Славутич-Дельфін, 2015), 22.

⁸ Богдан Гаврилишин, *Залишаюсь українцем: спогади*. (Київ: Пульсари, 2011), 13–14.

⁹ Богдан Гаврилишин та Іван Дзюба, *Діалог*. (Київ: Вид. Укр. Всесвіт. Координац. Ради та Респ. асоц. українознавців, 1995), 15.

однокласником, який був навіть менший та кволіший за мене. У перервах більші хлопці обзивали нас та іноді виписували нам кілька болючих стусанів. Компенсацією за ці образи було те, що ми вважалися кращими учнями класу”¹⁰.

Богдан Гаврилишин залишив нам цікаве повідомлення про місто та діяльність своїх близьких родичів у ньому: “В Бучачі всі магазини були в руках євреїв. Це якось дуже вразило мене, бо мій найстарший брат, якого викинули з університету, першим з українців відкрив свій магазин, так звану галантерею, і притягнув до того сестру і швагра, але мав великі труднощі з тим, де діставати товари, або з конкуренцією, бо все було в руках євреїв. І поляків було дуже багато в місті, але якщо на селі вони були ніби українізовані, то в місті вони були чужі. З тими поляками ми не уживались, і не було на це великої потреби або нагоди. Я, наприклад, не мав жодного приятеля-поляка, з яким би бавився, хоча мав приятеля-єврея”¹¹.

Перед відступом радянських військ відбувалися масові розстріли політичних в’язнів. Злість і розпач людей нацисти намагалися спрямувати на євреїв. Невдовзі після захоплення Львова працівники гестапо стали виловлювати євреїв різного віку і колоною змушували йти вулицями до центральної в’язниці. Не важко догадатися про мету таких показових проходів. Досить були поширені думки, що під час радянської окупації 1939–1941 рр. деякі євреї, хоч і не тільки вони, співпрацювали з НКВС та доносили на українських активістів¹². У мемуарах Богдан Гаврилишин описує наступне: “Німці хотіли викликати ненависть місцевого населення до євреїв. Коли я спостерігав за цим “парадом”, стався неймовірний випадок: чоловік з протилежного тротуару підбіг до літнього єврея і почав бити його по голові своєю палицею. Звук ударів дерев’яною палицею по голові був вкрай моторошний. Один з німецьких офіцерів (не впевнений – був він офіцером СС чи Вермахту) підбіг до того чоловіка, вирвав з рук палицю, переламав її через коліно та відкинув вбік. У глядачів цього видовища вирвалося мимовільне “Ах!” Я не знаю, що сталося з тим офіцером опісля. Чи його ув’язнили, піддали трибуналу, розстріляли? Ця подія була однією з тих, які вплинули на мої ставлення та переконання: зрозуміло, що не всі німці були злими за своєю природою. Офіцер, який діяв інстинктивно, був порядною людиною. Цілковито ясно, що немає нації чи етнічної групи, в якій всі люди були б погані, як нема й таких, де всі були б добрими”¹³.

Це були початки філософських роздумів Богдана Гаврилишина, до яких він повернувся пізніше, гадаючи, що основне – це характер людини і, що в ній

¹⁰ Богдан Гаврилишин, *Залишаюсь українцем: спогади*. (Київ: Пульсари, 2011), 15–16.

¹¹ Богдан Гаврилишин та Іван Дзюба, *Діалог*. (Київ: Вид. Укр. Всесвіт. Координац. Ради та Респ. асоц. українознавців, 1995), 14.

¹² Богдан Гаврилишин, *Залишаюсь українцем: спогади*. (Київ: Пульсари, 2011), 24; Богдан Гаврилишин та Іван Дзюба, *Діалог*. (Київ: Вид. Укр. Всесвіт. Координац. Ради та Респ. асоц. українознавців, 1995), 15.

¹³ Богдан Гаврилишин, *Залишаюсь українцем: спогади*. (Київ: Пульсари, 2011), 24–25.

закладене те, що викликає зло чи добро на поверхню. “Це також було першопричиною мого пізнішого захоплення філософічними питаннями, якими я займався в інституті гуманістичних студій в Аспені, що в Колорадо, в США, де проводилися семінари для підприємців, академіків, державних керівників у вигляді дискусій. Головною метою тих семінарів було навчити людей мистецтва дискусії, а особливо навчити слухати один одного і в тому краще зрозуміти природу людини, суспільства, влади і т. п.”¹⁴.

Від самого початку німецькі окупанти жорстоко ставились до місцевого населення. Запаси їжі безжально реквізували, організували нову поліцію, євреїв відшукували й відправляли до концентраційних таборів, у газові камери. Таким було «остаточне розв’язання єврейської проблеми», яке вигадали нацисти: просто винищити всіх євреїв¹⁵. “Я вперше усвідомив жахливість нацизму”, – ділився пережитим у 1941 р. Богдан Гаврилишин¹⁶.

У 1989 р. на запрошення Римського клубу Джордж Сорос прочитав лекцію про світовий фінансовий ринок на річній конференції в м. Ганновер у Німеччині. Там Богдан Гаврилишин з ним і познайомився особисто. Йому вдалося переконати Сороса відкрити благодійний фонд в Україні, а не в Росії, як той планував. Міжнародний фонд “Відродження” (МФВ – Україна) було відкрито у Києві в 1990 р. із залученням місцевих українських представників. Наприкінці існування Радянського Союзу не існувало жодної організації для об’єктивного аналізу та пропозицій щодо політики уряду УРСР. Завдяки фінансовій підтримки Джорджа Сороса Богдан Гаврилишин у 1990 р. заснував Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), що працює і досі¹⁷.

Отже, спогади та інтерв’ю Богдана Гаврилишина є цінним джерелом з історії Галичини 1930-х – першої половини 1940-х рр. Зокрема, вони містять інформацію про євреїв та їх рецепцію місцевими українцями як в Коропці, так і на Бучаччині загалом. Богдан Гаврилишин пригадує упереджене ставлення до євреїв через їхнє домінування в торгівлі та дуже відмінні від католицької віри релігійні обряди. У той же час він зазначає, що українці здійснювали співпрацю з єврейським населенням. Батько Богдана Гаврилишина провадив з одним євреєм спільний бізнес. Після приходу радянської влади поширювалися чутки про колабораціонізм деяких євреїв з НКВС. Вчений також описав побачене ним переслідування євреїв нацистською окупаційною владою в Галичині під час Голокосту.

¹⁴ Богдан Гаврилишин та Іван Дзюба, *Діалог*. (Київ: Вид. Укр. Всесвіт. Координац. Ради та Респ. асоц. українознавців, 1995), 25.

¹⁵ Богдан Гаврилишин, *Залишаюсь українцем: спогади*. (Київ: Пульсари, 2011), 25.

¹⁶ Віржині Пуаєтгон, *Невтомний мандрівник Богдан Гаврилишин*. (Київ: Славутич-Дельфін, 2015), 35.

¹⁷ Богдан Гаврилишин, *Залишаюсь українцем: спогади*. (Київ: Пульсари, 2011), 217–221.

THE VISION OF THE JEWS OF GALICIA IN BOHDAN HAWRYLYSHYN'S MEMORIES AND INTERVIEWS

Petro GAVRYLYSHYN

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
Department of International Relations
Chornovola str., 1, Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine
e-mail: gavryshp@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1187-9028

World War II stands as one of the most tragic events in human history. To a significant extent, it was instrumental in shaping the post-war global landscape, defining borders, and configuring the political map of our contemporary world. It wielded a particularly profound influence on the ethnodemographic composition of Central and Eastern European populations, resulting in the near-obliteration of the Jewish community. However, their memory endures among indigenous peoples, providing invaluable source material for the further examination of our shared history. The primary focus of this article is to delve into the perspectives of the Jews of Halychyna as articulated in the memoirs and interviews of Bohdan Dmytrovych Gavrylyshyn (1926–2016).

Bohdan Havrylyshyn is renowned in history as a Ukrainian and Swiss economist, futurologist, public figure, philanthropist, member of the Club of Rome, foreign member of the National Academy of Sciences of Ukraine, advisor to several Ukrainian presidents and prime ministers, president of the Bohdan Havrylyshyn Foundation, and honorary consul of Ukraine in Switzerland. To accomplish our objective, we analyze his memoirs and various interviews, which shed light on his experiences during the eras of Polish, Soviet, and Nazi rule.

The prevailing stereotypes about Jews at the time are explored, elucidating their impact on the attitudes of Ukrainians and Poles towards this community. The article provides an example of students from diverse backgrounds sharing the same classroom and successful business collaborations between Ukrainians and Jews. Furthermore, it briefly outlines Bohdan Gavrylyshyn's later interactions with the Jewish philanthropist George Soros, which he effectively harnessed for the betterment of Ukraine and its society.

Bohdan Gavrylyshyn's memoirs and interviews serve as invaluable historical sources for understanding Galicia in the 1930s and the first half of the 1940s. These materials offer insights into the perceptions of Jews by local Ukrainians, highlighting biases stemming from their prominence in trade and distinct religious practices compared to Catholicism. Simultaneously, they underscore instances of productive cooperation between Ukrainians and Jews, exemplified by Bohdan Havrylyshyn's father engaging in joint business ventures with a Jewish partner. With the advent of Soviet authority, rumors spread regarding some Jews collaborating with the NKVD, while the future scientist also witnessed the persecution of Jews by Nazi occupation authorities.

Key words: Bohdan Dmytrovych Havrylyshyn, Jews, Koropets, Galicia, Poland, USSR, Nazi occupation.

REFERENCES

- Gavrylyshyn, Bohdan ta Dziuba, Ivan. *Dialoh*. (Kyiv: Vyd. Ukr. Vsesvit. Koordynats. Rady ta Resp. asots. ukrainoznavtsiv, 1995), 3, 14–15, 25. (in Ukrainian)
- Gavrylyshyn, Tetiana i Gavrylyshyn, Volodymyr. *Koropets. Istorii i spohady*. (Ternopil: Volia, 2004), 208. (in Ukrainian)
- Havrylyshyn, Bohdan. *Zalyshaius ukraintsem: spohady*. (Kyiv: Pulsary, 2011), 13–16, 24–25, 217–221. (in Ukrainian)

- Puajetton, Virzhyni. *Nevtomnyi mandrivnyk Bohdan Havrylyshyn*. (Kyiv: Slavutych-Delfin, 2015), 19. (in Ukrainian)
- Sobkuv, Mikhal. *Koropets nad Dnistrom*. (Brusturiv: Dyskursus, 2020), 7–8. (in Ukrainian)
- Vidnianskyi, Stepan. “Havrylyshyn Bohdan Dmytrovych”, *Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk. Vyp. 5. Biohrafichna chastyna: A–M*. (Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014), 88–89. (in Ukrainian)

**ВІЙСЬКОВА ТА ВОЄННА
ІСТОРІЯ**

MILITARY HISTORY

-

УДК 930.85(100)"578/582":327(369.2)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4030>

“ВИПРАВИТИ ПОМИЛКИ, КЕРУЮЧИ ДЕРЖАВОЮ З УСІЄЮ СТАРАННІСТЮ”: АВАРСЬКА ПОЛІТИКА ТИБЕРІЯ ІІ КОНСТЯНТИНА (578–582)

Володимир ЛАГОДИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра середніх віків та візантиністики
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: lagodicvolodimir@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0677-4408

Серед низки правителів-наступників Юстиніана Великого (527–565), особливу увагу приваблюють особа та доба правління Тиберія ІІ Констянтина. Користуючись особистою довірою імператора Юстина ІІ (565–578), Тиберій у 570 р. став стратигом-автократором ромейських військ на Балканах та активно сприяв збереженню Дунайського кордону Імперії. Військовий та дипломатичний таланти Тиберія, вкупі зі слабким здоров'ям Юстина, у підсумку посприяли усиновленню імператорською фамілією полководця. Взаємовідносини з Аварським каганатом займали для Тиберія пріоритетну роль і на час його самостійного правління. Тиберій активно приділяв увагу підтримці союзницьких відносин із аварами та спрямовував їх збройну потугу на племенні об'єднання склавинів. У перспективі, курс Тиберія на замирення з аварами призвів до тимчасового повернення орди до політичної орбіти Візантії.

Разом з тим, союз Ромеї з аварами, попри відносну гарантію спокою на Балканах та можливість зосередження уваги на фронті з Сасанідською Персією, призвів до погіршення відносин Константинополя з Тюркським каганатом. При цьому, об'єднання тюрків до цих подій виступало союзником Імперії у конфліктах з персами. Як і в сьогоденні, політичні перипетії останньої чверті VI ст. супроводжувались обміном посольськими місіями, наданням дарів, як засобом схилення політими раннього Середньовіччя третіх сторін до конкретного політичного курсу.

Ключові слова: Аварський каганат, Візантійська імперія, Тиберій ІІ, дипломатичні відносини, склавини, Великий Тюркський каганат.

Після смерті Юстиніана Великого у 565 р., зовнішньополітичне становище Східної Римської Імперії було під загрозою. Система договорів із сусідами Візантії, характерна римській дипломатії¹, втрачала дипломатичну цінність перед “варварськими” правителями. З цього числа, не стали виключенням і взаємовідносини Імперії з кочовим конгломератом аварів, які стали федератами

¹ Огляд специфіки римської дипломатії у VI ст. міститься зокрема у: С. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VI^e siècle*. (Paris: Ernest Leroux, 1901): 367–415; В. Кузовков, “Римська дипломатія у відносинах з Іраном у часи правління Юстиніана І (527–565),” *Емінак: науковий щоквартальник*, № 4/28, (2019): 122–130; Е. Kavak, “Eternal Peace: The First Diplomatic Contact Between Justinian and Chosroes Anushirvan,” *Cedrus: The Journal of Mediterranean Civilisations Research Institute*, № 8, (2020): 581–591.

Константинополя за умовами договору 557/558 р. У підсумку місії, очоленої аварським нобілем Апсохом², сторони уклали договір-омайхмію, який представляв собою особисту домовленість поміж правителями.

Не вдаючись у специфіку зовнішньополітичних відносин Аварського каганату та Ромеї на час правління Юстиніана, підкреслимо, що: 1) за умовами договору 557/558 р., аварам надавались на заселення території на північ від Дунаю та гарантувався дозвіл на подальше заселення провінції Паннонія II; 2) аварська родоплемінна знать станом на початок 560-х років була на шляху до вироблення самостійного зовнішньополітичного курсу, відмінного від орбіти Константинополя; 3) цьому сприяла мілітарна пасивність Імперії у регіоні Придунав'я; 4) у підсумку, це дозволило кочовикам *de-facto* порушити договір в односторонньому порядку та здійснювати набіги на антів та герулів у проміжку 558–562 рр. Паралельно, аварські послы запевнювали східноримських дипломатів у своїй відданості.

Згубне становище ромейської казни, війська, а також брак політичного досвіду в імператора Юстина II, призвели до розірвання договору з кочовиками та розгортання першої аваро-ромейської війни у 568 р. Свою роль відіграла проінформованість Юстина у “варварській підступності”³ аварів ще на час зайняття ним посади куропалата наприкінці 50-х років VI ст. У підсумку, зазнавши низку поразок від кочовиків та будучи, в першу чергу, цивільним адміністратором, Юстин у 570 р. доручив командування ромейськими військами у регіоні Балкан довіреному полководцю Тиберію⁴. У ході своєї місії, стратиг-автократор зміг поновити аваро-візантійського союзу⁵. Аналогічний курс щодо кочовиків Тиберій продовжував, ставши августом-співправителем Юстина, а пізніше – імператором.

² *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes Blockley R. (Liverpool: Francis Cairns, 1985): 48–51.

³ *Ibidem*, 51–53.

⁴ *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*. Ed. with introduction, critical notes and indices by J. Bidez, L. Parmentier. (London: Meuthen and Company, 1898): 208; *The History of Menander the Guardsman*, 148.

⁵ *The History of Menander the Guardsman*, 150.

⁶ Див. зокрема: О. Жданович, “Кочовики Степу і Візантійська імперія у IV–VI ст. (на основі свідчень візантійських авторів)”, *Україна в Центрально-Східній Європі*, Вип. 14, (2014): 23–24; О. Жданович, “Посольства аваров у Менадра Протектора (коментований переклад джерел)”, *Золотоордынское обозрение*, № 4, (2016): 881–893; О. Жданович, *Авари в Європі. Кочовики в системі візантійської дипломатії раннього Середньовіччя* (Київ: Темпора, 2019): 79; О. Жданович, *Великий Тюркський каганат. Кочова імперія Євразійських степів* (Київ: Темпора, 2019): 20; 49–51; В. Кузовков, “Свідчення візантійських історичних творів про відносини Східної Римської імперії з кочовиками Північного Причорномор'я”, *Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*, Вип. 3.37, (2014): 113–114; В. Мельник, “Соціально-правові реалії «Аварського каганата»: фактор *Yersinia pestis* и дискурс міжнародної правосуб'єктності восточноєвропейського кочового союзу”, *Аннали Юридичної історії*,

Проблематика відносин аварів та Візантійської імперії в останній третині VI ст. стала дотичною темою публікацій українських⁶, європейських⁷ і частково – американських⁸ науковців протягом XX–XXI ст. Разом з тим, наведені дослідження мають узагальнюючий характер і щодо історії аварів, і стосовно внутрішньополітичних змін у Східному Римі після 565 р. Так, основну увагу візантиністів логічно приваблює внутрішньополітичне становище Імперії, насамперед мілітарний потенціал⁹ та еволюція військової справи¹⁰. Не оминають увагою дослідники становище фортифікацій, зокрема на Дунайському лімесі¹¹. Водночас, основною темою напрацювань номадистів у контексті ранньої історії аварів стає проблема етногенезу¹² спільноти кочовиків. Відтак, контрастуючи з темами військового та економічного потенціалу, Ромеї з одного боку, та етногенезом конгломерату аварів з іншого, взаємовідносини орди та Імперії у

Т. 4/3, (2020): 30–72; О. Приходнюк, “Анти та авари”, *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Зб. наук. ст., присвяч. 100-річчю з дня народж. Віктора Платоновича Петрова*, (1997): 142–147.

⁷ Див зокрема: G. Kardaras, “The nomadic art of war. The case of the Avars”, *Acta Militaria Mediaevalia*, № 9, (2015): 7–25; R. Main, *After Justinian: Foreign Policy in the Byzantine Empire during the Reigns of Justin II and Tiberius II Constantine (565–582)* (Trinity: Oxford, 2019): 67–76; E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II u. Tiberius Constantinus*. (Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1919): 1–25; W. Pohl, *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. (Ithaca and London: Cornell University Press, 2018): 58–197; Ł. Różycki, “Roman-Avar relation from the perspective of the military campaign of 597 and the siege of Tomi”, *Barbarians at the gates. A monograph based on material from the VI International Study Session on the History of the Peoples of the Baltic Sea*. (Toryń: Wydawnictwo Adam Marszałek): 115–133.

⁸ Уваги у цьому контексті заслуговує доробок славіста Ф. Курти: F. Curta, *The Making of Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. (Cambridge: University Press, 2009): 204–208; F. Curta, “Horsemen in forts or peasants in villages? Remarks on the archaeology of warfare in the 6th to 7th century Balkans”, *War and Warfare in Late Antiquity*, (2013): 809–852; F. Curta, “Where have all the Avars gone? A view from Eastern Europe”, *Contributions to the Bulgarian Archaeology*, Vol. 12, (2022): 5–20.

⁹ E. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. (Cambridge and London: The Belknap Press, 2009): 235–266; Parnall D., *Justinian's Men: Careers and Relationships of Byzantine Army Officers, 518–610*. (London: Palgrave Macmillan, 2017): 228.

¹⁰ F. Ausaresses, *L'armée byzantine à la fin du VI^e siècle, d'après le Strategicon de l'empereur Maurice*. (Bordeaux–Paris: Feretrt & Fils, Albert Fontemoing, 1909): 115; P. Rance, “The Fulcum, the Late Roman and Byzantine Testudo: The Germanization of Roman Infantry Tactics?”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, Vol. 44, (2004): 265–326.

¹¹ F. Curta, *The Making of Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, 500–700*, 150–169; I. Farkas et al, *The Danube Limes in Hungary – Archaeological research conducted in 2015–2020*. (Pécs: CLIR Research Center, 2020): 280.

¹² Див. зокрема: E. Heršak, A. Silić, “Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest”, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 18, (2002): 197–224; E. Neparáczi et al, “Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin”, *Scientific reports*, (2019), доступ отримано 22 лютого 2023, <https://www.nature.com/articles/s41598-019-53105-5>; Z. Maroti et al, “The genetic origin of Huns, Avars, and conquering Hungarians”, *Current Biology*, Vol. 32, (2022): 1–13.

останній третині VI ст. загалом та на час правління Тиберія II зокрема нерідко оминають увагою. Те ж можна сказати і про аспекти діяльності Тиберія як політика до помазання його на царство, які становлять інтерес насамперед у контексті просопографічних досліджень¹³.

Корпус джерел, які проливають світло на політичну кар'єру Тиберія до обрання августом та його подальші дії стосовно аварів представлений насамперед творами ромейських істориків. Можемо виділити твори сучасників: "Історія" Менандра Протектора¹⁴, "Церковна історія" Євагрія Схоластика¹⁵, однойменний твір Іоана Ефеського¹⁶. Характерною особливістю перелічених творів є концентрація авторів (переважно цивільних чиновників та духівників) на зовнішньополітичному житті Ойкумени, осердям якої виступає Імперія. Підкреслимо, що характерною особливістю пізньоримської літературної традиції був патріотизм авторів¹⁷. Попри очевидну потребу у чіткій політичній позиції хроністів, ця обставина сприяла негативній репрезентації не-римлян візантійськими істориками. Як наслідок, авари, як частина "варварського світу" на сторінках вказаних творів нерідко представлені аморфною масою, зацікавленою виключно у наживі та грабунку сусідів.

Відомості про діяльність полководця доповнюють панегірична поема "Похвала Юстину Молодшому" Коріппа Африкана Граматика¹⁸, а також твори західноєвропейських істориків: "Історія франків" Григорія Турського¹⁹ та "Історія лангобардів" Павла Диякона²⁰. Розкривають деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики Візантії, специфіки адміністративного управління Імперії, характеру зіткнень Ромей з аварами військово-теоретичні напрацювання ромейів: праці "Про військові справи"²¹ та "Стратегікон"²².

¹³ J. Martindale, *The Prosopography of Later Roman Empire. Vol. III, A. D. 527–641*, (Vol. IIIB). (Cambridge: University Press, 1992): 1323–1326.

¹⁴ *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley: 307.

¹⁵ *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*. Ed. with introduction, critical notes and indices by J. Bidez, L. Parmentier, 285.

¹⁶ *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*. Translated by R. Smith (Oxford: University Press, 1860): 463.

¹⁷ Прикладом висвітлення дихотомії "свій–чужий" слугує пасаж трактату "Про військові справи", присвячений "варварській підступності", яка оточує Імперію з усіх сторін. Див.: Anonimo, *Le Cose Della Guerra*. A cura di A. Giardina. (Milan: Fondazione Lorenzo Valla, 1989): 18–20.

¹⁸ Corippi Africani Gramatici, *De Laudibus Justini Avgusti Minoris. Libri IV*. (Antwerpiae, 1581): 93.

¹⁹ *Zehn Bücher fränkischer Geschichte vom Bischof Gregorius von Tours. Übersetzt von W. von Giesebrecht*. (Leipzig: Verlag von Franz Drucker, 1878): 316.

²⁰ *History of the Langobards by Paul the Deacon*. Translated by W. Foulke. (Philadelphia: University of Pennsylvania, 1907): 437.

²¹ Anonimo, *Le Cose Della Guerra*. A cura di A. Giardina: 107.

²² *Maurice's Strategicon. Handbook of Byzantine military strategy*. Translated by G. Dennis. (Philadelphia: University of Pennsylvania, 1984): 178.

Переходячи до висвітлення теми, вважаємо доцільним охарактеризувати специфіку дипломатії щодо аварів імператорів-попередників Тиберія. Як зазначалось вище, дії Юстиніана I сприяли розселенню кочової орди на північ від Дунаю на початку 60-х років VI ст. Попри неоднозначність такого кроку у перспективі (що підкреслювали й сучасники подій²³), автократор, очевидно, керувався потребою захисту Дунайського лімесу. Крізь останній регулярно здійснювали набіги склавини, утургури, сали, савіри та кутургури²⁴. Не покращувало становища Ромеї у цьому регіоні активне спорудження фортифікацій по всіх Балканах впродовж 50–70-х років VI ст., описане Прокопієм Кесарійським²⁵. В таких умовах, Юстиніан вбачав у аварському кагані Баяні I (562–602) ситуативного союзника. Одностороннє порушення федеративного договору аварами у 558–562 рр. могло розглядатись автократором як “мале зло”. Відповідно, у разі недотримання ними постулатів договору, перспектива задобрення орди монетою була *modus operandi* ромейської дипломатії.

Юстин II у питанні розвитку взаємин з кочовиками займав антагоністичну позицію своєму дядьку. За словами Менандра, причиною цього були слова аварських посланців, які прибули до Константинополя у 565 р. задля поновлення договору. Приймавши прохання аварських нобілів надати території задля переселення за погрози, імператор наголосив, що “...ніколи не матиме потреби у... союзі [з аварами]”, а самі кочовики “...мають для себе вбачати великим щастям, що залишились живими”²⁶. Факт емоційної промови Юстина перед аварськими посланцями за цей же рік підтверджує Іоан Ефеський²⁷. Про інші підстави до розірвання союзу хроністи замовчують. Разом з тим, можемо припускати, що свою роль у відношенні Юстина до кочовиків стали прецеденти нападів аварів на антів та гепідів у 558–562 рр., які були федератами Ромеї. Інформація про набіги кочовиків просочилась до Константинополя через *magister militum* Флавія Германа Юстина, сина племінника Юстиніана. На той час, майбутній імператор займав посаду куропалата, і цілком можливо, знав про порушення кочовиками договору.

Відтак відмова базилевса продовжувати омайхмію зблизила кочовиків із супротивниками Імперії. Упродовж першої половини 568 р. Баян I уклав договори з лангобардським королем Альбоїном (566–573) та королем Австразії

²³ *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 48–49.

²⁴ K. Setton, “The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century”, *Speculum*, Vol. 25, (1950): 502–543.

²⁵ *Procopius in seven volumes. Buildings*. Translation by H. Dewing, G. Downey. (Cambridge–London: Harvard University Press, Willia, Heineman Ltd., 1914): 218–315.

²⁶ *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 92–95.

²⁷ *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*. Translated by R. Smith, 428–429.

²⁸ *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 128–129.

Сигібертом I (561–575). Примітно, що описуючи дипломатичну місію лангобардів в стан кочовиків за цей час, Менандр називає римлян “найзлішими ворогами аварів”²⁸. Від другої половини того ж року Баян, “бажаючи здійснювати набіги до самого Візантію”²⁹ почав агресію супроти РOMEї. Основним театром бойових дій стали території діоцезу Фракія – провінції Паннонія, Мезія I, Мезія II та Дакія³⁰. Попри те, що в перші місяці конфлікту кочовики зуміли форсувати Дунай та взяти в облогу аванпост Імперії в регіоні, місто Сирмій, бойові дії отримали затяжний характер. Не зумівши взяти Сирмій ні шляхом дипломатії, ні штурмом³¹, Баян вступив у переговори з Юстином, які були безрезультатними до початку 570 р.

У цей же час, автократор здійснив перестановку серед командування легіонами на Дунаї: в першій половині 570 р. стратигом-автократором на Балканах став Тиберій. Джерела не рясніють повідомленнями про молодість політика. Виключення становлять повідомлення Іоана Ефеського³² та Євагрія Схоластика³³, за якими Тиберій був сином офіцера низького рангу, опціона, родом з Фракії. Як повідомляє Коріпп, Тиберій до початку війни займав посаду коміта кавалерійської схоли ескубіторів³⁴, елітного підрозділу у складі східноримського війська. Разом з тим, ескубітори в другій половині VI ст. відігравали роль “палацової гвардії” та не залучались до бойових дій. Відповідно, очільництво над ними було радше адміністративною посадою, яка передбачала близьке знайомство з автократором. Крім того, на початку правління Юстина, Тиберій був проголошений консулом³⁵.

Примітно, що джерела не подають жодної інформації про участь Тиберія у баталіях із варварами аж до 570 р. Відповідно, швидке сходження Тиберія по ієрархічній драбині Східного Риму було наслідком не стільки військового чи політичного таланту, скільки особистої відданості Юстину. Таким чином, новий правитель був зацікавлений радше у вірних, а не здібних полководцях. Кадровій політиці автократора сприяв мирний початок його правління.

²⁹ *The History of Menander the Guardsman*, 128–129.

³⁰ Назви візантійських провінцій у роботі подані відповідно до адміністративної реформи, проведеної у Римській імперії Констянтином I Великим (306–337). Остаточою від цієї структури відійдуть лише в середині VII ст., коли основною адміністративною одиницею у Візантійській імперії стане фема – В. Л.

³¹ *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 138–142; 224–226.

³² *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*. Translated by R. Smith, 179–180.

³³ *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*. Ed. with introduction, critical notes and indices by J. Bidez, L. Parmentier, 207.

³⁴ Corippi Africani Grammatici, *De Laudibus Iustini Avgusti Minoris. Libri IV*, 73.

³⁵ *Ibidem*, 79.

³⁶ Реконструкція договору ґрунтується на основі повідомлень Менандра, присвячених проекту домовленості Тиберія з аварським нобілем Апсохом у першій половині 570 р. та пізнішому зобов’язанню римлян по укладенні миру наприкінці того ж року. Див.: *The History of Menander the Guardsman*, 148; 150.

Незважаючи на відсутність досвіду воєначальника та посла, Тиберій зумів налагодити дипломатичний контакт із кочовиками упродовж другої половини 570 р. та завершити війну. За результатами конфлікту сторони уклали договір, зміст якого можна звести до таких пунктів³⁶:

– зобов'язання родоплеємної знаті аварів передати ромеям своїх нащадків як заручників. Цей пункт забезпечував Імперію від повторних нападів кочовиків;

– передачі аварам на заселення територій провінції Паннонія включно з населеними пунктами. При цьому, номади навряд були зацікавлені у зайнятті міст, які нещодавно брали в облогу. Зважаючи на специфіку розвитку кочових суспільств Залізної доби, авари, ймовірно, бажали встановити контроль над торгівлею та ливарною справою у регіоні;

– надання грошових виплат кочовикам з боку Константинополя. Мова очевидно йшла про субсидії, еквівалентні сумах, які Ромея зобов'язалась надавати аварам за умовами федеративного договору 557/558 р. Разом із тим, джерела не уточнюють розміру виплат, що надходили аварам;

– захисту аварських обозів з боку візантійських сил у регіоні.

Головну роль при домовленості відіграв стратиг-автократор. Разом із особистою довірою імператора до посадовця, це сприяло їх подальшому зближенню. За наслідками миру, кочовій політиці повторно надавався статус клієнта Імперії, а номади відступали з розорених балканських провінцій.

Подальший здійснення Тиберієм *cursus honorum* пов'язане з подіями війни із Сасанідами, що розпочалась у 572 р. Із втратою фортеці Дара у 574/575 р., психічне здоров'я Юстина не дозволяло самостійно продовжувати правління³⁷. Придворні угруповання Константинополя, які очолювали куропалат Бадуарій та син стратига Германа Юстиніан, не могли гарантувати своїм очільникам міцної влади. Як припускає Е. Штайн, поміж претендентами на престол була укладена домовленість, за якою Тиберій, ставши цезарем, надав своїм конкурентам за престол посади стратигів-автократорів: Бадуарій очолив війська на фронті з лангобардами, Юстиніан – супроти персів³⁸.

Ставши співправителем Юстина в грудні 574 р., Тиберій зосередив зусилля на продовженні війни із Сасанідами та налагодженням контактів з Тюркським

³⁷ *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*. Ed. with introduction, critical notes and indices by J. Bidez, L. Parmentier, 206–207.

³⁸ E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II u. Tiberius Constantinus*, 47.

³⁹ *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*. Translated by R. Smith, 178–179.

⁴⁰ *Zehn Bücher fränkischer Geschichte vom Bischof Gregorius von Tours*. Übersetzt von W. von Giesebrecht, 265–266.

⁴¹ *History of the Langobards by Paul the Deacon*. Translated by W. Foulke, 110–111.

каганатом. Увагу цезар приділяв і суперечностям за владу: із Софією, про численні змови якої інформує Іоан Ефеський³⁹ та стратигом Юстиніаном, про що інформує “Історія франків” Григорія Турського⁴⁰ та “Історія лангобардів” Павла Диякона⁴¹. Остаточно легітимізував владу Тиберія августійший патрон, заповівши перед смертю “Виправити мої [Юстина] похибки, керуючи державою з усією старанністю”⁴².

Пріоритетним завданням для Тиберія II стало завершення війни із Сасанідами. До цього часу, становище комітатів та псевдокомітатів на Сході було задовільним. Ромейські війська провели успішну кампанію проти Сасанідів у Персовірменії протягом 576–578 рр.⁴³ Поміж сторонами відновився переговорний процес за участі ромейських дипломатів Траяна та Захарія⁴⁴. Попри готовність базилевса до укладення миру, смерть шахіншаха Хосрова I (531–579) унеможливила припинення конфлікту. Наступник Хосрова, Ормізд IV (579–590), був апологетом різкої антиримської політики, що підтверджують характеристики Іоана Ефеського⁴⁵ та Менандра Протектора⁴⁶.

Паралельно з поновленням бойових дій на сході, активізувалась загроза на північних кордонах Імперії. Найбільш повно про події на Дунайському лімесі, що відбувались одразу по обранні Тиберія імператором, інформує Менандр Протектор. Так, історик вказує, що Тиберій схилив “князя аварів Баяна, котрий не був до цього часу ворогом римлян, і навіть навпаки”⁴⁷ до агресії супроти склавинів. Останні до цього часу здійснювали набіги на Балканські провінції Ромеї. Гарнізони міст у діоцезах Фракія та Дакія під керівництвом представника імператора в регіоні, можливо у званні *quaestor exercitus*⁴⁸, Іоана⁴⁹, не могли дотримуватись “маневреної оборони”, характерної для війн Імперії кінця VI ст.⁵⁰

⁴² *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*. Ed. with introduction, critical notes and indices by J. Bidez, L. Parmentier, 208–209.

⁴³ *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 170–171; 178–179.

⁴⁴ *Ibidem*, 180–188; 196–198.

⁴⁵ *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*. Translated by R. Smith, 423.

⁴⁶ *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 208–209; 212–213.

⁴⁷ *Ibidem*, 192–193.

⁴⁸ Про повноваження квесторів у VI ст. див.: J. Wiewiorowski, “*Quaestor Iustinianus Exercitus – a Late Roman Army Commander?*”, *Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum*, Vol. 93, (2006): 319–342.

⁴⁹ J. Martindale, *The Prosopography of Later Roman Empire. Vol. III, A. D. 527–641*, (Vol. III A). (Cambridge: University Press, 1992): 677.

⁵⁰ E. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, 287–293.

⁵¹ *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 194–195.

Свою роль у рішенні Баяна зіграла відмова вождів склавинів, зокрема Даврентія, визнати над собою владу кочовиків та подальше вбивство аварських послів⁵¹.

Після узгодження попереднього плану атаки на склавинів з аварами, війська на території Балкан Тиберій довірив Іоану. Менандр уточнює, що кочовиків до цієї кампанії було схилено надавши їм грошові субсидії. Далі, хроніст вказує, що по зайнятті Тиберієм престолу, договір-омайхмію продовжили. Історик не уточнює положень домовленості поміж сторонами, окрім надання кочовикам 80 тис. солідів щорічно⁵². Відтак, можемо припускати, що статті договору, які не торкались грошових субсидій, повторювали зміст положень миру 570 р.

Зрештою, в другій половині 578 р. почались приготування до військових дій: Іоан переправив аварські сили з Верхнього Подунав'я до "скіфської землі"⁵³ (у широкому розумінні, Північного Причорномор'я⁵⁴), де знаходились поселення склавинів.

Примітно, що за описом Менандра, квестор переправив аварів через Дунай двічі – з місця розселення до Іллірії, і з Іллірії до Скіфії "на човнах, здатних плисти вперед та назад"⁵⁵. Можливо, історик під цими кораблями мав на увазі лібурни з механічним приводом, про які згадує "Анонім" VI ст.⁵⁶ Тим не менш, доцільність повторної переправи номадів, які могли завдати удару в Скіфію із заходу на схід, форсувавши Тису, викликає питання. За браком джерельних свідчень, доводиться припускати, що такі дії Іоана⁵⁷ могли бути викликані: 1) міркуваннями логістики; 2) необхідністю попереднього узгодження приготувань до війни з аварським каганом; 3) бажанням застати склавинів, для яких було притаманним оминати лійні баталії⁵⁸, зненацька.

На вірогідність наших припущень вказує уточнення Менандра про залучення магістром до війни "близько шістьдесят тисяч [аварських] вершників, покритих латами... на чолі з Баяном"⁵⁹. Військо під керівництвом Баяна та Іоана розорило низку поселень склавинів без бою. Судячи з емоційного забарвлення повідомлень

⁵² *The History of Menander the Guardsman*, 216–217.

⁵³ *Ibidem*, 192–193.

⁵⁴ Про локалізацію територій під назвами "minor Scythia" та "magna Scythia" див.: A. Üstün, "Scythia as Reflected by Iordanes (Jordanes): A Scene from the Sixth Century", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Vol. XXXV, (2020): 297–332.

⁵⁵ *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 194–195.

⁵⁶ Anonimo, *Le Cose Della Guerra*. A cura di A. Giardina, 30–31.

⁵⁷ Автентичність рядків Менандра при описі кампанії 578 р. піддавали сумніву, див. зокрема: L. Hauptmann, "Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VI^e siècle", *Byzantion*, Vol. 4, (1927–28): 155.

⁵⁸ *Maurice's Strategicon. Handbook of Byzantine military strategy*. Translated by G. Dennis, 121; 123–126.

⁵⁹ *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 192–193.

⁶⁰ *Ibidem*, 194–195.

історика, основну роль у перебігу кампанії супроти склавинів відіграли авари. Причиною цьому слугувало те, що “[Баян]... хотів виявити подяку... [Тиберію]” за допомогу в здійсненні набігу⁶⁰.

Попри це, відносини Імперії з кочовиками надалі були нестабільними. Станом на 581 р. Баян ескалував конфлікт з Імперією. Причинами цього могли стати і стратегічні, і прикладні обставини. До числа перших слід віднести покращення відносин РOMEЇ з королівством Австразія⁶¹. Франки раніше виступали союзниками Аварського каганату. Водночас, налагодження відносин із Західною церквою сприяло покращенню становища Східного Риму на Апеннінах, на протипагу лангобардам. Останні до цього часу розпочали активні дії на півострові, спустошивши терени префектури Італія⁶².

Що ж до більш очевидних причин – жаги кочовиків до збільшення субсидій, увагу на них концентрують Іоан Ефеський та Менандр. За повідомленням “Церковної історії”, підґрунтям до нової війни стала вимога Баяна до Тиберія передати Сирмій в обмін на можливість знищення переправи через Дунай, спорудженої римськими майстрами для кочовиків ще за правління Юстина⁶³. Згадана Іоаном переправа мала, очевидно, стратегічне значення. Незважаючи на спроби ромейів ліквідувати її, станом на 581 р. міст перебував у руках кочовиків. Подальша відмова Тиберія II передати Сирмій аварам, у трактуванні хроніста, стала підставою для збройного конфлікту.

При цьому, за Іоаном Ефеським, на боці Баяна виступили склавини, які прорвали фортифікації ромейів та “спустошили всю Елладу, передмістя Фессалонік та всю Фракію”⁶⁴. Підкреслимо, що ця обставина не була наслідком недалекогоглядного курсу Тиберія, спрямованого виключно на збройне протистояння. Зважаючи на політичний розвиток склавинів, вони не могли виробити централізованого курсу щодо Імперії упродовж усього VI ст.

Менандр передає більш скрупульозну картину початку нового аваро-візантійського конфлікту. У його трактуванні, Баян безпідставно розпочав агресію супроти Імперії. Основною причиною, з якою авари розгорнули війну супроти РOMEЇ, стало, знову ж таки, бажання наживи. Збройній агресії кочовиків

⁶¹ *Zehn Bücher fränkischer Geschichte vom Bischof Gregorius von Tours. Übersetz von W. von Giesebrecht*, 304–305; *History of the Langobards by Paul the Deacon*. Translated by W. Foulke, 111.

⁶² *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 196–197.

⁶³ *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*. Translated by R. Smith, 429–432.

⁶⁴ *Ibidem*, 432.

⁶⁵ Щодо ролі Таргітія у ході першої війни аварів та Імперії див.: В. Лагодич, “«Одне говорять, а інше думають»: участь посольських місій у ході аваро-ромейської війни 568–570 рр.”, *Етнічна історія народів Європи*, Вип. 68, (2023): 22–27.

⁶⁶ *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 218–219.

передувала місія аварського нобіля Таргітія, який очолював орду в ході війни 568–570 рр.⁶⁵ Останній отримав виплати з боку Тиберія і у вигляді грошових, і матеріальних субсидій безпосередньо перед початком бойових дій. У подальшому, “не маючи жодної причини до початку війни”⁶⁶, Баян розділив орду на дві частини. Перша зайнялась форсуванням річки Сава поміж містами Сирмій та Сингідун. Інша здійснила перехід річки Сави неподалік Сирмія.

Приготування кагана були помічені гарнізоном міста на чолі з офіцером Сіфом. У ході подальших перемовин, Сіфа завірили, що кочовики переправляються через Саву та Дунай, щоб виявити та ліквідувати склавинів. Як повідомляє Менандр, Баян неодноразово клявся представникам міста у щирості своїх намірів, щоб ввести ромеїв в оману. Тим не менш, Сіф направив посланців до Тиберія з метою проінформувати про дії кочовиків.

Дізнавшись про переправу аварів та можливість взяття в облогу Сирмія, базилевс намагався відтягнути початок агресії. Крім того, Тиберій зосередив активну частину війська у Персовірменії та Месопотамії супроти Сасанідів. До Константинополя у цей час прибули почергово принаймні два посольства. Переговори сторін завершилися виголошенням принципово ворожих позицій. Посланець Баяна Солах перейшов до вказівки потреби передати Сирмія орді на підставі того, що місто розміщене на колишніх територіях союзу гепідів, яких завоювали авари. Крім того, за словами авара, статус укріпленого міста у складі Імперії “не коштував порушення миру”⁶⁷. Не досягнувши одобрення Тиберія, Баян, за повідомленням Іоана, почав погрожувати Імперії війною.

Автократор, декларуючи готовність до оборони, направив у Паннонію невеликий військовий контингент через Далмацію та Іллірик. Облога Сирмія, очевидно, тривала кілька тижнів: після взяття міста в облогу та перекриття доступу до прісної води, відбулась триденна баталія. Переможцями з неї вийшли кочовики. Як вказує Менандр, не бажаючи спостерігати за голодом населення міста, Тиберій дозволив стратигу-автократору Фракії Феогніду укласти з аварами мир. Серед умов договору, хроніст виділяє⁶⁸:

– передання Сирмія аварам – зважаючи на стратегічне розміщення міста поміж річками Сава та Дунай, утримання його дозволяло встановити контроль над торгівлею в районі Верхнього Подунав'я. Припускаємо, що деяку цінність для аварської знаті могли становити споруди в поселенні, насамперед колишній імператорський палац, зведений у III ст. Зважаючи, що кочове суспільство до цього часу перебувало в стадії інвазії, нобілітету кочовиків, насамперед кагану, були необхідні ознаки легітимізації своєї влади.

– дозволу населенню та гарнізону Сирмія безперешкодно дістатись до володінь Східного Риму. Перспектива позбавлення міста населення може

⁶⁷ *The History of Menander the Guardsman.*, 224–225.

⁶⁸ Реконструкція можливого змісту договору здійснена на основі змісту 27-го уривку “Історії”: *Ibidem*, 240–243.

вказувати і на перспективу його розорення, і на зайняття Сирмія аварами – сучасники подій не інформують про їх подальшу участь міста.

– Виплат аварам “золота, яке римляни звично платили, аби Баян нічого не робив супроти них”. У підсумку, як уточнює Менандр, сума виплат аварам за умовами миру досягала 240 тис. солідів.

Уклавши договір з аварами, Тиберій на короткий час гарантував Імперії мир на півночі. Із цим перегукується останній вбережений уривок “Історії” Менандра, представлений рядком “Так великий володар гуннів нарешті заспокоївся”⁶⁹. До кінця свого правління, Тиберій зосередився на продовженні кампанії у Персовірменії та налагодженню відносин із Австразією та Папським престолом. У ході протистояння з Сасанідами, у владній ієрархії РOMEї піднялась частина полководців, зокрема командир з Каппадокії Маврикій⁷⁰. Окрім звання *magister militum per Orientem*, Тиберій присвоїв воєначальнику посаду коміта ескубіторів у 581 р.⁷¹ Будучи на смертному одрі в серпні 582 р., Тиберій оголосив Маврикія спадкоємцем, заповівши йому “доньку Августу в дружини, а державу як посаг”⁷².

Підсумовуючи, зауважимо що дипломатичні відносини Тиберія II та політії аварів характеризувались нестабільністю. Наростаючи від мирних стосунків на початку правління базилевса, авари були залучені до кампанії супроти спільних ворогів. Зрештою, довіра базилевса до кочовиків та відсутність ромейського війська на Балканах дозволили Баяну розпочати збройну агресію супроти Константинополя.

Конфлікт поміж сторонами, не враховуючи часу перемир’я, продовжиться аж до 626 р. Тим не менш, однозначною заслугою Тиберія було укладення договору з кочовиками у 570 р., який зі змінами залишався у силі до початку наступного десятиліття.

Аваро-візантійський договір 581 р. закріплював остаточний вихід кочової політії з-під патронату РOMEї. Вперше з часу налагодження контакту поміж сторонами у 557/558 р., аварам виплачувались субсидії конкретно задля продовження миру на Балканах, а не за умовами союзницького договору. Характерно, що попри вказівки Іоана Ефеського, Феофілакта Сімокатти, Феофана Сповідника на низький статус аварського правителя у системі зовнішньополітичних контактів, фактично Імперія відкуплялась від Каганату під загрозою руйнівних та затяжних воєн з кочовиками та склавинами. До цього,

⁶⁹ *The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes R. Blockley, 242–243.

⁷⁰ J. Martindale, *The Prosopography of Later Roman Empire. Vol. III, A. D. 527–641*, (Vol. III B). (Cambridge: University Press, 1992): 855–860.

⁷¹ *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*. Translated by R. Smith, 435.

⁷² *The History of Theophylact Simocatta*. Translation with Introduction and Notes M. Whitby, M. Whitby. (Oxford: University Press, 1986): 25.

“варварськими” державами, з якими Імперія підтримувала подібні контакти, залишалась Персія Сасанідів та Великий Тюркський каганат. Підкреслимо, що в обох випадках базилевси керувались не лише військово-стратегічними, а й економічними міркуваннями.

**“CORRECTING MISTAKES BY GOVERNING THE STATE WITH ALL
ZEAL”: THE AVARIAN POLICY OF TIBERIUS II CONSTANTINE
(578–582)**

Volodymyr LAHODYCH

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Middle Ages and Byzantine Studies
Universytetska street, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: lagodicvolodimir@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0677-4408

Among the succession of rulers since Justinian the Great (527–565), particular attention is drawn to the personage and reign of Tiberius II Constantine. Despite his humble social origins, Tiberius swiftly ascended the hierarchical ranks of Eastern Rome. Seizing the opportunity to gain the confidence of Emperor Justin II (565–578), Tiberius assumed the role of strategist-autokrator of the Roman army in the Balkan region, actively contributing to the preservation of the Danube limes of the Empire.

His military and diplomatic talents, coupled with Justin’s ailing health, ultimately facilitated the commander’s adoption into the royal family. The interactions with the Avar Khaganate held significant importance for Tiberius, both upon his elevation to co-emperor in 574 and from the inception of his independent reign. Tiberius devoted particular attention to nurturing allied relations with the Avars, directing their military prowess against tribal unions of Sclavenes. Consequently, the incessant raids by the Sclavenes posed a constant threat to the Balkan territories of the Empire.

Over time, Tiberius’ pursuit of reconciliation with the Avars resulted in the temporary return of the horde to the political orbit of Byzantium. The diplomatic overtures of Tiberius II toward the Avars afforded Eastern Rome the opportunity to bolster its political and military strength along the Danube limes during his reign. Additionally, Tiberius successfully neutralized the Avars politically through ongoing military conflicts with their closest neighbors.

Much like contemporary geopolitics, the political upheavals of the last quarter of the 6th century were accompanied by ambassadorial missions, involving the exchange of gifts as a means of persuading third parties to align with specific political courses in the Early Medieval polities.

Keywords: Avar Khaganate, Byzantine Empire, Tiberius, diplomatic relations, Sclavenes, Great Turkic Khaganate.

REFERENCES

- Anonimo. *Le Cose Della Guerra*. A cura di Giardina, A. (Milan: “Fondazione Lorenzo Valla”, 1989), 107. (in Italian)
- Aussaresses, F. *L’armée byzantine à la fin du VI^e siècle, d’après le Strategicon de l’empereur Maurice*. (Bordeaux–Paris: Feretrt & Fils, Albert Fontemoing, 1909), 115. (in French).
- Corippi Africani Gramatici. *De Laudibus Justini Avgusti Minoris. Libri IV*. (Antwerpiae: 1581), 93. (in Latin)

- Curta, F. “Horsemen in forts or peasants in villages? Remarks on the archaeology of warfare in the 6th to 7th century Balkans”, *War and Warfare in Late Antiquity*, (2013), 809–852. (in English)
- Curta, F. “Where have all the Avars gone? A view from Eastern Europe”, *Contributions to the Bulgarian Archaeology*, Vol. 12, (2022), 5–20. (in English)
- Curta, F. *The Making of Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, 500–700*. (Cambridge: University Press, 2009), 488. (in English)
- Diehl, C. *Justinien et la civilisation byzantine au VI^e siècle*. (Paris: Ernest Leroux, 1901), 735. (in French)
- Farkas, I. et al. *The Danube Limes in Hungary – Archaeological research conducted in 2015–2020*. (Pécs: CLIR Research Center, 2020), 280. (in English)
- Hauptmann, L. “Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VI^e siècle”, *Byzantion*, Vol. 4, (1927–28), 137–170. (in French)
- Heršak, E., Silić A. “Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest”, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 18, (2002), 197–224. (in Croatian)
- History of the Langobards by Paul the Deacon*. Translated by Foulke, W. (Philadelphia: University of Pennsylvania, 1907), 437. (in English)
- Kardaras, G. “The nomadic art of war. The case of the Avars”, *Acta Militaria Mediaevalia*, № 9, (2015), 7–25. (in English)
- Kavak, E. “Eternal Peace: The First Diplomatic Contact Between Justinian and Chosroes Anushirvan,” *Cedrus: The Journal of Mediterranean Civilisations Research Institute*, № 8, (2020), 581–591. (in English)
- Kuzovkov, V. “Rymska dyplomatiia u vidnosynakh z Iranom u chasy pravlinnia Yustyniana I (527–565)”, *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*, № 4/28, (2019), 122–130. (in Ukrainian)
- Kuzovkov, V. “Svidotstva vizantiiskyykh istorychnyykh tvoriv pro vidnosyny Skhidnoi Rymskoï imperii z kochovykamy Pivnichnoho Prychornomorïa”, *Naukovyi visnyk MDU imeni V. O. Sukhomlynskoïho. Istorychni nauky*, Vyp. 3.37, (2014), 113–114. (in Ukrainian)
- Lahodych, V. “«Odne hovoriat, a inshe dumaiut»: uchast posolskykh misii u khodi avaro-romeiskoi viiny 568–570 rr.”, *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, Vyp. 68, (2023), 22–27. (in Ukrainian)
- Luttwak, E. *The Grand Strategy of The Byzantine Empire*. (Cambridge and London: The Belknap Press, 2009), 498. (in English)
- Main, R. *After Justinian: Foreign Policy in the Byzantine Empire during the Reigns of Justin II and Tiberius II Constantine (565–582)* (Trinity: Oxford, 2019), 229. (in English)
- Maroti, Z. et al. “The genetic origin of Huns, Avars, and conquering Hungarians”, *Current Biology*, Vol. 32, (2022), 1–13. (in English)
- Martindale, J. *The Prosopography of Later Roman Empire. Vol. III, A. D. 527–641*, (Vol. IIIB). (Cambridge: University Press, 1992), 1574. (in English)
- Martindale, J. *The Prosopography of Later Roman Empire. Vol. III, A. D. 527–641*, (Vol. III A). (Cambridge: University Press, 1992), 760. (in English)
- Maurice’s Strategicon. Handbook of Byzantine military strategy*. Translated by Dennis, G. (Philadelphia: University of Pennsylvania, 1984), 178. (in English)
- Melnyk, V. “Sotsyalno-pravovyye realyy «Avarskoho kahanata»: faktor Yersinia pestis y dyskurs mezhdunarodnoi pravosubektnosti vostochnoevropayskoho kochevoho soobshchestva”, *Annaly Yurydychnoi istorii*, T. 4/3, (2020), 30–72. (in russian)

- Neparáczki, E. et al. “Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin”, *Scientific reports*, (2019), dostup otrymano 22 liutoho 2023, <https://www.nature.com/articles/s41598-019-53105-5> (in English)
- Parnall, D. *Justinian's Men: Careers and Relationships of Byzantine Army Officers, 518–610*. (London: Palgrave Macmillan, 2017), 228. (in English)
- Pohl, W. *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. (Ithaca and London: Cornell University Press, 2018), 636. (in English)
- Procopius in seven volumes. Buildings*. Translation by Dewing, H., Downey, G. (Cambridge–London: Harvard University Press, Willia, Heineman Ltd., 1914), 542. (in English)
- Prykhodniuk, O. “Anty ta avary”, *Problemy pokhodzhennia ta istorychnoho rozvytku sloviań. Zb. nauk. st., prysviach. 100-richchii z dnia narodzh. Viktora Platonovycha Petrova*, (1997), 142–147. (in Ukrainian)
- Rance, P. “The Fulcum, the Late Roman and Byzantine Testudo: The Germanization of Roman Infantry Tactics?”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, Vol. 44, (2004), 265–326 p. (in English)
- Rózycki, Ł. “Roman-Avar relation from the perspective of the military campaign of 597 and the siege of Tomi”, *Barbarians at the gates. A monograph based on material from the VI International Study Session on the History of the Peoples of the Baltic Sea*. (Toryń: Wydawnictwo Adam Marszałek), 115–133 p. (in English)
- Setton, K. “The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century”, *Speculum*, Vol. 25, (1950): 502–543 p. (in English)
- Stein, E. *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II u. Tiberius Constantinus*. (Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1919), 199 s. (in German)
- The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*. Ed. with introduction, critical notes and indices by Bidez, J., Parmentier L. (London: Meuthen and Company, 1898), 285 p. (in English)
- The History of Menander the Guardsman*. Introduction essay, text, translation and historical notes Blockley, R. (Liverpool: Francis Cairns, 1985), 307 p. (in English)
- The History of Theophylact Simocatta*. Translation with Introduction and Notes Whitby, M., Whitby M. (Oxford: University Press, 1986), 340 p. (in English)
- The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*. Translated by Smith, R. (Oxford: University Press, 1860), 463 p. (in English)
- Üstün, Abdullah. “Scythia as Reflected by Iordanes (Jordanes): A Scene from the Sixth Century”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Vol. XXXV, (2020), 297–332 p. (in English)
- Wiewiorowski, J. “Quaestor Iustinianus Exercitus – a Late Roman Army Commander?”, *Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum*, Vol. 93, (2006), 319–342 p. (in English)
- Zehn Bücher fränkischer Geschichte vom Bischof Gregorius von Tours. Übersetzt von Giesebrecht, W. von*. (Leipzig: Verlag von Franz Drucker, 1878), 316 s. (in German)
- Zhdanovych, O. “Kochovyky Stepu i Vizantiiska imperiia u IV–VI st. (na osnovi svidchen vizantiiskyykh avtoriv)”, *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, Vyp. 14, (2014), 13–27 s. (in Ukrainian)
- Zhdanovych, O. “Posolstva avarov u Menandra Protektora (komentyrovannyi perevod ystochnykov)”, *Zolotoordynskoe obozrenye*, № 4, (2016), 881–893. (in russian)
- Zhdanovych, O. *Avary v Yevropi. Kochovyky v systemi vizantiiskoi diplomatii rannoho Serednovichchia*. (Kyiv: Tempora, 2019), 79. (in Ukrainian)
- Zhdanovych, O. *Velykyi Tiurkskyi kahanat. Kochova imperiia Yevraziiskyykh stepiv* (Kyiv: Tempora, 2019), 71. (in Ukrainian)

УДК 930.2:[338.439.02(477.83-25):355.355(470+571)]”1914/1915”

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4031>

ПРОДОВОЛЬЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЛЬВОВА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ВЕРЕСЕНЬ 1914 – ЧЕРВЕНЬ 1915 рр.)

Володимир ГОЛУБЕЦЬ

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: Volodymyr.Holubets@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0009-0004-9093-9632

Початок Першої світової війни та російська окупація Львова кардинально змінили звичне життя львів'ян. Російська окупаційна адміністрація одразу зіткнулась з питаннями щодо забезпечення містян, оскільки на момент початку окупації, у місті був мінімум продуктів. Координація дій між магістратом та російською окупаційною адміністрацією дозволило уникнути голоду в місті та пережити холодну зиму 1914–1915 рр. Введення системи продовольчих талонів дозволило забезпечити найвразливіші категорії населення найнеобхіднішими продуктами. Винятком становили м'ясні продукти, оскільки їх не вистачало навіть для російської армії. Впровадження фіксованих цін на м'ясо та м'ясні вироби стало одним із способів, щоправда не завжди ефективним, зробити їх доступними для львів'ян.

Ключові слова: Львів, магістрат, російська окупація, продовольство, талон.

В результаті Галицької битви (18 серпня – 21 вересня 1914 р.) Східна Галичина, Північна Буковина і частина Закарпаття були окуповані російською армією. З перших днів захоплення Львова перед російською окупаційною адміністрацією постало питання продовольчого забезпечення містян, оскільки у місті відразу відчувся брак харчів. Питання продовольчого забезпечення Львова у тій ситуації спеціально не досліджувалося вітчизняними істориками. Деякі аспекти побіжно згадуються у другому томі “Історії Львова”¹. Цінову політику російської окупаційної влади охарактеризувала Світлана Орлик, яка на основі статистичних даних порівняла ціни найважливіших товарів у Східній Галичині, зокрема у Львові, Північній Буковині і теренах Наддніпрянської України².

Фрагментарні згадки щодо забезпечення міста провізією містяться у працях польських дослідників. Так, за даними Генріки Крамаж, упродовж усього часу окупації генерал-губернатор Галичини та Буковини граф Георгій Бобринський

¹ Ярослав Ісаєвич, Микола Литвин, Феодосій Стеблій, *Історія Львова. У трьох томах. Т. 2. 1772–1918.* (Львів: Центр Європи, 2007), 559.

² Світлана Орлик, “Цінова політика російської окупаційної влади на території Галичини і Буковини в період Першої світової війни”, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, вип. 1, ч. 1, (2018): 48–58.

докладав чимало зусиль для забезпечення міста основними продуктами харчування³. У колективній праці Маріуша Коженювського, Марека Мадзика, Кшиштофа Лятавця та Даріуша Тарасюка охарактеризовано обставини створення та основні напрями діяльності Польського львівського допомогового комітету (*Polski Lwowski Komitet Ratunkowy*), проте не наведено інформації про фінансові ресурси, котрі були у розпорядженні комітету, про кількість львів'ян яким було надано допомогу⁴.

Мета дослідження – охарактеризувати та проаналізувати заходи російської окупаційної влади, а також місцевих благодійних організацій, спрямовані на забезпечення Львова продовольством, його розподіл серед населення.

Напередодні війни у Львові, згідно з офіційними даними, проживало 212 030 осіб⁵. Визначити точну кількість населення міста на початок окупації доволі важко – в одному зі звітів Продовольчо-благочинного комітету йшлося про 215 000 осіб⁶. З наближенням російської армії близько 30 000 багатших містян виїхало з міста. Натомість, до міста прибуло близько 30 000 біженців, котрі не мали жодних засобів для існування⁷. Хоча за даними львівських дослідників Ольги Щодри та Ігора Петрія Львів залишило близько 13 тис. осіб⁸.

З перших днів окупації головний тягар забезпечення продовольством львів'ян ліг на плечі російської адміністрації. Вже в середині вересня 1914 р., на момент прибуття воєнного генерал-губернатора Галичини графа Г. Бобринського, в місті різко загострилось продовольче питання. І на це було кілька причин. По-перше, на момент вступу російських військ Львів мав заготовану незначну кількість продовольства. У липні–серпні 1914 р. магістрат закупив і нагромадив на своїх складах незначну кількість продовольства: 200 вагонів борошна, по кільканадцять вагонів солі, цукру, рису⁹. Для порівняння: напередодні війни у липні 1914 р. в місто було доставлено 2 336 200 кг борошна, різних круп, печива, 151 800 кг масла, 1 200 700 кг свіжих овочів, 25 100 кг сушених овочів, 20 400 кг смальцю, 95 000 кг сиру, 91 000 кг рису, 3 168 700 штук яєць¹⁰. По-друге, через воєнні дії та спровоковані ними реквізиції і грабунки зменшився довіз продуктів не лише до Львова, а й до інших окупованих росіянами міст. Про це свідчать

³ Henryka Kramarz, *Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta*. (Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1994), 134.

⁴ Mariusz Korzeniowski, Krzysztof Latawiec, Marek Mądzik, Dariusz Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*. (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014), 294.

⁵ *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 7, (1914), 1.

⁶ *Отчет Львовскаго Городскаго Продовольственна-Благотворительнаго Комитета*. (Київ: Типографія “С.В. Кульженко”, 1915), 1.

⁷ Там само.

⁸ Ольга Щодра, Ігор Петрій, “Повсякденне життя Львова під час російської окупації 1914–1915 рр.”, *Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. T. 9: Życie codzienne miasta*, (2015): 360.

⁹ Do Jego Ekselencyi Barona Knorringa General-Majora we Lwowie, Odpis, Lwów, dnia, 19 lutego 1915, Держаний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 3, оп. 1, спр. 6013, арк. 33.

¹⁰ *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 8, (1914), 5.

дані привозу продуктів до Львова у вересні 1914 р.: 683 000 кг борошна, різних круп, печива (інформації про доставку зерна для випікання хліба немає – місто жило з попередніх запасів), 16 900 масла, 483 800 кг свіжих овочів, 1 700 кг сушених овочів, 5 000 кг смальцю, 16 400 сиру, 18 400 кг рису, 553 800 штук яєць¹¹. Особливо відчутним став брак хліба. У місті щодня випікали 3000 буханців хліба, з яких 500 роздавали найбільш бідним мешканцям. Решта реалізовувалась у крамницях міста за фіксованими цінами. Сучасник тих подій, відомий етнолог і археолог Богдан Януш стверджував, що однією з причин зростання дефіциту хліба стало його масове скуповування російськими солдатами¹².

Про складну ситуацію з провізією у місті президент Тадеуш Рутовський був змушений повідомити нову владу. У відповідь Г. Бобринський надав Львову значну продовольчу допомогу: 45000 пудів борошна (737 122 кг), 1 250 пудів крупи (20 475 кг), 1 250 пудів цукру (20 475 кг), 1 000 пудів солі (16 380 кг). Отримані продукти розвозили міськими трамваями в усі райони міста¹³.

Одночасно з ініціативи нової влади, зокрема Г. Бобринського, 15 (28) вересня 1914 р. у Львові було створено Головний крайовий благочинний комітет, який займався наданням благодійної допомоги населенню Галичини та Львова¹⁴. Поза тим у Львові і на окупованих росіянами територіях діяли Львівський Міський Продовольчо-Благодійний Комітет¹⁵ та Польський львівський допомогий

¹¹ *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 10, (1914), 5. Драматург Станіслав Россовський навів дані щодо провізії, котра щотижнево видавалась містянам за рахунок Магістрату: 5 880 кг хліба, 15 750 кг картоплі, 7 160 кг борошна, 4 550 кг каші, 3 760 кг гороху, 3 505 кг проса, 872 кг солонини, 562 кг цукру та 898 центнерів дерева для опалення (Stanisław Rossowski, *Lwów podczas inwazyi*. (Lwów: H. Altenberg, G. Seyfarth, E. Wende i Ska, 1916), 55).

¹² Bohdan Janusz, *293 dni rządów rosyjskich we Lwowie*. (Lwów: Księgarnia Polska, 1915), 66–67.

¹³ Henryka Kramarz, *Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny...* 48–49.

¹⁴ Головою комітету був призначений граф Володимир Бобринський, його заступником – Філіп Свистун (український письменник і педагог, гімназійний учитель, москвофіл), секретарем – Н. Третьак. Крім них, у Комітеті працювало ще вісім канцеляристів, 25 осіб для доставки і супроводу вагонів, 20 організаторів (Велика Війна 1914–1918 рр. і Україна. Мовою документів і свідчень, редактори Валерій Смолій, Геннадій Боряк, Володимир Великочий та Владислав Верстюк, (Київ: КЛІО, 2015), 276). Згідно зі звітом, опублікованим кінці березня 1915 р. у газеті “Прикарпатская Русь”, з 16 вересня 1914 р. по 21 березня 1915 р. Комітет отримав на свої потреби велику, як на той час, суму грошей – 412 565 руб. 74 коп, з них безпосередньо від генерал-губернатора – 314 153 руб., від міністерства закордонних справ – 12 000 руб., від сірнікового заводу у Сколе – 18 000 руб., у вигляді “контрибуцій” – 3 000 руб., від приватних жертводавців – 52 066 руб. 88 коп., з інших джерел – 13 363 руб. 86 коп. З цієї суми на благодійну допомогу витрачено 408 977 руб. 38 коп. Водночас Комітет займався постачанням до Львова провізії з Наддніпрянщини. Так, упродовж майже шести місяців до Львова з Радзивилова доставлено 37 105 пудів (близько 60 7789 кг) житнього борошна, з Києва – 242 вагони з борошном (“Десятьность благотворительного комитета”, *Прикарпатская Русь*, 17 марта (9 апреля), (1915), 1).

¹⁵ Львівський Продовольчо-Благодійний Комітет створений 4 (17) вересня 1914 р. з метою забезпечення продовольством містян Львова. Загальна сума всіх наданих Генерал-Губернатором та витрачених Комітетом грошей від 20 серпня до 1 червня становила 58 500 рублів. Окрім провізії, Комітет додатково щомісяця отримував від Генерал-Губернатора Г. Бобринського по 8 000 руб. для міських їдалень (*Отчетъ Львовскаго Городскаго Продовольственна-Благотворительнаго Комитета...* 4).

комітет¹⁶. Крім благодійних організацій, посильну допомогу Львову надавала офіційна влада в особі Г. Бобринського. Так, у листі від 3 (16) листопада 1914 р. до Т. Рутовського Г. Бобринський повідомляв, що протягом листопада 1914 р. як допомога мешканцям Львова буде передано 18 000 пудів муки, 5000 п. борошна, 6000 п. цукру, 4000 п. солі, 200 сажнів дров, 8000 рублів готівкою¹⁷. Таким чином, завдяки діяльності міської адміністрації і окупаційної влади до кінця 1914 р. забезпечення Львова продовольством поліпшилось, але довоєнного рівня не досягло (див. табл. 1).

Таблиця 1

Постачання основних продовольчих товарів до Львова у 1914 р.

Види продуктів	Серпень ¹⁸	Вересень ¹⁹	Листопад ²⁰	Грудень ²¹
1. Зерно для випікання хліба (кг)	1 869 200	–	279 400	829 300
2. Овочі свіжі (кг)	778 200	483 800	116 200	148 400
3. Овочі сушені (кг)	14 400	1700	27 700	86 500
4. Масло (кг)	112 700	16 900	109 600	94 700
5. Смалець (кг)	10 200	5 000	245 800	476 100
6. Сир (кг)	79 100	16 400	39 500	47 600
7. Яйця (штук)	2 625 200	553 800	1 278 200	1 937 900
8. Борошно, крупи, печиво (кг)	1 928 100	683 000	3 047 600	3 517 200
9. Рис (кг)	210 500	18 400	14 500	4 500

¹⁶ Польський львівський допомоговий комітет діяв упродовж лютого–червня 1915 р. у Львові за підтримки львівської інтелігенції. Ініціатором його створення був професор економіки львівського університету Станіслав Грабський. Комітет займався матеріальною підтримкою лише польського населення Львова та Галичини. Після звільнення Львова австрійцями з вересня 1915 р. Комітет продовжив свою діяльність вже у Києві. Під час діяльності у Львові Комітет мав у своєму розпорядженні значні кошти. Так, станом на кінець березня 1915 р. на його рахунках було акумульовано 152 934 рублі, з яких 65 000 рублів отримано від російського імператорського уряду, 70 000 рублів – пожертви від міських благочинних комітетів Москви, Києва, Варшави, Вільна, Умані, 17 934 рублів – пожертви від приватних осіб (Mariusz Korzeniowski, Krzysztof Latawiec, Marek Mądzik, Dariusz Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie...*, 172; “Польський “рагунковый” комітет”, *Прикарпатская Русь*, 15 (28) марта, (1915), 6).

¹⁷ Выписка из особого журнала совета Министров России, уведомление военного генерал-губернатора Галиции, Львовского градоначальника, Краевого патроната ремесла и легкой промышленности во Львове об отпуске средств на помощь населению продовольствием, условиях выпуска бонов магистратом и др. документы по экономическим и организационным вопросам, ДАЛО, ф. 3, оп. 1, спр. 5899, арк. 49. У листі Г. Бобринський наводить наступні цифри доправлених до Львова продуктів: 18 000 п. борошна (288 000 кг), 5 000 п. круп (80 000 кг), 6 000 п. (96 000 кг), 4 000 п. солі (64 000 кг), 8 000 рублів (26 570 австрійських крон). Це вказує на те, що при підрахунках завезених у Львів продуктів російська адміністрація 1 пуд “округлила” до 16 кг.

Попри зусилля окупаційної влади і міських властей, майже до кінця російської окупації постачання продовольства до міста відбувалося з перебоями. Значна частина продуктів і інших життєво необхідних товарів надходила з Київської, Подільської, Волинської губерній. Це підтверджує один з проскурівських купців, який у грудні 1914 р. писав:

“В Галичині жите давно увійшло в нормальне положенє. Тамошні мешканці стали займати ся своєю звичайною працею і на них не знати слідів війни, як би її зовсім не було. А в теперішній час навіть ціни на житеві припаси почали нормувати ся. Так, деякі з наших різників давнійше дуже добре продавали м'ясний продукт в Галичині, а тепер не возять вже туди: мовляв, не вигідно. Багато Проскурівців давно вже поселилися у Львові, Тернополи, Бучачи і інших містах Галичини і займають ся там торгвлею, головно припасами харчів”²².

Аналіз статистичних даних першого півріччя 1915 р. дає підстави констатувати, що постачання продуктів до Львова не було стабільним, а в останні місяці окупації по деяких позиціях (наприклад, рис, зерно для випікання хліба, свіжі і сушені овочі) навіть зменшилось. Правда, по окремих позиціях (смалець, борошно, крупи, печиво, яйця) постачання залишалось на високому рівні або й збільшилось (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Постачання основних продовольчих товарів до Львова
у січні–травні 1915 р.**

Види продуктів	січень ²³	березень ²⁴	квітень ²⁵	травень ²⁶
Зерно для випікання хліба (кг)	788 000	809 900	125 700	1 659 300
Овочі свіжі (кг)	123 700	71 400	24 400	48 500
Овочі сушені (кг)	36 000	25 400	19 900	21 300
Масло (кг)	85 000	92 100	64 800	76 600

¹⁸ *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 9, (1914), 5.

¹⁹ *Ibid.* 10, (1914), 5.

²⁰ *Ibid.* 12, (1914), 5.

²¹ *Ibid.* 1, (1915), 5.

²² Іван Петрович, *Галичина під час російської окупації. Серпень 1914–червень 1915*. (Львів: Накладом видавництва “Політична бібліотека”, 1915), 49.

²³ *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 2, (1915), 5.

²⁴ *Ibid.* 4, (1915), 5.

²⁵ *Ibid.* 5, (1915), 5.

²⁶ *Ibid.* 6, (1915), 5.

Смалець (кг)	172 300	282 500	253 200	172 700
Сир (кг)	44 600	71 200	68 200	69 900
Яйця (шт.)	2 072 700	4 071 500	4 321 900	4 650 400
Борошно, круп, печиво (кг)	2 735 400	3 914 800	2 410 600	4 031 000
Рис (кг)	8400	13 700	7 100	28900

Аби допомогти малозабезпеченим львів'янам уникнути голоду, нова влада через згаданий Головний крайовий благочинний комітет, почала здійснювати централізований розподіл продуктів серед малозабезпечених категорій населення. Львів був поділений на вісім районів, очолюваних уповноваженими особами. Мешканець, що хотів отримати продовольчу допомогу, мав надати “опікунові” району відомості про склад сім'ї та матеріальний стан. Після цього йому видавали спеціальне свідоцтво, яке пред'являлось уповноваженій особі з контролю за дільницею, яка і видавала продовольчі талони. З початку жовтня 1914 р. окупаційна адміністрація почала видавати містянам талони на продукти харчування – як їх офіційно називали “ассигновки”. Існувало кілька видів талонів, вони були різного кольору і видавались у розрахунок на одну львівську родину.

Колір талону залежав від кількості осіб у сім'ї. Через талони реалізовувались тільки “сипучі продукти” (борошно, круп, цукор, сіль)²⁷. Талони білого кольору (бслый цвсть) були розраховані на родину з однієї–двох осіб. На один такий талон на місяць можна було отримати: 8 кг борошна, 2 кг круп, 2 кг цукру, 1 кг солі та 8 склянок кави. Жовті талони (желтый цвсть) призначались для родини з трьох–чотирьох осіб. На один такий талон можна було отримати 10 кг борошна, 3 кг круп, 3 кг цукру, 2 кг солі та 8 склянок кави. Зелені талони (зеленый цвсть) отримували сім'ї з п'яти–шести осіб. На них можна було отримати 12 кг борошна, 4 кг круп, 4 кг цукру, 2 кг солі та 8 склянок кави. Талони рожевого кольору (кирпичный цвсть) мали родини з семи–восьми осіб. На такий талон можна було отримати 14 кг борошна, 4 кг круп, 4 кг цукру, 3 кг солі та 12 склянок кави. Талони червоного кольору (красный цвсть) почали видавати з грудня 1914 р. для родин, котрі складались з восьми і більше осіб. На цей талон можна було отримати 16 кг борошна, 6 кг круп, 4 кг цукру, 3 кг солі та 12 склянок кави²⁸.

Перше отоварення талонів відбулось у жовтні 1914 р., – 18 583 малозабезпеченим сім'ям було роздано 326 т 557 кг продуктів. До кінця року кількість родин, що харчувались за рахунок талонів, невпинно зростала.

²⁷ *Отчеть Львовскаго Городскаго Продовольственна-Благотворительнаго Комитета...* 6.

²⁸ “Продовольственная помощь населению города”, *Львовский вѣстникъ*, 7 апрѣля, (1915), 1.

Піковим став грудень 1914 р. – 28 402 родин отримали 536 т 256 кг продуктів (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Розподіл продуктів за талонами у Львові
 (жовтень 1914–березень 1915 р.)**

Період	Кіль- кість талонів	Колір талонів	Назва продукту				Загаль- на вага
			борошно	крупя	цукор	сіль	
жовтень 1914 р. ²⁹	18583	Білі: 7981 Жовті: 5680 Зелені: 3357 Рожеві: 1565	11427 п. 25 ф. (187190кг)	3293 п. 5 ф. (?53943 кг)	3293 п. 5 ф. (53943кг)	1921 п. 35 ф. (31481 кг)	32657кг
листо- пад 1914р. ³⁰	25292	Б.: 8524 Ж.: 8028 З.: 5549 Р.: 3191	16233 п. 15 ф. (26911кг)	4755 п. 30 ф. (7701кг)	4755 п. 30 ф. (7701кг)	2828 п. 5 ф. (5131кг)	47302кг
грудень 1914 р. ³¹	28402	Б.: 8729 Ж.: 9091 З.: 6188 Р.: 3969 Ч.: 425	18522 п. 30 ф. (30842кг)	5494 п. 12 ф. (8999кг)	5441 п. 8 ф. (89129кг)	3279 п. 12 ф. (5716кг)	53256кг
січень 1915р. ³²	24382	Б.: 7242 Ж.: 8205 З.: 5419 Р.: 3336 Ч.: 180	15524 п. 20 ф. (25429кг)	4585 п. 13 ф. (75110кг)	4564 п. 26 ф. (7471кг)	2746 п. 13 ф. (4986кг)	44916кг
лютий 1915р. ³³	26687	Б.: 8241 Ж.: 8520 З.: 5795 Р.: 3773 Ч.: 358	15963 п. 30 ф. (261494кг)	5033 п. 20 ф. (82451 кг)	4989 п. 20 ф. (81730кг)	3007 п. 30 ф. (49268 кг)	47443кг

²⁹ “Продовольственная помощь населению города”, *Львовский вестник*, 7 апреля, (1915), 1.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² *Отчет Львовского Городского Продовольственно-Благотворительного Комитета...*, 25.

³³ Там само.

бере- зень 1915 р. ³⁴	2 6 6 8 7	Б.: 8 2 4 1 Ж.: 8 5 2 0 З.: 5 7 9 5 Р.: 3 7 7 3 Ч.: 3 5 8	1 6 6 9 3 п. (273440 кг)	5 3 3 п. 2 0 ф. (8739 кг)	4 9 8 9 п. 2 0 ф. (81730 кг)	3 0 0 7 п. 3 0 ф. (49268 кг)	413176 кг
Примітка: 1 пуд = 16,3805 кг							

На початку 1915 р. кількість родин, які отримували талони, дещо зменшилася. 3 (16) квітня 1915 р. апровізаційна комісія магістрату Львова обговорила питання допомоги населенню. В ході засідання з'ясувалося, що чимало львів'ян подали неправдиві відомості про своє матеріальне становище, що багато працездатних чоловіків ухилялося від запропонованих адміністрацією робіт. З огляду на це, було вирішено: 1) скоротити кількість безкоштовних обідів, продуктів і грошову допомогу, 2) малозабезпеченим і непрацездатним особам безкоштовні обіди і продукти видавати лише після пред'явлення ними посвідчень Комітетів опіки над бідними про їх майнову неспроможність і непрацездатність за умови подання цих посвідчень до 17 квітня, 3) здоровим, працездатним і не обтяженим великою сім'єю чоловікам безкоштовні обіди і грошову допомогу не видавати³⁵.

У контексті апровізації окремо варто звернути увагу на завезення в місто м'яса, птиці і риби. Напередодні російської окупації, в серпні 1914 р., у Львів доставлено 3 030 штук великої рогатої худоби на забій, 4 860 телят, 102 вівці, 10 ягнят, 4 056 свиней, 34 поросят, 102 100 кг свіжого та вудженого м'яса, 30 476 тушок домашньої птиці, 62 144 курей і голубів, 32 козулі, 13 600 кг риби (річкової, морської, молюсків)³⁶. Однак з початку російської окупації ситуація змінилася: у місті почав відчуватися дефіцит м'яса, що пояснюється головно зменшенням довозу. Так, у вересні 1914 р. до міста було доставлено 1 719 штук великої рогатої худоби на забій, 1 437 телят, 105 овець, 2 ягнят, 2 343 свиней, 15 поросят, 38 100 кг свіжого та вудженого м'яса, 16 117 тушок домашньої птиці, 22 039 курей і голубів, 2 козулі, 3 500 кг риби (річкової, морської, молюсків)³⁷. У наступні місяці ситуація дещо поліпшилась, хоча, як і з більшістю продуктів, до довоєнного рівня не повернулась (див. табл. 4).

³⁴ “Засідання продовольственного комитета”, *Львовский вѣстникъ*, 2 апрѣля, (1915), 2.

³⁵ Komunikat z Prezydium miasta, ДАЛО, ф. 3, оп. 1, спр. 5899, арк. 94 А; “Въ магистратѣ”, *Львовский вѣстникъ*, 9 апрѣля, (1915), 2.

³⁶ *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 9, (1914), 5.

³⁷ *Ibid.* 10, (1914), 5.

Таблиця 4

Забезпечення Львова м'ясом (жовтень 1914–березень 1915 р.)

Назва	листопад 1914 р. ³⁸	грудень 1914 р. ³⁹	лютий 1915 р. ⁴⁰	квітень 1915 р. ⁴¹
1. Велика рогата худоба (шт.)	1 632	2 214	1 563	2 905
2. Телята (шт.)	3 063	2 648	3 206	3 604
3. Вівці (шт.)	635	180	146	16
4. Ягнята (шт.)	2	12	6	76
5. Свині (шт.)	3 478	4 587	4 574	4 620
6. Поросята (шт.)	6	6	–	35
7. М'ясо свіже, вуджене (кг)	1 75 000	243 800	359 600	239 400
8. Козулі (шт.)	41	55	57	1
9. Птиця (тушка) (шт.)	19 599	305	96	1 729
10. Кури, голуби (шт.)	11 900	105	15 262	11 217
11. Риба (кг)	27 800	72 300	93 300	33 600

Згідно з офіційними даними, доставки м'яса (а також живої худоби), птиці і риби до міста були чималими, але з кожним місяцем ці продукти ставали все менш доступними для пересічних львів'ян. Керівництво Львівського Міського Продовольчо-Благодійного Комітету вважало, що частково це було зумовлено тим, що багато м'яса закуповувалося для російської армії. Так, наприкінці зими–на початку весни 1915 р. значна частина великої рогатої худоби, яку везли до Львова, по дорозі скуповувалась військовими. В результаті, до міста доходило заледве 20% від загальної кількості⁴². Однак, якщо вірити звіту інтендантського управління воєнного генерал-губернатора Галичини, продовольче забезпечення армії здійснювалось в основному за рахунок постачання зі складів на кордоні Росії і Галичини. У звіті, датованому 6 вересня 1915 р., про діяльність інтендантського управління за час від 7 вересня 1914 р. до 1 липня 1915 р. стверджувалось:

³⁸ *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 12, (1914), 5. Відзначимо, що потреби Російської імператорської армії у продовольчому забезпеченні власних бійців були колосальними. Вже у 1915 р. кількість заготованого та відправленого у війська фуражу та продовольства починала відставати від потреб військ. Так, на січень 1916 р. фронт потребував 92 млн. пудів муки (відправлено 80,9 млн. пудів), 15,3 млн. пудів м'яса та сала (відпр. 8,2 млн. пудів), 341,5 млн. пудів вівса (відпр. 127,2 млн. пуд). Окрім того, логістика вантажів утруднювалась поступовим розладом залізничної системи Російської імперії. Детальніше про це у: Григорій Шигалин, *Военная экономика в первую мировую войну*. (Москва: Воениздат, 1956), 210–215.

³⁹ *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 1, (1915), 5.

⁴⁰ *Ibid.* 4, (1915), 5.

⁴¹ *Ibid.* 5, (1915), 5.

“Через бідність місцевих ресурсів Галичини та неможливість розраховувати на задоволення військових потреб заготівлею необхідних їм життєвих припасів у військових раціонах, забезпечення війська продовольством і фуражем прийшлося здійснювати майже виключно підвезенням з тилу залізницями з проміжних продовольчих складів, розміщених на кордоні Росії і Галичини, в армійські і корпусні склади”⁴³.

Для вирішення цієї проблеми віце-президент міста Філіп Шлейхер у березні 1915 р. запропонував Г. Бобринському створити у місті “Львівську міську контору з продажу худоби та м’яса”⁴⁴, яка мала докласти зусиль, щоб стримувати постійне зростання цін на м’ясо. Ця пропозиція була реалізована, завідувачем Контори став Адам Плачек, котрий попередньо завідував міською бійнею. Контора мала купувати м’ясо для міста у провінції та збувати його львівським м’ясникам (з мінімальним прибутком для себе – 5 крон з 1000)⁴⁵.

Попри вжиті заходи, перебої з реалізацією м’яса серед населення не припинилися. Наприклад, 21 травня 1915 р. на львівських базарах зафіксоване зменшення кількості м’яса для реалізації. Як виявилось, з моменту оприлюднення нових цін на м’ясо, м’ясники, котрі платили більше за живу вагу тварини, ніж вказано у тарифах, втрачали на роздрібній торгівлі до 10 коп. з кожного кілограму. Через це м’ясники подали колективне звернення до влади з проханням знизити тарифи на забій тварин. Вони попереджали: якщо їхні умови не будуть виконаними, то місту може загрожувати колосальна нестача м’яса⁴⁶.

Зменшення завозу м’яса, птиці і риби не могло не позначитись на цінах, які почали зростати. Виникли певні проблеми із логістикою. Так, якщо у мирні місяці 1914 р. у базарні дні через “Личаківську рогатку” щодня проїжджало близько 3000 возів, то в березні 1915 р. їх кількість зменшилась удесятеро – до 300⁴⁷. Деякі продавці знижували якість продукту, щоб надалі продавати його за старими цінами – у хліб з пшеничного борошна підмішували ячмінне. Це здешевлювало його виробництво, але збільшувало вагу⁴⁸. Для стримування цін на продовольство вводились фіксовані ціни (такси)⁴⁹. У серпні 1914 р. власті Львова відкрили 18 міських магазинів, де продавали продукти першої необхідності за фіксованими цінами. Таким чином, за словами віце-президента міста Ф. Шлейхера, продавалися товари “за низькими цінами, що відповідали реальній торгівельній

⁴² *Отчетъ Львовскаго Городскаго Продовольственна-Благотворительнаго Комитета...*, 5.

⁴³ Отчет діяльності інтендантського управління воєнного генерал-губернаторства Галиції зь 7-го септября 1914 года по 1-е юля 1915 года, Київ, 6 септября 1915 г., Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 363, оп. 1, спр. 19е, арк. 9.

⁴⁴ *Отчетъ Львовскаго Городскаго Продовольственна-Благотворительнаго Комитета...*, 5.

⁴⁵ “Борьба с дороговизной мяса”, *Львовский вѣстникъ*, 31 марта, (1915), 2.

⁴⁶ “Недостатокъ мяса”, *Львовский вѣстникъ*, 21 мая, (1915), 2.

⁴⁷ “Уменьшение сельскаго подвоза”, *Львовский вѣстникъ*, 29 марта, (1915), 2.

⁴⁸ “Наглость хлѣбопековъ”, *Львовский вѣстникъ*, 10 марта, (1915), 3.

⁴⁹ “Taryfa maksymalna”, *Kurjer Lwowski*, (28 wrzeźnia) 11 października, (1914), 4.

кон'юнктури” й унеможлилювали “купцям і спекулянтам необґрунтоване накручування цін”⁵⁰. Він змушений був визнати, що ціни на товари, які не продавали в міських магазинах, “доходили просто до неможливих і нічим не обґрунтованих висот”⁵¹. Завдяки заздалегідь нагромадженим запасам і більш-менш нормальному постачанню провізії в місто, допустимо низькі ціни в міських магазинах вдавалося протримати до 10 лютого 1915 р. Надалі через зменшення запасів міська влада змушена була активніше закуповувати продукти на російських ринках. Однак підвищення цін у Росії і вартість доставки, безперечно, спричинили зростання цін на найважливіші продукти і у Львові. Серйозні труднощі з доставкою закуплених чи законтракованих продуктів до Львова виникали також через брак залізничних вагонів⁵².

Таблиця 5

Динаміка цін на основні продукти харчування

Види товарів	серпень 1914 р. ⁵³	жовтень 1914 р. ⁵⁴	січень 1915 р. ⁵⁵	березень 1915 р. ⁵⁶	травень 1915 р. ⁵⁷
Солонина	2.40–2.60	3.0	3.20	2.80	3.0
Смалець	1.80	2.80	3.80	3.32	3.40
Свинина	2.10	2.30	2.0	1.66	1.85
Телятина, передня частина	2.30–2.60	3.0	2.0	1.80	1.78
Борошно пшеничне, І гатунок	0.49–0.51	0.53	0.60	0.72	0.82
Рис	0.58	0.58	0.90	–	–
Вершкове масло	4.10	7.20	6.0	6.40	6.46
Молоко незбиране І л	0.28–0.32	0.36	0.40	0,36	0.46
Цибуля	0.60	0.60	0.66	0.90	0.90
Яйця свіжі (60 шгук)	3.20	4.80	4.80	4.80	4.80
Горох лущений	0.68	0.68	0.50	0,53	0.66
Картопля стара	0.06–0.15	(100 кг) 7.0	0.10	0.10	0.10
Цукор (кг)	0.92 ⁵⁸	0.92 ⁵⁹	0.92– 1.50 ⁶⁰	1.44 ⁶¹	1.44 ⁶²
Ціни на продукти вказані в австрійських кронах з розрахунку на 1 кілограм					

⁵⁰ Do Jego Ekselencyi Barona Knorringa General-Majora we Lwowie, Odpis, Lwów, dnia, 19 lutego 1915, ДАЛО, ф. 3, оп. 1, спр. 6013, арк.32.

⁵¹ Там само, арк. 33.

⁵² Там само, арк. 34.

⁵³ *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny.* 8, (1914), 6.

⁵⁴ *Ibid.* 10, (1914), 6.

⁵⁵ *Ibid.* 1, (1915), 6.

⁵⁶ *Ibid.* 3, (1915), 6.

⁵⁷ *Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny.* 5, (1915), 6.

У таблиці вказані ціни, офіційно встановлені владою міста, в дійсності ж на львівських ринках вони були значно вищими. Так, у березні–квітні 1915 р. у Львові цукор продавали “у деяких місцях” за ціною 27–29 коп. за фунт, хоча його офіційно визначена ціна становила 16–17 коп⁶³. Оскільки 1 кг = 2 фунти та 15 лотів⁶⁴ (1 кг цукру коштував 48 коп.), то у середньому з кожного кілограма нечесні продавці отримували від 6 до 10 копійок прибутку. Через це Магістрат Львова змушений був підняти таксу на кілограм цукру на червень 1915 р. з 48 до 55 копійок⁶⁵. Подібна ситуація склалась і з м’ясом – при фіксованій ціні 60 коп. за 1 кг (24 коп. за 1 фунт) деякі торгівці продавали його у півтора раза дорожче – по 90–95 коп⁶⁶.

Окремі підприємливі містяни не пропускали можливості заробити на такій ситуації. Як приклад – у магазинах по вул. Кушевича, 1 та Жолкевській постійно утворювались великі черги з тиснявою. Як виявилось, деякі львів’яни, купуючи дешевші продукти по кілька разів на день, опісля перепродували їх дорожче. Аби уникнути таких зловживань, магістрат Львова змінив умови купівлі товарів у магазинах: лише спеціальна посвідка давала право купляти пільгові товари. Такі посвідки видавав Магістрат⁶⁷.

Викладений матеріал дає підстави зробити певні висновки. Російській окупаційній адміністрації вдалося доволі ефективно й оперативно налагодити постачання провізії для Львова, а введена карткова система охопила продовольчою допомогою значну частину населення міста. Попри це, труднощі з продовольством залишались – талони охоплювали лише “сипучі продукти”, але забезпечення іншими необхідними продуктами, передусім м’ясом вони не гарантували. Світова війна, російська окупація, обривання традиційних шляхів

⁵⁸ Йдеться про ціну на цукор рафінований (“Максимальна тарифа”, *Діло*, 20 (7) серпня), (1914), 6).

⁵⁹ Йдеться про ціну на цукор рафінований (“Nowa taryfa maksymalna”, *Kurjer Lwowski*, 12 grudnia (29 listopada), (1915), 4).

⁶⁰ 0,92 крони – ціна на цукор рафінований місцевого виробництва, а 1,5 крони – привезений з Російської імперії (“Taryfa maksymalna”, *Kurjer Lwowski*, (28 wrzeźnia) 11 października, (1914), 4).

⁶¹ Йдеться про цукор, привезений з Російської імперії (“Taryfa maksymalna”, *Kurjer Lwowski*, 27 stycznia (9 lutego), (1915), 4). У вказаній газетній статті ціна цукру подана у рублях – 0,48 коп. Офіційний обмінний курс: 1 копійка = 3 галлери; 5 коп. = 17 галлерів; 50 коп. = 1 крона 50 галлерів; 1 рубль = 3 крони 33 галлери; 5 рублів = 16 крон 67 галлерів. (“Taryfa monet”, *Kurjer Lwowski*, 9 wresnia, (1914), 1.)

⁶² Йдеться про цукор, привезений з Російської імперії (“Неосновательность повышения ценъ”, *Львовській вѣстникъ*, 7 апреля, (1915), 1–2. Ціна за цукор також подана у рублях – 0,48 руб.

⁶³ “Грабежъ торговцевъ”, *Львовській вѣстникъ*, 31 марта, (1915), 2.

⁶⁴ Саме такі дані наведені у новій ціновій таксі на продукти харчування у: “Неосновательность повышения ценъ”, *Львовській вѣстникъ*, 7 апреля, (1915), 1–2.

⁶⁵ “Taryfa maksymalna”, *Kurjer Lwowski*, 17 (30) maja, (1915), 4.

⁶⁶ “Грабежъ торговцевъ”, *Львовській вѣстникъ*, 31 марта, (1915), 2.

⁶⁷ “Къ продажѣ пищевыхъ продуктовъ изъ городскихъ продовольственныхъ магазиновъ”, *Львовській вѣстникъ*, 29 апреля, (1915), 2.

постачання провізії, пріоритетність армійських продовольчих замовлень над цивільними, зменшення купівельної спроможності населення, ріст цін стали причинами збідніння раціону багатьох міщан, і не лише львів'ян.

FOOD SUPPLY IN LVIV DURING THE RUSSIAN OCCUPATION (SEPTEMBER 1914–JUNE 1915)

Volodymyr HOLUBETS

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: Volodymyr.Holubets@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0009-0004-9093-9632

The paper addresses the issue of food supply problems in Lviv and the provision of assistance to the city's impoverished population during the Russian occupation of the city in the First World War. To centrally distribute food among the citizens, the new government established the Main Provincial Charity Committee within the city. Concurrently, Lviv was divided into eight districts, each under the leadership of an authorized representative. In order to qualify for food aid, residents were required to furnish information about their family and financial circumstances. Subsequently, they were issued special certificates that granted them the privilege to receive food, which was distributed via coupons. The issuance of these coupons commenced in October 1914, with varying colors designating different families.

During the initial months, the new government successfully maintained control over prices in city shops, thanks to adequate stocks and a steady food supply. However, dwindling stocks and logistical challenges, particularly concerning food imports from Russia, resulted in an escalation of prices for essential commodities in Lviv. Despite the implementation of a rationing system that encompassed a significant portion of the population, the food aid proved to be insufficient. The coupons only provided access to "bulk food" and did not guarantee access to other essential goods, particularly meat, thereby resulting in a nutritionally deficient diet for many Lviv residents.

The Russian occupation administration established a relatively effective system to aid low-income citizens. The confluence of factors such as World War, Russian occupation, disruption of traditional food supply routes, prioritization of military food orders over civilian ones, a decrease in the purchasing power of the population, and soaring prices collectively contributed to the deterioration of the diet of numerous citizens, extending beyond just the residents of Lviv.

Keywords: Food supply, Lviv, Russian occupation, First World War, Main Provincial Charity Committee, districts, authorized representatives, food aid.

REFERENCES

- "Borba s dorogoviznoy myasa", *Lvovskiy vestnik*, 31 marta, (1915). (in Russian)
"Deyatel'nost' blagotvoritel'nogo komiteta", *Prykarpatska Rus'*, 17 Marta (9 Aprelya), (1915).
(in Russian)
Isaievych Yaroslav, Lytvyn Mykola, Steblii Feodosii. *Istoriia Lvova. U trokh tomakh. Tom 2. 1772–1918*. (Lviv: Tsentr Yevropy, 2007), 559. (in Ukrainian)
Janusz, Bohdan. *293 dni rządów rosyjskich we Lwowie*. (Lwów: Księgarnia Polska, 1915), 262. (in Polish)
"K prodazhe pishchevykh produktov iz gorodskikh prodovol'stvennykh magazinov", *Lvovskiy vestnik*, 29 aprelya (1915). (in Russian)

- Korzeniowski Mariusz, Latawiec Krzysztof, Mądzik Marek, Tarasiuk Dariusz. *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*. (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014), 294. (in Polish)
- Kramarz, Henryka. *Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta*. (Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1994), 134. (in Polish)
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 7, (1914). (in Polish)
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 8, (1914). (in Polish)
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 9, (1914). (in Polish)
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 10, (1914). (in Polish)
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 12, (1914). (in Polish)
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 1, (1915). (in Polish)
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 2, (1915). (in Polish)
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 3, (1915). (in Polish)
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 4, (1915). (in Polish)
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 5, (1915). (in Polish)
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczny*. 6, (1915). (in Polish)
- “Maksymal’na taryfa”, *Dyilo*, 20 (7) Sierpnia, (1914). (in Ukrainian)
- “Naglost’ khlebopekov”, *Lvovskiy vestnik*, 10 marta, (1915). (in Russian)
- “Nedostatok myasa”, *Lvovskiy vestnik*, 21 maya, (1915). (in Russian)
- “Neosnovatelnost’ povysheniya tsen”, *Lvovskiy vestnik*, 7 aprelya, (1915). (in Russian)
- “Nowa taryfa maksymalna”, *Kurjer Lwowski*, 12 Grudnia (29 Listopada), (1915). (in Polish)
- Orlyk, Svitlana. “Tsinova polityka rosiyskoyi okupatsiynoyi vlady na terytoriyi Halychyny i Bukovyny v period Pershoyi svitovoyi viyny”, *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Seriya: Istoryia, vyp. 1, ch.1, (2018): 48–58. (in Ukrainian)
- Otchet dyeyatelnosti indendanskago upravleniya voennago general-gubernatorstva Galitsii s 7-go sentyabrya 1914 goda po 1-e iyulya 1915 goda, Kiev, 6 sentyabrya 1915 goda, Tsentral’nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv, f. 363, op. 1, spr. 19e. (in Russian)
- Otchet Lvovskogo Gorodskogo Prodvols’tvenno-Blagotvoritel’nogo Komiteta*. (Kiev: Tipografiya “S.V. Kulzhenko”, 1915), 33. (in Russian)
- Perepiska s upravleniem voennoy opeki v Vene, tsirkulyary Galitskogo namestnichestva, ob’yavleniya magistrata i dr. dokumenty o zbere sredstv na podarki dlya frontovikov, v pomoshch’ golodayushchim Varshavy i Lvova, voennym invalidam avstriyskoy armii, Derzhannyy Arkhiv Lvivskoyi Oblasti, fond 3, opys 1, sprava 6013. (in Russian; in Polish)
- Petrovych, Ivan. *Halychyna pid chas rosiys’koyi okupatsiyi. Serpni 1914 – cherven’ 1915*. (Lviv: Nakladom vydavnytstva “Politychna biblioteka”, 1915), 116. (in Ukrainian)
- “Pol’skiy “ratunkovyy” komitet”, *Prykarpatska Rus’*, 15 (28) Marta, (1915). (in Russian)
- “Prodoval’stvennaya pomoshch’ naseleniyu goroda”, *Lvovskiy vestnik*, 7 aprelya, (1915). (in Russian)
- Rossowski, Stanisław. *Lwów podczas inwazyi*. (Lwów: H. Altenberg, G. Seyfarth, E. Wende i Ska, 1916), 269. (in Polish)
- Shchodra Olha, Petriy Ihor, “Povsiakdennyye zhyttia Lvova pid chas rosiyskoyi okupatsii 1914–1915 rr.” *Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. T. 9: Życie codzienne miasta*, (2015): 354–378. (in Ukrainian)

- Shigalin, Grigoriy. *Voennaya ekonomika v pervuyu mirovuyu voynu*. (Moskva: Voenizdat, 1956), 332. (in Russian)
- “Taryfa maksymalna”, *Kurjer Lwowski*, (28 wrzeźnia) 11 października, (1914). (in Polish)
- “Taryfa maksymalna”, *Kurjer Lwowski*, 17 (30) maja, (1915). (in Polish)
- “Taryfa maksymalna”, *Kurjer Lwowski*, 27 Stycznia (9 Lutego), (1915). (in Polish)
- “Taryfa monet”, *Kurjer Lwowski*, 9 Wresnia, (1914). (in Polish)
- “Umen’shenie selskogo podvoza”, *Lvovskiy vestnik*, 29 marta, (1915). (in Russian)
- Vasil’chenko, V. *Tablitsy dlya perevoda russkikh mer vesa v metricheskie i obratno. Izdanie desyatoe*. (Moskva: Izdatel’stvo Narkomtorga SSSR i RSFSR, 1928), 76. (in Russian)
- Velyka Viina 1914–1918 rr. i Ukraina. Movoiu dokumentiv i svidchen*, redaktory: Valerii Smolii, Hennadii Boriak, Volodymyr Velykochyi, Vladyslav Verstiuk, (Kyiv: KLIIO, 2015), 800. (in Ukrainian)
- “Vydacha prodovol’stvennoy pomoshchi”, *Lvovskiy vestnik*, 7 marta, (1915). (in Russian)
- Vypiska iz osobogo zhurnala soveta Ministrov Rossii, uvedomlenie voennogo general-gubernatora Galitsii, Lvovskogo gradonachal’nika, Kraevogo patronata remesla i legkoy promyshlenosti vo Lvove ob otpuske sredstv na pomoshch’ naseleniyu prodovol’stviyem, usloviyakh vypuska bonov magistratom i dr. dokumenty po ekonomicheskim i organizatsionnym voprosam, Derzhanyy Arkhiv Lvivskoyi Oblasti, fond 3, opys 1, sprava 5899. (in Russian; in Polish).
- “Zasedanie prodovol’stvennogo komiteta”, *Lvovskiy vestnik*, 2 aprelya, (1915). (in Russian).

УДК 94(477-25)''1919'':355.44:325.83

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4032>

ОБОРОНА КИЄВА АРМІЄЮ УНР У СІЧНІ – НА ПОЧАТКУ ЛЮТОГО 1919 року

Віктор ГОЛУБКО

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: vholubko@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0001-9040-4516

У статті висвітлюється оборона Києва Армією УНР на початковому етапі другої радянсько-української війни у січні – на початку лютого 1919 р. Аналіз перебігу оборони української столиці дає підстави стверджувати, що вище українське військово-політичне керівництво заздалегідь не планувало виокремлювати її разом із навколишнім районом у спеціальний оборонний плацдарм, вважаючи, що місто надійно захищене силами Лівобережного фронту і перебуває у віддаленому від нього тилу.

Невдалий для української сторони перебіг боїв на цьому фронті, його прорив російськими військами і їх просування на захід із загрозою безпосереднього удару по його північному крилу у напрямку Києва, а також сподівання українського командування перейняти ініціативу у боях із супротивником на Лівобережжі України відсували оборону столиці на другий план. Тому її захист на пряму залежав від загальної ситуації на театрі бойових дій усього Східного фронту, що простягався через усе Лівобережжя України, а також від становища на його тилах, що складалось не на користь українських сил. Усе це разом спричинилося до того, що оборона столиці не була організована належним чином, що й призвело до її падіння.

Ключові слова: Армія УНР, російсько-українська війна, радянські війська, Українська Народна Республіка, радянська Росія.

Розв'язана проти України Російською Федерацією у 2014 р., агресія спочатку у вигляді так званої “гібридної війни”, яка із 24 лютого 2022 р. переросла у повномасштабне збройне вторгнення актуалізувала дослідження історії російсько-українських воєн. Передусім це стосується періоду українських Визвольних змагань 1917–1920 рр. коли УНР фактично перманентно змушена була вести оборонну війну від радянської Росії і почасти російських формувань з білогвардійського табору. Як слушно із цього приводу зауважив С. Петлюра для українців ці два табори не мають особливої різниці бо “уявляють собою тільки різні форми московської деспотії та імперіялізму”¹. Така оцінка підходить і для сучасного російського режиму. Відтак вивчення історичного досвіду ведення російсько-українських воєн цього періоду не втрачає своєї актуальності й досі.

Попри те, що у сучасній вітчизняній історіографії з’явилася низка ґрунтовних праць, які стосуються порушеної теми², чимало її аспектів потребують уточнення

¹ Симон Петлюра, “Розпочинаючи видання”, у книзі *Статті.*, упоряд. О. Климчук. (Київ: Дніпро, 1993), 311.

фактів та перегляду усталених стереотипів. Це, зокрема, стосується висвітлення оборони Києва від російських більшовицьких військ на початковому етапі другої війни радянської Росії проти УНР у січні – початку лютого 1919 р. Тому у статті на основі аналізу нині доступного фактографічного матеріалу поставлено за мету висвітлити організацію оборони Києва від наступу російських радянських військ, з'ясувати її особливості у порівнянні з обороною української столиці у січні–лютому 1918 р., визначити причини її невдачі та вплив на подальший хід війни.

Розглядаючи діяльність українського командування по обороні Києва періоду другої війни радянської Росії проти УНР, потрібно зауважити, що вона, на відміну від оборони столиці з січня – початку лютого 1918 р. проходила на тлі розгортання громадянської війни в Україні уже під час антигетьманського повстання очоленого Директорією УНР, а також набагато потужнішої диверсійної роботи супротивника на тилах українських військ. Уже 11 листопада 1918 р., тобто одразу ж після вибуху революції в Німеччині і її виходу зі світової війни, уряд РСФРР видав директиву, яка зобов'язувала Реввійськграду республіки у десятиденний термін підготуватися до війни для підтримки “українського революційного та повстанського руху”, а 13 листопада анулював Брест-Литовський мирний договір. Наступного дня, 14 листопада Володимир Антонов-Овсієнко, тоді командувач окремої групи російських радянських військ курського напрямку, запропонував Реввійськграді РСФРР розпочати наступ на Україну й завдати удари у напрямку Білгорода – Харкова – Куп'янська. Він очолив створений для цього Український військово-революційний штаб, який перебрався ближче до українського кордону у Курськ й висунув план наступу на Київ. Заохочувало російське більшовицьке командування до вторгнення і загравання з ним одного із чільних лідерів Директорії В. Винниченка, який підштовхував його до військової демонстрації своїх сил на північно-східній ділянці українсько-російського кордону задля нейтралізації вірних гетьману П. Скоропадському частин, що могли виступити проти повстанчих військ. Як згодом визнавав сам В. Винниченко більшовики “погоджувалися підтримати нас не активно, а посиленням своєї розвідочної діяльності на фронтах, щоб тим притягати увагу німецько-гетьманських військ”². Отже у планах російського командування було якнайшвидше оволодіння Києвом. Уже на середину грудня 1918 р. радянські війська (без офіційного оголошення РСФРР війни Україні) захопили Новозибків, Новгород-Сіверський, з боєм зайняли Глухів, Шостку, Вовчанськ,

² Валерій Савченко, *Дванадцять воєн за Україну*. (Харьков: Фолио, 2006), 145–167; Ярослав Тинченко, *Дієва армія УНР, листопад 1918–листопад 1919 р.: науково-популярне видання*. (Київ: Темпора, 2017), 17–31; Іван Хома, *Історія військового формування Січових Стрільців (1917–1919 роки)*. (Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016), 127–181; Віктор Голубко, Валерій Грицюк, Леонід Кривизюк, Олександр Лисенко, *Історія воєн і військового мистецтва. У 3-х т. Від масових армій до відродження професійних армій (XX–початок XXI ст.)*, т. 3. (Харків: Фолио, 2019), 189–267.

³ Володимир Винниченко, *Відродження нації: (Історія української революції, марець 1917–грудень 1919 р.)*. У 3-х т., т. 3. (Київ: Політвидав України, 1990), 158.

Новомосковськ, Павлоград, захопили важливий залізничний вузол Куп'янськ. Щоправда ворожі війська наразі безпосередньо столиці не загрожували бо розташовувались від неї на відстані 300-400 км. Однак можна було помітити вкрай небезпечну тенденцію – охоплення її у півкільце з північно-східного напрямку на південний схід з тим, щоб у перспективі ізолювати від лівобережжя і правобережжя України. Саме у той час війська Директорії після двохтижневої облоги 14 грудня вступили до Києва. Їх основою був 50-ти тисячний Осадний корпус під командуванням полковника Є. Коновальця у складі трьох дивізій УСС, Чорноморської дивізії та напіврегулярної Дніпрвської дивізії. Два дні пізніше, 16 грудня своїм наказом Є. Коновалець оголосив Київ у стані облоги⁴, що зберігався аж до початку лютого 1919 р., тобто увесь час перебування Директорії УНР у столиці. Відповідно до наказу Штабу Армії УНР щодо поділу території країни на військові округи передбачалось, що Київщина входить до 3-ї військової округи підпорядкованої штабу Осадного корпусу, а всі частини, які мобілізовані на території Київщини, передаються у підпорядкування командирові Осадного корпусу Є. Коновальцеві⁵. Після оволодіння Києвом командування вирішило провести реорганізацію Дієвої армії⁶ позаяк під час оголошеної Директорією 27 листопада 1918 р. загальної мобілізації багато новосформованих частин мали напіврегулярний характер і не відзначалися належною боєздатністю і вишколом. Реорганізацію так і не було закінчено за винятком 1-ї дивізії Січових Стрільців під командуванням Р. Сушка, яка стала залогою столиці⁷. На середину січня 1919 р. вона налічувала 14 тис. чоловік, з них 7 тис. бойового складу⁸.

Між тим агресивні дії РСФРР проти УНР набирали щораз ширших масштабів, попри те, що обидві країни формально не перебували у стані війни. Для з'ясування ситуації український уряд втягнувся з росіянами у безплідні переговори, які тривали з 31 грудня 1918 р. до 16 січня 1919 р. коли Директорія УНР своєю нотою стверджувала стан війни між обома державами⁹.

Згідно планів українського командування столицю із східного напрямку мав прикривати Лівобережний фронт під командуванням П. Болбочана. Однак через перевагу червоних військ, а головне низьку боєздатність зосереджених тут частин, особливо тих, що були вислані з Києва для його зміцнення, він упродовж

⁴ Іван Хома, *Історія військового формування Січових Стрільців (1917–1919 роки)*. (Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016), 127.

⁵ Симон Петлюра, *Статті, листи, документи*, т. IV. (Київ: ПП Сергійчук, 2006), 228, 230.

⁶ Дієва армія створювалась відповідно до наказу Головного командування військами УНР від 1 січня 1919 р. Її основу мали скласти заново сформовані по мобілізації частини, які підпорядковувались отаманам О. Шаповалу, О. Грекову, П. Болбочану та Є. Коновальцю й мали брати безпосередньо участь у бойових діях на відміну від частин постійних (кадрових) корпусів створених за гетьманату.

⁷ Іван Хома, *Історія військового формування Січових Стрільців*, 136.

⁸ Там само, 140.

⁹ Матвій Стахів, *Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії*, кн. 2. (Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво “Тернопіль”, 1993), 37–55.

першої половини січня 1919 р. став відкочуватися на лінію Дніпра¹⁰. У Києві та його околицях на той час дислокувалися: Січова дивізія (4 тис. бійців), Дніпровська дивізія (4 тис. бійців), Чорноморська дивізія (2 тис. бійців), запасні та інші частини (8 тис. бійців)¹¹. Власне ці сили мали скласти оборону української столиці. Проте кількісна перевага російських радянських військ не була визначальною у перебігу боїв. Найдошкульнішим для української оборони стала дезорганізація тилу і неспроможність командування загальмувати розвал більшості українських армійських формувань. Негативно впливала на їхню боєздатність помилкова кадрова політика командування армії. Як пізніше визнавав учасник цих подій, тоді командир 1-го полку Січових Стрільців Дієвої армії УНР В. Кучабський часто воно надавало вищі офіцерські ранги молодшим офіцерам лише “за революційні заслуги”¹². Якщо Січова дивізія, мала добрий командний склад, зокрема її 1-й полк, що становив основу залоги Києва, зберігав свою боєздатність і високий моральний дух, то в інших частинах у цьому не усе було гаразд. Про це свідчить звіт Інформбюро при Київському коші (вишкільного підрозділу дивізії) датований 4 січня 1919 р. У ньому повідомлялося, що у Лівобережному полку на Слобідці “козаки дезертирують тому, що старшини не працюють і не показуються до козаків”¹³. Окрема Дніпровська дивізія під командуванням отамана Зеленого (Д. Терпила) відмовилася виїхати на фронт через що 6 січня була розформована¹⁴. Вона розפורшилася по Київщині у тиловому районі й почала антиурядові виступи. Не кращою склалася ситуація із частинами на Лівобережному фронті, яким командував П. Болбочан. На середину січня ставало очевидним, що частини, які підлягали командуванню Осадного корпусу і мали завданням обороняти Київ в разі наближення червоних військ змушені були відправляти підкріплення як на фронт, так і ліквідувати заклопотати іррегулярних отаманських відділів у тилу.

Тим часом одразу ж після захоплення червоними Хвркова 4 січня головнокомандувач радянського Українського флоту В. Антонов-Овсієнко отримав директиву за якою найближчою метою визначалось просування до лівого берега Дніпра, при чому на його північному відтинку – захоплення Києва¹⁵. У другій половині січня 1919 р. українсько-російський фронт на Лівобережжі простягався по лінії від лівого берега Прип’яті через Чернігів – Ніжин – Конотоп – Полтаву в глибину на 80 км. Ворожі сили мали уже певну перевагу

¹⁰ Віктор Голубко, Валерій Грицюк, Леонід Кривизюк, Олександр Лисенко, *Історія війн і військового мистецтва. У 3-х т.*, т. 3, 218–221.

¹¹ Віктор Анагольевич Савченко, *Дванадцять років за Україну*, 154.

¹² Василь Кучабський, Марко Безручко, Євген Коновалець, *Золоті ворота. Історія Січових Стрільців 1917–1919*. (Львів: Рочестер, 2004), 143.

¹³ Доповіді про настрій війська, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2250, оп. 1, спр.1, арк. 36.

¹⁴ Симон Петлюра, *Статті, листи, документи*, т. 4, 235–236.

¹⁵ Николай Какурин, *Как сражалась революция, т. 2, 1919–1920*. (Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1926), 76.

над українськими: 34 тис. проти 26 тис. Командування Осадного корпусу на який покладалося завдання оборони столиці за згодою вищого військового керівництва, розпочало 19 січня евакуацію з міста усіх запасних військових складів аби вони не потрапили до ворога¹⁶.

На цей час червоні війська суттєво просунулися у київському напрямку, захопили Чернігів і Бахмач. Після поразки 18 січня в районі Бахмача Чорноморської дивізії, ворог повів наступ на Бровари і Прилуки. Фактично склалася ситуація, коли Лівобережний фронт прикривав останні незахоплені червоними території Лівобережжя і на північній ділянці опирався на київський плацдарм, що свого часу був виділений в окремий Тиловий район. З огляду на це, він був об'єднаний з Лівобережним фронтом у Східний фронт. Його командувачем призначено Є. Коновальця, що одночасно залишався командувачем Корпусу Січових Стрільців (реорганізованого колишнього Осадного корпусу)¹⁷. Ставало очевидним, що Київ опинився у безпосередній небезпеці. Хоча його оборона 1919 р. багато у чому нагадувала оборону з січня – лютого 1918 р., коли йдеться про воєнні дії в основному по залізничній комунікації, проте мала свої відмінності. Передусім уряд розпочав підготовку до евакуації завчасно, з тим аби провести її планомірно й без зайвого розголосу. Взагалі українське командування не виробило більш-менш детального плану оборони столиці. У Генштабі сподівались, що усе ще вдасться бодай частково повернути ініціативу на фронті, трохи відтіснити червоні війська із Лівобережжя й тим зміцнити становище Києва. Тому замість того, щоб відвести і зосередити боєздатні сили на лінії Дніпра воно вирішило кинути на фронт найкраще угруповання – Ударну групу Січових Стрільців, виділену із Корпусу УСС. Групою командував полковник Р. Сушко, а його начальником штабу призначено полковника Б. Сулковського. У склад Групи увійшли 1 800 стрільців, 200 кавалеристів кінного Лубенського дивізіону дві батареї (8 гармат) і два бронепотяги, технічний курінь з ремонтним потягом¹⁸. Незважаючи на високі бойові якості Групи їй не вдалося переломити на користь українських військ ситуації на фронті. Після того як 18 січня рештки Запорізького корпусу відступили до Кременчука Група УСС опинилася під загрозою оточення червоних. Не пощастило втримати у впертих боях Полтаву, Гребінку. До рук ворога у 20-х числах січня дісталися Ворожба, Конотоп, Крути, Ромни. Стрімко зростала загроза супротивника з чернігівського напрямку. Від початку російського вторгнення цю ділянку фронту обороняли рештки Сірої дивізії, що налічували кількасот осіб, а її найбоєздатніший Чорноморський полк в ході боїв зменшився до 90 чоловік¹⁹. Спочатку на зміцнення оборони Києва з чернігівського напрямку планувалося виділити з Ударної групи кінний дивізіон. Однак через сильний натиск червоних

¹⁶ Матвій Стахів, *Україна в добу Директорії УНР*, 137.

¹⁷ Іван Хома, *Історія військового формування Січових Стрільців*, 147.

¹⁸ Василь Кучабський, Марко Безручко, Євген Коновалець, *Золоті ворота. Історія Січових Стрільців 1917–1919*, 152.

¹⁹ Там само.

військ з Полтави на Гребінку цього не можна було зробити. Небезпека з північного сходу зростає ще більше коли завершилось формування так званої “української радянської армії”. Формально, а фактично за дозволом російського радянського уряду, її створив маріонетковий український Тимчасовий робітничо-селянський уряд 30 листопада 1918 р. у Курську. Вона підлягала російському радянському командуванню групи військ Курського напрямку під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Незважаючи на те, що 27 грудня 1918 р. затверджено “Положення про Робітничо-селянську армію на Україні”, це формування ніколи не являло собою українських національних збройних сил у буквальному розумінні цього слова. У документі наголошувалося, що ця “армія” є складовою частиною загальноросійської Червоної армії і на неї поширюються усі її законоположення. Попри те, що сюди входили 1-ша та 2-га українські радянські дивізії, особовий склад яких був українським за національністю, більшість формацій, котрі були включені до неї створювалися у Росії. Її особовий склад налічував 3100 багнетів, 76 кулеметів, 410 шабель, 11 гармат²⁰. Фактично українська радянська армія мала камуфлювати вторгнення російської Червоної армії в УНР. З 4 січня це формування увійшло до створеного російським радянським командуванням “українського фронту”, що мав завдання вести бої на Лівобережній Україні²¹.

Ворожий наступ на Київ посилювався: 12 січня Богунський полк 1-ї української радянської дивізії захопив Чернігів, а 18 січня дивізія отримала наказ розгорнути наступ на українську столицю. Це сталося після того як 18 січня 1919 р. біля Бахмача червоні розбили Чорноморську дивізію Армії УНР. Далі вони повели наступ у двох напрямках – Бровари – Київ і Конотоп – Прилуки. Ті незначні українські сили, що зберігали боєздатність були розкидані по великій території фронтової смуги і не могли відіграти істотної ролі в обороні столиці. Як і під час свого першого наступу на Київ у січні 1918 р., росіяни просуvalи свої війська по залізничних коліях. У той же час ситуація у прифронтовій смузі та самій столиці ставала все напруженішою. Отаманські загони виходили з-під контролю командування, центральна влада була паралізована, проти уряду й Директорії повели шалену агітацію російські більшовицькі агенти, які підбурювали селян на виступи. Підливали масла у вогонь і помилки державного керівництва в галузі соціальної політики, що балансувало між більшовизмом і водночас прагнуло утримувати внутрішню суспільну рівновагу. Оголошена перед тим загальна мобілізація призвела до того, що військова адміністрація не могла впоратись із напливом величезної кількості мобілізованих серед яких виявилось чимало випадкового й асоціального елемента. Усе це породжувало у суспільстві невдоволення, що й дуже скоро вилилося у відкритих антиурядових бунтах ініціаторами яких найчастіше виступали іррегулярні відділи армії Директорії, які

²⁰ Василь Кучабський, Марко Безручко, Євген Коновалець, *Золоті ворота. Історія Січових Стрільців 1917–1919*, 563.

²¹ *Великий жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник.* (Київ: Голов. ред. УРЕ, 1987), 415.

дизертирували і тим розвалювали фронт. Прикладом цього може послужити Дніпровська дивізія отамана Зеленого, що підняв заколот в районі Трипілля. Своїми діями він, за оцінкою М. Капустянського, “в розпалі упертих боїв за Київ врзався клином в нашу армію між Києвом і Кременчуком і тим прискорив залишення нами Лівобережжя й Києва”²².

Дня 25 січня отаман І. Самосенко телеграфував зі станції Бобрик, що у 50 км на північний схід від Києва, Головному отаману С. Петлюрі, вимагаючи роззброєння Київського полку, який самочинно залишив фронт. Він вказував на поганий моральний стан особового складу частини, покладаючи за це вину на його командний склад котрий теж у цьому не був на висоті. Яскраво описав ситуацію січня 1919 р.у своїх спогадах очевидець і активний учасник подій О. Назарук: “А з заду (тилу – В. Г.) далі піднімалися повстання проти Директорії. На Правобережжю виступив Зелений. Проти нього вийшла майже остання залога Київська, зложена з Січових Стрільців. Остало їх уже лиш тільки, щоб охоронити в потребі уряд України і дуже непевно стало в столиці. Вона була вже мов острів, оточена розбурханим морем”²³.

Тим часом наступ червоних військ на північному відтинку українського Східного фронту посилювався і явно ставив своєю метою оточення Києва. Небезпеку захоплення червоними російськими військами столиці усвідомлювало вище керівництво УНР. Так 20 січня, відряджаючи представників УНР О. Назарука і С. Остапенка до Одеси на переговори з представниками Антанти, у Директорії їм заявили: “Ви знаєте наше положення, нам доконче треба скорої допомоги, бо інакше Київ упаде”²⁴. Уже 23 січня ворог зайняв вузлові залізничні станції на Чернігівщині Остер-Козелець, приблизно 70 км. північніше столиці, Полтащині (Лохвиця, Гребінка), і далі просунувся на Київщину до Яготина приблизно 100 км. на південний схід від міста. У той же час для організації заслони з півночі вдосвіта 26 січня з Києва до станції Димерка, що приблизно 50 км на північний схід вирушив І полк Січових Стрільців під командуванням полковника І. Рогульського. На місці до нього приєдналися відділи отамана І. Самосенка і полковника М. Аркаса, разом 1320 осіб²⁵. Українські сили зайняли оборону по лінії Рожівка-Димерка-Гоголів-Велика Стариця. Між Димеркою і Бобриком стояли два бронепотяги групи²⁶. Однак уже 27 січня зі сходу до Броварів – останнього рубежу української оборони столиці стали підходити червоні. Одночасно для підтримки наступу на Київ штаб радянського Західного

²² Микола Капустянський, *Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році. (Короткий воєнно-історичний огляд). Книга перша (частини I й II)*. (Мюнхен: Вид-во Хвильового, 1946), 29.

²³ Осип Назарук, *Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції*. (Відень: Видання Українського правору, 1920), 135–136.

²⁴ Павло Христюк, *Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920*, т. 4. (Відень: [Б.в.], 1921), 42.

²⁵ Іван Хома, *Історія військового формування Січових стрільців*, 151.

²⁶ Там само.

фронту на прохання В. Антонова-Овсієнка повів наступ з Мозиря у Білорусії на Коростень, щоб розгромити Північний фронт Армії УНР по річці Прип'яті, вийти на її тили й відсікти Київ від Правобережжя. Загальна чисельність ворожого угруповання тут налічувала 7 тис. штиків²⁷. Противнику вдалося захопити крім Коростеня, Овруч, Лучинець, Сарни, просунутись на Житомир й створити загрозу оточення Києва²⁸. Українське командування усвідомлювало загрозу, що нависла над містом про що, зокрема, свідчили звіти О. Грекова і Є. Коновальця 25 січня на Трудовому конгресі. Як пише у спогадах І. Мазепа “Про становище на фронті Греків заявив, що большевики вже в Семипілках від Києва (тепер село Семиполки 65 км. на північний схід від Києва – В. Г.)..., що наші вояки не можуть устояти проти російських регулярних відділів. Ми вдягаємо, казав, людей, даємо їм гроші, харчі, але вони воювати не хочуть”²⁹. Фактично подібної думки дотримувався і Є. Коновалець, який визнав, що “через несподіваний наступ большевиків, становище наше критичне, але стрільці не залишать Київ без бою”³⁰. Натомість С. Петлюра, щоб заспокоїти мабуть присутніх “закликав членів Конгресу до однодушної оборони батьківщини перед ворогами. Він казав, що маємо ще досить сил для того, щоб вдержати українську столицю в своїх руках”³¹, а “наші узброєні сили за кожним днем збільшуються завдяки вжитим заходам”³².

Все ж тривога щодо чергового наступу більшовицької Москви на Київ, особливо серед його українських мешканців посилювалась. Симптоматичною була стаття С. Єфремова поміщена у газеті “Нова Рада” під промовистим заголовком “Ворог під брамою”. Автор закликав українських політиків та й усіх громадян облишити суперечки і боронити країну від “усіх ворогів, що наслідують усіма сторонами на нашу батьківщину... “Ворог під брамою”... він зазирає вже до середини, він і всередині вже порядкує, ширить анархію, деморалізацію, сіє зневіря й хижі інстинкти”³³.

З огляду на стратегічне становище у якому опинився Київ, успіх його оборони мав сумні перспективи: місту загрожувало оточення, перевага ворожих сил була очевидною, а серд киян наростала тривога, що загрожувала перерости у паніку. Гнітюче враження на них справила евакуація державних інституцій, яка розпочалася уже з другої половини січня. Щоб зняти напругу 29 січня Центральне інформаційне бюро при Директорії оприлюднило звернення “До населення м. Києва”, у якому намагалося спростувати чутки про те, що більшовицькі війська підійшли майже до самого міста і, що із столиці поспішно евакуюються

²⁷ Валерий Савченко, *Дванадцять воєн за Україну*, 163.

²⁸ Там само.

²⁹ Ісак Мазепа, *Україна в огні й бурі революції 1917–1921*. (Київ: Темпора, 2003), 81.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² “Нова Рада”, 1919, No 21, 30 січня: 3.

³³ *Ворог під брамою*. “Нова Рада”, 1919, No 18, 26 січня: 1.

Директорія й окремі міністерства, що, мовляв “вивозяться тільки технічні засоби по стратегічним міркуванням. Директорія і всі установи перебувають на своїх місцях і проводять законодавчу роботу спільно з Трудовим Конгресом. Безпосередньої небезпеки для Києва рішуче немає. Наступ большевиків одбито. До Києва підходять республіканські війська”³⁴.

Однак реальність виглядала по-іншому: уже в останній день завершення Трудового Конгресу 28 січня у Києві було чути відлуння канонади. Попри офіційні заспокоєння влади 29-30 січня місто охопила паніка. “Коли б спитати чим живе тепер Київ, – писав редактор “Нової Ради” С. Єфремов, – то відповідь може бути тільки одна: панікою. Панікою безглуздою, безудержною, вселодною...”³⁵. Оборона міста була покладена на міністра військових справ генерала О. Грекова. У його розпорядженні перебувало 3 тис. Січових Стрільців, 150 міліціонерів (значну їх частину становили галичани, які прибули сюди наприкінці грудня 1919 р. на заклик командування Осадного корпусу), 450 бійців, зібраних з інших формацій. Війська противника, які наступали на Київ начислювали 12 тис. осіб³⁶. З огляду на небезпеку проти ночі 2 лютого із столиці виїхало вище державне керівництво. Ще перед тим до Вінниці евакуювалися інші центральні державні установи, дипломатичний корпус. У Києві залишились О. Греков, Є. Коновалець і штаб Корпусу Січових Стрільців, які мали організувати оборону міста, щоб закінчити його евакуацію. Вся цивільна влада переходила до військвого командування про що й було повідомлено населення столиці³⁷. Командування планувало силами Січових Стрільців утримувати плацдарм на лівому березі Дніпра навпроти Києва. Для цього 31 січня проти червоних воно вислало сили у складі кінного полку і біля чотирьох тисяч піхоти при двох важких і чотирьох легких гарматах, які повели наступ на село Світильню на південь від станції Бобрик, що у 50 км. від Києва. Тут перебував батальйон червоних при двох гарматах. Попри артилерійський і кулеметний обстріл, який провели українські війська, червоні його витримали і перейшли в контратаку. Українські частини відступили до Гоголево, зазнавши при цьому втрат у живій силі. Незважаючи на це, українське командування продовжувало оборонні бої й почало стягувати війська до станції Броварі. При цьому, як рапортував командир 1-ї української радянської дивізії І. Локатош, очевидно для проведення розвідки над позиціями червоних і Бобриком постійно кружляв аероплан. Він також інформував, що у Києві місцеві більшовики готують повстання, а українські війська мають намір продовжувати оборону. На правому березі Дніпра вони вставили 120 гармат різного калібру³⁸. Не будучи упевненим в успішному штурмі міста, радянський командувач

³⁴ Від Центрального інформаційного бюро при Директорії, “Нова Рада”, 1919, No 20, 26 (13) січня: 1.

³⁵ Сергій Єфремов, *Паніка*, “Нова Рада”, 1919, No 20, 29 січня: 3.

³⁶ Валерій Савченко, *Дванадцять воїн за Україну*, 164.

³⁷ *Переїзд Директорії у Вінницю*, “Нова Рада”, 1919, No 24, 2 лютого: 3.

Українським фронтом В. Антонов-Овсієнко просив І. Локотоша, прискорити відправку з-під Пириятина 3-го полку підпорядкованої йому дивізії під Київ, а із Чернігова до Семиполок вислати кавалерійський полк³⁹. Окрім того з Конотопу до Броварів мав прибути 4-й піхотний полк при 5-х гарматах⁴⁰. Українські сили сконцентрувалися біля станцій Дарниця – Бровари. У цей час розгорілись вперті бої біля села Літки, що приблизно у трьох десятках кілометрів від цієї станції. З району Остер – Семиполки повели наступ червоні війська. Проти них висунулися підрозділи Січових Стрільців і Чорноморського полку. Спочатку українцям вдалося зайняти село Ліски. Однак під натиском ворога (вважають, що то були підрозділи 1-го українського радянського полку під командуванням М. Щорса) вони відступили. Двічі 31 січня і 1 лютого українське військо контратакувало противника. У запеклих боях українці втратили 16 осіб але не змогли його затримати⁴¹. Вони відступили до Броварів. Станцію обороняли частини 1-го і 2-го Чорноморських піхотних полків (дуже виснажені у попередніх боях), Білоцерківський, 1-й Київський, 1-й полк Січових Стрільців, 1-й партизанський кавалерійський полк, дві легкі батареї і дві важких гармати. Під потужним ворожим натиском вони відступили й 1 лютого Бровари зайняли червоні. Щоб відбити станцію українське командування кинуло підкріплення – 3-й полк Січових Стрільців. Українці повели посилену розвідку шосе Київ – Бровари, але наштовхнувшись на артилерійський обстріл червоних відступили. Останні розпочали артобстріл Києва й підвозити потягами підкріплення. Станом на 2 лютого Перша українська радянська дивізія, що брала безпосередню участь у боях за Київ налічувала 9034 штики, 875 шабел, 430 артилеристів. Вона дислокувалась у населених пунктах Пухівка, Зазиме, Погреби, Бровари, Княжичі, Олександрівка, Бориспіль, Гоголеве, Дарниця⁴².

Наступного дня, 2 лютого бої під Києвом продовжувались. Внаслідок потужного артобстрілу української артилерії, російські війська відійшли до Броварів. За повідомленням газети “Нова Рада” це були ар’єргардні бої, і що доля Києва уже вирішена⁴³. Для прикриття відступу українських військ, що ще залишалися у столиці 4 лютого на Печерській горі розміщено батарею, а також 6 гармат біля залізничного моста через Дніпро. Малочисельні відділи ще утримували передмістя Києва Дарницю і трохи більші сили концентрувалися біля села Барішівка, куди перед тим очевидно відступили українські відділи

³⁸ Владимир Александрович Антонов-Овсеенко, *Записки о гражданской войне*, т. 3. (Москва, Ленинград: Государственное военное издательство, 1932), 155.

³⁹ Владимир Александрович Антонов-Овсеенко, *Записки о гражданской войне*, т. 3, 155–156.

⁴⁰ Там само, 156.

⁴¹ “Літківський бій”, *“Вікіпедія”*, отримано доступ 1.02.2023, https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B1%D1%96%D0%B9

⁴² Владимир Александрович Антонов-Овсеенко, *Записки о гражданской войне* т. 3, 157–158.

⁴³ “Нова Рада”, 1919, No 26, 4 лютого: 2.

групи Р. Сушка з-під Гребінки⁴⁴. Того ж дня, як зазначає у своїх спогадах В. Антонов-Овсієнко, він віддав наказ І. Локотошу захопити Київ до ранку 6 лютого. Вдосвіта 5 лютого останні українські частини залишили столицю. Як інформувала “Нова Рада”, “військова евакуація в останні три дні проводилась спокійно... Тої паніки, що блискучо показали цивільні інституції минулого понеділка (тобто 27 січня – В. Г.) в ці останні дні і знаку не було. По вулиці проходили невеликі військові відділи всі при зброї, в порядку, не хапаючись до вокзалу, де одбувалась посадка до вагону”⁴⁵.

Звичайно, що втрата столиці негативно вплинула на подальший перебіг російсько-української війни й справила гнітюче враження на українську громадськість. Ще 4 лютого в останній день перед російською окупацією Києва “Нова Рада” попри трагізм становища намагалася оптимістично сформулювати свою візію майбутнього. “...Мусимо зятямити, – зазначала її редакція, – що хоча б які трагічні пригоди нас спіткали, не може бути відчаю не повинні легкодухости, ні паніці піддаватись. Боротьба й на те боротьба, щоб учитись не тільки добрі, але й лихі пригоди мужньо переносити... “Люде умирають – ідеї вічні”. І хоча б скільки жертв людських коштували нам нові пригоди, але ідея воскресення українського народу вічна – і вона справдиться”⁴⁶.

Вранці 5 лютого до Броварів прибула під правпором червоного хреста делегація виконавчого комітету київської ради робітничих депутатів, створеного київськими більшовиками, яка повідомила, що українських військ у місті уже немає. Достеменно не відомо чому наказ про їх переслідування І. Локотош не виконав. Під вечір 5 лютого В. Антонов-Овсієнко інформував телеграмою радянського головнокомандувача Й. Вацетіса про те, що радянські війська уже були у центрі Києва. О 10-й годині ранку 6 лютого радянські війська вступили до Києва. Біля будинку міської Думи їх вітали представники місцевої “п’ятої колони” – виконком київського комітету Ради робітничих депутатів на чолі з А. Бубновим.

Після втрати столиці українське командування Східного фронту, у тому числі й штаб корпусу Січових Стрільців відступили до Фастова. На цьому оборона Києва припинилася. Вона закінчилася для української сторони невдало. Це пояснюється низкою причин. Від самого початку другого вторгнення радянської Росії на території УНР, українське командування не виділило в окремий оборонний район Києва й усі надії поклало на війська Лівобережного (Східного) фронту. Між тим українська столиця в силу близького розташування до російського кордону одразу ж наражалась на небезпеку. Остання ще більше зрозла у зв’язку із розвалом Лівобережного фронту упродовж січня 1919 р. Українське командування усі ресурси кинуло на його підсилення, що негативно позначилось

⁴⁴ Владимир Александрович Антонов-Овсеевко, *Записки о гражданской войне*, т. 3, 159.

⁴⁵ “Нова Рада”, 1919, No 26, 4 лютого: 2.

⁴⁶ Там само: 1.

на обороні самого Києва. Тобто можемо констатувати, що в українського командування не було заздалегідь розробленого плану оборонної операції міста.

Оборона Києва залежала від загальної ситуації на театрі бойових дій усього Східного фронту, що простягався через усе Лівобережжя України, а також від становища на його тилах. Значна кількість частин Армії УНР через іррегулярний характер мала низьку боєздатність і не проявила впертості у збройних зіткненнях із суперником. Окрім того їхній особовий склад не відзначався й ідейною стійкістю щодо більшовицької пропаганди. Боротьбу за ідеологічний вплив на маси військовиків радянська сторона виграла від української, що теж мало свої причини. Через те ті частини котрі відкрито й не перейшли на бік ворога, проте відмовились проти нього воювати і виконувати накази командування. Тобто повторився досвід оборони Києва із зими 1918 р. Як наслідок ті частини Армії УНР, що залишались боєздатними і готовими до виконання наказів опинилися ізольованими між собою, а відтак втратили свою бойову цінність, що вело до дезорганізації фронту. Суттєво послабили оборону заколоти найчисельніших 1-ї та 2-ї Дніпрвських дивізій й інших частин, які довелось роззброювати знятими з фронту боєздатними відділами. При чому це спостерігалось як у прифронтовій смузі Лівобережного фронту, так і безпосередньо в районі самого Києва.

Доля Києва безпосередньо залежала від стратегічної ситуації на фронтах. Фактично в останній декаді січня 1919 р. київський плацдарм опинився під загрозою блокування. Через прорив радянськими військами лінії фронту Київ – Кременчук з їхнім виходом на правий берег Дніпра з півдня, виникала загроза увійти в контакт з радянськими військами, що загрожували з півночі, наступаючи з Білорусі на українське Полісся. У разі ж максимального для радянської сторони успіху широким окружним маневром з півдня і півночі нечисельна київська група Армії УНР опинилася б відсіченою від Правобережжя і оточена переважаючими силами ворога.

Друга оборона Києва від радянських військ січня–лютого 1919 р., на відміну від першої з 1918 р., мала свої особливості. На цей раз у боротьбі за українську столицю з обох сторін брали участь переважно регулярні війська, іррегулярні частини відігравали другорядну роль. Фронт став більш насиченим військами, а бойові операції набули чіткіших організаційних рамок. Відтак помітнішим став вплив командування на їх хід. Українське командування, враховуючи попередній досвід, не вдалося до проведення вуличних боїв оскільки не без підстав (як і попереднього разу) передбачало вибух повстання у місті організований “п’ятою колоною” – російськими більшовиками. З огляду на критичну ситуацію на фронті оборона міста за таких обставин йому видавалася безперспективною, що загалом відповідало тогочасним реаліям.

Першу оборону Києва з січня – початку лютого 1918 р. можна вважати запеклою битвою, що тривала десять днів, на відміну від другої, котра обмежувалася бойовими зіткненнями в основному на його ближніх підступах, а не в межах самого міста. Це можна пояснити тим, що оборона Києва від

російсько-більшовицьких військ січня – лютого 1918 р. окрім суто військової містила геополітичну складову: утримати столицю в українських руках до моменту підписання делегацією УНР сепаратного мирного договору у Брест-Литовську, що означав її вихід на міжнародну арену й визнання її суб'єктності. З огляду на це, евакуація війська і вищих державних інституцій не була заздалегідь спланованою і відбулася лише після виконання цього завдання. Натомість друга оборона проводилась тоді, коли такого завдання не ставилося, оскільки проголошення незалежності УНР і її вихід на міжнародну арену стали dokonаним фактом. З огляду на це, українське командування провело евакуацію столиці набагато організованіше бо керувалося суто військовою доцільністю.

THE DEFENCE OF KYIV BY THE UKRAINIAN PEOPLES' REPUBLIC ARMY IN JANUARY – THE BEGINNING OF FEBRUARY 1919

Viktor HOLUBKO

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
Universytetska str. 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: vholubko@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0001-9040-4516

The primary focus of this article is to explore the defense of Kyiv by the Ukrainian People's Republic army during the initial phase of the second Ukrainian-Russian war in January through the beginning of February 1919.

An analysis of the defense of the Ukrainian capital reveals that the higher Ukrainian military-political authorities had not preplanned the creation of a dedicated defensive beachhead around Kyiv. Instead, they believed the city could be effectively defended by the forces on the left-bank front forces.

The course of military conflicts on this front proved to be unfavorable for the Ukrainian army, as Russian troops aggressively advanced to the west, posing a significant threat of an attack on Kyiv from the north. Ukrainian military authorities sought to take the initiative in conflicts on the left bank of Ukraine. Consequently, the defense of Kyiv was not adequately organized and depended on the battles on the Eastern front (covering the territory of the entire left bank of Ukraine) and the situation on the home front. This situation ultimately led to the fall of Kyiv.

The second defense of Kyiv against Russian troops in January–February 1919 had its unique characteristics. Regular troops played a more substantial role in defending the Ukrainian capital, with irregular forces providing additional support. There were greater forces deployed on the front lines, and military operations were well-organized under the command's influence. In consideration of previous experiences, the Ukrainian command actively avoided street conflicts due to the possibility of a revolt orchestrated by the "Fifth Column" – Russian Bolsheviks. Given the critical situation on the front, the defense of the Ukrainian capital appeared to be futile.

The first defense of Kyiv lasted only ten days, from January to the beginning of February 1918, and was exceptionally challenging. The second defense took place primarily in the city's suburbs, rather than within the city itself. The defense of Kyiv against Russian Bolshevik troops in January–February 1918 had a geopolitical component: preserving Kyiv's allegiance to the Ukrainians until the signing of the peace agreement in Brest-Litovsk by the delegation of the Ukrainian People's Republic. This agreement would enable their entry onto the international stage and grant them recognition.

Consequently, the evacuation of troops and high-ranking state officials was not organized beforehand but occurred only after the agreement was signed. It was only then that the declaration of independence for the Ukrainian People's Republic and its entrance onto the international stage took place. During the second defense of Kyiv, the Ukrainian command executed an organized evacuation with a focus on military expediency.

Keywords: Ukrainian People's Republic Army, Ukrainian-Russian War, Soviet troops, Ukrainian People's Republic, Soviet Russia.

REFERENCES

- Antonov-Ovseenko, Vladimir Aleksadrovich. *Zapysky o grazhdanskoi voine*, t. 3. (Moskva, Leningrad: Gosudarstvennoe voennoe izdatelstvo, 1932). (in Russian)
- Dopovidy pro nastroi viiska*. TsDAVOVU, f. 2250, op. 1, spr.1, ark. 36. (in Ukrainian)
- Holubko, Viktor, Hrytsiuk, Valerii, Kryvyziuk, Leonid, Lysenko, Oleksandr. *Istoriia viin i viiskovoho mystetstva*. U 3-kh t., t. 3. Vid masovykh armii do vidrozhennia profesiinykh armii (XX – pochatok XXI st.). (Kharkiv: Folio, 2019). (in Ukrainian)
- Kakuryn, Nykolai. *Kak srazhalas revoliutsyia, t. 2, 1919–1920*. (Moskva, Lenynhrad: Hosudarstvennoe yzdatelstvo, 1926). (in Russian)
- Kapustianskyi, Mykola. *Pokhid Ukrainskykh Armii na Kyiv-Odesu v 1919 rotsi. (Korotkyi voienno-istorychnyi ohliad). Knyha persha (chastyny I y II)*. (Miunkhen: Vyd-vo Khvylovoho, 1946). (in Ukrainian)
- Khoma, Ivan. *Istoriia viiskovoho formuvannia Sichovykh Striltsiv (1917–1919 roky)*. (Lviv: Vyd-vo Lvivskoi politekhniki, 2016). (in Ukrainian)
- Khrystiuk, Pavlo. *Zamitky i materiialy do istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920, t. 4*. (Viden: [B.v.], 1921). (in Ukrainian)
- Kuchabskyi, Vasyl, Bezruchko, Marko, Konovalets, Yevhen. *Zoloti vorota. Istoriia Sichovykh Striltsiv 1917–1919*. (Lviv, Rochester, 2004). (in Ukrainian)
- “Litkivskiyi bii, “Vikipediia”, otrymano dostup 1.02.2023, https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B1%D1%96%D0%B9 (in Ukrainian)
- Mazepa, Isak. *Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917–1921*. (Kyiv: Tempora, 2003). (in Ukrainian)
- Nazaruk, Osyp. *Rik na Velykii Ukraini. Konspekt spomyniv z ukrainskoi revoliutsii*. (Viden: Vydannia Ukrainskoho pravoru, 1920). (in Ukrainian)
- “Nova Rada”, 1919, No 21, 30 sichnia. (in Ukrainian)
- “Nova Rada”, 1919, No 26, 4 liutoho. (in Ukrainian)
- Pereizd Dyrektorii u Vinnytsiu*, “Nova Rada”, 1919, No 24, 2 liutoho. (in Ukrainian)
- Petliura, Symon. “Rozpochynaiuchy vydannia”, u knyzi *Symon Petliura Statti.*, uporiad. O. Klymchuk. (Kyiv: Dnipro, 1993). (in Ukrainian)
- Petliura, Symon. *Statti, lysty, dokumenty, t.IV*. (Kyiv: PP Serhiichuk, 2006). (in Ukrainian)
- Savchenko, Valeryi. *Dvenadsat vojn za Ukrainu*. (Kharkov: Folyo, 2006). (in Russian)
- Stakhiv, Matvii. *Ukraina proty bolshevykiv. Narysy z istorii ahresii Sovietskoi Rosii*, kn. 2. (Ternopil: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo “Ternopil”, 1993). (in Ukrainian)
- Stakhiv, Matvii. *Ukraina v dobu Dyrektorii UNR*. (in Ukrainian)
- Tynchenko, Yaroslav. *Diiava armii UNR, lystopad 1918 – lystopad 1919 r. : naukovopopuliarnie vydannia*. (Kyiv: Tempora, 2017). (in Ukrainian)

Velykyi zhovten i hromadianska viina na Ukraini. Entsyklopedychnyi dovidnyk. (Kyiv: Holov. red. URE, 1987). (in Ukrainian)

Vid Tsentralnoho informatsiinoho biuro pry Dyrektorii, "Nova Rada", 1919, No 20, 26 (13) sichnia.

Voroh pid bramoiu. "Nova Rada", 1919, No 18, 26 sichnia. 1. (in Ukrainian)

Vynnychenko, Volodymyr. *Vidrodzhennia natsii: (Istoriia ukrainskoi revoliutsii, marts 1917–hruden 1919 r.)*. U 3-kh t., t.3. (Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1990). (in Ukrainian)

Yefremov, Serhii. *Panika*, "Nova Rada", 1919, No 20, 29 sichnia. (in Ukrainian)

УДК 94:355.1(477)''1917/1921''

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4033>

РОЛЬ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ТРАДИЦІЙ У ВОЄННОМУ МИСТЕЦТВІ АРМІЇ УНР ЗА ОЦІНКАМИ ГЕНЕРАЛА ВСЕВОЛОДА ПЕТРІВА

Данило ЗАДУНАЙСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
e-mail: zadunayets@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5871-3658

Запропонована публікація є продовженням дослідження елементів українського воєнного мистецтва періоду Української революції 1917–1921 рр., що здійснюється автором на основі аналізу наукового доробку українських військових теоретиків – учасників тих подій. Особливу увагу приділено використанню українських військових традицій минулого у контексті пристосування до нових викликів революційної епохи та змін у веденні війни. Найчастіше і найбільше відповідно до праць В. Петріва було використано козацьку тематику. У статті розглянуто основні напрямки використання української військової спадщини в часи Української революції.

Ключові слова: Україна, військові традиції, воєнне мистецтво, армія УНР, Всеволод Петрів, Українська революція, козацтво.

Досвід попередніх поколінь завжди є дуже складною, але водночас важливою складовою для будь-якого суспільства у його розвитку і становленні. Подібний вплив має і використання військових традицій минулого у вже нових умовах і потребах війни. Звичайно, у різних обставинах досвід предків може відігравати різну роль, що зумовлено як новітніми викликами, так і ситуацією, що постійно змінюється, проте його врахування завжди залишатиметься позитивним. Взагалі, жодне воєнне мистецтво, яке стосується більш сучасного етапу розвитку людства не могло не спиратись на досягнення науково-технічного прогресу і водночас як на загальносвітове, так і національну спадщину воєнної науки. Не винятком став і український досвід. Буремні події, які стались під час Революції 1917–1921 рр. на території України зумовили значну зміну військової ситуації, порівнюючи з періодом Першої світової. Нові обставини потребували як нових рішень, так і використання досягнень минулих часів. Для того, щоб визначити наскільки вагоме місце займали останні в українському воєнному мистецтві тогочасного періоду, звернемось до наукового доробку одного з найбільш фахових українських теоретиків і дослідників цього питання – Всеволода Петріва, генерала армії УНР.

Відразу наголосимо, що історія українських збройних утворень та їх проводу зацікавила багатьох сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема

В. Голубка, М. Литвина, Я. Тинченка, П. Ткачука, М. Крогофіла та інших¹. При цьому, певну увагу привернула і постать Всеволода Миколайовича Петріва. Прикладом цього є публікації І. Войцехівської, В. Голубка, Я. Тинченка та Я. Гриневича². Автори зосередилися на розгляді біографії цього діяча. Окремої уваги заслуговує книга В. Сергійчука “Українські державники: Всеволод Петрів”³. У ній підсумовано і опрацьовано більшість основних матеріалів про біографію українського генерала та його внесок в українське військове будівництво. Проте, аналізу використання українських військових традицій в армії УНР, здійсненого В. Петрівим, все ще приділено недостатню увагу.

Окремо відзначимо, що на дотичну тематику, але стосовно доробку колеги В. Петріва – генерала М. Капустянського, нами було підготовлено публікацію, і цей досвід допоміг здійснити дане дослідження⁴.

При цьому, існує значний доробок українського генерала, що включає як його спогади⁵, так і низку опублікованих матеріалів⁶ (багато з них вміщені у об’єднаному виданні з редактованими мемуарами). Проте їхнього огляду в напрямку виокремлення та аналізу воєнних традицій минулого та впливу на події Української революції досі не проведено. Відповідно це зумовлює доцільність представленої статті.

¹ Віктор Голубко, *Армія Української Народної Республіки. 1917–1918: утворення та боротьба за державу*. (Львів: Кальварія, 1997), 1–275.; Maciej Krotofil, *Siły zbrojne Ukrainiejskiej Republiki Ludowej (listopad 1918 r.–grudzień 1919 r.)*. (Київ: Stylos, 2011).; Микола Литвин і Кім Науменко. *Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали та адмірالی*. (Львів; Харків: “Видавництво Сага”, 2007), 1–244.; Павло Ткачук, *Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр.* (Львів, 2009), 1–312.; Ярослав Тинченко, *Українські збройні сили: березень 1917–листопад 1918 р.* (Київ: Темпора, 2009), 1–480.

² Ярослав Гриневич, “Всеволод Петрів,” *Голос Комбатанта*, № 7 (13), (1960): 3–7.; Ірина Войцехівська, “Географія джерельної бази до вивчення життєвого шляху військового міністра УНР Всеволода Петріва.” *Історико-географічні дослідження в Україні*, 5 (2001): 216–225; Віктор Голубко, “Полководці Симона Петлюри,” у *Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920.*, ред. Тадеуш Кшонстек, (Варшава: 2010), 92–109.; Ярослав Тинченко, *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1.* (Київ: Темпора, 2007), 334.

³ Володимир Сергійчук, *Українські державники: Всеволод Петрів*. (Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008), 1–295.

⁴ Данило Задунайський, “Огляд українського військового мистецтва періоду Визвольних змагань 1917–1921 рр. у працях генерала М. Капустянського,” *Військово-науковий вісник*, Випуск 38 (2022): 54–64.

⁵ Всеволод Петрів, *Спомини з часів української революції (1917–1921)*, ч. 1. (Львів: Червона Калина, 1927), 1–180.; Всеволод Петрів, *Спомини з часів української революції (1917–1921)*, ч. 2. (Львів: Червона Калина, 1928), 1–184.; Всеволод Петрів, *Спомини з часів української революції (1917–1921)*, ч. 3. (Львів: Червона Калина, 1930), 1–164.; Всеволод Петрів, *Спомини з часів української революції (1917–1921)*, ч. 4. (Львів: Червона Калина, 1931), 1–117.; Всеволод Петрів, *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини*. (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002), 237–623.

⁶ Всеволод Петрів, *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Листи*. (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004), 1–628.; Всеволод Петрів, *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини*. (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002), 1–693.

Спершу звернемо увагу на становлення Всеволода Петріва як дослідника теорії війни і притаманні йому риси. Варто наголосити на тому, що характерні стилю українського вченого чіткість, лаконічність і логічність формулювань частково були набуті упродовж навчання у військових закладах і перебування на службі, участі у війні. Зокрема про такі схильності В. Петріва зазначала дослідниця його архівних матеріалів, Ірина Войцехівська. Важливим став її наголос на тому, що документи й праці Всеволода Миколайовича були у чіткому і логічному смисловому зв'язку, а виклад думок, подій і фактів, їхня прив'язка до ситуації були досить гарно узгоджені та структуровані.⁷ Для будь-якого дослідника такі риси важливі, а особливо для того, який працює у напрямку воєнної історії, чи теорії війн і воєнного мистецтва.

В. Петрів здобув класичну військову освіту. Він закінчив Володимирський Київський кадетський корпус, перше військове Павлівське училище (1902) і Миколаївську академію генерального штабу (1910) за першим розрядом.⁸ Військова діяльність також була неабияка. Упродовж Першої світової війни Всеволод Петрів став полковником⁹, та його успішні дії знайшли визнання у нагородженні георгіївською зброєю і багатьма орденами.¹⁰ Але такий послужний список ще не є аргументом на користь приналежності до знаних теоретиків війни.

Найважливішу роль у становленні дослідника відіграють наукові праці та публікації. Тому потрібно зазначити, що фахові дослідження у царині воєнної історії та мистецтва Всеволод Петрів почав ще у молодому віці. Значну увагу цій справі він приділяв під час навчання у Миколаївській академії, а також у часи подальшого викладання і читання лекцій на воєнну тематику, публікацій відповідних розвідок¹¹. Звернемо увагу на два цікавих факти, що в той час проявив уже сформований дослідник. Перший – використання псевдоніму “Варяг” у публікаціях (зокрема “Схема Розвідки”)¹². Ймовірно таке псевдо мало підкреслити походження предків В. Петріва зі Скандинавії і його шанобливе ставлення до цього. Другий важливий елемент – зацікавлення українською козацькою спадщиною і визначення її як характерної, самобутньої складової українського народу і його воєнного мистецтва¹³. Таке розуміння вірогідно

⁷ Ірина Войцехівська, “Географія джерельної бази до вивчення життєвого шляху військового міністра УНР Всеволода Петріва.” *Історико-географічні дослідження в Україні*, 5 (2001): 222.

⁸ Ярослав Тинченко, *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*. Кн. 1. (Київ: Темпора, 2007), 334.

⁹ Ярослав Гриневич, “Всеволод Петрів,” *Голос Комбатанта*, № 7 (13), (1960): 3.

¹⁰ Віктор Голубко, “Полководці Симона Петлюри,” у *Польща та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920.*, ред. Тадеуша Кшонстка, (Варшава: 2010), 98.

¹¹ Володимир Сергійчук. “Своєї честі не віддав нікому,” у *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини.*, ред. Ніна Радванська, (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002), 17–18.

¹² Ярослав Гриневич, “Всеволод Петрів,” *Голос Комбатанта*, № 7 (13), (1960): 3.

¹³ Володимир Сергійчук, “Своєї честі не віддав нікому,” у *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини.*, ред. Ніна Радванська, (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002), 17–18.

сприяло формуванню у В. Петріва української ідентичності (зокрема завдяки історичному зв'язку боротьби його предків разом з українцями – козаками проти московських військ) і відповідно негативне ставлення до Російської імперії, що зрештою вплинуло на обрання шляху підтримки УНР.

Найбільше праць і публікацій, Всеволод Петрів здійснив вже в еміграції. Крім цього, чимало з його матеріалів зберігаються у його родинному архіві. Частина з них була опублікована у вже згадуваних книгах “Військово-історичні праці. Листи” та “Військово-історичні праці. Спомини”¹⁴.

Оцінюючи те значення, яке українські військові традиції минулого відігравали у період 1917–1921 рр., варто зазначити на досить широкому трактуванні цієї категорії у працях В. Петріва. Можна зауважити одразу декілька напрямків, які більш загально можна окреслити як військово-прикладний, соціально-політичний, культурний. При цьому окреслені вище шляхи використання спадщини стосуються тільки тих складових, які безпосередньо впливали на особливості воєнного мистецтва того часу, а загальний вплив на суспільство звичайно був більш широким, що проте виходить за рамки теми даного дослідження.

Які ж епохи в українській історії найяскравіше виділяються щодо воєнних традицій, що збереглися і використовувались українськими військами у часи 1917–1921 рр.? На це питання ми знаходимо відповідь у праці В. Петріва “Суспільство й військо”, яка окреслена наступним чином: “народ, який... у IX та X віках вів боротьбу з візантійською державою і суходолом ходив у великі походи, по Кавказ і Дунай; який у XV. та XVI. століттях, знаходячись у головній своїй масі під чужим пануванням, зумів зорганізувати своєрідні, могутні сили, що... примушували тремтіти велику тоді і цілому світові страшну Туреччину... який героїчним вибухом поновив на початку XVII століття свою державу... який, знову поневолений і нищений морально й фізично протягом трьох віків чужого панування, зумів заховати, хоч у частині своїй, стару організацію свою, кров'ю Кубанців уписував численні сторінки слави в чужу московську золоту книгу, кров'ю своїх кращих синів у чужих рядах червонив простори Європи...”¹⁵.

У наведеній вище цитаті автор виділив найбільш знакові періоди, у яких українське воєнне мистецтво було проявлено досить яскраво і мало визначні успіхи. При цьому, помітно, що генерал особливо наголосив на безперервності військових традицій українців, що збереглися від часів існування запорозького козацтва через кубанських козаків до початку XX ст. Враховуючи, що ті елементи, що використовувались у воєнному мистецтві у широкому сенсі цього поняття (включно з військовим будівництвом, організацією, управлінням тощо) у часи Української Революції 1917–1921 рр. і мали відповідники у минулому, є

¹⁴ Всеволод Петрів, *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Листи*. (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004), 1–628.; Всеволод Петрів, *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини*. (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002), 1–693.

¹⁵ Всеволод Петрів, *Суспільство й військо: Соціально-історичний нарис*. (Прага – Берлін: “Нова Україна”, 1924), 21–22.

прямим використанням спадщини попередніх часів чи їхнім пристосуванням до нових викликів, спробуємо виділити найбільш значні, що знайшли відображення в оцінках В. Петріва.

Перейдемо до розгляду в яких саме напрямках відбувалось використання досвіду минулих часів. Окрему увагу Всеволод Петрів приділив ідеї організації і підготовки людей до ведення бойових дій. У цьому напрямку він наголошував на системі військової служби, мобілізації (зокрема використання принципів загального обов'язку, формуванню підрозділів за земляцьким принципом, рівність у несенні служби тощо) і як повинно відбуватись у нових збройних силах відповідно до його аналізу попередніх здобутків¹⁶. Звичайно, можна побачити узагальнення та деяке спрощення в оцінці попереднього досвіду, проте визначені засади не тільки логічні для збройних сил, але тією чи іншою мірою майже всі вони застосовувались у часи Української революції. Цікаво, але значною мірою рекомендовані українським генералом параметри до організації військового обов'язку діють навіть у сучасних Збройних Силах України.

Оцінюючи стан війська і успіхи попередніх періодів, В. Петрів наголошує на значних здобутках у діяльності Б. Хмельницького і вдале використання ним військових перемог для досягнення успіхів на інших напрямках (політичних, дипломатичних тощо) внаслідок того, що: "...зрештою, як і завжди, політичні акції могли спиратися лише на реальну силу, виявою якої була та й є армія."¹⁷ Значною мірою це відсилає нас до того, що достатньої уваги цьому аспекту, на жаль, не було приділено в часи існування УНР, коли Всеволод Петрів акцентував на важливості армії для існування держави. Частково зазначена вище думка перегукується з ідеями, озвученими К. Клаузевіцем, що також наголошував на взаємовпливах і залежності політики і військової сили.¹⁸ Крім того, підсумки аналізу військових перемог Б. Хмельницького, на думку В. Петріва засвідчують, що: "...розглянуті операції є прикладом того, що може створити український військовий геній в умовах, що хоч трохи дають змогу чинів, геній яких базує свої вчинки бодай на інтуїтивному розумінні української військової традиції, сполученої з загальними висновками військової штуки (мистецтва – Д.З.)."¹⁹ Ці слова досить доцільно можна використати і до окреслення ставлення до можливостей реалізації потенціалу діячами й у інші періоди.

¹⁶ Всеволод Петрів, *Суспільство й військо: Соціально-історичний нарис*. (Прага – Берлін: "Нова Україна", 1924), 44–48.

¹⁷ Всеволод Петрів, "Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років," у *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини.*, ред. Ніна Радванська, (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002), 146.

¹⁸ Carl von Clausewitz, *On War*. (NJ, Princeton: Princeton University Press, 1989), 87.

¹⁹ Всеволод Петрів, "Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років," у *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини.*, ред. Ніна Радванська, (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002), 185.

Якщо враховувати висновки про історичну військову спадщину запорозьких козаків вже на початку XVIII ст., знаходимо подібні висновки Всеволода Петріва. Зокрема він наголосив: "...навіть в умовах надто несприятливих виявився український військовий геній в чинах української народної сили – Запорожжя під орудою кошового отамана Костя Гордієнка. Ознаки цієї української військової традиції і штуки мусимо ми шукати в цілій нашій історії та на її підвалинах будувати збройну силу нації для нації, народні трудові маси під цим словом розуміючи"²⁰. При цьому, ймовірно внаслідок незначного використання воєнного мистецтва минулих періодів (чи складність у точному віднесенні застосованих прийомів до використання минулої спадщини) у часи Української революції на стратегічному й операційному рівні помітні тільки деякі альянзи до них у роботах В. Петріва. Проте ми знаходимо більшою мірою аналіз подій, здійснений генералом, що стосується використання військової спадщини у тактичному вимірі. Найбільш яскравим став приклад застосування тактики бою "лавою"²¹. Внаслідок того, що змін зазнали тільки деякі види озброєння, під впливом науково-технічного прогресу, принцип застосування "лави" зберіг свій основний зміст. До речі, на саме такий вимір застосування лави козаками в роки Першої світової війни звернув увагу сучасний дослідник В. Задунайський²².

Це дуже характерний елемент в українському воєнному мистецтві і його використання на початку XX ст. дуже цікаве і важливе в розумінні того, наскільки збереглися військові традиції минулого. Крім цього, низка тактичних прийомів і військових хитрощів (стратегем) також не зазнали значних змін і продовжували використовуватись українськими бійцями. Підтвердженням цього стали публікації В. Задунайського, в яких автор проаналізував використання козацьких стратегем (військових хитрощів) українськими збройними утвореннями революційної доби²³. Мова йде не тільки про кубанських козаків, але й воїнів УНР та повстанців-махновців.

²⁰ Всеволод Петрів, "Московсько-Українська війна (1708–1711 рр.)," у *Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини.*, ред. Ніна Радванська, (Київ: Українська Видавнича Спілка, 2002), 203.

²¹ Всеволод Петрів, *Спомини з часів української революції (1917–1921) ч. 2.* (Львів: Червона Калина, 1928), 148–150.

²² Вадим Задунайський, "Використання "лави" козацькою і польською кавалерією напередодні та під час Першої світової війни," *Проблеми історії України XIX–початку XX ст.*, випуск XII (2006): 262–267.

²³ Вадим Задунайський, "Спогади Ф. І. Єлісеєва – джерело вивчення воєнного мистецтва кубанської козацької кінноти під час антибільшовицького повстання у Кавказькому відділі весною 1918 р.," *Військово-науковий вісник*, Випуск 35 (2021): 125–141; Вадим Задунайський, "Військова хитрість "заскочити зненацька" в перших боях махновців і кубанських козаків–повстанців у 1918 р.," у *Lituanistyka I wschodoznawstwo*, ред. Jan Jurkiewicz, Grzegorz Błaszczuk, Grzegorz Skrukwa, Marta Studenna–Skrukwa, (Poznań: Wydział Historii UAM, 2020), 359–369.; Вадим Задунайський, "Вимір застосування козацького бойового і воєнного мистецтва українськими збройними формуваннями в 1917–1920-х рр.: окремі аспекти," у *Матеріали міжнародного науково-інформаційного круглого столу "КОЗАЦЬКИЙ ФАКТОР" у сучасній російсько-українській війні й досвід XX ст.*, ред. Вадим Задунайський, (Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2023), 11–21.

Воєнна спадщина минулого використовувалась не тільки у бойових діях. Значний вплив вона мала й на інші елементи воєнного мистецтва. Найбільш помітним і важливим стало використання давніх традицій у роботі з особовим складом і проведенням комплексу дій, що належать до морально-психологічного забезпечення підрозділів. Про це зокрема неодноразово йшлося у спогадах українського генерала, коли воїни спілкувались і розповідали про минуле, співали історичних пісень, наводили приклади військових дій предків (переважно розповідали про бої козаків), наголошували на спільній колективній пам'яті тощо²⁴. Усе це позитивно впливало на моральний стан і завзятість військових.

Дуже важливу роль для боєздатності підрозділу відігравали і продовжують відігравати стосунки в колективі. Щодо українських формувань у 1917–1921 рр., то вони також приділяли цьому значну увагу. Досить часто ініціатива йшла від рядових військових. Наприклад, у загонах під керівництвом Всеволода Петріва воїни керувались зразками козацької військової демократії, на яку вплинули наслідки революційної ситуації, а самого українського генерала (на той час він мав ще звання полковника), як і очільників полку, було обрано на посади виборами, проведеними товариством²⁵. Характерними були й особливості у спілкуванні. Зокрема до В. Петріва як командира полку звертались: “Батько”, що було давнім козацьким звичаєм²⁶. Відповідно, принципи, за якими відбувалось впорядкування частини, не обмежувалися впливом тільки на згадані елементи, а охоплювали й інші аспекти в колективних відносинах. Це своєю чергою зумовлювало використання схожих підходів до життєдіяльності військових як у минулому їхніх предків.

Помітною складовою використання давніх військових традицій стало запровадження різноманітних зовнішніх ознак у підрозділах. Найбільше елементів, про які йшлося у працях В. Петріва, були пов'язані з військовою термінологією (особливо застосування рангово-посадової системи), коли усі рядові називались козаками, що зокрема було не тільки виявом настроїв суспільства, але зумовлено офіційно затвердженими термінами. Більш неофіційним виявом були назви підрозділів. Зокрема кінний полк під керівництвом В. Петріва назвали ім. Костя Гордієнка²⁷. Поширеними були також й інші назви підрозділів і частин армії УНР, що були пов'язані з українською історичною військовою спадщиною (Запорозький Корпус, Слобідський Кіш, Корпус Січових Стрільців тощо).

Окремо слушно наголосити на використанні військових традицій в елементах уніформи та зовнішнього вигляду військових. Так, багато бійців і їхніх командирів

²⁴ Всеволод Петрів, *Спомини з часів української революції (1917–1921) ч. 2.* (Львів: Червона Калина, 1928), 128, 130, 176.

²⁵ Всеволод Петрів, *Спомини з часів української революції (1917–1921), ч. 1.* (Львів: Червона Калина, 1927), 40–41, 52–53.

²⁶ Там само, 41, 44, 61, 79.

²⁷ Там само, 48.

у різних військових частинах намагались використовувати одяг, що мав схожість з давніми зразками (переважно запорозькими) і носити зачіски – оселедці й вуса²⁸. Такі атрибути в поєднанні з елементами, переліченими вище, мали комплексний вплив на військових, і сприяли їхньому опертю на національні традиції, які у підсумку не тільки допомагали у воєнному протистоянні з противниками, але й посилювали національно-політичну свідомість. Важливо, що більшість ініціативи походила не від владних структур, а від представників суспільства (переважно людей, які були учасниками Першої світової війни). Тому військовики краще сприймали і використовували військову спадщину минулого.

Отже, використовуючи доробок Всеволода Петріва, нам вдалося виділити декілька основних напрямів використання української військової спадщини в часи Української революції. Серед військово-прикладного спрямування більш активно було застосовано елементи військових традицій на тактичному рівні, а на оперативно-стратегічному – меншою. Також використовували воєнний досвід попередніх часів і для морально-психологічного забезпечення, в роботі з особовим складом, у термінології, елементах уніформи, у комунікації тощо. При цьому значну роль відіграло усвідомлення важливості такого застосування й ініціатива, що йшла від бійців. Особливо цікавим, але логічним стало використання української козацької тематики у всіх зазначених напрямках. Всеволод Петрів у своїх працях не дарма приділив значну увагу саме козацьким військовим традиціям і вважав їх одними з найважливіших у використанні для успішної визвольної боротьби українського народу. Він наголошував на тому, що було перевірено на практиці й мало позитивний вплив на військових. Тому він підкреслював, що потрібне не тільки ознайомлення з досягненнями науково-технічного прогресу і знання загальних принципів воєнного мистецтва, але й використання національної військової спадщини, що сприятиме ефективнішому веденню бойових дій та успіху на війні. Відповідно, окреслені у цій статті напрямки застосування українських воєнних традицій минулого у часи Української революції потребують більш поглибленого аналізу і ми вважаємо доцільним заохочувати дослідників продовжувати вивчення цієї теми.

²⁸ Всеволод Петрів, *Спомини з часів української революції (1917–1921)*, ч. 1. (Львів: Червона Калина, 1927), 119, 125, 147; Всеволод Петрів, *Спомини з часів української революції (1917–1921)* ч. 2. (Львів: Червона Калина, 1928), 46–47; Всеволод Петрів, *Спомини з часів української революції (1917–1921)*, ч. 3. (Львів: Червона Калина, 1930), 4, 6.

**THE ROLE OF UKRAINIAN MILITARY TRADITIONS IN THE MILITARY ARTS
OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC'S ARMY: AN ASSESSMENT
BY GENERAL VSEVOLOD PETRIV**

Danylo ZADUNAISKYI
Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: zadunayets@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5871-3658

The Ukrainian revolution of 1917–1921 stands as a pivotal period not only in the annals of Ukraine but also in global history. During this time, a fierce struggle unfolded within the confines of the disintegrated Russian Empire, with military forces assuming an increasingly pivotal role. Consequently, the relevance of ancient military traditions became more pronounced. Vsevolod Petriv, a distinguished figure within the Ukrainian People's Republic Army (UPRA), emerged as a renowned theoretician and scholar of war, making a substantial contribution to the exploration of Ukrainian military art. The central theme of this article revolves around delineating the impact of historical Ukrainian military traditions on the UPRA during 1917–1921, drawing from the extensive works of Vsevolod Petriv.

Vsevolod Petriv received a formidable education from esteemed military institutions of the Russian Empire, including the Volodymyr Kyiv Cadet Corps, the inaugural Pavlov Military School (1902), and the Mykolaiv Academy of the General Staff (1910), where he graduated with distinction. Despite the imperial assimilation policies, Petriv maintained a steadfast connection with his ancestors who resisted Muscovy, and he exhibited a keen interest in the Ukrainian Cossack heritage. Consequently, during the Ukrainian Revolution, Petriv aligned himself with the cause of the Ukrainian People's Republic (UPR), earning the rank of general for his battlefield successes. Following the defeat against the Bolsheviks, he transitioned primarily into a role as a scholar and prolific author, contributing significantly to military history and the theories of war and military art.

Petriv's research delved into the nuances of Ukrainian military art throughout history, covering epochs such as Kievan Rus', the era of Ukrainian Cossacks, and more. He underscored the continual preservation of Ukrainian Cossack military traditions from the Zaporizhzhya Sich to the existence of the Kuban Cossack army. Particular attention was given to the endeavors of Hetman Bohdan Khmelnytskyi and Koshovyi Otaman Kost' Gordienko. Petriv championed the notion of building a formidable army during the Ukrainian revolution and drew parallels between military force, politics, and diplomacy, echoing certain ideas akin to those of Carl Clausewitz.

Petriv articulated various levels of applying Ukrainian military traditions on the battlefield—ranging from tactical to operational and strategic spheres. He observed the systematic utilization of ancient Ukrainian military traditions, such as the “lava” combat principle, which resembled combined action but incorporated a more intricate system of interaction among small groups of fighters. The application of Ukrainian military traditions extended to mobilization, uniform, ranks, and moral and psychological support. Many of Petriv's conclusions remain pertinent today and find implementation in the contemporary Armed Forces of Ukraine.

The integration of Ukrainian military traditions from the past into the UPRA was substantial, with the Ukrainian Cossack theme featuring prominently. This was evident in the adoption of “lava” combat tactics, the official nomenclature of military ranks (cossack for private, polkovnyk for colonel, etc.), and the uniform, which bore a resemblance to the attire of Zaporizhzhyan Cossacks. Ukrainian military traditions exerted a notable influence on morale and psychological support. Vsevolod Petriv attested to the efficacy of these traditions during the Ukrainian revolution, underscoring the importance of leveraging ancient Ukrainian military practices to achieve victory.

Keywords: Ukraine, military traditions, military art, Ukrainian People's Republic Army, Vsevolod Petriv, Ukrainian revolution, Cossacks.

REFERENCES

- Clausewitz, Carl von. *On War*. NJ, Princeton: Princeton University Press, 1989. (in English)
- Holubko, Viktor. “Polkovodtsi Symona Petliury”. U *Polshcha ta Ukraina v borotbi za nezalezhnist 1918–1920.*, za redaktsiieiu Tadeush Kshonstek. (Warszawa: 2010). (in Ukrainian)
- Holubko, Viktor. *Armiiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. 1917–1918: utvorennia ta borotba za derzhavu*. Lviv: Kalvariia, 1997. (in Ukrainian)
- Hrynevych, Yaroslav. “Vsevolod Petriv.” *Holos Kombatanta*, № 7 (13) 1960: 3–7. (in Ukrainian)
- Krotofil, Maciej. *Siły zbrojne Ukrainńskiej Republiki Ludowej (listopad 1918 r.–grudzień 1919 r.)*. Kijów: Stylos. 2011. (in Polish)
- Lytvyn, Mykola ta Naumenko, Kim. *Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XX st. Heneraly ta admiraly*. Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv; Kharkiv: “Vydavnytstvo Saha”, 2007. (in Ukrainian)
- Petriv, Vsevolod. *Moskovsko-Ukrainska viina (1708–1711 rr.)* u “*Petriv Vsevolod. Viiskovo-istorychni pratsi. Spomyny*, za redaktsiieiu Nina Radvanska. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2002. (in Ukrainian)
- Petriv, Vsevolod. “Stratehichni operatsii Bohdana Khmelnytskoho pid chas viiny 1648–1649 rokiv.” u *Petriv Vsevolod. Viiskovo-istorychni pratsi. Spomyny*, za redaktsiieiu Nina Radvanska. (Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2002). (in Ukrainian)
- Petriv, Vsevolod. *Petriv Vsevolod. Viiskovo-istorychni pratsi. Lysty*. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2004. (in Ukrainian)
- Petriv, Vsevolod. *Petriv Vsevolod. Viiskovo-istorychni pratsi. Spomyny*. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2002. (in Ukrainian)
- Petriv, Vsevolod. *Spomyny z chasiv ukrainskoi revoliutsii (1917–1921)*, ch. 1. Lviv: Chervona Kalyna, 1927. (in Ukrainian)
- Petriv, Vsevolod. *Spomyny z chasiv ukrainskoi revoliutsii (1917–1921)*, ch. 2. Lviv: Chervona Kalyna, 1928. (in Ukrainian)
- Petriv, Vsevolod. *Spomyny z chasiv ukrainskoi revoliutsii (1917–1921)*, ch. 3. Lviv: Chervona Kalyna, 1930. (in Ukrainian)
- Petriv, Vsevolod. *Spomyny z chasiv ukrainskoi revoliutsii (1917–1921)*, ch. 4. Lviv: Chervona Kalyna, 1931. (in Ukrainian)
- Petriv, Vsevolod. *Suspilstvo y viisko: Sotsiialno-istorychnyi narys*. Praha – Berlin: “Nova Ukraina”, 1924. (in Ukrainian)
- Serhiichuk, Volodymyr. “Svoiei chesti ne viddav nikomu”. U *Petriv Vsevolod. Viiskovo-istorychni pratsi. Spomyny.*, za redaktsiieiu Nina Radvanska. (Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2002). (in Ukrainian)
- Serhiichuk, Volodymyr. *Ukrainski derzhavnyky: Vsevolod Petriv*. Kyiv: PP Serhiichuk M. I., 2008. (in Ukrainian)
- Tkachuk, Pavlo. *Sukhoputni viiska Ukrainy doby revoliutsii 1917–1921 rr.* Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU, Lvivskiyi instytut Sukhoputnykh viisk NU “LP” Lviv, 2009. (in Ukrainian)
- Tynchenko, Yaroslav. *Ofiterskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921)*. Kn. 1. Kyiv: Tempora, 2007. (in Ukrainian)
- Tynchenko, Yaroslav. *Ukrainski zbroini syly: berezen 1917–lystopad 1918 r.* Kyiv: Tempora, 2009. (in Ukrainian)

- Voitsekhivska, Iryna. "Heohrafiia dzherelnoi bazy do vyvchennia zhyttievoho shliakhu viiskovoho ministra UNR Vsevoloda Petriiva." *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 5 (2001): 216–225. (in Ukrainian)
- Zadunaiskyi, Danylo. "Ohliad ukrainskoho viiskovoho mystetstva periodu Vyzvolnykh zman 1917–1921 rr. u pratsiakh henerala M. Kapustianskoho." *Viiskovo-naukovyi visnyk*, Vyp. 38 (2022): 54–64. (in Ukrainian)
- Zadunaiskyi, Vadym. "Spohady F. I. Yelisieieva – dzherelo vyvchennia voiennoho mystetstva kubanskoi kozatskoi kinnoty pid chas antybilshovytskoho povstannia u Kavkazkomu viddili vesnoi 1918 r." *Viiskovo-naukovyi visnyk*, Vyp. 35 (2021): 125–141. (in Ukrainian)
- Zadunaiskyi, Vadym. "Viiskova khytrist "zaskochyty znenatska" v pershykh boiakh makhnovtsiv i kubanskykh kozakiv-povstantsiv u 1918 r." U *Lituanistyka i wschodoznawstwo za redaktsiieiu Jan Jurkiewicz, Grzegorz Blaszczyk, Grzegorz Skrukwa, Marta Studenna–Skrukwa*. Poznań: Wydział Historii UAM, 2020. (in Ukrainian)
- Zadunaiskyi, Vadym. "Vykorystannia "lavy" kozatskoii i polskoii kavaleriieiu naperedodni ta pid chas Pershoi svitovoi viiny." *Problemy istorii Ukrainy XIX–pochatku XX st.*, vyp. XII (2006): 262–267. (in Ukrainian)
- Zadunaiskyi, Vadym. "Vymir zastosuvannia kozatskoho boiovoho i voiennoho mystetstva ukrainskymy zbroinymy formuvanniamy v 1917–1920-kh rr.: okremi aspekty." u *Materialy mizhnarodnoho nauково-informatsiinoho kruhloho stolu "KOZATSKYI FAKTOR" u suchasnii rosiisko–ukrainskii viini y dosvid XX st.*, za redaktsiieiu Vadym Zadunaiskyi. (Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu, 2023). (in Ukrainian)

УДК 94(477.8)''1918/1919'':355.311.1.082(477.83/87-87)-047.44
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2023.24.4044>

КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ ОФІЦЕРІВ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НЕУКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Олег СТЕЦИШИН

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: olehstecyshyn@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7088-8728

На основі документів архівних установ України, Польщі, Чехії, Австрії узагальнено інформацію про військовиків неукраїнського походження – колишніх офіцерів цісарсько-королівської армії Австро-Угорщини і Російської імператорської армії, які після Листопадового чину 1 листопада 1918 року перейшли на військову службу до збройних сил ЗУНР.

Проведено просопографічний аналіз, зокрема, національного складу цих офіцерів-“чужинців”, їхнього територіального і соціального походження, віку, освітнього рівня, а також військових звань до початку служби в Галицькій армії та після її завершення. На основі здобутих даних створено колективну біографію старшин-іноземців галицького війська, котрі допомагали українцям в їхніх державницьких змаганнях.

Ключові слова: ЗУНР, Україна, Галичина, Галицька армія, Українська революція.

В історії Західноукраїнської Народної Республіки (1 листопада 1918–15 березня 1923) та її збройних сил – Галицької армії ще не бракує малодосліджених тем. Одна з таких – питання появи та обставини служби в українському війську вояків неукраїнського походження. Цю проблематику частково порушено у роботах таких дослідників Перших визвольних змагань, як М. Литвин, К. Науменко, Л. Шанковський, О. Ключенко, Я. Тинченко та інші, однак комплексно її майже не вивчали.

Водночас чимала джерельна база дає змогу доволі докладно дослідити зазначену тему. Серед документів, які стали об'єктом нашого вивчення, були різноманітні офіцерські списки, евіденційні листи (особові справи), “предлоги до йменування” (подання на присвоєння військових звань), списки особового складу, накази Начальної команди Галицької армії (НКГА), а також накази і розпорядження командування корпусів, бригад та окремих частин ГА та ін.

У цій статті ми спробуємо створити колективну біографію офіцерів-неукраїнців (або, як їх у той час ще називали, “чужинців”) у лавах Галицької армії.

Для повнішого уявлення про те, ким були ці люди, ми проаналізували їхні біографічні дані. При цьому використали просопографічні методи пошуку та узагальнення персональної інформації щодо цих осіб.

Об'єктом нашого вивчення стали відомості щодо національного, територіального і соціального походження офіцерів-неукраїнців, їхнього віку,

військових звань, місць попередньої служби в арміях Австро-Угорщини і Російської імперії, перебіг служби в ГА тощо.

За наявними джерельними матеріалами, які зберігаються в архівних установах Києва, Львова, Варшави, Праги, Відня, автору вдалося ідентифікувати 692 неукраїнських старшин галицького війська. На жаль, з огляду на те, що чимало тогочасних документів особистого характеру з різних причин втрачено, не маємо повних біографічних даних багатьох із цих військовиків.

Так, ми володіємо даними про військові звання 684 осіб (98,8% загального числа), про місце народження – 582 (84%), про рік народження – 401 (58%). За іншими параметрами, як-от військова освіта чи військова спеціалізація, інформації менше. Такий масив даних, проте, достатній, щоб сформувати доволі цілісний колективний портрет галицьких старшин-“чужинців”.

Національний склад. Найчисленніше представництво неукраїнців в офіцерському складі ГА належало євреям (267 осіб, або 38,5%), німцям (211 – 30,5%), австрійцям (98 – 14,2%), росіянам (62 – 9%) і чехам (17 – 2,5%). Також у складі війська бачимо 10 поляків, 7 італійців, 6 хорватів, 5 угорців, 3 румунів, 2 осетинів, 1 серба, 1 хорвата, 1 естонця, 1 білоруса (“литвина”).

Джерельна база дослідження дає підстави твердити, що в ГА, яка була створена для захисту західноукраїнської держави від польських формувань, служили й етнічні поляки (як і українці у Війську Польському чи інших польських силових структурах)¹. Поручник УСС Григорій Трух у своїх спогадах згадував про п'ятьох поляків – учасників Листопадового зриву, які разом із українськими вояками брали участь у захопленні влади у Львові².

Служили поляки і в небойових частинах ГА. Зокрема, у переліку 46 військовиків інтендатури Золочівської окружної військової команди навесні 1919 р. було 5 десятників і старших десятників польської національності³.

Певна річ, не всі офіцери польського походження з'явилися в українському війську з власної волі й не завжди з ідейних міркувань. Можна припустити, що деякі з них – наприклад, жителі Станиславщини чи Тернопілля, віддалених від лінії фронту, – просто працевлаштовувалися в українське військо як військові спеціалісти.

Деяких поляків мобілізували в ГА разом з українцями. Так, у польських джерелах розповідається про факти рекрутування українською владою громадян ЗУНР польської національності та про їхній опір цій “бранці”⁴.

¹ “Sejm ustawodawczy”, *Monitor Polski*, № 134 (1919), 3.: Analiza sytuacji w środowisku ukraińskim, ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 449, арк. 91.

² Михайло Гуцуляк, *Перший листопад 1918 року на західних землях України*. (Київ: Либідь, 1993), 90.

³ Особисті листки про підстаршин, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ України), ф. 2188, оп. 1, спр. 146, арк. 1–47.

⁴ *Kościół rzymskokatolicki i Polacy w Małopolsce Wschodniej podczas wojny ukraińsko-polskiej 1918–1919*, (Lwów; Kraków: Wydawnictwo Bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej ob. łac., 2012), I, 428, 432.

Серед тих, кого у листопаді-грудні 1918 р. забрано до лав галицького війська, були польські мешканці сіл Білка-Шляхетська і Білка-Королівська, що в околицях Львова. Відомо, що багато з них служили в Чортківському курені ГА, в котрому, як свідчать джерела, загалом було чимало вояків польської національності⁵.

Відомий випадок, коли у березні 1919 р. на бік ГА перейшов вахмістр польських уланів на прізвище Ціпс. За це у березні 1922 р. польський військовий суд ухвалив йому смертний вирок, який згодом, з огляду на амністію, замінили 10 роками в'язниці⁶. Однак у таких випадках йдеться все-таки не про офіцерів, а про, вживаючи сучасної термінології, військовослужбовців рядового і сержантського складу, чия служба в ГА не є темою нашого дослідження.

Регіональне походження. У територіальному плані цих старшин згруповано за такими регіонами: Галичина (в адміністративних межах сучасних Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей), Буковина (Чернівецьчина), Наддніпрянщина (українські землі у складі колишньої Російської імперії), а також сучасні Австрія, Чехія, Польща, Угорщина, Румунія, Хорватія, Боснія, Італія, Молдова, Словенія, Словаччина, Росія та ін.

Результати підрахунку доступних нам даних мають такий вигляд: Галичина “делегувала” в ГА щонайменше 268 офіцерів-неукраїнців, або 38,6% загальної кількості (в т. ч. Львівщина – 108 (15,5%), Тернопільщина – 105 (15,1%), Івано-Франківщина – 55 (7,95%), далі йдуть Чехія – 84 (12,15%), Австрія – 82 (11,9%), Буковина – 42 (6,1%), Польща – 27 (3,9%), Наддніпрянська Україна – 21 (3%), Росія – 12 (1,7%), Румунія – 11 (1,6%), Боснія і Словаччина – по 6, Хорватія – 5, Італія – 4, Угорщина – 3, Молдова і Латвія – по 2.

Серед міст, звідки походили старшини-“чужинці”, незаперечний лідер – столиця Австрії. Нам відомо щонайменше про 58 галицьких офіцерів-віденців. Далі йдуть Тернопіль і Львів – по 29, Чернівці – 23, Станіслав – 19, Коломия – 11, Стрий, Перемишль (Польща) – по 9, Броди – 8, Прага (Чехія) – 7, Бережани – 6, Київ, Збараж, Самбір і Тешин (Чехія) – по 5, Золочів, Бучач, Підгайці, Садгора, Тереховля, Хеб і Годонін (обидва – Чехія) – по 4, Трієст (Італія), Кошиці (Словаччина), Опава, Фрідек-Містек (обидва – Чехія), Озерна, Чортків, Рогатин, Журавно, Мужилівичі, Никонковичі – по 3.

Вік. Датою відліку, стосовно якої визначатимемо вікові параметри 694 “чужинців”, які вступили на службу в ГА, вважатимемо день проголошення у Львові Української держави, тобто 1 листопада 1918 року.

Найчисленнішою є група офіцерів, народжених у 1890–1894 рр., – 146 особи (36,1%). Далі йдуть уродженці 1895–1899 рр. – 101 (25,75%) і 1885–1889 рр. – 71 (17,9%) старшина відповідно. 29 осіб (7,3%) народилися у проміжку між 1880 і 1884 рр., 39 (9,8%) – у 1870-х рр. В інших часових проміжках – у 1850-ті, 1860-ті та 1900–1901 рр. – народилося менше десяти осіб.

⁵ Protokół przesłuchania, ДАЛЮ, ф. 257, оп. 1, спр. 691, арк. 9–10.

⁶ “За службу в українській армії”, *Громадський вісник*, ч. 21 (1922), 3.

Найстаршими з-поміж офіцерів-іноземців Галицької армії були 63-річний Роберт Бенеш, 60-річний Франц Каммер та 56-річний Ярослав Восотка фон Гельдентрой. А наймолодшими були 17-річний Іван Руменович (1901 р. н.), 18-річні Адольф Бардах, Отгмар Верба, Йозеф Кранц та Альберт-Фелікс Шепарович (усі 1900 р. н.), а також на рік старші Ганс Біндач, Яків Вайнгаммер, Карл Вінклер, Еміль Гавке, Натан Гросскопф, Герман Рілінг, Рудольф Чанцкі, Фелікс Леманн, Франц Майн, Едгар Моргенштерн, Йоганн Роттнігт та Франц Шпіллер (усі – 1899 р. н.).

Звання. Більшість “чужинців”, які вступили до збройних сил ЗУНР (ЗО УНР), на час свого приєднання до ГА були офіцерами молодшого (77,2%) і середнього (15,85%) складу. Зокрема, серед них було 236 четарів, 194 поручники, 90 сотників та 20 отаманів. Ще 104 військовики на початку галицького етапу своєї служби були хорунжими, 7 – підхорунжими, а 1 – старшим десятником.

Також до лав ГА вступили 15 підполковників, 14 полковників і 2 генерал-хорунжі неукраїнського походження (обидва – росіяни з походження). Військове звання ще 8 старшин ГА, які проходять за архівними документами чи згадуються у мемуарах, поки що встановити не вдалося.

На завершальному етапі своєї служби в галицькому війську серед “чужинців” було 54 хорунжі, 186 четарів, 232 поручники, 131 сотник, 38 отаманів, 18 підполковників, 20 полковників, а також 5 осіб з генеральським званням: 2 генерал-хорунжі, або генеральні хорунжі армії УНР (Греков і Генбачов) і 3 генерал-четарі (Кравс, Ціріц і Вольф).

Найбільше підвищення у званні було в Йоганна Клеє (Кле), який вступив до західноукраїнського війська у званні фенріха австрійської армії, тобто хорунжого, і дослужився до отамана ГА. Три звання почергово дістав у ГА майор австрійської армії Арнольд Вольф, який дослужився до генерал-хорунжого.

Військова спеціалізація. 86 з відомих нам офіцерів-неукраїнців служили в піхотних частинах, 64 – в артилерії, 30 – у Летунському відділі і Повітроплавному дивізіоні, 25 – у штабах різного рівня – від Начальної команди Галицької армії і до штабу підрозділу, 19 – були залізничниками, 18 – кіннотниками, 9 – саперами, 7 – жандармами. Чимало офіцерів неукраїнського походження служили в окружних військових командах (ОВК) різних регіонів ЗУНР (ЗО УНР).

Так, у квітні 1919 р. із 173 службовців Стрийської ОВК 46 були “чужинцями” (18 німців, 15 євреїв, 11 австрійців, італієць і поляк), або 26,6% всього особового складу. Із 144 членів Окружної військової команди в Тернополі 23 (16%) були з походження євреї і 5 (3,5%) – німці, тобто кожен п’ятий службовець цієї ОВК був неукраїнець. Водночас у Самбірській ОВК таких старшин було всього 4 (чех, німець і 2 євреї) з 48-ми. Це 8,3% загального числа⁷.

⁷ Спис старшин військового округу Тернопіль після зар. ДСВС, ЦДАВОУ України, ф. 2188, оп. 1, спр. 59, арк. 21–31, 33–39, 52–55.

У галицькому війську також служили 47 санітарів-“чужинців”, 38 лікарів, 23 рахункові старшини, 22 військові інженери, 19 ветеринарів, 19 аптекарів та ін. Крім них, у ГА були тирольські стрільці, фельд’єгері, інтенданти, канцеляристи і навіть моряки. З-поміж останніх, зокрема, можна згадати хорвата С. Руменовича, який закінчив Академію військового флоту в м. Фіума (нині – м. Рієка, Хорватія)⁸.

252 з цих офіцерів вступило в галицьке військо у перші два місяці після Листопадового зриву. 70 з них зробили це вже 1 листопада 1918 року. Загалом у листопаді до лав збройних сил ЗУНР приєдналися 175 іноземців, у грудні – 71. Щодо ще шістьох осіб ми не знаємо точно місяця.

Перше місце служби в ГА. Той обсяг даних, якими ми володіємо, свідчить, що під час вступу неукраїнських старшин до лав збройних сил ЗУНР (ЗО УНР) їх рівномірно розподіляли по всіх армійських корпусах. Ми маємо інформацію про перше місце служби 173 осіб. Із них 54 “чужинці” почали свою службу в першому Галицькому корпусі, 53 – у другому, 63 – у третьому і 3 – у четвертому корпусах ГА.

Найбільше офіцерів-неукраїнців було в 7-й Стрийській бригаді – ми знаємо принаймні про 19 таких випадків. Серед них командир цієї частини А. Бізанц і начальник штабу С. Байгерт. Найменше – по декілька осіб – було в 3-ій, 9-ій, 10-ій і 21-й бригадах.

Втім брак такої інформації щодо значної частини офіцерів, а також практика кадрової міграції (призначення) їх з однієї військової частини в іншу не дають змоги робити більш категоричні висновки щодо бригадної належності цієї категорії військовиків.

Місце попередньої служби. Можемо також приблизно встановити, з яких підрозділів армії Австро-Угорщини погодилося служити в ГА найбільше офіцерів. На жаль, через брак матеріалів не можемо цього зробити стосовно офіцерів колишньої царської армії Росії.

Аналіз доступних нам відомостей дає підстави твердити, що особливо багато офіцерів неукраїнського походження західноукраїнському війську дали австрійські стрілецькі та піхотні частини, що були дислоковані та формувалися на території Буковини і Галичини.

Зокрема, найбільше “чужинців” прийшло в ГА з полків 95-го (місце формування та дислокації Львів–Станіслав–Чортків) – мінімум 21 особа та 15-го (Тернопіль) – 18. Далі йдуть Залізничний полк (Корнойбург) – 17 старшин, 24-й (Львів–Коломия–Відень) – 16, 41-й (Чернівці) – 14, 35-й (Золочів) і 36-й (Коломия) – по 11, 80-й (Львів–Золочів) – 10, 55-й (Бережани–Львів–Великі Мости) – 8, 19-й (Львів), 20-й (Станіслав) і 89-й (Ярослав–Городок–Рава-Руська) – по 7 і по 6 – з 22-го (Чернівці) та 77-го (Самбір–Перемишль) полків. Усі ці частини були піхотними, крім, зрозуміло, Залізничного, а також 19-го, 20-го, 22-го, 35-го і 36-го стрілецьких полків.

⁸ *Rangliste der k. u. k. Kriegsmarine*, (Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1918), 50.

У ГА служило щонайменше 5 офіцерів-неукраїнців із 1-го полку важкої артилерії (Краків), 4 – з 58-го (Станіслав – Заліщики) піхотного полку, 3 – із 3-го (Тешин), 9-го (Перемишль Стрий–Радимно), 10-го (Перемишль), 22-го (Мостар), 30-го (Львів), 49-го (Брно–Сараєво–Санкт-Пельтен) піхотних полків, а також із 12-го полку польової артилерії (Будапешт). Нам відомо і про 10 військових пілотів ГА, які до цього служили разом у 2-му Подільському авіадивізіоні війська Української держави. Всі вони були вихідцями з колишньої російської армії.

Водночас, зауважимо, даних про місце попередньої служби “чужинців” назагал мало.

Як же ж під час і після Листопадового чину відбувався перехід австрійського офіцера до лав війська молодій західноукраїнської держави? Відповідь на це запитання дають джерела. Так, у полковому архіві Першого піхотного полку імені князя Лева, що на початку листопада 1918 року був сформований у Львові на базі 15-го піхотного полку Австро-Угорщини, зберігся наказ його тодішнього команданта Микитки. У ньому, зокрема, йдеться і про колишніх офіцерів цісарсько-королівської армії, готових приєднатися до галицького війська: “Хто би хотів в наші ряди вступити, нехай зголоситься в полковій канцелярії, по записязі дістане занятє і удержанє”. Тобто добровольцеві досить було заявити про своє бажання стати на захист ЗУНР, скласти присягу, щоб обійняти посаду і одержати оклад⁹.

Про настрої тодішнього австрійського вояцтва читаємо у дописі проурядової газети “Черновіцер альгемайне цайтунг” у числі від 3 листопада 1918 р. “О 12-й години вчора зібралися разом військовики 41-го піхотного полку і 22-го полку ландверу, щоб з’ясувати поточну ситуацію. Наголошувалося на хворобливому вигляді солдатів, які перебувають у казармах і хочуть повернутися до себе на батьківщину. Немає порядку, немає дисципліни в наших оборонних рядах. Хоча кожен одягнутий так, немов позує для державного часопису. Вже цього досить, щоб сказати державі “дякую”¹⁰.

Цікавою видалася дорога, яка привела у галицьке військо уродженця Львова Ганса Коха (у майбутньому відомого історика). У 1917 р. 35-й Золочівський полк, де він служив ад’ютантом командира, передислоковано на територію України. Після Листопадового чину солдати-українці вирішили повернутися з Наддніпрянщини в Галичину, однак на допомогу батьківщині, що воює, їх повів не командир полку, чех за національністю, а молодий офіцер Кох. Він щасливо повернув солдатів до Золочева, у підпорядкування своєму недавньому однополчанину – сотникові Г. Стефаніву¹¹.

Освіта. Відомостей про освітній рівень офіцерів-неукраїнців найменше. В архівних документах ГА чи мемуарній літературі здебільшого не розповідається,

⁹ Приказ з дня 9 падолиста 1918, ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 1474, арк. 13.

¹⁰ “Auflösung der Bukowiner Kader”, *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*, Nr 380 (1918), 1.

¹¹ “Ганс Кох”, *Свобода*, ч. 60 (1954), 3.

де навчалися офіцери. Про це є повідомлення лише в джерелах біографічного характеру або в анкетах, яких в архівах збереглося мало.

Отже, вищу і середню спеціалізовану військову освіту (кадетські та офіцерські школи, військові академії) мали 60 офіцерів, з яких 26 здобули повну або незакінчену вищу освіту.

З'ясовано, що деякі з офіцерів до свого приходу в ГА разом навчалися у військових закладах Австро-Угорщини – Терезіанській академії у Вінер-Нойштадті, Технічній академії в Медлінгу та ін. Зокрема, у переліку випускників Терезіанської академії 1918 р. бачимо Ф. Шепаровича, Й. Біндача і Р. Чанські¹², 1916 р. інженерний відділ академії у віденському передмісті Медлінгу закінчили Р. Ярій та Е. Шобер¹³, 1915-го разом вищу військову освіту здобули А. Біндер і Р. Мар (Вінер-Нойштадт), а також Ф. Матесич та К. Жураковський (Медлінг, відповідно артилерійський і інженерний відділи)¹⁴.

Однак можна з певністю сказати, що насправді таких старшин було набагато більше (зокрема, серед численних медиків, штабістів тощо) і число їх може сягати щонайменше кількості осіб, проте документально підтвердити це ми не можемо через брак даних.

Соціальний статус. Джерела дають підстави твердити, що західноукраїнську державність допомагали захищати офіцери – вихідці не тільки із середовища селянства, робітництва та міщанства, але й з аристократичних родин Європи. Вони разом із нечисленними західноукраїнськими аристократами баронами Миколаєм Васильком (експосол парламенту Австро-Угорщини, представник ЗУНР у Відні), Казимиром Гужковським та іншими представниками шляхетського стану Галичини і Буковини також зробили свій внесок у розбудову молодій Українській державі.

Серед них, зокрема, були Гуго фон Тарночі Шпрінгербергер (у 1918-му мав 23 роки), Вольфганг Вальтер фон Вальтершталь (32), Гайнріх фон Міттер (48), Йозеф Папп де Яноші (43), барони Антон Франц фон Масов (27), Герман фон Рілінг (19) та Карл Штіпшціц фон Тернава (35), графи брати Стефан (20) і Іван (17) Руменовичі де Ензирана.

Варто згадати і представника славетної династії, ерцгерцога Вільгельма Габсбурга. Згідно з деякими документами, влада ЗУНР призначила його відповідальним за українсько-румунське прикордоння, однак насправді в ГА ерцгерцог не воював, що, правда, не завадило йому, як ветеранові ГА, влітку 1920 року отримувати фінансову допомогу в посольстві ЗУНР у Відні¹⁵.

Родинні зв'язки. Деякі з “чужинців” вступали до західноукраїнського війська цілими родинами. Зокрема, однострої УГА вдягли брати Густав, Жигмонт і Фердинанд Лянги та їхні сестри канцеляристки Емілія і Кароліна зі Стрийщини.

¹² “Amtlicher Teil”, *Wiener Zeitung*, № 187 (1918), 4.

¹³ *Ibid.*, № 188 (1916), 7.

¹⁴ *Ibid.*, № 190 (1915), 4–5.

¹⁵ Олег Стецишин, *Ландскнехти Галицької армії*. (Львів: Часопис, 2012), 90.

У списках старшин Галицькій армії бачимо й інших офіцерів-неукраїнців, пов'язаних родинними зв'язками. Так, у ГА служили Еміль та Карл Бранднери (уродженці м. Опава, Чехія), Франц та Фрідріх Матесичі з боснійського міста Баня-Лука, Антон та Людвиг Штайнбахи з м. Бережани (Тернопільська область), Валеріан, Северин і Йоган Байгерти з с. Мужилівці, що на Львівщині, Адольф і Йосиф Шапіро та Соломон і Леон Ляймберги з Тернопільщини, віденці Едмунд і Альберт-Фелікс Шепаровичі. Можна було б назвати тут і пражан Ервіна, Людвіга і Ріхарда Шоберів, однак документів, котрі б свідчили про їхню родинну спорідненість, ми не маємо¹⁶.

Участь колоністів. Серед галицьких німців, що служили в ГА, бачимо багатьох вихідців із німецьких поселень, які на той час були на території регіону. Джерела повідомляють про уродженців колоній Гартфельд (Клєс), Дорнфельд (Бехтльоф, Бізанц), Мюнхенталь (брати Байгерти), Райхенбах (Шльоссер), Казимирівка (Вайнгаймер) та інших.

Потрапляння у полон. Деякі з вояків-іноземців галицького війська потрапили у неволю до ворога, причому щонайменше з п'ятьма з них (К. Арію, Ф. Леманном, Ф. Лянгом, В. Льобковцем та І. Шарфом) це ставалося двічі, а з Д. Шмерлером – тричі.

Варто зауважити, що період, протягом якого ГА проводила активні бойові дії, хронологічно треба розділити на два етапи. Перший (1 листопада 1918–16 липня 1919) – це час українсько-польського протистояння за територію Західно-української Народної Республіки. Другий (16 липня 1919 – квітень 1920) – стосується періоду перебування збройних сил ЗУНР (ЗО УНР) на Великій Україні.

Протягом другого періоду Галицька армія почергово вела бойові дії з білогвардійським і більшовицьким військами, наприкінці 1919 – на початку 1920 р. увійшла в союзні відносини спершу зі збройними силами Півдня Росії (ЗСПР), а потім – з Червоною армією. Завершився цей другий етап спробою більшості галицьких частин возз'єднатися з Дієвою армією УНР, що, втім, призвело до того, що у польський полон потрапило кілька тисяч вояків УГА.

У таборах у Фридрихівці, Ялівці і Тухолі, де перебували ці військовики, було й чимало іноземців. Аналіз доступної нам інформації свідчить, що у вказані два періоди у польський полон потрапило щонайменше 59 галицьких офіцерів-неукраїнців. Із них лише у 1918–1919 рр. – 30 осіб¹⁷, у 1920 р. – 33¹⁸. Ще четверо (К. Арію, Ф. Лянг, Ф. Леманн і І. Шарф) побували у польській неволі в обидва вказані періоди. Уродженець Коломиї Д. Шмерлер у 1919–1920 рр. тричі потрапляв до рук ворогів: до поляків, румунів і більшовиків.

¹⁶ Олег Стецишин, *Ландскнехти Галицької армії*, 314–438.

¹⁷ *Спис офіцерів*, Центральний державний історичний архів України м. Львів (далі – ЦДАУ у Львові), ф. 581, оп. 2, спр.199, арк. 1–16.

¹⁸ Омелян Вішка, Ігор Срібняк, “Знахідка у варшавській бібліотеці: список полонених старшин УГА в таборі Тухоль (1920–1922)”. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія* (Вип. 4). 2016. № 7, 56–74.

Троє офіцерів-неукраїнців були полонені денікінцями – В. Льобковіц, А. Виметаль і Е. Тавчер. Це сталося під час київської наступальної операції кінця серпня 1919 р., яка привела до захоплення столиці України. Про те, чи потрапляли у полон до ЗСПР іноземці під час інших боїв, у нас інформації немає.

У неволю до більшовиків потрапило щонайменше 32 старшини ГА – неукраїнці з походження. Здебільшого це сталося у квітні 1920 р. – після переходу двох із трьох бригад Червоної Української Галицької армії на бік ДА УНР¹⁹.

Багато з цих офіцерів загинула від рук більшовиків або побувала у концтаборах чи тюрмах. Були вони і поміж 250 галицьких старшин, ув'язнених 1920 р. у таборі в підмосковному місті Кожухові. Зі спогадів колишніх в'язнів цього табору відомо, що там перебували Р. Бенеш, Р. Вотавва, Ф. Дворжак, Є. Кунке, В. Леорда, Г. Лянгер, Е. Рейнфельд, Д. Шмерлер, С. Ісакович, Т. Магерович, С. Ругальтер, Н. Табак, Л. Цукерман, Б. Поніквер та ін. Деякі з них згодом загинули під час транспортування до Архангельська²⁰.

Згадки про галицьких вояків-неукраїнців, котрі поверталися з більшовицького полону, знаходимо в об'ємистій збірці наказів Української перехідної станиці у Відні, яких досі не введено у науковий обіг. Більшість військовиків-утікачів, про яких йдеться в документах Станиці, були українського походження, однак траплялися й іноземці (як офіцери, так “мужва”). Серед них А. Ціммерман, Г. Рілінг, К. Квапіль, Б. Абель, Ф. Матесич, Л. Редлінг, В. Шольц та ін.²¹

Наявна в нас інформація дає підстави твердити, що у складі ГА у 1918–1920 рр., загинуло як мінімум 18 офіцерів неукраїнського походження. Однак при цьому треба врахувати, що нам не вистачає даних щодо багатьох осіб. Зокрема, достеменно не знаємо, хто саме з офіцерів-неукраїнців ГА пішов із життя під час вже згадуваного транспортування в'язнів до концтабору в Архангельську. Отож наведене число очевидно мало б бути більшим.

Ще щонайменше 24 “чужинці” померли під час служби, як правило, внаслідок епідемії тифу. Загалом відома нам кількість померлих і загиблих становить 42 особи²², або 6,5% загального числа неукраїнських старшин галицького війська.

Отже, проаналізувавши національні, територіальні, вікові, освітні та інші персональні дані офіцерів-іноземців Галицької армії, ми склали їхній узагальнений колективний портрет. Це дає змогу своєю чергою скласти цілісне уявлення про те, ким були ці люди, а також зробити суспільний зріз періоду формування збройних сил ЗУНР.

¹⁹ Сергей Волков, *Участники Белого движения в России*. Режим доступу: http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/2_baza_beloe_dvizhenie_abc-17.htm.

²⁰ Іван Максимчук, *Кожухів. Трагічна доля реєтків УГА*. (Львів: Червона Калина, 1930), 80–81; Ор. Чорногірський. *Український Катин*. № 282 (1951), 2.

²¹ Накази денні від 1.1.1920 до 16.11.1920., Збірник документів Української перехідної станиці. Архів Української церкви святої Варвари у Відні.

²² Стецишин, *Ландскнехти Галицької армії*, 314–438.

COLLECTIVE PORTRAIT OF GALICIAN ARMY OFFICERS OF NON-UKRAINIAN ORIGIN

Oleh STETSYSHYN

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern History of Ukraine named after Mykhailo Hrushevskiy
Universytetska str.,1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: olehstecyshyn@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7088-8728

The article explores the topic of the participation of servicemen of non-Ukrainian origin in the Galician Army (UHA), which constituted the armed forces of the Western Ukrainian People's Republic (ZUNR) from 1918 to 1923. This state was officially established on November 1, 1918, in Lviv, encompassing territories formerly belonging to Austria-Hungary, including the Kingdom of Galicia and Lodomeria, the Duchy of Bukovina, and nominally, a portion of Carpathian Ruthenia.

Immediately following the proclamation of the ZUNR in Lviv, the formation of the Galician army commenced as a means of safeguarding the nascent Ukrainian state. Initially, only individuals of Ukrainian descent were admitted as soldiers and officers. However, it became evident that there were insufficient Ukrainian officers to fulfill all positions within the UHA. Consequently, individuals of diverse nationalities, such as Jews, Germans, Austrians, Czechs, Russians, and others, were subsequently enlisted into the armed forces of the ZUNR.

Throughout its existence, the Galician Army engaged in conflicts with various adversaries, including the Polish Army, the Bolsheviks, and the Russian White Guards. The article undertakes an analysis of these non-Ukrainian servicemen, considering factors such as their numbers, national and territorial origins, ages, educational backgrounds, military specializations, and other relevant parameters. This comprehensive examination enables the construction of a collective biography encompassing all non-Ukrainian officers who served in the military forces of Western Ukraine during this pivotal period.

Keywords: ZUNR, Ukraine, Galicia, Galician army, Ukrainian revolution.

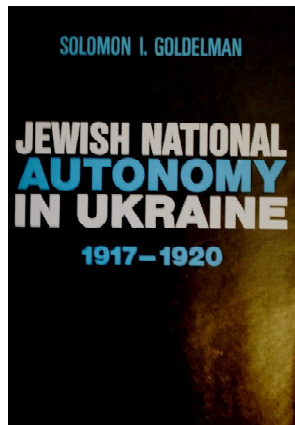
REFERENCES

- “Amtlicher Teil”, *Wiener Zeitung*, № 187 (1918), 4. (in German)
“Amtlicher Teil”, *Wiener Zeitung*, № 188 (1916), 7. (in German)
“Amtlicher Teil”, *Wiener Zeitung*, № 190 (1915), 4–5. (in German)
“Analiza sytuacji w środowisku ukraińskim”, *Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, DALO*, f. 257, op. 1, spr. 449. (in Polish)
“Auflösung der Bukowiner Kader”, *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*, Nr 380 (1918), 1. (in German)
Chornohorkyi, Or. “Ukrainskyi Katyn”, *Svoboda*, № 282 (1951), 2. (in Ukrainian)
“Hans Koch”, *Svoboda*, № 60 (1954), 3. (in Ukrainian)
Hutsuliak, Mykhailo, *Pershyy lystopad 1918 roku na zachidnykh zemliakh Ukrainy*. (Kyiv: Lybid, 1993), 90. (in Ukrainian)
Kościół rzymskokatolicki i Polacy w Małopolsce Wschodniej podczas wojny ukraińsko-polskiej 1918–1919, (Lwów; Kraków: Wydawnictwo Bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej ob. łac., 2012), I, 428, 432. (in Polish)
Maksymchuk, Ivan. *Kozhikhiv. Trahichna dolia reshtkiv UHA*. (Lviv: Chervona Kalyna, 1930), 80–81. (in Ukrainian)
“Nakazy denni vid 1.1.1920 do 16.11.1920”. *Zbirnyk dokumentiv Ukrainskoi perekhidnoi stanytsi. Arkhiv Ukrajinskoi tserkvy sviatoi Varvary u Vidni*. (in Ukrainian)

- Osobysti lystky pro pidstarshyn, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, TsDAVO, f. 2188, op. 1, spr. 146. (in Ukrainian)
- Protokół przesłuchania, DALO, f. 257, op. 1, spr. 691. (in Polish)
- “Za sluzhbu v ukrainskii armii”, *Hromadskyi visnyk*, № 21 (1922), 3. (in Ukrainian)
- Prykaz z dnia 9 padolysta 1918, DALO, f. 257, op. 2, spr. 1474. (in Ukrainian)
- “Sejm ustawodawczy”, *Monitor Polski*, № 134 (1919), 3. (in Polish)
- Rangliste der k. u. k. Kriegsmarine*, (Wien: K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1918), 50. (in German)
- Spys ofitseriv, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, TsDIAU, m. Lviv, f. 581, op. 2, spr. 199. (in Ukrainian)
- Spys starshyn viiskovoho okruha Ternopil pislia zar. DSVS, *TzDAVO*, f. 2188, op. 1. (in Ukrainian)
- Stetsyshyn, Oleh. *Landsknekhty Halytskoi armii*. (Lviv: Chasopys, 2012), 480. (in Ukrainian)
- Vishka, Omelian, Sribniak, Ihorm “Znakhidka u varshavskii bibliotetsi: spysok polonenykh starshyn UHA v tabori Tukholia (1920–1922)”. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Istorica (Vyp. 4), (2016), 7, 56–74. (in Ukrainian)
- Volkov, Sergei. “Uchastniki Belogo dvizhenija v Rossii”, dustup otrymano: http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/2_baza_beloe_dvizhenie_abc-17.htm (in Russian)

Рецензія на: Голделман, Соломон. *Єврейська національна автономія в Україні 1917–1920*. Чікаго: Видавництво Українського інституту досліджень та інформації, 1968, 131.

The Review of: Goldelman, Solomon. *Jewish National Autonomy in Ukraine 1917–1920*. Chicago: Ukrainian Research and Information Institute, 1968.



“Jewish National Autonomy in Ukraine 1917–1920” by Solomon I. Goldelman is an important contribution to the scholarship on the Jewish national movement in Ukraine. The book is based on extensive research and provides a detailed and nuanced analysis of the political and cultural dynamics that shaped the Jewish community in Ukraine during the time of Ukrainian People’s Republic.

The book begins by providing an overview of the historical context in which the Jewish national movement emerged in Ukraine. Goldelman describes the difficult conditions faced by the Jewish community during the time of Revolution, including problems with education, employment, and residence. He also gives the examples of other Countries, which had Jewish autonomies including Lithuania, Latvia and Estonia.¹ He then discusses the emergence of the Jewish national movement, which aimed to secure cultural and political autonomy for Jews within the framework of a larger Ukrainian national movement as well as within Ukrainian national democratic revolution.² The main part of the book is dedicated to the creation and activities of Jewish executive and legislative bodies during the existence of Ukrainian People’s Republic.

One of the strengths of Goldelman’s analysis is his focus on the unique nature of the Jewish national movement in Ukraine. Goldelman argues that the movement was distinct from other national movements of the time because it sought to combine Jewish cultural identity with a commitment to Ukrainian national resurrection.³ Goldelman provides a detailed analysis of the political and cultural dynamics that shaped the movement, highlighting the relations between Jewish autonomy and Ukrainian authorities.

The book also discusses the role of prominent Jewish political leaders and organizations in the development of the Jewish national boards in Ukraine.⁴ Goldelman

¹ Solomon Goldelman, *Jewish National Autonomy in Ukraine 1917–1920*. Chicago: Ukrainian Research and Information Institute, 1968, 13–16.

² *Ibidem*, 17–41.

³ *Ibidem*, 41–51.

⁴ *Ibidem*, 54–64.

examines the contributions of figures such as Nathan Birnbaum and Simon Dubnow, as well as the role of organizations such as the Jewish National Council and the Jewish Cultural Autonomy Council⁵. He provides detailed accounts of the debates and conflicts that emerged within the Jewish community over issues such as language, education, and representation.

Another strength of the book is its examination of the relationship between the Jewish national movement and the broader political context of the time. Goldelman discusses the impact of World War I and the Russian Revolution on the Jewish community in Ukraine, as well as the challenges and opportunities presented by the establishment of the Ukrainian People's Republic. He also provides a nuanced analysis of the relationship between the Jewish socialists and the Zionist movement⁶, highlighting the tensions and debates that emerged over issues such as education and cultural autonomy.

“Jewish National Autonomy in Ukraine 1917–1920” by Solomon I. Goldelman is a well-researched and informative book that offers several strengths, including:

In-depth Analysis: The book provides an in-depth analysis of the Jewish national movement in Ukraine, exploring its origins, evolution, and key figures. Goldelman provides a detailed account of the political and cultural factors that shaped the movement, as well as its relationship with broader political and social movements in Ukraine.

Thorough Research: Goldelman's research is extensive and thorough. He draws on a wide range of primary sources, including archival materials, newspapers, and memoirs, as well as secondary sources from a variety of disciplines. This comprehensive research gives readers a nuanced understanding of the Jewish national movement in Ukraine.

Nuanced Perspectives: Goldelman provides nuanced perspectives on the debates and conflicts that arose within the Jewish community over issues such as language, education, and representation. He presents a variety of perspectives and does not shy away from discussing disagreements and tensions within the movement.

Organizational Structure: The book offers a detailed examination of the organizational structure of the Jewish national movement in Ukraine. Goldelman discusses the role played by various organizations, including the Jewish National Council and the Jewish Cultural Autonomy Council, and explores the debates and conflicts that emerged over issues such as representation and leadership.

Insightful Analysis: Goldelman provides insightful analysis of the relationship within the Jewish national movement and the broader political context of the time. He explores the tensions between Jewish autonomy and Ukrainian authorities, as well as the relationship between the Jewish socialist movement and the Zionist movement. His analysis sheds light on the complexities of the political and cultural dynamics that shaped the movement.

⁵ Solomon Goldelman, *Jewish National Autonomy in Ukraine 1917–1920*, 56–64.

⁶ *Ibidem*, 58–62.

While “Jewish National Autonomy in Ukraine 1917–1920” by Solomon I. Goldelman is a well-researched and informative book, there are some potential weaknesses to be aware of. Here are a few:

Limited Scope: The book focuses on a specific time period and geographic region, which may limit its appeal to readers looking for a broader overview of Jewish history or national movements. While Goldelman provides a detailed analysis of the Jewish national movement in Ukraine from 1917 to 1920, readers seeking a more comprehensive understanding of Jewish nationalism may find the book too narrow in scope.

Limited Discussion of Opposition: While Goldelman does discuss some of the debates and conflicts that emerged within the Jewish community over issues such as language and representation, he does not provide as much detail on opposition to the Jewish national movement from other groups or individuals. This may limit readers’ understanding of the wider political and cultural context in which the Jewish national movement in Ukraine operated.

Limited Discussion of Cultural Aspects: While Goldelman provides a detailed analysis of the political dynamics that shaped the Jewish national movement in Ukraine, there is less emphasis on the cultural aspects of the movement. For example, the book does not delve as deeply into the artistic or literary expressions of Jewish nationalism in Ukraine, which may limit readers’ understanding of the movement’s cultural significance.

Based on the strengths and weaknesses of “Jewish National Autonomy in Ukraine 1917–1920” by Solomon I. Goldelman, here are some recommendations for readers:

Recommended Audience: This book is recommended for readers who are interested in the history of Jewish nationalism, particularly in Ukraine during the period from 1917 to 1920. It is also suitable for those who are interested in the political and cultural dynamics of national movements more broadly.

Prior Knowledge: Readers should have some prior knowledge of Jewish history and national movements, as well as the broader political context of the time, in order to fully appreciate the book. Some background in Ukrainian history may also be helpful.

Complementary Resources: Readers who want a more comprehensive understanding of the Jewish national movement in Ukraine may want to consult additional resources, such as primary source materials or scholarly articles. It may also be helpful to read works that provide a broader overview of Jewish history or nationalism in other regions.

Contextualization: While the book provides some historical context, readers may benefit from additional research or reading to fully understand the broader political and cultural dynamics that shaped the Jewish national movement in Ukraine.

Critical Analysis: Readers should engage in critical analysis of the book, including considering its limitations and potential biases. The book provides one perspective on the Jewish national movement in Ukraine, and readers may want to consult additional sources to gain a more complete understanding.

Overall, “Jewish National Autonomy in Ukraine, 1917–1920” is an important and well-researched work that provides a valuable contribution to the study of Jewish history and national movements. Goldelman’s analysis of the political and cultural dynamics that shaped the Jewish national autonomy in Ukraine is detailed and deeply researched, and his exploration of the relationship between the movement and the broader political context of the time is insightful. The book is recommended for anyone interested in the history of the Jewish community in Ukraine, as well as the broader history of national movements and cultural autonomy in Eastern Europe.

Ivan FEDYK
Ivan Franko National University of Lviv
Іван ФЕДИК
Львівський національний університет імені Івана Франка
e-mail: vanofedyk@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0002-7289-0124

Рецензія на: Юджин М. Фішел, *Московський фактор. Політика США щодо суверенної України та Кремль*. Переклад з англ. М. Піцик. (Харків: Видавництво Vivat, 2023), 352. ISBN 978-617-17-0288-2 (укр.)

The Review of: Eugene M. Fishel, *The Moscow Factor. U.S. Policy toward Sovereign Ukraine and the Kremlin*. Transl. from English M. Pitsyk. (Kharkiv: Vivat Publishing House, 2023), 352. ISBN 978-617-17-0288-2



Події російсько-української війни актуалізували питання стратегічного партнерства, надзвичайно важливого від моменту відновлення незалежності України. Формування національної зовнішньополітичної концепції та її практична реалізація, встановлення дипломатичних відносин із країнами – членами ООН і розвиток співробітництва стали пріоритетами української зовнішньої політики. Звичайно, ствердитись на міжнародній арені в якості повноправного суб'єкта міжнародних відносин без підтримки глобальних лідерів, передусім США та провідних країн Західної Європи, було неможливо. Україні також необхідно було працювати над виробленням та ствердженням власного позитивного іміджу як європейської демократичної та правової держави, передбачуваного партнера у системі міжнародних відносин. Водночас, країни Заходу намагалися визначити місце України на світовій арені. Пріоритетність українського питання і для США залежало від багатьох зовнішньополітичних чинників.

Український вимір зовнішньої політики США неодноразово входив до об'єктно-предметного кола досліджень таких українських науковців як І. Дудко¹, Б. Ковальський², О. Крапівін³, Є. Камінський⁴, М. Лимар⁵, О. Пашков⁶,

¹ Ірина Дудко, “Феномен стратегічного партнерства США і України: ретроспектива і сучасність” у збірнику наукових праць *Актуальні проблеми всесвітньої історії: стратегії партнерства і співробітництва в міжнародних відносинах*. Київ, 2015: 57–67.

² Борис Ковальський, “Основні напрями співпраці між Україною та Сполученими Штатами Америки (1991–2017)”. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Вип. 46, Київ, 2018: 213–225.

³ Олег Крапівін, “Політика США щодо України на початку її незалежності”, *Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки*. No. 1, Донецьк, 2008: 124–133.

⁴ Євген Камінський, “Українсько-американські відносини на початку 21-го століття” у збірнику *Дослідження світової політики*. Вип. 23. Київ, 2003: 8–13.

⁵ Маргарита Лимар, “Основні тенденції україно-американських відносин на початку XXI століття”, *Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива*. Вип. 3. Острог, 2013: 143–147.

⁶ Віктор Пашков, “Динаміка українсько-американських відносин за часів адміністрації Б. Обами (2014–2016)”, *Міжнародні та політичні дослідження*, No. 34, 2021, (34): 107–122. <https://doi.org/10.18524/2707-5206.2021.34.237511>

В. Шамраєва⁷ та ін. Досліджувалися різні аспекти двосторонніх відносин, як пріоритетні напрямки співпраці та протиріччя українсько-американських відносин, вплив українських подій на геополітичні інтереси США у Східній Європі тощо.

Предметом дослідження Юджина Фішела⁸ став власне “московський фактор” у формуванні та реалізації політики США щодо України. Автор виокремив чотири, на його думку, основоположні політичні виклики в контексті американсько-українських відносин: визнання США незалежності України, заходи американської адміністрації щодо ядерного роззброєння України, підтримка США Помаранчевої революції, відмова США від надання летальної військової допомоги Україні в умовах початку війни з Росією. Розв’язок цих вузлових проблем припав на період діяльності чотирьох адміністрацій (двох республіканських та двох демократичних): республіканця Дж. Буша-старшого (1989–1993), демократа Білла Клінтона (1993–2001), республіканця Дж. Буша-молодшого (2001–2009), демократа Барака Обами (2009–2017). На сторінках книги автор намагається відповісти на питання, за яких обставин формувалася залежність американської політики щодо України від Москви та як вона видозмінювалася. Він розглядає позицію США щодо України в ширшому контексті міжнародних відносин.

Книга Ю. Фішела “Московський фактор. Політика США щодо суверенної України та Кремль” вийшла англійською мовою у 2022 р., 20 жовтня відбулася її презентація. Через рік побачив світ україномовний переклад. У Передмові, яка датована квітнем 2022 р., автор відразу ж розставляє акценти щодо подій війни Росії проти України, наголосивши на головній меті агресора – знищення України, існування якої є “загрозою для авторитарного, корумпованого та відсталого режиму Путіна” (с. 8), а також на неадекватній реакції колективного Заходу після вторгнення Росії до Грузії 2008 р. Ці тези наскрізно проходять через увесь текст монографії.

Книга написана на багатому джерельному матеріалі, який вперше вводиться в науковий обіг: документальні свідчення та розсекречені матеріали, що стосуються політичних дискусій, офіційні мемуари колишніх високопосадовців США (президентів Б. Клінтона “Моє життя” (2004) та Дж. Буша-молодшого

⁷ Валентина Шамраєва. *Стратегічне партнерство в українсько-американських міждержавних відносинах: концептуально-теоретичний і практичний аспекти*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Київ, 2016, 37.

⁸ Юджин М. Фішел (1968 р.н.) – науковий співробітник Центру досліджень політики безпеки Школи політики та управління ім. Шара при Університеті Джорджа Мейсона. Має 30-річний досвід роботи в Державному департаменті США, де спеціалізувався на пострадянському регіоні. Працював директором з питань Росії, України та Євразії в Раді національної безпеки, спеціальним радником віце-президента з питань національної безпеки та помічником офіцера національної розвідки з питань Росії та Євразії в Національній розвідувальній раді. У 2017 р. отримав нагороду Американсько-української ділової ради (*USUBC DSA Award* створена в жовтні 1995 р. з метою просування торговельних та інвестиційних інтересів американських компаній на ринку України, загалом сприяння двостороннім зв’язкам) за видатну та безперервну державну службу.

“Моменти ухвалення рішень” (2010); віцепрезидента в 2001–2009 рр. Діка Чейні “У мій час” (2012); держсекретаря у 1989–1993 рр. Джеймса Бейкера “Політика дипломатії” (1995); працівника держдепартаменту в адміністрації Б. Клінтона Струба Телботта “Рука Росії” (2003), який відповідав за політику щодо країн СНД; радниці з питань національної безпеки в 2001–2005 рр., експертки з Росії в адміністрації Буша-молодшого, держсекретаря США в 2005–2009 рр. Кондолізи Райс “Немає більшої честі” (2011) та ін.). Дослідження також доповнюють інтерв’ю з політиками. Автор залучив широке коло американської та діаспорної дослідницької літератури, що прямо чи опосередковано стосується проблеми.

У дослідженні Ю. Фішел виокремив шість розділів. У першому (“Сприйняття та динаміка пізнього радянського періоду”) відображена позиція адміністрації Рейгана щодо України, другий (“Політика США щодо становлення незалежності України”) висвітлює позицію США щодо проголошення незалежності України; у третьому (“Зусилля США з ядерного роззброєння України”) автор зосереджує увагу на висвітленні політики США щодо питання денуклеаризації України; четвертий (“Позиція США щодо Помаранчевої революції в Україні”) розділ стосується розвитку відносин у період Помаранчевої революції; п’ятий (“Відмова США в наданні летальної допомоги Україні”) – українського питання в адміністрації Б. Обама і шостий (“Перехресні результати та висновки”) – підсумковий розділ.

Характеризуючи діяльність адміністрації Р. Рейгана (1981–1989), автор констатує, що згадки про Україну в цей час були пов’язані виключно з відзначенням важливих річниць, пов’язаних з правами людини, а самоназва “Україна” почала з’являтися у виступах державних очільників від 1983 р.

Після приходу до влади в СРСР М. Горбачова Президент США Дж. Буш-старший неодноразово заявляв про повну його підтримку, сподіваючись на “новий Радянський Союз” (с.58). Така позиція, значною мірою пояснювалася неправильними, на думку Ю. Фішела, висновками щодо України, які американські аналітики, послы США в Москві представляли у відповідних записках президентові (с.69, 72). Не оминув увагою автор і відомого виступу президента у Верховній Раді УРСР 1 серпня 1991 р., відомого під назвою “Котлета по-київськи”. Ю. Фішел характеризує сюжет промови як “мабуть, найгорезвісніший фрагмент”, навівши цитату з промови Дж. Буша-старшого: “Все ж свобода – це не те саме, що незалежність. Американці не підтримають тих, хто прагне незалежності, щоб замінити віддалену тиранію місцевим деспотизмом. Вони не допомагатимуть тим, хто пропагує самогубний націоналізм, заснований на етнічній ненависті” (с.68). Хоча, як відзначає автор, Конгрес США намагався вплинути на радянську політику адміністрації. Важливим у цьому контексті став законопроект сенатора Роберта Доула про підтримку США “самовизначення та незалежності для всіх радянських республік, які прагнуть такого статусу”

(с. 62). Іншим вагомим чинником тиску на Конгрес та відповідно адміністрацію стала українська діаспора. Автор із жалем констатує, що адміністрація Буша не сприймала прагнення України до суверенітету та незалежності прихильно, бо це кидало виклик відносинам із Москвою (с. 90–91); фактично Україна приєдналася до офіційно визнаної спільноти націй всупереч зусиллям адміністрації, а не завдяки їм (с. 89).

Політика США щодо денуклеаризації України базувалася, як стверджує автор (цієї ж думки притримується більшість вітчизняних дослідників), на небажанні розпорошення ядерної зброї на кілька нових держав. І хоча Росія все частіше нехтувала західними цінностями, росієцентрична політика була характерна і для адміністрації Б. Клінтона (головнокомандувача назвали “рукою Росії”, с. 151). США здійснювали тиск на керівництво України, фактично ігноруючи її заклики щодо гарантій міжнародної безпеки. Зрештою були підписані тристороння угода та Будапештський меморандум (с. 138–139). Автор констатує, що після оголошення Україною без’ядерного статусу американсько-українські відносини вийшли на новий рівень розвитку. Дійсно, 1994 рік Б. Клінтон проголосив “роком України” у США, тоді ж відбувся офіційний візит президента України Л. Кравчука до США.

Проте низка подій, а саме вбивство журналіста Г. Гонгадзе, оприлюднені таємні записи (зокрема надання дозволу на нелегальний продаж радарних систем Іракові, “Кольчуги”) президента України Л. Кучми (1994–2004), стали тими чинниками, що звели нанівець активне співробітництво між двома країнами. Адміністрація Буша-молодшого також з занепокоєнням спостерігала за антидемократичними практиками у путінській Росії, однак водночас визнавала пріоритетними союзницькі відносини в глобальній війні з тероризмом (с. 157, 191). Черговим випробуванням для двосторонніх американсько-українських відносин стали президентські вибори 2004 р. в Україні. Автор книги детально висвітлює реакцію на українські події серед американського політикуму та суспільства, наводить численні факти, що незаперечно доводять постійне втручання Росії в процес (с. 167, 179). Незважаючи на обізнаність з подіями, уряд США уникав будь-якої відкритої критики Москви. Зрештою, Білий дім закликав до перегляду проведення виборів і підрахунку голосів (с. 172–173). Ю. Фішел констатує, що навіть у мемуарах Дж. Буша-молодшого, згадки про Україну досить рідкісні, як і опис Помаранчевої революції, де ні слова немає про активне втручання Росії в процес. Натомість у мемуарах його віцепрезидента Д. Чейні це питання чітко актуалізоване (с. 186). Прикметно, що Ю. Фішел піддав сумніву беззаперечний досвід експертки з Росії К. Райс, наводячи, за його оцінкою, росієцентричний і дуже проблематичний абзац з її мемуарів. У цьому уривку, держсекретар порівнює втрату Росією України “як для Сполучених Штатів була б втрата Техасу чи Каліфорнії”, або “як втрата початкових тринадцяти колоній”. Охарактеризувавши статус українських територій у XVII ст., на початку XX ст., К. Райс робить висновок, що для росіян такий

розвиток подій доводив, “що лише через слабкість Москва не змогла захистити єдність слов’янського народу – українців і росіян” (с. 314). Адміністрація США, всупереч позиції Москви, визнала вільні вибори в Україні: московський фактор де-факто відіграв нейтральну роль, бо зусилля Кремля наштовхнулися на єдину відповідь Заходу. Підсумком цього періоду, стверджує Ю. Фішел, став триумф українського громадянського суспільства (с.193).

Політику встановлення тісніших взаємин з Росією продовжила адміністрація Ю. Обама, тим більше, що з президентством В. Януковича спостерігався відхід України від європейських та євроатлантичних прагнень. Ю. Фішел стверджує, що після завершення передання Києвом запасів високозбагаченого урану в Росію, Україна “випала з поля інтересів адміністрації Обама” (с. 200). Проте, зважаючи на загострення ситуації, вже в січні 2014 р. у своєму зверненні Президент США висловив підтримку волевиявленню українського народу. Хоча, як стверджує автор, у жодній заяві американських політиків Росія, яка розпочала операцію із захоплення українського Криму, не згадувалася (с. 202). Ю. Фішел аналізує політику США під час Революції гідності та зауважує, що “не стримувана млявою реакцією Заходу, Москва розпочала слабко завуальовані зусилля з дестабілізації інших прикордонних регіонів України” (с. 205). Автор детально аналізує перипетії довкола питання надання Україні військової допомоги, обставини ухвалення США санкцій щодо російських урядовців та організацій, переговори щодо “ситуації в Україні” з канцлеркою Німеччини Ангелою Меркель в основі яких лежало прагнення вирішити питання дипломатичним шляхом. Автор зауважив, що черговим імпульсом для прийняття додаткових санкцій проти Росії стало збиття 17 липня 2014 р. літака “Малайзійських авіаліній”, а згодом подальше вторгнення російських військ на українські території. Питання надання Україні допомоги актуалізувалося завдяки потужній підтримці діаспори та Конгресу і в грудні 2014 р. було прийнято “Закон на підтримку свободи України” (с. 238–239). Адміністрація Обама продовжувала наполягати на виконанні Мінських домовленостей, не бажаючи загострювати відносини з Росією. Автор стверджує, що за винятком радниці з питань національної безпеки Сьюзан Райдс, жоден відомий чиновник адміністрації Обама не поділяв протидію Президента надання Україні летальної допомоги (с. 254–255). Тому дискусія щодо позиції США точилася не лише між виконавчою владою та Конгресом, а й усередині першої. Упродовж 2015–2016 рр. пріоритетнішими для адміністрації Обама були питання Сирії та загалом Близького Сходу (с. 250). Ті ж санкції, які були запроваджені, виявилися недостатніми для припинення ескалації. Позитивним моментом, на переконання автора книги, все ж таки були регулярні телефонні розмови віцепрезидента Дж. Байдена (2009–2017) з українським керівництвом (с. 248).

Підсумовуючи своє дослідження, автор наголошує, що московський фактор був наявний у всіх чотирьох періодах, які проаналізовані в книзі. Найпомітнішим, на його думку, він був у політиці США (адміністрація Буша) щодо проголошення

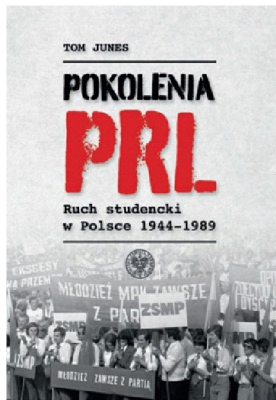
незалежності України (с.93, 258) та надання летальної (адміністрація Обами) допомоги (с.258). Частіше опосередковано московський фактор був відчутним у контексті підходу Вашингтону до сприйняття пізньорадянських та російських реалій (с.93, 259). Автор також наголошує на послідовній підтримці українською діаспорою зусиль щодо встановлення тісних взаємин зі США, які найбільше інтенсифікувалися у моменти загрози державності України.

Дослідження, з одного боку, заповнює важливу прогалину в існуючому науковому та політичному дискурсі, зосереджуючи увагу на складній багатосторонній, а не лише тристоронній динаміці відносин між США, Україною та Росією у 1991–2016 роках, а з другого, автор піднімає чимало питань, які потребують детального аналізу українськими вченими.

Зоя БАРАН,
Львівський національний університет імені Івана Франка
Zoya BARAN,
Ivan Franko National University of Lviv
e-mail: zoja_baran@ukr.net,
ORCID ID: 0000-0001-9685-3953

Рецензія на: Tom Junes, *Pokolenia PRL. Ruch studencki w Polsce 1944–1989*, przełożył Jerzy Giebułtowski, (Warszawa, 2022), 348, ISBN 978-83-8229-401-9

The Review of: Tom Junes, *Student Politics in Communist Poland: Generations of Consent and Dissent*, (Warsaw, 2022), 348, ISBN 978-83-8229-401-9



Книга бельгійського історика Тома Джунеса “Покоління ПНР: Студентський рух в Польщі 1944–1989” – це перевидане та перекладене польською мовою силами Польського інституту національної пам’яті у 2022 році англomовне видання автора, що побачило світ у 2015 році¹. Дослідницьким інтересом бельгійського науковця є історія Східної Європи періоду “холодної війни”, особливо молодіжних та студентських рухів протесту. Монографія представляє читачу феномен студентського руху періоду Польської Народної Республіки.

Дослідження наукової проблематики студентського та молодіжного руху є актуальною не лише у вивченні досвіду окремої країни, але загалом, як протесту проти тоталітаризму та руху за демократизацію суспільства у державах Східної Європи другої половини ХХ ст.

В українській історичній науці тематика студентського руху опору різних періодів радянської окупації України порушувалась у працях, зокрема, львівських дослідників: Романа Генеги, Романа Ковалюка, Олега Муравського та інших. Однак на сьогодні ця проблема залишається дослідженою лише частково, із висвітленням окремих періодів – перших повоєнних років чи періоду перебудови. Часто в українських студіях студентський рух подається фрагментом у призмі вивчення дисидентства. Але змушені визнати, що окремого деталізованого аналізу студентського руху України другої половини ХХ ст. немає. Тому праця Т. Джунеса може слугувати своєрідним прикладом для комплексного дослідження студентського руху опору в країнах колишнього “соцтабору” та Радянського Союзу.

Студія опирається на широкую джерельну базу. Автор опрацював великий масив архівних документів Центрального комітету PZPR (далі – ПОРП)^{*} в Архіві Нових актів у Варшаві, документи та фонд NZS Ягеллонського університету^{**} в Архіві FCDCN – Фундації Центру документації Акту проголошення незалежності^{***}, особисті фонди в Архіві документів історії Польської Народної Республіки, документи комуністичного періоду Архіву

¹ Tom Junes, *Student Politics in Communist Poland: Generations of Consent and Dissent*, (Lanham, MD: Lexington Books, 2015), 328.

^{*} PZPR – Польська об’єднана робітничка партія.

^{**} NZS – Незалежна організація студентів.

^{***} FCDCN – Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego.

Інституту національної пам'яті, матеріали державних архівів у Гданську, Варшаві, Щецині та архіви Ягеллонського, Люблінського католицького університетів тощо. Важливим видом джерел студії є тогочасні газети студентських організацій, особливо періоду діяльності Незалежної організації студентів (NZS) 1980-х рр. Т. Джунес опрацював опубліковані джерела та щоденники і спогади діячів, а також масив наукової літератури, зокрема праці польських дослідників М. Заремби, К. Дворачека, В. Поляка та інших.

Монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом та відображає основні етапи суспільно-політичного життя повоєнної Польщі. Книга поділяється на вступ та чотири частини, кожна з яких містить три розділи та окремі підпункти, а також епілог.

У першій частині студії, що охоплює період 1944–1957 рр. “Від радянзації до десталінізації”, автор розглядає становище польського студентського руху в часі відбудови та радянзації Польщі, післявоєнних реформ, а також характеризує діяльність студентських організацій у політичному та культурному житті називаючи їх втраченим поколінням, оскільки реформа вищої освіти спричинила тотальний вплив влади на наукову та освітню сфери. Автор зосереджується на діяльності Союзу польської молоді (ZMP) – організації, що була сформована за зразком радянського комсомолу у Польщі та діяла впродовж 1948–1957 рр. Окремий розділ першої частини присвячений лібералізації політичної системи у Польщі в 1956 р., а також подіям в інших країнах так званого соцтабору – Чехословаччини та Угорщини. Т. Джунес вказує на синхронність та подібність отриманого досвіду студентів у цих країнах та називає їх “поколінням 56”.

Друга частина монографії присвячена періоду 1957–1968 рр., в якій автор описує спроби партійного апарату відновити тотальний контроль над студентським середовищем у Польщі та створенням для цього Соціалістичної спілки молоді (ZMS), що певним чином була підпорядкована Польській об'єднаній робітничої партії (PZPR). Водночас це був час відносної лібералізації суспільного-політичного життя.

У висвітленні руху молоді 1960-х рр. автор надає чільне місце католицькій церкві та костелу як студентському середовищу, а також впливу західної культури на молодь Східної Європи – рок-музики, молодіжних субкультур, наприклад руху хіпі, що стало наслідком політики лібералізації другої половини 1950-х рр. Та головною темою цієї частини є висвітлення студентського бунту 1968 року, який фактично спровокував новий сплеск розвитку студентського руху, названий автором “покоління 68”.

Зауважимо, що вплив західної молодіжної культури та студентський рух опору 1968 р. не був відірваний від загальних тенденцій у Східній Європі. Він був притаманний не лише полякам, а розвинувся також в Україні та вплинув на розвиток інтелектуального та мистецького андеграунду і дисидентського руху у цій радянській республіці.

Третя частина книги охоплює період 1968–1980 рр., початок якого характеризується ідеологічним наступом режиму та репресіями студентських організацій після масових протестів. Це вплинуло також на організаційну основу студентського руху та діяльності студентських легальних спілок. Автор зауважує на нестатичності періоду та розкриває суть становлення опозиції та політизації студентського руху, зокрема у вишах Кракова та Гданська, в другій половині 1970-х рр. як наслідок низки робітничих страйків та обрання главою Католицької церкви колишнього польського студентського активіста та викладача Люблінського католицького університету Кароля Войтилу.

Розвитку студентської опозиції цього періоду присвячено окремий розділ під промовистою назвою “We don’t need no thought control” (с. 217), що є уривком із відомої пісні британського рок-гурту Pink Floyd “Another Brick in the Wall” 1979 року. Ця пісня стала для цілої генерації молоді справжнім гімном протесту проти жорстокої освіти у західному світі. У той же час, для студентства в тоталітарних державах, пісня була виявом боротьби за демократію. У цьому розділі йдеться про зорганізовану опозицію студентів, в якій прослідковується міжпоколіннева динаміка, розширення та радикалізація руху, завдання якої – “повалити стіну” (збудовану тоталітарною системою – *Л. III*). Студентська опозиція, що формується в другій половині 1970-х рр., створила неконформістську студентську еліту, молодше покоління якої відіграло важливу роль у подіях початку 1980-х рр. (с. 240).

В останній частині книги автор зосереджує увагу на політичній діяльності студентів від моменту заснування “Солідарності” у 1980 році до падіння комунізму в 1989 р. Виникнення “Солідарності” стало надзвичайно важливим етапом демократизації Польщі, адже це була перша легальна масова організація, на противагу ПОРП. У той же час виникає опозиційна організація молоді – Незалежна організація студентів (NZS), відбувається масовий студентський страйк в країні, зокрема у Лодзі, інших містах. Окремий розділ четвертої частини розкриває репресії влади над студентським рухом періоду воєнного стану в державі. Однак, такі дії влади лише пошавили нелегальну діяльність NZS, підсилили студентський опір, який поширився загалом на молодь Польщі та, зокрема, проявився і в музичному андеграунді. Цей рух породив нові радикальні організації у Кракові і Вроцлаві, політизував студентське середовище “покоління 89” та відіграв важливу роль у подіях кінця 1980-х років, що призвели до падіння комунізму.

Автор завершує свою книгу епілогом, в якому підкреслює роль студентського руху спротиву в країнах Центральної та Східної Європи.

Том Джунес ілюструє читачеві, яку важливу роль відіграло студентство в післявоєнній історії Польщі. Важко не погодитись із такою думкою, адже студенти є потужною силою та ініціатором суспільно-політичних змін і в сучасній світовій історії. Монографія Т. Джунеса є надзвичайно актуальним дослідженням феномену студентства як політичної сили. Студію можна рекомендувати

науковцям-історикам, студентам та широкому загалу зацікавлених минулим. Адже книга в її широкому розумінні стосується не лише історії студентського життя повоєнної Польщі, оскільки молодіжні рухи в країнах Центральної та Східної Європи другої половини XX ст. мають багато спільних рис та досвідів.

Лариса ШЕЛЕСТАК
Львівський національний університет імені Івана Франка
Larysa SHELESTAK
Ivan Franko National University of Lviv
e-mail: larysa.shelestak@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-8673-3931

АВТОРИ

LIST OF AUTHORS

АФТАНАС Андрій – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

БАРАН Зоя – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

ГАВРИЛИШИН Петро – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, директор Наукової бібліотеки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

ГОЛУБЕЦЬ Володимир – аспірант кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ГОЛУБКО Віктор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ДУТКАНИЧ Віра – аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЗАДУНАЙСЬКИЙ Данило – аспірант кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЗАЯЦЬ Андрій – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

КОЗИЦЬКИЙ Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

КОНДРАТЮК Костянтин – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЛАГОДИЧ Володимир – аспірант кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

МАРХВІНСЬКИЙ Іван – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

МАСИК Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

МРАКА Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

НЕСП'ЯК Олександра – кандидат історичних наук, молодша наукова співробітниця Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”.

ОМЕЛЮХ Ірина – аспірантка кафедри історії країн Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка.

ПДКОВА Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

ПОГОРІЛОВ Андрій – студент історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

ПУГАЧ Дмитро – аспірант кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

СЕРЕДЯК Алла – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

СИПКО Богдана – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

СТЕЦИШИН Олег – історик, журналіст, головний редактор газети “Історія+”, абсолювент Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЦЕЛУЙКО Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЧУРА Василь – доктор історичних наук, професор кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ШЕЛЕСТАК Лариса – доктор філософії, асистент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ФЕДИК Іван – кандидат історичних наук, професор кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЯКИМОВИЧ Соломія – аспірантка кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.